

ATKO REMMEL

Religioonivastane võitlus
Eesti NSV-s aastail 1957–1990.
Tähtsamad institutsioonid
ja nende tegevus

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 28. juunil 2011 on Atko-Sulhan Rummeli doktoritöö „Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus“ (Anti-religious struggle in Estonian SSR in 1957–1990. Main institutions and their activities) lubatud kaitsmisele TÜ usuteaduskonna nõukogus *doctor theologiae* kraadi saamiseks.

Juhendaja: prof Riho Altnurme (Tartu Ülikool)

Eelretsensendid: dr Indrek Paavle (Eesti Mälu Instituut)
dr Arto Luukkanen (Helsingi Ülikool)

Oponent: dr Arto Luukkanen (Helsingi Ülikool)

Kaitsmine toimub 31. augustil 2011 kell 16.15 TÜ peahoones aud 307

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

ISSN 1406–2410

ISBN 978–9949–19–814–6 (trükis)

ISBN 978–9949–190–815–3 (PDF)

Autoriõigus Atko Rummel, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 475

*Meie oleme tänulikud Nõukogude valitsusele usuvabaduse eest,
kuid meile ei anta seda vabadust kasutada.*

Nelipühi jutlustaja Ilmar Haavik 1978. aastal

SISUKORD

LÜHENDID JA SÕNASELETUSED.....	11
SISSEJUHATUS.....	13
Uurimismetoodika ja töö ülesehitus.....	15
Senistest uurimustest.....	16
Ülevaade allikatest.....	18
Terminoloogia ja stiil.....	20
Lühiülevaade NL religioonipoliitikast.....	21
1. ATEISMIKAMPAANIA ALGUS, ÜLDINE SEADUSANDLIK JA POLIITILINE RAAMISTIK.....	27
1.1. Hruštšovi-aegse ateismikampaania algus.....	27
1.2. Religiooniseadustest NLs.....	37
1.3. EKP ateismi- ja religiooniteemalised otsused.....	45
2. REPRESSIIV- JA KONTROLLISÜSTEEM.....	57
2.1. NSVL Ministrite Nõukogu j.a. Usu(kultus)asjade Nõukogu ja selle volinikud ENSVs.....	57
2.1.1. Usu(kultus)asjade Nõukogu ajalugu ja ülesehitus.....	57
2.1.2. Usuasjade Nõukogu ja volinike roll ning positsioon.....	58
2.1.3. Usuasjade Nõukogu volinikud Eestis.....	61
2.1.3.1. Voliniku aparadi töötajad ja struktuur.....	67
2.1.3.1.1. Voliniku asetäitja.....	67
2.1.3.1.2. Sekretär-masinakirjutaja.....	70
2.1.3.1.3. Inspektorid ja vaneminspektorid.....	71
2.1.3.2. Katsed suurendada voliniku aparadi.....	74
2.1.3.3. Volinike peamised tegevussfäärid.....	77
2.1.3.4. Seaduste rikkumise ennetamine info kogumise ja analüüsi teel.....	78
2.1.3.5. Religiooniküsimustega seotud eksimused ja karistused.....	84
2.1.3.6. Voliniku tegevus religiooniteemaliste kaebuste lahendamisel.....	87
2.1.3.7. Volinik ateismipropagandistina.....	90
2.1.3.8. Volinike suhted julgeolekuga.....	95
2.1.3.9. Kontroll volinike tegevuse üle.....	97
2.1.3.10. Volinikud olmeprobleemide küüsis.....	98
2.2. Kohalike võimuorganite tegevus religioonivaldkonnas.....	102
2.2.1. Kontrollkomisjonide loomine ja tegutsemisjuhendid.....	103
2.2.1.1. Komisjonide liikmeskond.....	109
2.2.1.2. RKKde koostöö teiste ateistliku töö üksustega.....	111
2.2.1.3. Komisjonide tegevuse aktiivsus ning volinike tegevus RKKde/TKde suunaja ja ohjeldajana.....	114

2.2.1.4. Koguduste tegevuse seaduspärasuse kontrollimine, vaimulike lojaalsuse küsimused.....	121
2.2.1.5. Religiooniseaduste tagamise-alane profülaktiline tegevus.....	126
2.2.1.5.1. Kontrollkomisjonid ja noored.....	135
2.2.1.6. Koguduste registreerimisega seotud küsimused	138
2.2.1.7. Koguduste ja vaimulike finantsmajanduslik kontroll.	146
2.2.1.7.1. Annetused Rahufondi.....	154
2.2.1.8. Kontrollkomisjonide ja täitevkomiteede suhtumise muutumine 1980. aastate lõpus	159
3. ATEISTLIKU PROPAGANDA SÜSTEEM	163
3.1. EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakond	163
3.1.1. Vabariiklik Ateismikomisjon.....	164
3.1.2. Lektorite grupp	171
3.2. Ateistlik tegevus EKP piirkondlikes üksustes.....	172
3.2.1. RK/LK büroode või sekretariaadi tegevus.....	172
3.2.2. EKP LK/RK PAOd	174
3.2.2.1. Lektorite grupid.....	175
3.2.3. Ideoloogiakomisjonid.....	177
3.2.3.1. Ateismikomisjonid/sektsioonid/sektorid	179
3.2.3.2. Ateismikomisjonide/sektorite tegevusvaldkonnad	181
3.2.4. EKP algorganisatsioonide propagandatöö ettevõtetes ja asutustes.....	184
3.2.4.1. Ametiühingud (AÜ).....	189
3.2.4.2. Kuidas propagandatöö töökohtades tegelikkuses välja nägi?	191
3.3. Ühing „Teadus”	196
3.3.1. Ühingu ülesehitus.....	198
3.3.2. Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu.....	200
3.3.2.1. Ateismisektsioonid „Teaduse” linna- ja rajooniorganisatsioonides	208
3.3.2. Ühingu „Teadus” loenguline tegevus	212
3.3.2.1. Ühingu „Teadus” ateismialased loengud	213
3.3.2.2. Ateismiloengute temaatika.....	216
3.3.2.3. Ateismiloengud tegelikkuses	226
3.3.2.4. Abimaterjalid loengute ettevalmistamiseks	229
3.3.2.5. Loengute retsenseerimine	232
3.3.2.6. Loengutel esitatud küsimused.....	233
4. ATEISMIPROPAGANDISTIDE KOOLITAMINE.....	235
4.1. Kultuuriülikoolide süsteemi areng.....	235
4.2. Kultuuriülikooli ülesehitus	248
4.3. Kultuuriülikoolide majandamine	249
4.4. Ateismi rahvaulikoolid	251

4.4.1. Ateismi rahvaülikoolide sihtgrupid	251
4.4.2. Ateismi rahvaülikoolide töölerakendamise probleemid	255
4.4.3. Ateismi rahvaülikoolide arv ENSVs	259
4.4.4. Ateismipropagandistide arv ENSVs	262
4.4.5. AteismiRÜde tootlikkus	264
4.4.6. Ühe rahvaülikooli tegevus Tartu ateismirahvaülikooli näitel	269
4.5. Ateismialane haridus partei poliitharidussüsteemis	274
4.5.1. Individuaalne õpe	280
4.5.2. Marksismi-leninismi ülikoolid	281
4.5.3. EKP KK ateismikool	285
KOKKUVÕTE	288
ALLIKAD JA KIRJANDUS	296
Arhiivid	296
Publitseeritud allikad	297
Kirjandus	298
Uurimuslik kirjandus	303
Ajakirjandus	303
Intervjuud ja teated	303
Internetiallikad	303
SUMMARY	
Anti-religious struggle in Estonian SSR in 1957–1990.	
Main institutions and their activities	305
LISAD	313
Lisa nr 1. Religioonivastase võitluse institutsionaalne skeem	313
Lisa nr 2. Hruštšovi religioonivastane kampaania Eestis ja sellele järgnenud perioodi mõjutanud olulisemate sündmuste kroonika .	315
Lisa nr 3. EKP KK büroo ja sekretariaadi ateismi- ja religiooniteemalised otsused 1940–1989	317
Lisa nr 4. Ühingu „Teadus” loengute abonement	318
Lisa nr 5. Tartu Ususeadusandluse Järelevalve Kaastöökomisjoni 1978. aasta tööplaan	319
CURRICULUM VITAE	321

Käesolev töö oleks jäänud kirjutamata, kui autori kõrval ei oleks olnud hulka teisi inimesi, kellele ma siinkohal südamlikku tänu avaldan:

Riho Altnurmele kannatlikkuse ja asjatundliku juhendamise eest;

Andrei Sõtšovile, kelle doktoritöö lõi aluse viljakaks ja arendavaks poleemikaks;

kõigile oma informantidele, kellelt saadud info teinekord küll alles hiljem oma kohale paigutus, kuid siis seda hinnatumaks osutus: Villi Ehatamm, Kuulo Vimmsaare, Lembit Raid, Helgi-Mallis Sillaste, Inna Leitsalu, Luule Mikk, Maimo Ilves; eraldi avaldan tänu Vello Helgile ja Toomas Paulile, keda küll töös ei ole tsiteeritud, kuid kellelt saadud andmed selgitasid nii mõndagi;

kõigile uurimistööle kaasa aidanud arhiivitöötajatele Tõnismäe arhiivis, Riigiarhiivi Maneeži tänava lugemissaalis, Ajalooarhiivis ja Kultuuriministeeriumi arhiivis, Meelis Maripuule ja Aivar Niglasele S-keskusest. Esmakordselt väljaantava „Aasta humoorikaima arhiivitöötaja” nimetuse koos vastava aukirjaga võidab Nimetu Arhiivitöötaja, kes saatis arhiividevahelise laenutuse korras Tartusse hulga EKP Keskkomitee materjale ja märkis saatelehel uurimuse eesmärgi lahtrisse „suguvõsauuring”;

Meelis Friedenthalile, kes tõlkis eesti keelde ja aitas kohaldada viitemäändžeri Zotero, mis tegi viiteaparatuuriga tegelemise mõnevõrra kergemaks.

LÜHENDID JA SÕNASELETUSED

ALMAVÜ	– Armee, Lennuväe ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing
AÜ	– ametiühing
EAA	– Eesti Ajalooarhiiv
EAÕK	– Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
EELK	– Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EKP	– Eestimaa Kommunistlik Partei
ELKNÜ	– Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ENSV	– Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
EPA	– Eesti Põllumajanduse Akadeemia
ERA	– Eesti Riigiarhiiv
ERAF	– Eesti Riigiarhiivi filiaal Tõnismäel
j	– ja järgnev
jj	– ja järgnevad
j.a.	– juures asuv
KARÜN	– Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide Nõukogu
KGB	– Riiklik Julgeolekukomitee (vene k. Комитет Государственной Безопасности)
KMA	– Kultuuriministeeriumi arhiiv
KRÜ	– kultuurirahvaülikool
KVN	– Kultuuriülikoolide Vabariiklik Nõukogu
KÜ	– kultuuriülikool
LK	– linnakomitee
LO	– linnaorganisatsioon
LVMA	– Lääne-Viru Maa-arhiiv
MLÜ	– Marksismi-Leninismi Ülikool
MN	– Ministrite Nõukogu
NL	– Nõukogude Liit
NLKP	– Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
NSVL	– Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
p	– pöördel
PAO	– Propaganda- ja Agitatsiooniosakond
PTTLÜ	– Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing
RK	– rajoonikomitee
RKK	– Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjon
RO	– rajooniorganisatsioon
RSN	– rahvasaadikute nõukogu
RÜ	– rahvaülikool
RÜN	– Rahvaülikoolide Nõukogu
SSOR	– Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon
SUNVA	– Usuasjade Nõukogu voliniku arhiiv Siseministeeriumis
TA	– Teaduste Akadeemia
TK	– täitevkomitee

TMN	–	Teaduslik-Metoodiline Nõukogu
TPedI	–	Tallinna Pedagoogiline Instituut
TPI	–	Tallinna Polütehniline Instituut
TRÜ	–	Tartu Riiklik Ülikool
TSN	–	Töörahasaadikute Nõukogu
TÜR KHO	–	Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute kogu
UN	–	Usu(kultus)asjade Nõukogu
VAK	–	Vabariiklik Ateismikool
VUL	–	Võitlevate Usuvastaste Liit
VÕK	–	Venemaa Õigeusu kirik
VÕKN	–	Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu
õ-a	–	õppeaasta
ÜLKNÜ	–	Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing

Tsitaatides ja tekstis esinevad nõukogudeaegsed kantseilitlikud terminid:

„Algorganisatsioon”	–	ühingu „Teadus” või EKP üksus ettevõtte tasandil
„Diferentseeritud”	–	eritasandiline, erineval moel käsitletud
„Kohad”	–	keskusest eemalolevad piirkondlikud üksused (linn/rajoon jne), kasutusel ka piirkondlike (linna/rajooni)organisatsioonide kohta
„Liin”	–	isiklikud kontaktid, töökäsed ja/või tegevus mingi organisatsiooni raames
„Nomenklatuur”	–	parteilist kinnitust nõudvate tähtsamate ametipostide (salastatud) nimistu, terminit on kasutatud ka nõukogude (poliitilise) eliidi tähenduses; neutraalsemalt võiks seda väljendada kui partei ja täidesaatva võimu läbipõimumist. Otsetsitaatides mõistetakse selle all enamasti „juhtivtöötajaid”
„Sektandid”	–	ENSV kontekstis kõik usklikud, kes ei kuulunud VÕK või EELK liikmete hulka; nende sekka arvestati ka baptistid
„Tavand”	–	kombetalitus
„Ühiskondlikud alused”	–	isiklikust initsiatiivist (s.o tasuta) kogu Nõukogudemaa hüvanguks tehtav töö. Ühiskondlikel alustel töökohad kuulusid tihti kindlate palgaliste töökohtade juurde. Enamasti käsitleti seda kui lisatöökohta, mille eest palka ei maksta, kuid mida tuli teha kasvõi võimalike pahanduste vältimiseks
„Üldistamine”	–	kogemuste põhjal järelduste tegemine

SISSEJUHATUS

Kui välja arvata asjaarmastajate tegevus, tingib mingi toimingu üldreeglina ainult vältimatu vajadus. Käesolev töö, nii nagu ta viimaks välja kujunes, ei osutunud selles suhtes erandiks. Esialgu uurimistööga tegelema asudes olin seadnud võrdlemisi lõdvad temaatilised ja ajalised piirid, mille märksõnadeks olid „religioonipoliitika”, „ateism” ja „Hruštšovi religioonivastane rünnak”. Asudes esmalt tegelema EKP KK kui siinset ateistlikku tegevust suunanud institutsiooni arhiividega, põrkusin peagi suure probleemiga – infokilde ateistliku töö kohta küll oli, kuid täiesti segaseks jäi see, millises omavahelises suhtes olid need allüksused, kellele töökäsud olid suunatud ja millised olid nende üksuste üldised ülesanded. Tõsi, mõne sellise institutsiooni kohta (nt usuasjade volinik) materjali isegi leidis; teiste kohta esines siin-seal üksikuid lauseid; kolmandaid mainiti aga ainult nõukogudeaegsetes propagandistlikes tekstides, mille autorid eeldasid, et lugeja on süsteemi toimimisega loomuldasa kursis. Lühidalt öeldes – kui infot isegi oli, siis puudus raamistik või skeem, millesse need tükid asetada. Sellise raamistiku loomise eesmärgil nõukogude ametiasutuste organisatoorsesse džunglisse tungides ning püüdes saada mingitki aimu nende omavahelistest seostest, alluvussuhetest ja tegevussfääridest, avastasid end peagi kirjutamas nõukogude perioodil Eestis tegutsenud religioonivastaste institutsioonide arengulugu, mille juures ei jää siiski tähelepanuta ka nende tegevus. Üks selle töö tulemusi – religioonivastase võitluse institutsionaalne skeem – on esitatud lisana nr 1. Põhjalikumalt käsitlemist leiavad teema mahukuse tõttu neist siiski vaid kõige olulisemad – Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) koos oma allüksustega, ühing „Teadus” ja valitsuse alluvusse kuulunud täitevkomiteed koos religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonidega (RKK) ning usuasjade voliniku aparaat. Enamik religioonivastasest tegevusest ei olnud konkreetselt ühe organisatsiooni vastutusallas, vaid enamasti mitmikalluvuses, seetõttu puudutatakse dissertatsioonis ülalnimetatute kõrval ka mõningaid teisi organisatsioone.

Sama raamistiku teise dimensiooni moodustavad partei religiooniteemalised otsused ja Ministrite Nõukogu (MN) erinevad õigusaktid. Ülevaade neist annab selgust mitmete institutsioonide loomise põhjuste, tegevuse raamide ja aktiivsuse ning arengutendentside kohta. Religioonivastast võitlust ei saa aga vaadelda eraldiseisvana ülejäänud ideoloogilisest võitlusest. Seetõttu on töös materjali, mis ei ole otseselt seotud religioonivastase võitlusega, kuid on vajalik ateistliku tegevuse positsiooni, intensiivsuse, arengu jms mõistmiseks.

Kui enamik „külma sõja” perioodil kirjutatud teoseid jätab NL religioonipoliitikast mulje kui totaalset kontrollist ja tagakiusamisest, siis ei jää paraku muud üle, kui nõustuda vene kirikuloolase Mihhail Škarovskiga, kes ütleb, et

enamiku lääne NL religioonipoliitika-spetsialistide üheks peamiseks veaks ongi partei ja riigi rolli ning võimete ülehindamine religioonipoliitika teostamisel.¹ Sama tõdemuseni jõudsin ka ise üsna peagi pärast käesoleva uurimuse jaoks materjalide kogumise alustamist – mingi otsuse vastuvõtmine ei taganud automaatselt selle täitmist. Et ka Eesti nõukogude perioodi puudutav kirikuloo-alane kirjandus näitab üles teatavat tendentsi käsitleda riigipoolseid ettevõtmisi ja otsuseid absoluutsetena, üritamata liigselt selgust saada, mil määral otsused ellu viidi, siis on üheks töö eesmärgiks näidata religioonivastasesse tegevusse kaasatud institutsioonide tööd igapäevatasandil – kuidas religioonipoliitika ja ateismipropaganda ellurakendamine tegelikult käis, milliste probleemidega põrkuti; kuidas see süsteem arenes ning viimaks kokku varises.

Ka käsitluse ajalised piirid nihkusid paika iseenesest. Hruštšovi perioodi kampaania löi tuntava eristuse eelneva ja järgneva vahel. Kampaania alguse täpseks määramiseks ning sellel hetkel religioonivastases võitluses tegutsenud üksuste olukorra mõistmiseks tuli vaadelda oluliselt varasemaid aastaid, seetõttu algab töös kasutatud allikate nimistu juba üsna 1950. aastate algusest. Aasta 1957 on aluseks võetud kampaaniaks valmistumise esimeste märkide ilmumise tõttu.

Kampaania käigus pandi alus mitmetele uutele komisjonidele ja sektsioonidele, mille tegevust uurides väljusin aga peagi religioonivastase kampaania ajalistest piiridest, kuna nende üksuste tegelikku töövõimet sai vaadelda pigem pikemas perspektiivis. Ehkki kampaaniale järgneval perioodil on võimalik tuvastada mitmeid alamperioode, ei tekkinud enne Nõukogude Liidu (NL) kokkuvarisemisega seotud sündmusi ühtegi sedavõrd olulist katkestust, mis andnuks põhjuse selle juures lõpetada. Töös käsiteldava perioodi lõpu dateerimine on mõnevõrra abstraktne, kuna alates 1988. aastast muutus olukord tugevalt ning mingit märkimisväärset ateismipropagandistlikku tegevust enam ei toimunud, samuti muutus valitsuse suhtumine religioossetesse organisatsioonidesse. Viimaseks daatumiks on seetõttu pandud aasta 1990, mil ametlikult likvideeriti mitmed ateistlikus tegevuses osalenud institutsioonid (Marksismi-Leninismi Ülikool (MLÜ), ühing „Teadus”, usuasjade volinik) – seda hoolimata asjaolust, et osa neist oli oma sisulise tegevuse lõpetanud juba mõned aastad varem.

Ilmselt on oluline märkida, et käesolev töö ei ütle praktiliselt mitte midagi ideoloogilise ateismi sisu kohta – kui pidada silmas selle argumentatsiooni, taset ja arengut; samuti ei ole kuigivõrd juttu ateistliku töö „kasutegurist”, mis on pigem väljakutse religioonisotsioloogidele. Kuigi töö kirjeldab peamiselt religioonivastasesse võitluse puutunud institutsioone, võivad siit infot leida ka need, kes huvituvad nõukogude propagandasüsteemi toimimisest.

¹ Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке* (Moskva: Вече, 2010), 33.

Uurimismetoodika ja töö ülesehitus

Töö põhiallikaks on erinevad arhiivimaterjalid. Et tegu on nõukogude perioodi dokumentidega, siis nõuavad need spetsiifilist lähenemist – tähtsuse omandab see, millise ametkonna dokumendiga on tegu ning kellele see oli suunatud. Paljud dokumendid on koostatud ainult bürookraatlikust vajadusest (nt mõnedki EKP KK ja LK/RK otsused), et oleks algdokument, millele tuginedes algatada tegevus ning millele hiljem otsuse täitmist kontrollides viidata. Kui mingi otsus vastu võeti ja see ka ellu viidi, siis ei pruukinud see aset leida dokumendis kirjeldatud moel – arvesse tuleb võtta lõhet ideoloogia ja tegelikkuse vahel.

Töös käsitledaval perioodil oli religioonivastase võitluse näol enamasti tegu ideoloogia-valdkonna perifeeriasse puutuva teemaga, mis enamiku jaoks oli ainult üks tülikas kohustus. Seetõttu tuleb arvestada, et aruandlust – eriti sellist, mis liikus altpoolt ülespoole – ei maksa ülemäära usaldada. Samal põhjusel on äärmiselt kaheldavad igasugused nõukogude perioodi jäävad statistilised näitajad, sest ideoloogiliselt õige oli näidata pidevat kasvu. Töös on siin-seal ära toodud erinevate ametkondade jõudluse kohta käivat statistikat, mis on tihti-peale veel kompilatsioon erinevatest allikatest – neid näitajaid ei tohi mingil juhul võtta absoluutsetena ning nad on mõeldud pigem selleks, et aimu anda üldistest suurusjärgudest. Usaldusväärsemad on ülaltpoolt saadetud kontrollide raportid tegevuse kohta, mis nii mõnelgi korral toovad ise välja lahknevuse alluvate üksuste raportite ja tegelikkuse vahel; samuti aruandlus, mis annab infot paralleelselt tegutsenud tööüksuste kohta.²

Kuna ei ole mõtet mingit laiemat teemat uurida ainult ühe arhiivi põhjal, on uurimusse kaasatud mitmete asutuste arhiivid, mis tegutsesid religioonivastases võitluses paralleelselt või olid kaasatud subordinatsiooni tõttu. Seetõttu ei saa ühtegi töös kasutatud arhiivi teistest tähtsamaks pidada – igauks neist koondab oma tööüksuse vaatenurga ja rõhuasetused religiooniprobleemiga tegelemiseks ning tihtipeale sisaldub neis fragmente esilekerkinud probleemidest, mille algus või lõpp on teistes arhiivides; neid tuleb vaadelda pigem üksikeist täiendavatena, kuna aitavad panna kokku pilti religioonivastase tegevuse algatamisest ja elluviimisest erinevates tööühikutes.

Töö on üles ehitatud teemade kaupa: repressiiv- ja kontrollisüsteem, propagandasüsteem ja propagandistide koolitamise küsimused. Nende teemade alampeatükid on jaotatud tööloiguga kokkupuutunud institutsioonide kaupa. Kuna paljud üksused olid tegevuses ühtede ja samade ülesannete juures, siis on mõnd küsimust käsitletud erinevast vaatenurgast mitmete institutsioonide juures.

² Enn Tarvel, toim., *Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid*, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus 3 (Tallinn: Umara, 1999), 105jj, 117jj; Enn Tarvel, toim., *Ajaloolise töö otsinguil II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid*, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus 4 (Tallinn: Umara, 2000), 93jj, 113jj; Toomas Karjahärm, *Ajaloolase käsiraamat* (Tallinn: Argo, 2004), 41–79.

Üldist seadusandlikku raamistust, parteipoolseid mõjutusi ja Hruštšovi-aegse ateismikampaania eellugu tutvustab esimene peatükk.

Senimest uurimustest

Nõukogude perioodi religioonipoliitika kohta käivate uurimuste ja artiklite üks populaarsemaid jaotusi on „enne ja pärast arhiivide avanemist”. Enne arhiivide avanemist kirjutatud tööd on tihtipeale spekulatiivsed, kasutavad sekundaarseid allikaid, *samizdati* materjale jms. Mõnel puhul on tegu emigratsiooni asunud autoriga, kelle tekstist kumab läbi kibedus kodumaal toimuva pärast (nt Bohdan Bociurkiw, Dimitri Pospelovsky), suhtumine on pigem ideoloogiline kui uuriv – mis teeb need teosed võrdlemisi emotsionaalseks ja suhteliselt ühesarnasteks.³ Kahjuks jääb sellesse lahtrisse enamik läänes ilmunud temaatilistest teostest ja artiklitest, mistõttu tuleb nentida, et kuigi neis on huvitavaid tähelepanekuid ja nad annavad üldisemat teavet religioonipoliitikat mõjutanud otsuste kohta, osutuvad nad arhiiviallikate puudumise tõttu suhteliselt kasututeks, seda enam, et peamine huvi on suunatud Vene Õigeusu kirikule. Omalaadse kurioosumina ilmus 2008. aastal Baylori ülikooli (Texas, USA) õppejõult Paul Froeselt teos *The Plot to Kill God: Findings from the Soviet Experiment in Secularization* (University of California Press), mille autor kasutab töö allikatena peamiselt siia jaotusse kuuluvaid teoseid. Selle põhjuseks on uurija huvi pigem religioonisotsioloogia kui religiooniloo vastu ja nähtavasti ka keelebarjäär. Froese teost võib vaadelda omalaadse kompendiumi ja järelehüüdena sellesse valdkonda kuuluvatele teostele.

Nõukogude Liidu kokkuvarisemisele ja arhiivide avanemisele järgnes küll lühike vaimustuse periood, milles põhitähelepanu oli kallutatud verisematele perioodidele (Stalini aeg). See amendus kahjuks suhteliselt kiiresti, andes siiski mõned väärt uurimused ja artiklid või artiklikogumikud. Huvi religioonipoliitiliste institutsioonide arengu vastu on näidanud John Anderson, kelle artiklid „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy” (1991), „The Archives of the Council for Religious Affairs” (1992) ja teos *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States* (1994) olid töö kirjutamisel suureks abiks. Esile tuleb tõsta ka Sabrina Petra Rameti koostatud artiklitekogumikku *Religious policy in the Soviet Union* (2005). Üldisemat tausta pakub Nathaniel Davise, *A Long Walk To Church: A Contemporary History Of Russian Orthodoxy* (2003). Vene uurijate tödest olen peamiselt kasutanud Mihhail Škarovski teost *Русская Православная Церковь в XX веке*, mille viimane versioon ilmus 2010. aastal. Et nii lääne kui vene uurijate põhihuvi on Vene õigeusu kirikul, siis olen neid teoseid kasutanud suuresti vaid üldpoliitilise ja partei otsuste tausta kirjeldamisel, seadusandluse

³ Seda teemat lahkab põhjalikult Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State: A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938*, *Studia historica* 57 (Helsinki: SHS, 1997), 38jj.

ning UN voliniku aparaadi arengu küsimustes. Hruštšovi-perioodi taustainfot annavad William Taubmani *Hruštšov ja tema aeg* (2006) ja Aleksandr Põžikovi *Хрущевская „отменель”* (2002), Brežnevi perioodi kirjeldavad äsjaeestindatud Leonid Mletšini *Brežnev* (2011) ja Boriss Sokolovi *Leonid Brežnev ja tema „kuldne ajajärk”* (2011), millest aga kumbki ei kannata kahjuks välja võrdlust Taubmani teosega.

Ka Eesti nõukogude perioodi kultuurilise ja poliitilise tausta suhtes kehtib märkus, et suurem tähelepanu on pööratud verisemale perioodile Stalini valituse ajal. Üldtausta annavad Olaf Kuuli teosed *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (1999) ja *Sula ja hallad Eesti NSV-s* (2002). Võimumehhanisme ja neis osalenud isikuid tutvustavad Kaljo-Olev Veskimäe teosed *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (1996) ja *Kuidas valitseti Eesti NSV-d* (2005). Ideoloogilist kasvatust käsitleb Anu Raudsepa dissertatsioon *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985* (2005). Vähesed nõukogude perioodi institutsioonide arengut käsitlevad uurimused jäävad paraku „verisesse perioodi” (nt Valdur Ohmanni *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid* (2000) ja Indrek Paavle *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950* (2009)). Meeldivaks erandiks on kogu ühiskonda ja ideoloogilist tegevust mõjutanud Eestimaa Kommunistliku Partei erinevate tasandite kohta ilmunud kaks põhjalikku teost, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* (2002) ja *Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991* (2009). Mainida tuleb ka Lembit Kiige teost *Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990)* (2000). Erinevate institutsioonide arengu kohta saab vähest infot Riigiarhiivi fondide teatmikust, mis on kantud ka Arhiivide Infosüsteemi (AIS).

Eesti religioonipoliitilist situatsiooni nõukogude perioodil käsitleb üsna ülevaatlilikult Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991* (2000). Spetsiifilisematest arhiiviallikatel baseeruvatest uurimustest võib nimetada Jaanus Plaadi *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni* (2001) ja *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil* (2003), Toivo Pilli *Usu värvid ja varjundid : Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist* (2008) ja Riho Saardi *Tallinna vaim* (2010). Ülevaate kirikute siseelust ja omavahelistest suhetest annab Riho Altnurme toimetatud *Eesti oikumeenia lugu* (2009).

Otsese huvi tõttu religioonipoliitika ja sellega seotud institutsioonide vastu kerkivad olulisemate uurimustena esile Riho Altnurme doktoritöö *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (2001) ja Andrei Sõtšovi doktoritöö *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964* (2008). Viimane neist on käesolevas dissertatsioonis ilmselt enimviidatud teos – kuigi Sõtšovi töö aktsendid on arusaadavalt mõnevõrra teistsugused, langevad kokku mõlema töö ajastu ja üldine temaatika, mistõttu on mul mitmel korral õnnestunud Sõtšovi andmeid täiendada või esitada oma seisukoht.

Märkima peab ka Lembit Raidi monograafiat *Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini* (1978), mis esitab Eesti NSVs toimunud ateistliku võitluse kohta arhiivmaterjalidel baseeruvat infot, kuid ajastule omaselt on see paratamatult ideoloogilise värvinguga. Et vahepeal on arhiivisäilikute tähistus kardinaalselt muutunud, teeb see Raidi kasutatud materjalidega töötamise äärmiselt raskeks, küll aga ei saa seda teost alahinnata mitmetele olulistele nüanssidele tähelepanu suunajana.

Valdava osa töös käsitletud teemade ja institutsioonide kohta ei ole arhiivmaterjalidel baseeruvaid uurimusi, seetõttu on käesolev dissertatsioon teatud määral vaadeldav ka allikapublikatsioonina.

Ülevaade allikatest

Töö baseerub põhiliselt Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) arhiivi, ühingu „Teadus” arhiivi ja usuasjade volinike arhiivi materjalidel.

Eesti Riigiarhiivi filiaalis (ERAF) asuva EKP arhiivi nimistu 4 sisaldab EKP KK büroo ja sekretariaadi ning kongresside materjale; sellele lisaks kasutasin samast arhiivist teisi materjale, mis olid peamiselt seotud propaganda- ja agitatsiooniosakonna ja Marksismi-leninismi ülikooliga. Kui KK büroo ja sekretariaadi otsused olid need, mis initsieerisid religioonivastast tegevust üldisemalt, siis KK propagandaosakonna (PAO) materjalidest võis leida spetsiifilisemat infot tegevuse ellurakendamise kohta. EKP linna- ja rajoonikomiteede (LK/RK) arhiividest oli võimalik leida materjale selle kohta, mil määral neid otsuseid ellu viidi ning seda, kuidas oli üles ehitatud ja töötas kohapealne propaganda-süsteem.

Ühingu „Teadus” Ateismi teaduslik-metoodiline nõukogu (TMN) oli ateistlikku võitlust praktikas koordineerinud üksus, seetõttu annab selle üksuse arhiiv (ERA fond R-2048, nimistu 1) ohtralt erinevat infot kogu ateismipropaganda kohta vabariigis. Lisaks Ateismi TMNi tegevusele oli osaliselt „Teaduse” alluvuses rahvapälikoolide süsteem, mille kirjeldamisel on kasutatud ka ENSV Kultuuriministeeriumi arhiivi materjale. Kultuuriministeeriumi arhiiv on jaotatud kaheks – osa sellest asub Riigiarhiivis (fond R-1797), osa aga Kultuuriministeeriumi enda arhiivis (KMA).

Usu(kultus)asjade Nõukogu (UN) volinike arhiiv on jagatud kolmeks: Riigiarhiivis asuvad UN ja Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) arhiivid eraldi kuni aastani 1966 (ERA fondid R-1989 ja R-1961); sellest aastast alates, mil need institutsioonid ühendati, on kõik materjalid UN arhiivis (R-1989); alates aastast 1974. asuvad materjalid aga Siseministeeriumi arhiivis. Viimane osa voliniku arhiivist tekitas aga tõsisid probleeme viitamisel ja seda küsimust ei õnnestunudki väga hästi lahendada. Nimelt on arhiiv suhteliselt korrastamata, puudub ühtne säilikute ja nimistute süsteem; osalt on säilinud voliniku aparatis kasutatud katalogiseerimisnumbrid – mida ei ole õnnetuks aga kasutatud kõigi säilikute puhul. Parema lahenduse puudumisel on arhivaalid koondatud

teemade kaupa järjekorranumbreid kandvatesse pappkastidesse; sõltuvalt säilikute paksusest sisaldavad nad enamasti paari-kolme aasta materjale. Kui ühe aasta kohta on mitu säilikut, on need eristatud aastanumbrile järgneva punkti ja numbriga. Et mitte kasutusele võtta eraldi viitamisstiili ühe arhiivi jaoks, on SUNVA materjale viidatud järgmiselt: arhiivi tähis, karbi number, säiliku tähistus (juhul kui selle aasta kohta oli mitu säilikut, vastasel korral viitab säilikule aastanumber), lehekülg, arhiivimoodustaja nimi, karbis asuvate säilikute temaatika, aasta (nt SUNVA karp nr 2, 1990.1, l 147, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad (1990)). Kuna ühtesid ja samu järjekorranumbreid kannavad erinevaid teemasid sisaldavad kastid, siis tuleks materjalide leidmiseks alustada viite lugemist hoopis teemast (nt Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes). Usuasjade volinikuga seotud religiooniseaduste kontrolli kaastöökomisjon (RKK) või religioonialast kirjavahetust puudutavad materjalid on pärit erinevate piirkondade täitevkomiteede (TK) arhiividest ja annavad aimu sellest, kuidas rakendati ellu religioonialaseid represseerivaid seadusi. Need fondid asusid Eesti Riigiarhiivis (ERA), Eesti Ajalooarhiivis (EAA) ja Lääne-Viru Maa-arhiivis (LVMA).

Ministrite Nõukogu arhiivi (ERA fond R-1) kasutasin peamiselt religioonisfääri mõjutanud seaduste kindlakstegemiseks.

Nimetatuile lisaks on kasutatud veel teisi arhiive, mille dokumendid valgustasid spetsiifilisemaid asjaolusid või mõnede üksikjuhtumite tausta. Selliste hulka kuuluvad konkreetsete asutuste arhiivid või KGB lõpetatud uurimistoimikute arhiiv (ERAF fond 130SM). Märkimata ei saa jätta ka Kuulo Vimmsaare kodust arhiivi ja Anatoli Miti isikuarhiivi Tartu Ülikooli raamatukogus.

Arhiivimaterjalidele lisaks olen kasutanud informantide abi, kellest enamik olid nõukogude perioodil seotud kas ühingu „Teadus“ Ateismi TMNi või mõne teise religioonivastast tegevust suunava üksusega; mõned aga tegutsesid rahvapälikoolide süsteemis. Neilt saadud teave oli oluline mõistmaks seda, mil määral arhiivimaterjalides kirjeldatu ellu rakendus; samuti aitasid nad täpsustada erinevate religioonivastases töös osalenud üksuste omavahelisi seoseid, kuna arhiivimaterjalides kirjeldatud skeemid osutus tihtipeale ideaaliks, millel reaalsusega ei olnud suurt pistmist. Intervjuude küsimused ei kattunud sajaprotsendiliselt, iga intervjuu sisaldas intervjuueeritava erialale vastavaid spetsiifilisi küsimusi. Intervjuude salvestused on autori valduses.

Kasutatud on ka omaaegseid metoodilisi ja propagandistlikke materjale, mille infokillud aitasid mõista religioonivastase tegevuse üldist institutsionaalset skeemi.

Terminoloogia ja stiil

Suurimaks probleemiks töö lugemisel ja sellest arusaamisel võib saada nõukogude-aegsete ametiasutuste nimede küsimus. Kompenseerimaks tihtipeale laialivalguvate piiridega tööd olid üksuste nimed äärmiselt konkreetseid ja kirjeldasid detailideni nende positsiooni või tegevust (nt Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Usuasjade Nõukogu volinik Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis). Et selliste nimekujude läbiv kasutamine on kurnav nii vaimselt kui ka füüsiliselt, siis on töös need nimed lühendatud akronüümideks. Tõsi, akronüümsete nimekujude häda on selles, et kontsentreerumise nõrgenedes muudavad nad teksti raskesti jälgitavaks. Alternatiiviks oleks ametlikest nimedest loobuda ning kasutada tervest mõistusest lähtuvat süsteemi, kutsudes neid organisatsioone mingi lühema, tegevusest lähtuva nimega. Pärast mõningat kaalumist tuli tervemõistuslikkus selles küsimuses siiski hüljata, sest pikemas perspektiivis oleks see tekitanud veelgi enam segadust. Nimelt – kuna ametlike nimede kasutamine oli vastunäidustatud, kasutati suupärasemaid nimetusi juba nõukogude perioodil. Ei saa teatud kibedusega märkimata jätta, et selline „tervest mõistusest” lähtuv praktika tegi uurimise selle algstaadiumis kohutavalt raskeks, sest erinevate komisjonide ja sektiioonide igapäevases kasutamises arusaadavalt mingit konsensust ei valitsenud, mistõttu võivad need terminid erinevates arhiiviallikes tähistada sootuks erinevaid tööüksusi; samuti võisid need mõisted tähistada erinevaid institutsioone sõltuvalt sellest, millise võimutasandi materjalides sellest juttu oli. Neil asjaoludel tooks uue nime kasutamine juurde veel ühe ebamäärase termini, mistõttu eelistada tuleks pigem akronüüme, mis ei ole küll kerged lugeda, kuid ei jäta kahtlust, mida silmas peetakse.

Teatud puhkudel olen kasutanud tekstis nõukogude-aegseid kantseliitlike termineid, kuivõrd normaalses keelepruugis kulunuks nende lahtiseletamiseks hulk sõnu (nt „kohad”, „ühiskondlikud alused” jt), neil juhtudel on terminid lahti seletatud töö alguses lühendite juures.

Kuna 1978. aastal pärast uue konstitutsiooni vastuvõtmist muutusid senised kohalikud valitsusorganid ehk Töörahasaadikute Nõukogude Täitevkomiteed (TSN TK) Rahvasaadikute Nõukogude Täitevkomiteedeks (RSN TK), siis nimetan neid asutusi läbivalt lihtsalt täitevkomiteedeks (TK); lihtsuse mõttes on tähelepanuta jäetud ka Riikliku Julgeolekukomitee nime- ja struktuurimuutused (koondnimetus KGB) ja EKP KK propagandaosakonna teised nimekujud.

Piisava taustakirjelduse andmisel ei pääse paraku sellest, et tekst muutub kohati kuivaks ja üsna spetsiifiliseks. Seetõttu olen puhtpedagoogilistel kaalutlustel siia-sinna teksti lisanud lõbusamaid seiku arhiividokumentidest, mis mõne lugeja jaoks ehk irduvad rangelt akadeemilisest stiilist, kuid lubavad ajule hetkeks puhkust ja annavad veidi humoorikalt edasi käsitledava ajastu elu-olu ning suhtumist.

Põgusat kommentaari vajavad mõisted „ateism” ja „religioonivastane tegevus”. Ateismi laiemalt võib pidada religioonifilosoofiliseks suunaks, NL

kontekstis sai sellest aga üks partei õpetuse põhialuseid, mida riiklikul toel ellu rakendati. Seetõttu on õigustatud sellise ateismi vormi pidamine ideoloogiliseks või poliitiliseks ateismiks, mis praktikas väljendus otsese religioonivastase võitlusena nii ateistliku propaganda kui seadusandluse jms näol.⁴ Ateismipropagandas on veel võimalik jaotumine kvalitatiivsel alusel: esmalt, teaduslik ateism, mis püüdis religiooniküsimustega tegeleda teaduslikke meetodeid kasutades, kuid nagu ütleb William van den Bercken, „poliitiline ateism Nõukogude Liidus on andnud teoreetilise laienduse „teadusliku ateismi” näol, mis on intellektuaalne sublimatsioon poliitilisest vajadusest”.⁵ Madalamaks tasandiks oli „vulgaarateism”, mis tekkis „stiihiliselt” ja mille argumentatsiooni tasemest ei ole erilist põhjust rääkida.⁶ Kuigi partei nõudis oma otsustes enamat teaduslikkust ateismipropagandas, ei olnud katsed argumentatsiooni taset parandada kuigi tulemusrikkad.⁷

Lühiülevaade NL religioonipoliitikast⁸

Usuvabadus Nõukogude riigis oli näiliselt garanteeritud klausliga „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igäihel peab olema täielik vabadus tunnistada mistahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist”. Et täidesaatev võim riigis oli faktiliselt kommunistliku partei käes, kelle seisukoht religiooniküsimuses oli aga „religioon ei ole töölispartei suhtes erasi”,⁹ muutus see põhimõte demokraatlikuna kõlavaks nonsensiks. Negatiivne

⁴ Seda seisukohta pooldab Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*, Maarjamaa taskuraamat (Maarjamaa, 2000), 7; Ideoloogilise ateismi kohta vt William van den Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union* (Walter de Gruyter & Co, 1988), 122jj.

⁵ William van den Bercken, „Ideology and atheism in the Soviet Union”, *Religion in Communist Lands* 13, nr 3 (1985): 274.

⁶ Vt täpsemalt Atko Rimmel, „Ateism kui nõukogude teadus”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XXXVIII (2010): 49jj.

⁷ Teadusliku ateismi kohta vt Kimmo Kääriäinen, *Discussion on scientific atheism as a Soviet science, 1960–1985*, Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia (Akateeminen Kirjakauppa, 1989); James Thrower, *Marxist-Leninist „scientific atheism” and the study of religion and atheism in the USSR* (Walter de Gruyter, 1983); Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*; Thomas J. Blakeley, „Scientific Atheism: an Introduction”, *Studies in East European Thought* 4, nr 4 (1964): 277–295; Thomas J. Blakeley, „Scientific atheism: Some Soviet books, 1974–1975”, *Studies in East European Thought* 17, nr 1 (1977): 91–92; MaryAnn M. Shakhnovich, „The Study of Religion in the Soviet Union”, *Numen* 40, nr 1 (1993): 67–81; Kuulo Vimmsaare, toim., *Ateism, religioon, sotsioloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 5–6.

⁸ Kompaktse NL religioonipoliitika ülevaate annab Philip Walters, „A survey of Soviet religious policy”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Päril kõigi selles toodud seisukohtadega ei saa Eesti arhiiviallikate alusel siiski nõustuda.

⁹ Vladimir Iljitš Lenin, *Religioonist ja kirikust* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 211–215..

suhtumine religioossusse iseloomustas kogu Nõukogude Liidu aega, kuid 70 aasta jooksul aset leidnud erinevad suunamuutused religioonipoliitikas olid põhjustatud pigem päevapoliitilistest vajadustest kui ideoloogilisest järjepidevusest.¹⁰

Usklike tunnete riivamist pidas Lenin halvaks tooniks – erinevalt kirikust kui institutsioonist, millega tegeledes kommunistid risti ette ei löönud. Vahetult pärast revolutsiooni ja kodusõja päevil oligi nõukogude valitsuse eesmärk nõrgendada kiriku positsioone ja jätta ta ilma oma varandusest. Seadusandlike repressiivsete meetodite kõrval vangistati ja mõrvati vaimulikke, rünnaku teravik oli arusaadavalt suunatud Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) poole; rahvast püüti kirikust eemale tõmmata kiriklikele rituaalidele ilmalike vastete loomise läbi. Religioonivastasesse propagandasse lülitus komsomol. 1922. aastal õnnestus valitsusel organiseerida kirikulõhe, mis viis patriarh Tihhoni vangistamiseni. 1925. aastal moodustatakse Jemeljan Jaroslavski juhtimisel Usuvastaste Liit. Ehkki mõnetine religioonivastane tegevus toimus, kulus põhiline osa energiast religioonivastase võitluse eest vastutajate omavahelistele tülidele, välja selgitamiseks, kuidas oleks kõige parem religiooni vastu võidelda. Peamine vastasseis valitses Jaroslavski juhitud Usuvastaste Liidu ja Anatoli Lunatšarski juhitud hariduskomissariaadi vahel, mis pooldas mõnevõrra intellektuaalsemat lähene mist.¹¹ 1928. aastal suhtumine religiooniküsimustesse muutus ja uueks lipukirjaks sai „Tormijooks taevale”. Selle kõrval leidis aset „kultuurirevolutsioon” ja sundkollektiviseerimine, mille peamiste vastastena nähti just vaimulikke, keda kirjeldati „legaalselt tegutsevate kontrerevolutsiooniliste jõududena”. Vastupanu murdmiseks võetakse 1929. aastal vastu uus diskrimineeriv religiooniseadusandlus, mis pidi religiooniküsimuse lõplikult lahendama.¹² Samal aastal saab Usuvastaste Liidust „Võitlevate Usuvastaste Liit”, Lunatšarski tagandatakse Hariduskomissariaadi juhi kohalt ja luuakse religioonivastast võitlust koordineeriv Usukultusasjade Komisjon. 1930. aasta 2. märtsil ilmunud Stalini artikkel „Peapööritus edusammudest” toob sundkollektiviseerimisse ja religioonivastasesse võitluse vahe, mis aga 1932. aastal taas uue hoo sisse saab. Algab „antireligioosne viisaastak” – frontaalrünnak religioonile, mille käigus võetakse vastu plaan luua täiesti ateistlik riik aastaks 1937. VULst saab miljonite liikmetega massiorganisatsioon, millele on pandud peamine praktilist religioonivastast tegevust ellusaatev roll. 1936.–38. aasta repressioonid ei jäta aga puutumata ka ateismipropagandistide ridu – see toob kaasa VUL liikmeskonna tuntava languse nii kõrgemal kui madalamal tasandil. Kümnen di lõpus muutuvad religiooniküsimused ebaolulisemaks, Usukultusasjade Komisjon

¹⁰ Jane Ellis, „Some reflections about religious policy under Kharчев”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 85.

¹¹ Larry E Holmes, „Fear no evil: schools and religion in Soviet Russia, 1917–1941”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 136–138.

¹² Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 50, 66.

likvideeritakse 1938. aastal ning selle ülesanded antakse üle julgeolekujõududele, kes olid ühe osapoolena kogu aeg religiooniküsimustesse segatud olnud.¹³ VUL kaotab oma tähtsuse ja selle tegevus katkeb sõja tõttu.

1940. aasta sündmuste tagajärjel hakkas ka Eestis kehtima NL seadustik, millest religioosset elu mõjutas kõige enam 1929. aastal vastu võetud religiooniseadusandlus. Keelustati usuõpetus, suleti vaimulikud seminarid ja TÜ usuteaduskond, TÜ raamatukogus hävitati hulk vaimulikku kirjandust. Selle asemel hakati aga välja andma ateistlikku kirjandust (valdavalt tõlketeosed) ja kuukirja *Ateist*, mida ilmus kokku kuus numbrit. Moodustati VUL rakukesi, mis aga kuigi aktiivselt tegevusse ei rakendunud.¹⁴ Eesti Apostlik Õigeusu kirik allutati Moskvale.¹⁵ Sõjasündmuste tõttu kõik need tegevused katkesid ja VUL lakkas tegutsemast.

1943. aasta septembris leidis aset Stalini kohtumine VÕK juhtivate vaimulikega, mille tagajärjel sai alguse riigi koostöö kirikutega, mis võimaldas vastastikust kasu: riik sai kirikute toetuse, kirikud aga mõningase tegutsemisvabaduse, mille juures tuleb märkida VÕK eelisseisundit teiste kirikute ees. Riigi ja kirikute vahendamiseks loodi kaks uut institutsiooni – Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) 1943. aastal ja Usukultusajade Nõukogu 1944. aastal. Järgnes kirikute ja koguduste registreerimine ning üsna kiire allutamine riigivõimule – ühes julgeolekuorganite kontrolliga juhtivate vaimulike üle.¹⁶

Kuni Stalini surmani jäid religiooniküsimused ja ka üldisemalt ideoloogiaga tegelemine tahaplaanile – seda asendasid erinevat laadi repressioonid, millest mõned olid suunatud ka erinevate religioossete ühenduste vastu (nt jehoovatunnistajate küüditamine 1951. aastal). Propagandatöö ei jäänud siiski täiesti tähelepanuta – VUL järeltulijaks sai 1947. aastal loodud Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing (PTTLÜ), mis ei spetsialiseerunud üksnes religiooniküsimustele, vaid tegeles loengute teel parteipropaganda rahvani viimisega.

Stalini surma järel tekkinud võimümängud tõid 1954. aastal esile Hruštšovi meeskonna rõhuasetuse ideoloogilistele küsimustele, täpsemalt ateistlikule tööle (NLKP KK otsus 7. juulist 1954 „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”), mis aga peagi teise parteikliki ja olulisemate küsimuste poolt kõrvale tõrjuti (NLKP KK otsus 10. novembrist 1954 „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas”).

¹³ *Ibid.*, 178–185.

¹⁴ Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*, 11j; Atko Rimmel, *Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): magistritöö* (Tartu, 2004), 44jj.

¹⁵ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*, *Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis* 14 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008), 21jj.

¹⁶ Vt Riho Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001), 55j, 160j; Indrek Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP Ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* (Tallinn: UMARA, 1996), 151jj.

Ateistlik propaganda jäi tagaplaanile mitmeks järgnevaks aastaks, mille üldisem põhjus oli jätkuv võimujagamine partei kõrgemas juhtkonnas, kus keegi ei suutnud veel saavutada piisavat ülekaalu. Samal ajal leidis aset hulk olulisi sündmusi: järk-järgult likvideeriti GULAGi-süsteem ja vabanenute kojusaabumine ühes varasemast vabama õhkkonnaga tõi kaasa mõningase religioosse renessansi. Hüppeliselt kasvas erinevate religioossete kombetalituste arv (ristimine, leeritamine), mis vangistuse-aastate ja hirmuõhkkonna tõttu olid vahepeal ära jäänud. Selle taustal töötas aga väga puudulikult nii partei enda kui ka talle alluvate üksuste (komsomol, PTTLÜ) propagandasüsteem.

1957.–58. aastaks oli NLKP KK võimumängudest võitjana välja tulnud Nikita Hruštšov,¹⁷ mis tõi taas ideoloogiaküsimuste esilekerkimise. Rõhuasetust ideoloogiale mõjutas ka 1956. aasta Ungari ülestõus kommunistliku süsteemi vastu, millest tekitatud pinged vajasis sõjalise sekkumise kõrval ka ilma-vaatelist õgvendamist; samuti kuulub konteksti idee jõuda kommunismini aastaks 1980, milleks oli tarvilik aretada uus inimliik – „nõukogude inimene”.¹⁸ Nende eesmärkide juures nähti peamise takistusena seniajani inimeste meeltes valitsevaid „kapitalistlikke jäänukeid”, millest kõige olulisemaks peeti „religioosset eksiarvamusi”. Nimetatud asjaolud ühes andmetega religioosse elu aktiivsuse kohta alarmeerisid NL juhtkonda ning peagi vallandus laiamastaabiline religioonivastane rünnak ühes haridusreformi,¹⁹ intensiivistunud propagandasüsteemi arendamise ja ajakirjanduse vahendusel ilmunud ateistlike artiklite laviiniga.²⁰ „Nõukogude inimese” loomist raskendas natsionalism, mis mitmelgi pool oli tugevalt seotud religioosse identiteediga. Alates 1957. aastast assisteerisid eelnimetatud meetodeid religioossete kombetalituste kõrvaletõrjumiseks loodud uued nõukogulikud tavandid ja erinevad (enamasti salajased) seadusandlikud piirangud religioossete organisatsioonide tegevusele. Neile lisandusid veel mitmed teisedki erinevad katsed religiooniga lõpparve tegeviseks, nt õnnestus riigil tekitada lõhe baptistide liikumisse, mille tagajärjel üks osa neist asus tegutsema põranda all.²¹ Seejuures ei heidetud täiesti kõrvale stalinlikku kirikute ja riigi koostöö mudelit ning usuorganisatsioonid rakendati riigi välispoliitika teenistusse, millises kontekstis toimus nendega tegelemine praktiliselt kuni nõukogude perioodi lõpuni.

¹⁷ William Taubman, *Hruštšov ja tema aeg*, Inimene ja ajalugu (Tallinn: Varrak, 2006), 347jj.

¹⁸ Selle inimtüübi kohta vt George Avis, toim., *The Making of the Soviet Citizen: Character Formation and Civic Training in Soviet Education* (London: Croom Helm, 1987).

¹⁹ Anu Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985*, *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 10 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 28jj, 66jj.

²⁰ Statistikat vt David E Powell, *Antireligious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion* (Cambridge: MIT Press, 1978), 88j.

²¹ Michael Bourdeaux, „Religious Liberty in the Soviet Union: Baptists in the Early Days of Protest”, *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, toim. Sharyl Corrado ja Toivo Pilli (Praha, 2007).

1964. aasta oktoobris kõrvaldati Hruštšov võimult ning viimaste aastate religioonipoliitika läks revideerimisele, millele järgnesid katsed riiklikku järelevalvesüsteemi efektiivsemaks muuta – selle esimeseks nähteks oli VÕKN ja UN liitmine, samuti mõned seadusandlikud muudatused. „Arenenud sotsialismi” periood kuni 1979. aastani oli religioonipoliitiliselt kantud puhtpragemaatilisest tegevusest („jaga ja valitse”) – ametlikult registreerunud usuühendustel lubati kitsastes piirides tegutseda, raevukamalt reageeriti aga ülejäänute suhtes, kes ei olnud riigi kontrolli all²² – Škarovski nimetab seda „religioosse võrgustiku korrastamiseks”.²³ 1975. aastal avalikustati vahepealsed salajased ususeadust puudutavad muudatused uue „Usukoondiste põhimääruse” näol, mis Eestis võeti vastu 1977. aastal. Kogu ühiskonnas valitsev stagnatsioon oli kandunud ka riigi-kirikute suhtesse, stagneerumisest ei pääsenud ka ateistlik propaganda.

Juba 1960. aastate lõpus, pärast Juri Andropovi saamist KGB etteotsa, oli elavnenu (ka religioosse) dissidentluse-vastane võitlus, milles ühe meetodina kasutati teisitimõtlejate paigutamist hullumajadesse.²⁴ Tugevam ideoloogiline surve ühes religioonivastase võitluse ägenemisega sai alguse 1979. aastal pärast NLKP KK otsust „Ideoloogia ja poliitharidusliku töö edasisest arendamisest”; tähelepanuta ei saa jätta ka alanud sõda Afganistanis, mis tõi kaasa sõjaväeteenistusest keeldumisi religioossetel kaalutlustel. 1981. aastal üllitas NLKP KK konkreetselt ateismipropagandat puudutava otsuse, millele järgnes kaks-kolm aastat kestnud aktiivsem religioonivaenamise periood – selle ulatust ega intensiivsust ei saa aga võrrelda paarkümmend aastat varem asetleidnuga. Andropov, saanud 1982. aastal pärast Brežnevi surma riigi juhiks, jätkas religiooni suhtes karmi kurssi ning ka tema järeltulija, Konstantin Tšernenko valituse ajal surve kirikule suurenes – ühe aasta jooksul võeti vastu neli religioonivastast otsust. Pärast Tšernenko surma ateismikampaania hääbus. Tšernenko mantlipärijaks saanud Mihhail Gorbatšov, kes peagi uuendusliku kursi võttis, jätkas esialgu oma eelkäijate religioonipoliitikat – 10. septembril 1985 üllitas NLKP KK sekretariaat noodi, „Välismaiste klerikaalsete mõjude ja VÕK 1000-aasta tähtpäeva kohta”, milles nõuti ateistliku töö efektiivsemaks ja propagandat ründavamaks muutmist.²⁵ Selline poliitiline joon jätkus kuni 1986. aasta lõpuni,²⁶ 1987. aasta NLKP KK jaanuaripleenumil olukord aga muutus ja seoses

²² John Anderson, „Soviet religious policy under Brezhnev and after”, *Religion in Communist Lands* 11, nr 1 (1983): 27.

²³ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 392.

²⁴ Vt Arvo Pesti, *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik*, Ad fontes 17 (Tallinn: Riigiarhiiv, 2009), 27j; Boriss Sokolov, *Leonid Brežnev ja tema „kuldne ajajärk”* (Tallinn: Valgus, 2011), 134; usklite arreteerimiste kohta vt statistikat John Anderson, *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States* (Cambridge University Press, 1994), 134.

²⁵ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 398j.

²⁶ Sabrina Petra Ramet, „Religious policy in the era of Gorbachev”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 33.

VÕK 1000. aastapäevaga taandus Gorbatšov ideest alustada ateistlikku kampaniat.²⁷ Aastail 1987–1988 toimus kardinaalne suunamuutus, mil üksteise järel kaotasid kehtivuse senised ametlikud ja mitteametlikud keelud. Eesti olukorda järgnenud perioodil NL tsentraalne religioonipoliitika enam kuigivõrd ei mõjutanud – üha enam hakkasid usuküsimuste üle otsustama kohalikud võimuorganid.

²⁷ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 399.

I. ATEISMIKAMPAANIA ALGUS, ÜLDINE SEADUSANDLIK JA POLIITILINE RAAMISTIK

I.1. Hruštšovi-aegse ateismikampaania algus

Ehkki ateismi valdkonnas tegutseti ka isiklike veendumuste alusel, tuleb ulatuslikuma ateismialase tegevuse initsieerijana nii Eestis kui NLs näha ikkagi kommunistlikku parteid, mille programmi põhialustesse ateism kuulus. 1930. aastate lõpus vaibunud religioonivastase kampaania järel ei tõusnud religiooniküsimused väga teravalt päevakorda kuni Stalini surmani 1953. aastal. Kuigi 1943. aastal kirikuga sõlmitud kokkulepetest hoolimata kutsus NLKP KK 1944. aasta septembris üles uuendatud ateismikampaaniale, jäid Stalini eluajal selleteemalised otsused siiski vaid sõnadesse – propagandistlikes tekstides religiooni otseselt isegi ei mainitud, räägiti vaid ebamääraselt „imperialismi mõjudest” jms.²⁸ Ateismitemaatika ebaolulisuse põhjuseks oli kindlasti vajadus tegeleda sõjapurustuste likvideerimisega, mille juures religiooni sobimatus nõukogude ühiskonda oli ilmselt üks vähemolulisi küsimusi. Enamasti alustataksegi sõjajärgse religioonivastase võitluse käsitlemist aastast 1954, mil *voždi* surma järel tekkinud võimuvaakumis võeti NLKP KKs vastu kaks religioonivastast võitlust käsitlevat otsust. Neist esimene, 7. juulil vastu võetud salajane otsus vallandas ajakirjanduses ägeda usuvastase turmtule. See lõppes 10. novembril publitseeritud avaliku otsusega, mis kampaania üsna järsult lõpetas.

1954. aasta otsuste tausta, autorite ja mõju kohta on välisautorite poolt ilmunud mitmeid oletusi, mis kahjuks jäidki ainult oletusteks, sest puudus ligipääs arhiivimaterjalidele. Sellest probleemist on vaba Mihhail Škarovski,²⁹ mistõttu võib usaldada pigem tema andmeid, ehkki ka Davis³⁰ ja Anderson³¹ on varem ilmunud käsitlusi täiendanud arhiivimaterjalidega. Et tegu on kogu NL usuelu jaoks väga olulise teemärgiga, mis paljuski määras hilisema religioonipoliitika raamid ja üldise tonaalsuse, siis olgu siinkohal neile otsustele veidi enam tähelepanu pühendatud.

Aset leidsid järgmised sündmused: 1953. aasta juunis pöördus VÕKN esimees Georgi Karpov NLKP KK poole küsimusega, millised on tegevussuunised pärast Stalini surma ning nõudis endale suuremaid volitusi ja tegi muidki

²⁸ Dmitry Pospelovsky, *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies* (Macmillan, 1987), 69j.

²⁹ Sankt-Peterburgi Riikliku Keskarhiivi juhtivteadur (Шкарковский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 39).

³⁰ Nathaniel Davis, *A Long Walk To Church: A Contemporary History Of Russian Orthodoxy*, Second Edition (Westview Press, 2003).

³¹ Anderson, *Religion, State and Politics...*

ettepanekuid, mis peaaegu täies ulatuses NLKP KK PAO poolt tagasi lükati. Aprillis 1954 kordas ta oma ettepanekuid, lisades neile mõningaid üksikasju; ühtlasi toetas ta patriarhi soovi kohtuda NSVL MN esimehe Georgi Malenkoviga, mille juures üheks argumendiks oli elavnenud usuelu. See asjaolu oli juba pärast tema esimest avaldust alarmeerinud paljusid parteifunktsionääre ning NLKP KK propaganda- ja teaduseosakondade juhatajad esitasid 1954. aasta 27. märtsiks Hruštšovile ühise aruande „Suurtest puudujääkidest loodus-teaduslikus ja religioonivastases propagandas”. Škarovski esindab seisukohta, et Hruštšov oligi idealist, vähemalt mis puudutab küsimust nõukogude inimese loomisest – niipea, kui tal õnnestus kõrvaldada Beria ning lahendada mõned majandusküsimused, pööras ta oma pilgu ideoloogiale, mille üheks esimeseks väljenduseks saigi eelmainitud aruande alusel vormistatud NLKP KK 7. juuli otsus „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”.³² Grossmani arvates oli rünnaku põhiettevalmistajaks Vladimir Bontš-Brujevitš,³³ Pospelovsky aga ei pea seda tõenäoliseks ning rõhutab pigem Bontš-Brujevitši leebemat suhtumist religiooni elu lõpus.³⁴ Rünnaku initsieerijana on nähtud ka Malenkovi.³⁵ Vaidlused selles küsimuses lahendab arhiiviallikatele tuginenud Škarovski: otsuse ettevalmistamise juures olid aktiivselt tegevuses ideoloogiatöötajad Dimitri Šepilov, Mihhail Suslov ja Aleksandr Šelepin, kuid mõningane roll oli ka vanal „võitlevate ateistide kaardiväel” eesotsas Bontš-Brujevitšiga, kes olulist rolli mängis hoopis 30. oktoobril NSVL Teaduste Akadeemia presiidiumi seisukohavõttus hoogustamaks ateistlikku propagandat õppeasutustes.³⁶

Kampaaniaga kaasnesid aga kõrvalnähud – suurenenud kaebuste arv usklike poolt, kasvanud ristimiste arv pühakodade sulgemise kartuses jne, mis viimaks viisid novembris vastuvõetud resolutsioonini. Enamik välisuurijaid ongi käsitlenud neid otsuseid „vastuolulistena”³⁷ ning näinud selles erinevate parteigruppide omavahelist võitlust, ainult Grossman avaldas kahtlust, kas tegu mitte ei olnud mitte ühe ja sama poliitika eri etappidega.³⁸ Arhiiviallikate põhjal selgub, et õigus oli enamusel – nimelt ilmutasid nimetatud probleemide ilmnemisel

³² Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 352.

³³ Joan Delaney Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, *Soviet Studies* 24, nr 3 (1973): 376. Bontš-Brujevitš oli Lenini sõber ja kaasvõitleja, pikaajane Leningradi ateismimuseumi direktor ja Venemaa sektide uurija. Oli tuntud ka lastekirjanikuna, ehkki käsitlev teemadering oli mõnevõrra ühekülgne: „Meie Iljits”, „Esimestel oktoobripäevadel”, „Lenin ja lapsed” jne.

³⁴ Pospelovsky, *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*, 72j.

³⁵ Donald A Lowrie ja William C Fletcher, „Khrushchev’s Religious Policy 1959–1964”, *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967*, toim. Richard H Marshall (Chicago: University of Chicago Press, 1971), 131j.

³⁶ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 352.

³⁷ Nt Walters, „A survey of Soviet religious policy”, 19; Pospelovsky, *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*, 73 jt.

³⁸ Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 375.

rahulolematust KK presiidiumi liikmed Kliment Vorošilov, Vjatšeslav Molotov ja Malenkov, kartuses, et see toob ebasoovitavaid tagajärgi nii sise- kui välispoliitiliselt. Juba septembris oli Hruštšov koos oma poolehoidjatega sunnitud taanduma – alustati uue otsuse ettevalmistamist, mis kinnitati 10. novembril ja toodi rahvani 11. ja 12. novembril ajalehtede *Правда*, *Труд* ja *Комсомольская Правда* vahendusel.³⁹ See peatas mitmete juuliotsuses välja öeldud punktide elluviimise, nt väljakuulutatud populaarteaduslik ajakiri *Наука и религия* hakkas ilmuma alles 1959. aastal,⁴⁰ kui ateismikampaania taaskäivitus. Seni jäi religiooniküsimus fookusest välja ja peatähelepanu said majanduslikku laadi mured ühes endiselt kestva võimuvõitlusega. Selline olukord kestis kuni 1957. aasta keskpaigani, mil Hruštšovil õnnestus „parteivastane grupp” likvideerida ja ta sai taas oma tähelepanu pöörata ideoloogiaküsimustele.

Eestis peegeldas Moskvast toimuvat nii partei kui ka volinike tegevus – püüti sulgeda pühakodasid ja võõrandada kirikute maid, kuid peatse suunamuutuse tõttu jäi see tegevus pooleli; siin-seal esines kohapealset üle piiride läinud initsiatiivi usuküsimustega tegelemisel.⁴¹ Partei suuniste alusel vallandus äge usuvastane artiklitevool: enne juuliotsust oli 1954. aastal ilmunud 7 ateismi- ja religiooniteemalist artiklit, pärast seda kuni novembriotsuseni ilmus 32 artiklit, s.o keskmiselt üks artikkel iga kolme päeva tagant. Pärast novembriotsust toimus järsk tagasitõmbumine ning kuni aasta lõpuni ilmus ainult 7 ateismi- ja religiooniteemalist artiklit, mis olid kas jõulupühade klassiolemust või uudset religioonipoliitikat selgitava iseloomuga.⁴² Juuliotsus tegi etteheiteid PTTLÜ ateismialasele tegevusele, kuid sellest hoolimata oli 1954. aastal ateismiloengute hulk Eestis kokkuvõttes üllatuslikult isegi väiksem kui eelnenud aastal (vastavalt 542 ja 832 loengut). Tõus saabus 1955. aastal (1141 loengut), et siis taas langeda.⁴³

1954. aasta novembriotsusele järgnenud leebem suhtumine (mis Eestisse jõudis Sõtšovi järgi 1955. aasta kevadel⁴⁴) tõi üleliidulises plaanis umbes kolmeks aastaks kaasa kirikute aktiviseerumine, elavnes vaimuliku hariduse andmine jms. Kirikute heaolu oli aga habras. Pärast partei XX kongressi 1956. aastal, kus kriitika osaliseks said Stalini isikukultuse kõrval ka „kapitalistlikud jäänukid”,⁴⁵

³⁹ Rudolf Schlesinger, „Party and Church”, *Soviet Studies* 6, nr 4 (aprill 1955): 396.

⁴⁰ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 350–354.

⁴¹ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 46jj.

⁴² 1955. aastal ilmus ateismialaseid artikleid kokku 12, 1956. aastal 22 ja 1957. aastal langes artiklite arv kaheksale, et siis järgneval aastal kampaania ettevalmistamise käigus järsult kõrgustesse hüpata (Remmel, *Ateismi ajaloost Eestis*, lisa 9: ateismialaste artiklite ja retsensioonide kroonika).

⁴³ Ateismiloengute arvust on juttu käesoleva töö peatükis, mis puudutab ühingut „Teadus” ateismialast loengulist tegevust.

⁴⁴ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 48jj.

⁴⁵ Olaf Kuuli, *Sula ja hallad Eesti NSV-s: kultuuripoliitikast aastail 1953–1969* (Tallinn, 2002), 67jj; Pospelovskiy, *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*, 75j.

ilmnevad Škarovski hinnangul partei dokumentides üha enam kirikuvastased meeleolud, kuid üksmeelt NLKP KKs selles asjas ei olnud. Uue religioonivastase kampaania taustast rääkides viidatakse enamasti reale põhjustele:

- paljud uurijaid märgivad parteiladviku seas levinud idealistlikke ideid peatsest kommunismini jõudmisest, mistõttu alternatiive religioossuse näol ei olnud enam vaja. Sellega seoses tekkis vajadus uue, „nõukogude inimese” loomise järele, mille ühe peamise takistusena nähti „kapitalistlikke igandeid” – „religioosseid eelarvamusi”, natsionalistlikke meeleolusid jms, mis mõnedes piirkondades (nt Leedus) olid ka omavahel seotud,
- arusaam, et religioon oma „sotsiaalsete juurte läbilõikamisest” hoolimata iseenesest ei kao ja asjade arenguks peaks partei käed külge panema,
- destaliniseerimine ja sellega seonduvad kaadrimuudatused NL kõrgemas juhtkonnas, tagasipöördumine „leninliku kursi” juurde religiooniküsimustes (tasakaalukamat liini religiooniküsimustes pooldasid pigem Stalini endised kaasvõitlejad, ka Karpovi juhitud VÕKN kuulus just „pehmema” lähenemise kildkonda. Võitluses selle kliki vastu toetus Hruštšov ideoloogidegrupile, kelle hulka kuulusid Iljitšov, Suslov, Furtseva jt),
- GULAGi likvideerimisele ja Stalini-perioodi surutisele järgnenud teatud vabanemistunne tõi kaasa mõningase religioosse renessansi (vabanenute ristimised, leebema religioonipoliitika käigus üha kasvav avalduste arv pühakodade avamiseks jms), millele osa partei juhtkonnast pidas vajalikuks reageerida,⁴⁶
- majanduslikud küsimused.⁴⁷

Kuigi 1957. aastal ei olnud veel kaugeltki lahendatud kõik võimuküsimused NL kõrgemas juhtkonnas, esineb juba sel aastal mitmeid märke, mis viitavad uue religioonivastase rünnaku ettevalmistamisele. Škarovski arvates võib esimesi märke rünnakust leida 1957. aasta sügisest,⁴⁸ Eesti arhiivimaterjalidest võib kaudseid märke leida isegi mõnevõrra varem, kuigi mingit otsest tegevust veel ei järgnenud. Nt 1956. aasta oktoobris toimuvaks EKP KK pleenumiks

⁴⁶ Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*, 112; Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 382; Anderson, *Religion, State and Politics...*, 15jj; David E Powell, „Rearing the New Soviet Man. Anti-religious Propaganda and Political Socialisation in the U.S.S.R.”, *Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe*, toim. Bohdan Bociurkiw ja John Strong (The Macmillan Press LTD, 1975), 152jj; Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 103; Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 358; Taubman, *Hruštšov ja tema aeg*, 39j, 484j; Александр Пыжиков, *Хрущевская „оттепель”* (Москва: ОЛМА-Пресс, 2002), 290j.

⁴⁷ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 360. Ka 1968. aastal peetud ettekandes religioonipoliitika reformimise asjus pühendas UN esimehe asetäitja Vassili Furov märkimisväärse osa tähelepanust majandusküsimustele (ERA R-1989.2s.40, l 106jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968)).

⁴⁸ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 360.

koostasid siinsed UN ja VÕKN volinikud aruande religioosse ja ateistliku propaganda olukorra kohta, milles andsid hulga soovitusi olukorra parandamiseks.⁴⁹

Sõtšov on seisukohal, et juba 1956. aasta juulis MN poolt suurema dotatsiooni maksmine PTTLÜle⁵⁰ ja Kultuuriministeeriumi alluvuses olnud Loengute Keskbüroo ühendamise PTTLÜga 1. märtsil 1957. aastal⁵¹ kandsid mõlemad usuvastase töö eesmärgi,⁵² kuid ilmselt on selline interpretatsioon siiski mõnevõrra meelevaldne. Esiteks ei olnud ateismiküsimused 1956. aastal kaugeltki veel päevakorras,⁵³ teiseks ei suunatud dotatsioone ainult ateistliku töö valdkonda, vaid tegu oli pigem vajadusega ühingu töö korraldada käima saada – millest jääb mulje, et sel perioodil tehti seda eelkõige liikmeskonda suurendades (3284 liiget 1956. aasta seisuga⁵⁴ vs 7102 liiget 1960. aasta alguseks.⁵⁵ Võrdluseks – aastaks 1975 kuulus ühingusse 17 000 lektorit, aastaks 1980 oli neid juba 19 000⁵⁶). Nagu ühingu tegevust käsitlevas peatükis täpsemalt kirjeldatakse, siis planeeritud tasuliste loengute pidamine ei tahtnud kuidagi õnnestuda, mistõttu osutus vajalikuks üha suureneva liikmeskonna üha suurenev doteerimine, mida põhjustas ka liikmete (nii kollektiivsete kui üksikisikute) märkimisväärne loodus liikmemaksude tasumisel.⁵⁷ Kolmandaks – NL religioonipoliitikat ei saa lahutada üldpoliitilistest oludest, mistõttu ei ole tõenäoline, et Ungari sündmustele järgnenud ideoloogilist pinget oleks püütud maandada just ateistlike loengutega, eriti veel arvesse võttes juhtivvaimulike pugejalikke avaldusi ülestõusu asjus, millele Sõtšov ise viitab⁵⁸ – pigem nähti vajadust üldiseks ideoloogiliseks pealetungiks.

Veidi tõenäolisem on Loengute Keskbüroo ja PTTLÜ ühendamise seos religioonivastase võitlusega. Loomulikult ei ole usuvastase võitluse parandamisest

⁴⁹ ERA R-1961.2s.37, 1 121jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты, доклады, статистические сведения, списки о православных церквях и духовенстве (1956).

⁵⁰ ERA R-1.3.891, 1 69, Ühing „Teadus”, ENSV Ministrite Nõukogu korraldused. nr. 782-k (1956).

⁵¹ ERA R-2048.1.290, 1 1, Ühing „Teadus”, Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Eesti NSV Kultuuriministeeriumilt loengulise propaganda organisatsioonide üleandmisest PTTLÜ-le (1957).

⁵² Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 97.

⁵³ Sõtšov ise kirjeldab 1956. aastal aset leidnud EKP KK IX kongressi religioonikäsitlust järgmiselt: „Nõukogude kodanike usutundeid ei tohi solvata ega samastada kapitalistlike iganditega” (*Ibid.*, 92).

⁵⁴ Lembit Raid, „Ateistliku propagandatöö arenguhooni ENSVs 1945–1956”, *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, vihik 238, vihik 238, 1959, 76.

⁵⁵ ERA R-2048.1.422, 1 2, Ühing „Teadus”, Õiend NLKP KK „Partei propaganda ülesannetest kaasaja tingimustes” täitmisest (1960).

⁵⁶ Ülo Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, Ideoloogiatöö ja tänapäev (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 75.

⁵⁷ ERAF 1.221.7, EKP KK PAO, Rajooni- ja linnakomiteede informatsioonid EKP Keskkomitee VI pleenumi otsuse „ENSV Poliitiliste ja Teaduslike Teadmiste Levitamise Ühingu töö parandamise abinõudest” täitmise kohta (1955).

⁵⁸ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 85.

juttu ei ühinemisest ega dotatsioonist rääkivais arhiivimaterjalides – büroo ühendamist ühingu põhjendatakse „loengulise propaganda parandamisega vabariigis ja parallelismi likvideerimisega loengulises töös”. Kuigi enne 1957. aastat tegelesid ateismiloengutega pigem büroo kui ühingu lektorid⁵⁹ ning peagi järgnenud religioonivastase kampaania ajal oli ühingu täita oluline roll ateistliku propaganda rahvani viimises, oli ateismipropaganda sellest hoolimata nii Loengute Keskbüroo kui ka PTTLÜ tegevuses kvantitatiivselt täiesti teisejärguline, seda nii 1959.–64. aastani kestnud kampaania ajal kui ka edaspidi. Seetõttu pole põhjust eelmärgitud sündmusi konkreetset religioonivastase tööga seostada ja tõenäoliselt oligi tegu Hruštšovi perioodile iseloomuliku, rohkem või vähem pragmaatilistest kaalutlustest lähtuva ümberkorraldusega. Ei saa aga öelda, et ühinemine üldse mingit mõju poleks avaldanud – ateistlike loengute arv siiski kasvas, kuid teisalt tegi ta seda ka varasemate aastate lõikes ning sama tendents leidis aset ka teiste propagandateemade puhul. Tuntav ateismialane aktiveerumine ühingu töös on märgatav aga alles 1959. aasta II poolest või 1960. aasta algusest, kuid ka siis olid aktiveerumise peamiseks põhjuseks hiljutised partei poolt antud suunised, nt „Usuvastase propaganda parandamise abinõudest”, „Parteipropaganda ülesannetest kaasaja tingimustes”,⁶⁰ „Abinõudest PTTLÜ töö parandamiseks” (mis samuti kutsus üles religioonivastasele kihutustööle „teaduse uusimate saavutuste” valguses⁶¹) jne. Seejuures tähistab „aktiveerumine” ainult kvantitatiivseid näitajaid – arhiivides leidub rohkesti dokumente, milles sarjatakse selle perioodi ateismiloengute kvaliteeti.

Teatud viiteid, mida saab interpreteerida Sõtšovi seisukohta toetavalt, siiski leidub. Neist peamine on EKP KK sekretariaadi otsus 1957. aasta 30. aprillist ateismipropagandistidele seminari korraldamiseks, et ette valmistada uusi ateismilektoreid.⁶² PTTLÜ ja ELKNÜ KK viisid otsuse kohe ellu – sama aasta 6.–14. maini toimunud seminaril oli üle saja osaleja.⁶³ Samuti toetab seda teesi 1957. aasta mai lõpus Moskvast 350 propagandistile toimunud konverents, kus „Знание” esimees Mark Mitin esines sõnavõetuga, milles andis teada, et teaduslik-ateistlik võitlus on pandud haridusministeeriumi asemel „Знание” õlgadele.⁶⁴

⁵⁹ Raid, „Ateistliku propagandatöö arengujooni ENSVs 1945–1956”, 77.

⁶⁰ ERA R-2048.1.422, Ühing „Teadus”, Õiend NLKP KK „Parteipropaganda ülesannetest kaasaja tingimustes” täitmise (1960); *Ideoloogilise töö küsimusi: NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954–1961)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), 132jj.

⁶¹ *Ideoloogilise töö küsimusi*, 128–129.

⁶² ERAF 1.4.2113, l 48, EKP KK, Протоколы заседаний секретариата ЦК КП Эстонии № 30–32 (1957).

⁶³ Lembit Raid, *Vabamõttelejate ringidest massilise ateismini* (Tallinn, 1978), 174.

⁶⁴ Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 381; Škarovski andmetel toimus konverents augustis (*Русская Православная Церковь в XX веке*, 358).

Elavamalt rakendus 1957. aastal ateistlikku töösse ajakirjandus: suvel ja sügisel kasvas veidi ateistlike artiklite arv (kokku sel aastal 8 artiklit) ja tõusis märkimisväärselt 1958. aastal (40 artiklit).⁶⁵ Üleliiduliselt hakkas sel aastal ilmuma jätkväljaanne *Ежегодник музея истории религии и атеизма*, mille esimene number läks trükki 30. mail 1957.⁶⁶ Ateistliku võitluse ettevalmistamise skeemi paigutuvad ka sama aasta 13.–16. juunil esmakordselt ELKNÜ korraldatud noorte suvepäevad leeriga võitlemiseks.⁶⁷ Aruanne kinnitab, et uute noortetavandite kasutuselevõtt aitas juba 1958. aasta sügiseks vähendada kiriklikest kombetalitustest osavõtu kasvu.⁶⁸ UN ja VÕKN poolt mingit otsest kirikuvastast tegevust ei ole märgata, ettevaatlikuks teeb vaid VÕKN esimehe Karpovi märgukiri 1957. aasta algusest, milles ta keelab eriloata igasuguste andmete väljastamise religioosse elu kohta avalikuks kasutamiseks.⁶⁹

1958. aastat võib pidada verstepostiks nii suhtumise muutumises kui ka religioonivastaste abinõude rakendamisel. Tegevuse initsiaator ja keskne koordinaator oli partei, seda nii üleliiduliselt kui ka Eestis. Ateistliku töö küsimusi arutati EKP KK X kongressil 1958. aasta jaanuaris, peamiselt oli jutuks noortetöö ja leeritamine, mille vastu kutsutakse üles seadma „meie uued töövormid”.⁷⁰ Ateismiküsimus leidis käsitlust ka EKP KK teemaatilistes nootides erinevate propagandatöö organiseerijate jaoks. EKP KK „teoreetiline ja poliitiline kuukiri” *Eesti Kommunist* ilmutas oma veebruarinumbris EKP KK PAO

⁶⁵ Remmel, *Ateismi ajaloost Eestis*, lisa 9: ateismialaste artiklite ja retsensioonide kroonika.

⁶⁶ Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 381.

⁶⁷ On hüpoteetiliselt võimalik, ent ümbritsevate muutuste taustal mitte kuigi tõenäoline, et algselt oli tõesti tegu ideega pakkuda midagi neile, kes leeri ei käinud ja partei „kaaperdas” hea algatuse kiiresti oma eesmärgi nimel (vt Atko Remmel, „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”, *Ajalooline Ajakiri*, nr 3 (2008): 257j). Selle vastu räägib mitmeid asjaolusid: nt täpselt samal ajal, 1957. aasta *Nooruse* juuninumbris ilmus artikkel noorte suvepäevadest Eesti Vabariigi päevil (H. Saarniit, „Mida kujutab endast ilmalik leer”); ÜLKNÜ juhtide aktiivsus religioonivastase võitluse ettevalmistamisel (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 359). Märkimisväärne on UN ja VÕKN voliniku poolt kahasse EKP juba varem, 1956. aasta oktoobris toimuvaks pleenumiks koostatud aruanne ateistliku töö seisust, milles tuuakse välja just leeri vastu võitlemise olulisus. Oma lõppsõnas soovivad volinikud võidelda usupühade vastu ürituste korraldamisega, samuti soovitatakse vältida kiriklike kalmistupühade korraldamist (ERA R-1961.2s.37, l 124–126, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты, доклады, статистические сведения, списки о православных церквях и духовенстве (1956)). Suvepäevadest kui leeri vastandmärgiga üritusest räägib juba 1959. aastal koostatud õiendus EKP KK PAO esimees Johannes Undusk (ERAF 1.4.2294, l 16, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959)). Leerivastase võitluse kohta vt ka Toomas Paul, „Leeri likvideerimise lugu”, *Looming*, nr 4 (1996).

⁶⁸ ERA R-1989.2s.24, l 11j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о деятельности церквей. План работы Уполномоченного. Об итогах церковных конференций в Дании, Франции и Германии (1959).

⁶⁹ ERA R-1961.1.77a, l 5, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1957).

⁷⁰ ERAF 1.4.2135, l 54, EKP KK, Стенограмма и протокол X съезда КП Эстонии (1958).

esimehe Johannes Unduski artikli „Mõningaid usuvastase töö küsimusi”,⁷¹ mis käsitles religioossete igandite põhjusi, juba senitehtud tööd nende vastu võitlemisel ning tutvustas mõningaid meetodeid olukorra parandamiseks. Järgnes ateismiteemaline aktiveerumine mitmete piirkondade parteiorganisatsioonides, nt võetakse ette uusi katseid murda religioosust kiriklike traditsioonide katkestamise läbi – esmakordselt korraldatakse sel aastal Elvas ilmalikke kalmistu-pühi,⁷² samal aastal tehakse Tartus esimesi katseid ilmalike pulmade atraktiivsemaks muutmiseks.⁷³

Aset leidsid mitmed ideoloogia-ala töötajate seminarid – PTTLÜ lektoritele korraldatud ateismiseminaride rohkus torkab silma ka 1959. aasta alguses, jaanuaris ja märtsis-aprillis, mida võib seostada EKP KK büroo 1958. aasta otsusega „ENSV PTTLÜ juhatuse töö parandamise abinõude kohta”.⁷⁴ NLKP KK üllitas 1958. aasta 4. oktoobril memorandumi „Puudustest religioonivastases töös”,⁷⁵ mida EKP KKs tutvustati ministritele ja ideoloogiatööga kokkupuutuvate organisatsioonide juhtidele novembris. Korraldati spetsiaalne ELKNÜ KK pleenum, mis käsitles just religioonivastast tegevust.⁷⁶ Ateistliku propaganda-võitluse skeemi mahub ka 1958. aasta lõpus, NLKP KK novembripleenumil vastu võetud otsus haridusreformiks, mille kohta avaldab Grossman arvamust, et see, mida on üldiselt peetud Hruštšovi kampaaniaks religiooni vastu, saigi tegelikult alguse haridusreformist.⁷⁷ Siintoodud andmete alusel on tegu siiski ühe ja sama protsessi erinevate tahkudega, mis ei ole omavahel põhjuslikus seoses.

Kui partei üha agressiivsemat käitumist on võimalik märgata juba 1957. aastast, siis tuleb nõustuda Sõtšoviga,⁷⁸ et UN ja VÕKN võtavad selle suhtumise üle alles 1958. aasta sügisel. Veel 12. augustil VÕKN poolt saadetud informatsioonis kinnitati, et otsused tuleb vastu võtta järele mõeldes, mitte sekkuda administratiivselt kiriku tegevusse, et mitte ära rikkuda normaalseid suhteid – samal ajal arukalt ja läbimõeldult viia läbi hädavajalikke meetmeid

⁷¹ Johannes Undusk, „Mõningaid usuvastase töö küsimusi”, *Eesti Kommunist*, nr 2 (1958): 75–77.

⁷² Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, 177, 178, 263, viide 25.

⁷³ Геннади Геродник, „Гражданские бытовые обряды”, *Наука и религия*, nr 8 (1962): 41–42.

⁷⁴ ERAF 1.221.39a, 1 15, EKP KK PAO, Poliitteenaste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁷⁵ Ateistliku töö puudujääkide kohta oli NLKP KK PAO saatnud märgukirja juba sama aasta mais (Anderson, *Religion, State and Politics...*, 24).

⁷⁶ ERA R-1989.2s.24, 1 11j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о деятельности церквей. План работы Уполномоченного. Об итогах церковных конференций в Дании, Франции и Германии (1959).

⁷⁷ Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 382; Haridusreformi kohta vt ka Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*, 35jj, 72jj.

⁷⁸ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 99; Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 361j.

kirikute suhtes.⁷⁹ Suhteliselt leebelt suhtusid nii VÕKN kui UN äsjainitsieeritud Rahufondi maksete kogumisse religioossete organisatsioonide käest⁸⁰ – kuid sügisel olukord muutus ja kirikute majandustegevus sattus rünnaku alla: VÕK puhul vähendati kloostrite maid ja maksustati kirikuküünlad,⁸¹ peagi tugevnes kontroll koguduste finantsvaldkonna üle, vaimulikke püüti selle juurest kõrvale tõrjuda; neile lisandusid palverännakute keelustamine ja vaimulike raamatukogude likvideerimine.

1958. aasta lõppu jääb ka VÕKNi saadetud informatsioon, kus uuritakse võimalusi kiriklike kalmistupühade populaarsuse vähendamiseks – 4. septembril volinik Kapitonovile saadetud kirjas märgib VÕKN esimees Karpov kalmistutel toimuvate mälestuspalvuste kohta: „Tuleks lähemalt uurida, kas nende keelustamine tuleks kõne alla – muidugi juhul, kui selline keeld kehtestatakse ka katoliku ja protestantlike kirikute jaoks. VÕKN soovib vestelda selles küsimuses ka UN volinikuga ja selgitada välja tema seisukoht ning anda teada 1. oktoobriks 1958”.⁸² Küllap oli vastus positiivne, sest koguduste kaebused kalmistupühade korraldamisega seotud probleemide üle ilmuvad TKde ja volinike materjalidesse just 1959. aastast.⁸³ 1959. aastal käsitles ilmalike surnuaiapühade küsimust ka EKP KK märtsiotsuse aluseks olnud Johannes Unduski õiend.⁸⁴ Kuigi otsuses endas mainitakse ära noorte suvepäevi ja ilmalikke pulmi, siis ilmalikest ega kiriklikest kalmistupühadest seal juttu ei ole.⁸⁵ Tegelikult esines valvsust selles küsimuses juba varemgi, nt Põlva rajooni TK esimees tundis end puudutanuna Kärša VÕK koguduse preestri Julius Niinemetsa teatest „Kärša ap õigeusu kalmistul toimub jumalateenistus pühapäeval, 3. augustil 1958” ja kaebas volinik Kapitonovile, et „ei saa nõustuda kirja käskiva

⁷⁹ ERA R-1961.2s.42, l 21, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие документы – законы, постановления правительства, инструкции и указания Совета (1958).

⁸⁰ ERA R-1989.1.38, l 77, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1958); ERA R-1961.2s.42, l 50, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие документы – законы, постановления правительства, инструкции и указания Совета (1958).

⁸¹ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 98.

⁸² ERA R-1961.2s.42, l 27, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие документы – законы, постановления правительства, инструкции и указания Совета (1958).

⁸³ ERA R-1989.1.43, l 53, 56, 74, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959). Sõtšovi järgi seati suuremaid takistusi kalmistupühade korraldamiseks alles alates 1962. aastast (*Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 145). Pigem võiks uut lainet kalmistupühade korraldamisele vastutöötamises seostada RKKde loomisega 1963. aastal.

⁸⁴ ERAF 1.4.2294, l 10jj, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959).

⁸⁵ ERAF 1.4.2293, l 74, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959).

tooniga”.⁸⁶ Sellise poliitika tulemusena oli kuni ateismikampaania lõpuni (ja hiljemgi) kiriklike surnuaiapühade korraldamine raskendatud.

Jaauaris 1959 leidis Moskvast aset volinike instrueerimine NLKP KK 1958. aasta 4. oktoobri memorandumil alusel. VÕKNi esimees Karpov ei olnud eel-seisvast rünnakust üldse vaimustatud ja rõhus pigem normaalsetele suhetele ja kirikute kasutamisele välispoliitikas.⁸⁷ Ateistliku võitluse küsimust arutati 1959. aasta alguses ka EKP KKs, KK PAO esimehe Unduski olukorda kaardistav õiend KKle sai 1959. aasta 17. märtsil vastuvõetud otsuse „Usubastase propa-ganda parandamise abinõudest” aluseks. Dokumendis kinnitatakse, et reli-gioonivastane võitlus on paranenud alates 1958. aasta kevadest, kuid teha on veel palju.⁸⁸ Religiooniküsimused kerkisid arusaadavalt esile ka EKP KK VII pleenumil 1959. aasta 24. juulil.⁸⁹

UN arhiivimaterjalide alusel on Anderson seisukohal, et rünnaku alguseks tuleks lugeda 1958. aasta sügist, sest 1959. aasta materjalid on täis lugematul hulgal kirju eraisikutelt ja üksikkogudustelt, kus kaevatakse kampaania pärast,⁹⁰ rahuliku perioodi lõpu paigutavad sellesse aastasse ka Struve ja Davis,⁹¹ samuti Škarovski piiritleb ateismivastase kampaania aastatega 1958–1964.⁹² Paljud uurijad räägivad aga ateismikampaania algusest 1959. aastal: Lääne uurijad on kampaania alguspunktina käsitlenud 21. augustil 1959 ilmunud *Правда* toi-metuseveergu,⁹³ Eesti uurijad on seostanud selle aga 1959. aasta 17. märtsi otsu-sega.⁹⁴ Siintoodud andmete alusel (riigi rakendatavad meetmed, partei otsused ja tegevus, alanud propagandasõda meedia vahendusel, uued tavandid ja PTTLÜ teatud määral aktiveerunud tegevus) võiks seda piiri vähemalt poole aasta võrra ettepoole nihutada, märkides ühe teetähisena ära 1958. aasta sügise ning järgmise teetähisena 1959. aasta märtsiotsuse, mida võib käsitleda juba käimasolevat kampaaniat ergutavana – nagu seda tegid ka eelmainitud

⁸⁶ ERA R-1961.1.78, 1 12–13, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и местными советскими органами по вопросам, относящимся к церкви (1958).

⁸⁷ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 364j.

⁸⁸ ERAF 1.4.2294, 1 10jj, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959).

⁸⁹ ERAF 1.4.2270, 1 170j, EKP KK, Протокол и стенограмма VII пленума ЦК КП Эстонии (1959).

⁹⁰ John Anderson, „The Archives of the Council for Religious Affairs”, *Religion, State and Society* 20, nr 3 (1992): 399–400.

⁹¹ Davis, *A Long Walk To Church*, 29; Nikita Struve, *Christians in Contemporary Russia* (London: Harvill Press, 1967), 94.

⁹² Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 382.

⁹³ Davis, *A Long Walk To Church*, 35.

⁹⁴ Lauri Vahtre, „Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis”, *Teine lugemine*, Gramma 5 (Tallinn: Virgela, 1998), 66; Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*; Jaanus Plaat, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*, Eesti Rahva Muuseumi sari 2 (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001), 211.

toimetuseveerg ja EKP KK VII pleenumi otsus. Juba nende kahe sündmuse järgnevus viitab pigem käimasolevale kampaaniale – ei ole kuigi tõenäoline, et liiduvabariigis oleks alustatud laiemamastaabilist usuvastast sõda enne NLKP KK vastavasisulist otsust.

Üleliiduliselt rünnati kõige enam VÕKi kui tugevaimat kirikut ning ehkki ENSV religioosne situatsioon ei olnud kaugeltki Venemaa peegeldus, koheldi VÕKi karmimalt ka Eestis. Seetõttu sai muutunud religioonipoliitika üheks oluliseks elluvijjaks VÕKN volinik Ja[a]n Kanter, kelle paigutamine voliniku ametipostile oli kantud vajadusest kõvema käe järele.

I.2. Religiooniseadustest NLs⁹⁵

Kõigi ENSV religioosset elu puudutavate seadusaktide tutvustamine ja kindlakstegemine nõuaks täiemõdulist ja väga vaevarikast uurimistööd, sest kirikute elu ei mõjutanud mitte ainult otseselt religioonialane seadusandlus, vaid lisaks neile veel terve müriaad seadusi, seadlusi ja erinevate ministeeriumide määrusi, millest osa olid avalikud, osa aga „не для печати” ehk salajased. Mõned neist kopeerisid NSVL MN otsuseid ja määrusi, mõnede puhul aga teavitati vastavaid ametkondi lihtsalt informatsioonidega järjekordsest uuendusest; teinekord lähtuti ka nt Vene NFSV kohta käivate seaduste praktikast. Tegutsemisjuhendiks võisid olla UN esimehe kõnes avaldatud seisukohad, mis hiljem väikeste brošüüridena trükki anti ning märkusega „ametkondlikuks kasutamiseks” varustatutena liikvele lasti. Neil põhjusil on siinkohal seadusandlust tutvustatud suhteliselt ülevaatlilikult, mõningad vähemolulisi seadusandlikke akte tutvustatakse veel edaspidigi tekstis, kus see tarvilikuks osutub.

Kommunistlik ideoloogia kinnitas, et religioosne maailmavaade ei sobi nõukogude inimesega kokku. Marxi järgi oli religioon puhtalt sotsiaalset päritolu ning teoorias pidanuks religioosus välja surema pärast tema „sotsiaalsete juurde läbilõikamist” – „rõhutud maailma ohkeks” polnud pärast rõhumisest vabastamist enam vajadust. Praktikast jätkas religioon aga visa vastupanu,⁹⁶ mistõttu sotsiaalsete juurte edasiseks läbinüsimiseks rakendati erinevaid religioosust ja usklike diskrimineerivaid seadusi. Ametlikult oli riik küll religiooniküsimustes neutraalne – usuvabadus oli näiliselt garanteeritud klausliga „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga,

⁹⁵ NL religiooniseadustikku üldisemalt tutvustavad Joshua Rothenberg, „The Legal Status of Religion”, *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917–1967*, toim. Richard H. Marshall (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1971), 62jj; Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*, 90jj. Erinevate kasutusel olnud õigusaktide liikide kohta vt Indrek Paavle, *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950*, *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 19 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009), 35j.

⁹⁶ Erinevatest lähenemisviisidest selle probleemi lahendamiseks on religioonisotsioloogilisest perspektiivist lähtudes kirjutanud Paul Froese, *The Plot to Kill God: Findings from the Soviet Experiment in Secularization* (University of California Press, 2008), 22jj.

usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igäühel peab olema täielik vabadus tunnistada mistahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist”.⁹⁷ Et täidesaatev võim riigis oli faktiliselt kommunistliku partei käes, kelle seisukoht religiooniküsimuses oli aga „religioon ei ole töölispartei suhtes eraasi”,⁹⁸ muutus see põhimõtte demokraatlikuna kõlavaks nonsensiks. Sel põhjusel olid seotud partei otsused ja seadusandlus ning ilmnesid just sellises järjekorras.

Peagi pärast võimuhaaramist panid bolševikud seadusliku aluse kiriku ja religiooni diskrimineerimisele. 1917. aasta 2. novembri määrusega jäi VÕK ilma oma eelispositsioonist – kõik religioossed liikumised võrdsustati. 11. detsembril järgnes Lenini allkirja kandev määrus, mille alusel kõik haridusasutused, seminarid jms läksid Hariduskomissariaadi alluvusse. Natsionaliseeriti kiriku maad. Sama aasta 18. detsembri otsusega said seaduslikuks ainult ilmalikud pulmad. Juba 1918. aasta jaanuaris järgnesid uued otsused. 20. jaanuaril lõigati kirikud ja vaimulikkond ära igasugusest riigi poolt antavast rahalisest toest, kõige olulisem määrus, millele viidatakse arhiiviallikes veel 1970. aastatelgi, anti välja 23. jaanuaril ja kandis pealkirja „Kiriku eraldamisest riigist ja koolist”. See keelustas „religioosete dogmade” õpetamise koolis – religioon taandati ainult privaatsfääri. Kirikutelt võeti igasugused õigused omada varasid ning nad kaotasid juriidilise isiku staatuse.⁹⁹ Neist sammudest hoolimata kuulutas 18. veebruari määrus, et riik on religioossetes küsimustes neutraalsel positsioonil ja seeläbi ei saa anda religioosset haridust. 24. augustil 1918 anti välja määruse „Kiriku koolist lahutamise” kohta käiv instruksioon, mis lisas määrusele veel ohtralt diskrimineerivaid nüansse, ühtlasi nõudes *dvadtsadkade*¹⁰⁰ moodustamist.¹⁰¹

Erinevaid määrusi ja otsuseid võeti vastu järgnevatelgi aastatel, olulisemaks verstepostiks sai 1929. aasta. Lisandus konstitutsiooni keelustas religioosse propaganda, kuid andis „vabaduse religioonivastaseks propagandaks”,¹⁰² 8. aprillil võeti seni kehtinud instruksiooni ja seaduse „Kiriku eraldamisest riigist ja koolist” asemel vastu uus ususeadusandlus, mille taustaks oli Poliitbüroo

⁹⁷ Vladimir Iljitš Lenin, *Religioonist ja kirikust*, 211–215..

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Selle otsuse kujunemisloo kohta vt täpsemalt Rothenberg, „The Legal Status of Religion”, 63j.

¹⁰⁰ Vahetevahel kasutati двадцатка eestindusena veidrakõlalast (ehkki grammatiliselt korrektset) terminit „kahekümnik”, mida Sõtšov nimetab koguduse täitevorganiks (*Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 30). Tegelikult tähendas *dvadtsatka* miinimumarvu inimesi koguduse moodustamiseks, kellega riik sõlmis varalise vastutuse lepingu „usukultushoone” ja inventari kasutada andmiseks. Koguduse täitevorganiks oli koguduseliikmete poolt *dvadtsatkasse* kuulunute seast valitud kolmeliikmeline juhatus.

¹⁰¹ Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*, 93j.

¹⁰² Partei tõemonopoli seoseid NL konstitutsiooniga käsitleb Giovanni Codevilla, „The Limits of Religious Freedom in the USSR”, *Religion and Communist Society: Selected Papers from the Second World Congress for Soviet and East European Studies*, toim. Dennis J Dunn (Berkeley: Berkeley Slavic Specialties, 1983), 67jj.

tõdemus, et usukoondised on „legaalselt tegutsevad kontrrevolutsioonilised jõud”, mistõttu tuleb nad lõplikult hävitada.¹⁰³ Võrreldes varasemaga muutus kirikute positsioon oluliselt halvemaks: keelustati erapalvused, kiriklikud noortetöö, ekskursioonid, raamatukogud ja lugemissaalid. Endiselt nõuti *dvadtsatkade* moodustamist, riigi õigused kiriklikku ellu sekkumiseks suurenesid. Vaimulike ehk „usukultuse teenrite” tegevus piiritleti ainult kogudusehoonega, nad kaotasid valimisõiguse, keelustati ametirõivastes avalikkuses liikumine jne. „Tegevuslitsentsi” saamiseks pidi vaimulik riigi poolt registreeritama, kuid riigile jäi selles küsimuses veto-õigus. Vaimulike mõju vähendamiseks koguduses keelustati 1931. aasta 16. jaanuaril nende kuulumine koguduse täitevorganitesse. 1936. aasta konstitutsioon andis vaimulikele valimisõiguse tagasi.¹⁰⁴ Pühapäeva pühitsemist aitasid vältida eksperimendid puhkepäevade paigutamiseiga iga viie päeva tagant.

1929. aasta ususeadusandlus jäigi 1975. aastani peaaegu ainsaks avalikuks raamseaduseks, mille järgi kogudused oma elu suunasid. Mõnel pool lisandusid sellele kohaliku (vabariikliku) tähtsusega tõlgendused, nt Eestis oli selleks 1945. aastal volinik Kivi koostatud avalik „Ajutine juhend”,¹⁰⁵ samuti muid küsimusi puudutavad määrused, nt NSVL Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr 1603 19. novembrist 1944 „Usukultuste palvemajade avamise kohta” või NSVL MN määrus nr 2584 3. detsembrist 1946 „Usukultuse teenijate maksustamise korrast” jms.

1950. aastate lõpus vallandunud ateismikampaania tõi kaasa karmistunud tegevuse legaliseerimiseks tarvilikud seadusemuudatused. 1958. aasta lõpus üllitas NL MN kolm määrust, millest esimeses kutsuti üles vähendama kloostrite maad, keelustati nende poolt töötajate palkamine ja kutsuti UNi ja VÕKNi üles otsima mooduseid kloostrite arvu vähendamiseks, teine määrus kõrgendas kloostrite ja vaimulike keskuste tulumaksu; kolmas aga märkis ära vajaduse lõpetada palverännakud pühapaikadesse.¹⁰⁶ Järgmine olulisem moment religioonivastases rünnakus oli 1960. aasta 13. jaanuaril NLKP KK poolt vastu võetud otsus „Usukultuse seadusandluse kuritarvitamiste likvideerimismeetmetest vaimulikkonna seas”. Selle ellurakendamine ei toimunud siiski päeva-pealt – 1960. aasta esimese poole kohta raporteerib VÕKN volinik, et VÕK vaimulikel ei olnud riigi administratiivsete meetmete suhtes praktiliselt mingeid kaebusi, ehkki käisid jutud, et luterlike koguduste elu olla mõnevõrra kergem.¹⁰⁷ Otsuse täitmise kõrval hakati ette valmistama vastavasisulist valitsuse seisukohta, mis formuleerus 1961. aasta 16. märtsil NSVL MN salajase määrusena „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle”, mille alusel

¹⁰³ Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 66.

¹⁰⁴ Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*, 96j.

¹⁰⁵ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 62j.

¹⁰⁶ Anderson, *Religion, State and Politics...*, 34j.

¹⁰⁷ ERA R-1961.2s.49, 1 17, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты, доклады, списки о православных церквях и духовенстве (1960).

ENSV MN võttis vastu sarnase otsuse sama aasta 13. aprillil.¹⁰⁸ Määrus rõhutas, et ei ole soovitatav registreerida neid kogudusi, kellel on riigivastased seisukohad ja fanaatiline iseloom: jehoovatunnistajad, adventistid-reformistid jt ning kohustas läbi viima ühekordse üleliidulise koguduste statistiline loenduse, mille andmeid kasutati järgnenud koguduste sulgemise kampaania käigus.¹⁰⁹ Loenduse läbiviimiseks saadeti kohtadele veel eraldi instruksioon; lisaks kutsuti TKde esindajad instrueerimisele Tallinnasse.¹¹⁰

Määrusega koos saadeti laiali UNi ja VÕKNi väljatöötatud samuti salajane Instruksioon¹¹¹ määruse täideviimiseks, mida peetakse kõige olulisemateks muudatusteks ususeadustikus alates 1929. aastast – sellega muudeti ligikaudu pooli 1929. aasta seaduse artikleid.¹¹² Instruksioonist ja määrusest räägib ka Sõtšov,¹¹³ kes arvab, et Instruksioon oli mõeldud VÕKNile ja UNle – tegelikult oli see aga koostatud nende asutuste *poolt* kohalike võimuorganite jaoks. Selles määrati ära usklike ja riigiorganite õigused ning kohustused, pandi paika tegutsemise piirid, sest käimasoleva kampaania edu nimel oli tarvis, et iga üksus ja tasand teaks oma positsiooni – seetõttu on Instruksioonis palju juttu sellest, millised instantsid millega tegelevad. Oluliseks tuleb pidada pidevaid viiteid voliniku kontrollivale positsioonile seaduste rakendamisel: kontroll seaduste üle lasub TKdel, volinikul, VÕKN-l ja UN-l; rikkumiste korral teevad märkuse kogudusele TKd koostöös volinikuga jne. Selle taustaks oli asjaolu, et volinikud ei kuulunud otseselt kohalikku võimuaparaati, vaid allusid Moskvas asuvalle UNle, mistõttu oli neil probleeme oma autoriteedi maksmapanemisega.¹¹⁴ Instruksiooni üks olulisi eesmärke oligi just subordinatsiooni paikapannemine – religiooniküsimustes pidid TKd alluma usuasjade volinikele.

Mõningast hämmeldust tekitavad nii määruses kui ka Instruksioonis antud kinnitused, et administratiivsete vahenditega ei tohi liiale minna („Nõukogude

¹⁰⁸ Eestikeelne versioon on leitav nt ERA R-1961.1.103, I 7jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, *Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов* (1961). Mõned neist artiklitest vormistati 1962. aasta detsembris Vene NFSV ülemnõukogu salajase otsusega 1929. aasta ususeadusandluse täiendusteks, mistõttu räägib Anderson „1962. aasta seadusemuudatustest” (Anderson, *Religion, State and Politics...*, 35). See on tegelikult eksitav, sest reaalselt kehtisid need juba eelneval aastal.

¹⁰⁹ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 117.

¹¹⁰ ERA R-1.15.547, I 26jj, ENSV MN, Kirjavahetus UN volinikuga (1961).

¹¹¹ Instruksiooni tekst on leitav ERA R-1.15.547, ENSV MN, Kirjavahetus UN volinikuga (1961). Instruksiooni said MN, KGB, EKP KK, EKP RK/LKd, TKd ja mitmed ajalehed – Rahva Hää, Noorte Hää, Õhtuleht jne (ERA R-1989.1.55, I 32j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1961)). Seoses RKKde loomisega 1963. aastal tellis VÕKN volinik Moskvast juurde veel 100 instruksiooni. Vt ka Walter Sawatsky, „Secret Soviet lawbook on religion”, *Religion, State and Society* 4, nr 4 (1976): 28; Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 371.

¹¹² Walters, „A survey of Soviet religious policy”, 20.

¹¹³ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 113.

¹¹⁴ Seda küsimust käsitletakse ka peatükis, mis puudutab RKKde tegevust.

organid peavad jälgima, et kõigile kodanikele oleks garanteeritud südame-
tunnistuse vabadus, mitte lubama ebaseaduslikult kustutada registrist ja sulgeda
kirikuid, /.../ samuti mõnitada usklike tundeid”) – milleks rõhutada seda *sala-
jases* tekstis, kui just sellised asjad ongi plaanis? Nähtavasti seletab seda just
vajadus korrigeerida alluvussuhteid: kuigi oli plaan religioonile tugevdatud
vahenditega vastu astuda, ei tahtud lubada tegutseda mittekvalifitseeritud kaad-
ril – kogu tegevus pidi jääma rangelt volinike ja UN kontrolli alla. Seda väidet
toetab ka Škarovski märkus, kes ütleb, et pärast propagandasõja vallandumist
arvestasid kohalikud omavalitsused UN/VÕKNga üha vähem ning tihti pidid
volinikud alluma neile, mitte oma otsesele käsuliinile.¹¹⁵ Paralleelid tekivad
1918. aasta määrusele järgnenud liialdustega, mille kohta 1919. aasta alguses
anti välja uus määrus, mis kutsus üles repressioonidega mitte liialdama, kuna
see kutsub esile religioosse fanatismi tõusu jms.¹¹⁶ Sellest kogemusest hooli-
mata kuulub 1961. aasta juhtum tüüpiliste hulka, kus vastu võeti otsus, kuid
peagi leiti, et TKdes interpreteeritakse seda ateistlikule riigile ootamatult „nii
nagu jumal juhatab” – Instruksioonist hoolimata järgnes aastatepikkune TKde
töö suunamine, mille kohta on arhiivides sadade lehekülgede kaupa materjale.

Ususeadusandluse karmistamisega kaasnesid karmimad karistused ka selle
rikkumise eest. 1961. aastal vastu võetud ENSV kriminaalkoodeksi §137 mää-
ras seaduse „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamisest” rikkumise eest karis-
tuse parandusliku tööga kuni kuue kuuni või rahatrahviga kuni 100 rublani või
ühiskondliku laitusega.¹¹⁷ Selle paragrahvi alla kuulusid erinevad eksimused:
maksu sunniviisiline sissenõudmine; ususeadusandluse mittetäitmisele üles-
kutsuvate kirjade levitamine; usukultuse kombetalituste organiseerimine, mis
rikub avalikku korda; kuid ka kodaniku õiguste piiramine seoses tema usulise
kuuluvuse ja töökspidamistega. Kõigil neil rikkumistel oli ka vähemohtlik staa-
dium, mille puhul sai piirduda ainult administratiivkaristuse rakendamisega.¹¹⁸

Eelmainitud seadusepügalad moodustasid üldise seadusliku raamistiku Hrušt-
šovi-aegse religioonivastasele kampaaniale. Pärast tema võimult kõrvaldamist
leidis aset stabiliseerumine, muutus üldine poliitika¹¹⁹ ja ühes sellega teatud
määral ka religioonipoliitika. 1965. aasta märtsis toimus kokkusaamine nii UNi
kui VÕKNi, ateistide, parteiaparaadi ja KGB esindajate vahel, mille käigus
käsitleti ka administratiivseid väärtegusid. Mitmed ettekandjad väljendasid
seisukohti, et ateistlikku riiki ei saa luua kirikute sulgemise abil ning usklike
tagakiusamine viib neid pigem ebaseaduslikkuse teele; VÕKN langes kriitika

¹¹⁵ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 366.

¹¹⁶ Rothenberg, „The Legal Status of Religion”, 69j.

¹¹⁷ ERA R-1989.1.49, 171, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1960). Kuni selle ajani kehtis Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkoodeks.

¹¹⁸ *Eesti NSV Kriminaalkoodeks: Kommenteeritud väljaanne*, 5 tr. (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 421jj.

¹¹⁹ Selle kohta vt täpsemalt Kuuli, *Sula ja hallad Eesti NSV-s*, 119jj.

alla oma võitleva suhtumise pärast.¹²⁰ Selle sündmuse taustana tuleb näha baptistide „skismat”, mis sai UN poolt initsieerituna alguse 1960.–61. aastail. Et põranda alla läinuid taas legaliseerida, otsustas riik rakendada leebemat poliitikat,¹²¹ laiem põhjus oli aga vajadus võidelda religioonialaste seaduserikkumiste vastu, mida sai teha palju edukamalt suhtumist veidi muutes.¹²²

Tõepoolest on sellele aastale järgnevalt märgata teatud leevenemist religiooniküsimustes, kuid tegelikkuses tähendas see ikkagi vaid religioonipoliitika ümberkorraldamist, mitte suhtumise kardinaalset muutumist,¹²³ mille põhjuseks oli leppimine faktiga, et religiooni ei õnnestu kiirkorras välja suretada ning tahes-tahtmata tuleb veel mõnda aega sellega kõrvuti eksisteerida. Suhteid kirikuga püüti mõnevõrra normaliseerida, samal ajal varjatumalt ja efektiivsemalt tegutsedes. Laiemas perspektiivis on kõik 1965. aastale järgnevad muudatused seotud religioonivastase tegevuse süsteemi „reformimise ja kaasajastamisega”¹²⁴ efektiivsema töö nimel, mille tunnusteks oli ka UN ja VÕKN liitmine ning ülejäänud religioonivastase aparadi reformid: Eestis nt RKKde „seadustamine” ja tavandinõukogude töö ühtlustamine ning parem suunamine Vabariikliku Tavandikomisjoni¹²⁵ abil.

Seadusandlikus raamistikus mingit märkimisväärset leevenemist märgata ei ole, pigem vastupidi. 1961. aastal asetas riik kirikute turjale koorma, mida tassis kulges usuelu kuni sajandi kaheksanda kümnendi viimaste aastateni ning ka pärast 1965. aastat asetas riik iga natukese aja tagant sinna järjekordse sulekese, lootuses, et ehk selle tagajärjel kaameli selg murdub. ENSV ülemnõukogu seadlusega 1966. aasta 29. juunist karmistati Kriminaalkoodeksi religiooni puudutavaid seadusi – kui süüdistatul juhtus olema eelnev karistus, siis oli nüüdsest võimalik määrata juba kuni kolmeaastane vabadusekaotus.¹²⁶ Kriminaalkoodeksi valdkonda kuulusid teisedki tülüküsimused, mis tegelikult taandusid religiooniproblematikale, nt vaimulike lojaalsuse küsimused, mille puhul

¹²⁰ Anderson, „The Archives of the Council for Religious Affairs”, 402–403.

¹²¹ Bourdeaux, „Religious Liberty in the Soviet Union: Baptists in the Early Days of Protest”, 122j.

¹²² ERA R-1989.2s.42, 1 125jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969) – Куроједови ettekanne UNs 16. juuli 1969.

¹²³ Sellele viitab ka Škarovski – *Русская Православная Церковь в XX веке*, 384.

¹²⁴ ERA R-1989.2s.40, 1 107, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968) – UN aseesimehe Furovi ettekanne 17. aprillil 1968.

¹²⁵ Selle üksuse tööeesmärgi formuleeris lause: “Tuleb luua tingimused, et inimeste tundeelu kalduks ilmalike kombetalituste poole” (ERA R-1.10.800, 1 36, ENSV MN Tavandikomisjon, Istungite protokollid (1969–1975)). Vt ka Rimmel, „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”, 273jj.

¹²⁶ Vt *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 31, 12. juuli 1966. Anderson (*Religion, State and Politics...*, 112) seostab selle põranda alla läinud baptistide vastase võitlusega.

määrati karistus §68 järgi (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, karistuseks oli kuus kuud kuni seitse aastat vangistust – Harri Mõtsniku juhtum¹²⁷) või usulistel põhjustel armeeteenistusest keeldumise juhtumid.¹²⁸

Kuigi Kriminaalkoodeksi §138 määratles karistused usutalituste täitmise õigusvastase takistamise kohta (ühiskondlik laitus või paranduslik töö kuni kuus kuud, ebaseaduslikku usutegevusse sekkumisel kuritöö koosseis puudus), ei ole arhiivimaterjalides ette tulnud teadet, et sel põhjusel oleks karistusi rakendatud. Juhtumeil, kus toimusid nt kiriklike protsessioonide ründamised joobes isikute poolt, karistati neid hoopis avaliku korra rikkumise eest nagu nt juhtus 1965. aastal kahe noorukiga, kes ülestõusmispühade õöl Kohtla-Järve Preobraženski kiriku juures huligaanitsesid – nende üle mõistis kohut seltsimehelik kohus, määrates neile rahatrahvi.¹²⁹ Samal moel oli farss §137 see osa, mis käsitles kodaniku õiguste piiramist tema usuliste vaadete tõttu – seda iseloomustab väga täpselt allpool kirjeldatav Heli Tilga juhtum. Samas ei saa andmete puudumise tõttu aga täiesti kindlalt väita, et paragrahvide neid osi üldse ei oleks kasutatud.

Kõrvuti Kriminaalkoodeksi täiendusega võeti Eestis 1966. aasta 29. juunil vastu seadlus „Administratiivvastutuse kohta usukultuse seadusandluse rikku- mise eest”, mis käsitles neid juhtumeid, mis kriminaalkoodeksi alla ei kuulunud. Administratiivkaristuste määraks oli kuni 50 rbl, mida ei määranud mitte RKKd või UN volinik, vaid TKde juures tegutsenud administratiivkomisjonid. Karis- tamisele kuulusid nüüdsest kõrvalehoidmine ühingu registreerimise eest, regist- reerimata usukoosolekute läbiviimine ja noortetöö organiseerimine.¹³⁰ Arvata võib, et selle vastuvõtmine oli seoses mõni päev varem, 21. juunil 1966 UN esimehe Kurojedovi peetud ettekandega „Kiriku kaasaegsest olukorrast ja tege- vusest ning religiooniseadusandluse tugevdamisest”,¹³¹ mis avaldati väikese bukletina nagu ka teised olulisemad instruksioonid, mille puhul oli ette näha, et neid tihedalt kasutama hakatakse. Samal päeval avaldati veel UN selgitused kirikute ehitustegevuse ja registreerimise kohta,¹³² mis 10. jaanuaril 1967 kinni- tati NSVL MN määruse jõuga. Eesti ekvivalent viimasele oli ENSV MN määrus „Usuühingute küsimused” 3. veebruarist 1967: „üksikutel juhtudel” oli lubatud ehitada palvemaju usklike oma jõudude ja vahenditega”, anda (piiratud) juriidilise isiku õigused erinevate vajaduste rahuldamiseks, k.a. autode ja kiriku- riistade jms soetamiseks ning lubada avada „jooksvaid kontosid” Riigipangas.

¹²⁷ Vt Pesti, *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987*, 613jj.

¹²⁸ SUNVA karp nr 9, 1988.2, l 87jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1988).

¹²⁹ LVMA 2iv.1/1.23, l 11, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1965).

¹³⁰ Vt *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 31, 12. juuli 1966.

¹³¹ ERA R-1989.2s.37, l 40ajj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Постановления Совета Министров СССР, планы работы Совета. Доклад председателя Совета тов. Пузина о современном состоянии и деятельности религиозных организаций и задачах по усилению контроля (1966).

¹³² ERA R-1961.1.144, l 40jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1966).

Määruse salajane osa muutis 1961. aasta määruse punkti nr 7 ja soovitas mitte piirata olemasolevate (*sic!*) kirikukellade helistamist. Kooskõlastatuna UNga võis piiramine küll aset leida, kui leidis samal ajal toetust ka elanikkonna poolt.¹³³

Erinevaid UN instruksioone seadusandluse tugevdamise nüansside kohta üllitati iga paari aasta tagant, üheks olulisemaks peetakse neist 1968. aasta 31. oktoobril ilmunud dokumenti, mis selgitas, kuidas tuleb usuühingute ja kultusehoonete nimistuid pidada ning kuidas vaimulikud ja *dvadtsadkad* peavad registreeritud olema – sedagi määrust tuleb kindlasti vaadelda ususeaduslaste rikkumiste vähendamise kontekstis.¹³⁴

Samal ajal otsustati likvideerida olukord, kus usklikud tunnevad religiooni-alast seadusandlust ainult kuulu järgi ja vahepealsed salajased määrused avalikuks seaduseks vormida. Esimene sellekohane projekt esitati juba 1967. aastal,¹³⁵ NLKP KK hakkas seaduse vastuvõtmist arutama aga alles 1972. aastal¹³⁶ ja ametlikult vormistati „Usukoondiste põhimäärus” 1975. aasta 23. juunil VNFSV Ülemnõukogu otsusega,¹³⁷ pärast mida see saadeti volinike kaudu liiduvabariikide MNdele ülevaatamiseks ja mugandamiseks. Volinik Piip saatis seaduse projekti 1975. aasta augustis Justiitsministeeriumile, KGBle jt organitele ülevaatamiseks ning pärast nende heakskiidu saamist ka RKKde esimeestele, et projekt arutataks läbi ka kohalike parteikomiteede liikmetega.¹³⁸

¹³³ ERA R-1.3.2003, I 346jj, ENSV MN, Määrused nr 1–64 (1967). Davis väljendab ekslikku seisukohta, nagu oleks alles 1975. aasta seadustik lubanud usuühingutel omandada liiklusvahendeid jms (Davis, *A Long Walk To Church*, 51).

¹³⁴ Sawatsky, „Secret Soviet lawbook on religion”, 28. Mitmed liiduvabariigid, kaasa arvatud VNFSV, kinnitasid need muudatused MN otsusega (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 385). Kummalisel kombel ei ole voliniku arhiivist võimalik selle muudatuse kohta mingit infot leida – selle kohta ei ole saadatud mingeid materjale ei Moskvast ega ei ole volinik saanud selle kohta teateid edasi TKdele, sellele ei viidata koguduste registreerimise küsimustes, samuti ei nimeta volinik 1968. aasta tegevusaruandes seda otsust oma tegutsemisjuhendina (mitmed teised samal perioodil vastuvõetud otsused seevastu leiavad märkimist). Teatud leevenemine koguduste registreerimises siiski toimus – 28. novembril kõigile volinikele saadetud kirjas viitab Kurojedov vajadusele saada eraldi infot „ajutiselt arvele võetud koguduste kohta” (ERA R-1989.1.101, I 18, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1968)). Ilmselt selle muudatuse alusel hakati lubama ka alla 20 liikmega „usklike gruppide” tegutsemist.

¹³⁵ ERA R-1989.2s.38, I 72jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при ЦМ СССР. Проект „Положения о религиозных объединениях в СССР”. Справка Совета „О претензиях Ватикана по вопросам католической церкви в СССР” (1967).

¹³⁶ Anderson, *Religion, State and Politics...*, 111.

¹³⁷ Vt Paul D. Steeves, „Amendment of Soviet Law concerning Religious Groups”, *Journal of Church and State* 19, nr 1 (1977): 37jj; Walter Sawatsky, „The New Soviet law on religion”, *Religion, State and Society* 4, nr 2 (1976): 4jj.

¹³⁸ SUNVA karp nr 2, 1975.2, I 68, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1975).

RKKdel (peale paari erandi) projektile täiendusi ei olnud, küll aga esitasid parandusettepanekuid erinevad ministriumid. „Usukoondiste põhimäärus” kinnitati Eestis Ülemnõukogu presiidiumi otsusega 22. aprillil 1977.¹³⁹ Määruse vastuvõtmine ei muutnud õigupoolest mitte midagi, sest salajased määrused ja seadlused, mida kandis oraalne traditsioon, kehtisid niikuinii ja enamik neist sisaldas ka uues põhimääruses. *Status quo* fikseerimisele viitab ka enamik välisuurijaid.¹⁴⁰ Mõneti võib uut seadust tõlgendada jätkuna katsele normaliseerida religioosset situatsiooni – viimaks ometi said usklikud teada, milliste reeglite järgi nad elama peavad.

„Põhimäärusele” järgnevat aega võib kirjeldada mõneti ambivalentsetena: ühest küljest on märgata järjestikust, kuid väga aeglast erinevate seaduste ja UN tegevuse leebumist,¹⁴¹ teisalt aga kasvas vangistatud usklikte arv dissidentluse vastu võitlemise tõttu;¹⁴² samuti täiendati 1983. aasta 1. oktoobril Vene NFSV kriminaalkoodeksit – selle artikkel 70 käis „Nõukogudevastase propaganda ja agitatsiooni” kohta, mille põhiline idee oli selles, et laagritesse saadetuid võidakse seal hoida igavesti, neid üha uuesti süüdi mõistes.¹⁴³ Seevastu 1987. aastast algas suhtumise tuntavam leebumine, milles kindlasti oli oma osa mängida VÕKi tuhandendal sünnipäeval 1988. aastal. See kulmineerus 1990. aastal uue religiooniseadustiku väljaandmisega, mis aga poliitilise situatsiooni olulise muutumise tõttu Eesti olukorda enam kuigivõrd ei mõjutanud.

I.3. EKP ateismi- ja religiooniteemalised otsused

Koos 1954. aasta NLKP KK otsuse koopiaga puudutas EKP KK ateismikampaaniaga seotult ja sellele järgnevalt oma büroo või sekretariaadi¹⁴⁴ otsustes

¹³⁹ *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja*, nr 19 (13. mai 1977): 403.

¹⁴⁰ Nt Anderson, „Soviet religious policy under Brezhnev and after”, 28.

¹⁴¹ Anderson, *Religion, State and Politics...*, 112. Mitmeid näiteid selle kohta on kirjeldatud RKKsid käsitlevas peatükis. Ka Škarovski kinnitab, et riigipoolse suhtumise jäikus mõnevõrra vähenes ning viitab Kurojedovi aruandele, milles ta annab NLKP KKle teada, et „maailmavaateliste küsimuste administreerimise teel lahendamine ja religiooni asemel kiriku ja usklikega sõdimine on osutunud sügavalt ekslikuks”. Sellest hoolimata mingit religioonipoliitika ümberhindamist ei toimunud (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 396j).

¹⁴² Vt Keston College, *Religious Prisoners in the USSR: A Study* (S.l.: Greenfire Books, 1987).

¹⁴³ Carolyn Burch, „Religious Policy under Andropov and Chernenko – Summaries of Events and Background Information”, *Religion in Communist Lands* 12, nr 2 (1984): 199.

¹⁴⁴ Nende üksuste kohta vt täpsemalt *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 23jj. Büroosse kuulus nii KK sekretäre kui ka ministreid, sekretariaadi moodustasid partei-sekretärid, keda oli erinevatel perioodidel 3–5, neist üks ideoloogiasekretär. Ideoloogiasekretäriks allus KK PAO oma sektoritega: propagandasektor, kultuuri ja haridusalase töö sektor, ajakirjanduse, raadio ja televisiooni sektor ja lektorite grupp. Ateismiküsimused olid teatud määral seotud kõigi nimetatud allüksustega.

1957. kuni 1991. aastani religiooni- ja ateismiküsimusi kokku 18 korral. Võrreldes teiste ideoloogiateemadega on tegu täiesti teisejärgulise küsimusega (nt „internatsionalismile ja nõukogude patriotismile” pühendati alates 1959. aastast kuni 1989. aastani 39 otsust jne).¹⁴⁵ Ateismiteemalised otsused võib jaotada kolmeks:

- a) NLKP resolutsioone kopeerivad või nende instruksioonide elluviimisega seotud;
- b) reaktsioonid kohalikule olukorrale;
- c) kahe esimese liigi kontrollimisega seonduvad, mis üllitati 3–6 aastat pärast otsuse vastuvõtmist. Kontrollotsused käsitlesid originaalse otsuse täitmist üldisemalt, kuid tihti oli kontrollimise fookus suunatud mingile konkreetsele piirkonnale või piirkondadele. Lisaks KK kontrollotsustele toimusid kontrollimised ka RK/LK tasandil (nt 1962. aasta otsuse täitmist kontrollis EKP Tartu LK 1964. aasta 26. veebruaril¹⁴⁶), selle kohta saadeti vastav informatsioon KKle, kus andmed viimaks „üldistati” ja tehti järeldused otsuse täitmise kohta.

Enamasti eelnes otsustele KK PAO esimehe allkirja kandevaruanne, milles anti ülevaade situatsioonist ja eelnevate otsuste täitmisest, kuid selliseid õiendeid võisid koostada ka teised üksused (Vabariiklik Tavandikomisjon, Vabariiklik Ateismikomisjon, KGB). Nõukogude-aegne aruanne oli võrdlemisi kindla-piiriline žanr, mille reeglistik oli formuleeritud hegeliaanliku dialektika vaimus: esmalt kirjeldati saavutusi, sellele järgnes kurblik konstateering, et siiski ei ole tehtud veel kõike, mida inimvõimed lubavad ning aruanne resümeeerus mantra-laadse järeldusega „suurendada, parandada, aktiveerida”. Sama struktuuri järgib ka enamik EKP otsustest, mistõttu suur osa otsuste tekstidest on abstraktsusse kalduvad ning tähtsuse omandavad pigem äranimetatud institutsioonid kui neile esitatud nõuded. Huvipakkuvamate seikade hulka neis otsustes kuuluvad vahetevahel esinevad konkreetsemat laadi näpunäiteid „aktiveerimise” parandamiseks (uute üksuste loomine vms).

Kuigi kõiki need otsuseid seob omavahel partei religioonipoliitika, on võimalik mõnede otsuste vahel tõmmata konkreetsemaid omavahelisi seoseid.

¹⁴⁵ Kogu otsuste nimistu on ära toodud lisa nr 3. Andmed pärinevad ERA Tallinnas, Tõnismägi 16 hoiuruumides asuvast EKP KK otsuste temaatilisest kartoteegist. Siinkäsitletavatele otsustele lisandub 1981. aastal vastuvõetud otsus toetada ühingu „Teadus” ettepanekut saata EKP KK ateismilektor Villi Ehatamm Soome vabamõtlejate kongressile ettekandega ateistlikust propagandast – mida võib üldise religioonipoliitika seisukohalt suhteliselt ebaoluliseks pidada. EKP KK büroo otsuste nimistud tervikuna on leitavad Tõnu Tannbergi koostatud teostest *EKP KK büroo istungite regestid I, 1940–1954* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006); *EKP KK büroo istungite regestid II, 1954–1971* (Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, 2011); *EKP KK büroo istungite regestid III, 1971–1991* (Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, 2011).

¹⁴⁶ ERAF 148.62.12, 1 43jj, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы, учебных заведений и здравоохранения и информации в ЦК КП Эстонии (1964).

Seejuures tuleb aga silmas pidada, et siinnimetatud ei ole ainukesed otsused, mis ateistlikku võitlust mõjutasid. Neile lisandusid veel paljud erinevad ideoloogiat puudutavad seisukohavõtted, millest mõned olid spetsiifilisemad (nt NLKP KK otsus sotsiaalteaduste edasisest arengust ja kommunismi ehitamisest, augustis 1967), teised aga üldisemat laadi (1979. aasta NLKP KK otsus ideoloogiatöö edasisest arendamisest).¹⁴⁷

Alates Hruštšovi ateismikampaania esimestest sammudest võttis EKP KK selle teemaga seotult vastu järgmised otsused:

- 17. augustil 1954 otsus „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”,¹⁴⁸ mis formuleeriti NLKP KK samanimelise otsuse alusel 7. juulist. Juuliotsust tutvustati 24. juuli *Pravda* juhtkirjas, Eestis anti see edasi päev hiljem *Rahva Hääles*.¹⁴⁹
 - Otsusega on seotud sama aasta 10. novembri NLKP KK otsus „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas”. Selle otsuse ekvivalenti EKP KKs vastu ei võetudki, tekst avaldati taas üks päev hiljem kui üleliidulises perioodikas, 12. novembril *Rahva Hääles*.¹⁵⁰
- 1957. aasta 30. aprillil vastu võetud ateismikampaaniat ettevalmistav otsus „Teadusliku ateismi lektorite seminari läbiviimisest”, milles KK sekretariaat kutsus üles tegelema propagandistide täiendkoolitusega. Peagi korraldatigi seminar umbes sajale propagandistile, millele järgnes rida seminare nii 1958. kui ka 1959. aastal.¹⁵¹
- 1959. aasta 17. märtsi otsuse „Usuvastase propaganda parandamise abinõudest”, eellugu on käsitletud ülalpool. Otsus võeti vastu NLKP KK 1958. aasta 4. oktoobri otsuse siinsetele oludele kohaldamise raames ja andis konkreetsemaid juhiseid juba käimasoleva religioonivastase kampaania tarbeks. Avalikkusele anti vihje EKP KK PAO esimehe Johannes Unduski 5. juunil ilmunud artiklis,¹⁵² mis nimetas vajadust viia ateistlik võitlus „uuele tasandile” ja veenis lugejaid selles, et religioossus ei ole viimastel aastatel kasvanud (mis ei vastanud tõele). Enamik märtsiotsuses antud suunistest

¹⁴⁷ Vt *Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatusetöö edasisest arendamisest: NLKP Keskkomitee otsus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979).

¹⁴⁸ ERAF 1.4.1768, 1 2jj, 29jj, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 26 (1954). Nende otsuste tausta ja tulemusi on täpsemalt käsitletud eespool. Kogu otsuse tekst ilmus alles 7 aastat hiljem kogumikus *Вопросы идеологической работы* (Moskva: 1961), mis eestindati järgneval aastal – *Ideoloogilise töö küsimusi: NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954–1961)* (Tallinn, 1962).

¹⁴⁹ „Laiemalt arendada teaduslik-ateistlikku propagandat [„Pravda” juhtkiri]”, *Rahva Hääle*, 25. juuli 1954.

¹⁵⁰ „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas”, *Rahva Hääle*, 12. november 1954.

¹⁵¹ ERA R-1989.2s.24, 1 11j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о деятельности церквей. План работы Уполномоченного. Об итогах церковных конференций в Дании, Франции и Германии (1959); Raid, *Vabamõtletajate ringidest*, 174.

¹⁵² Johannes Undusk, „Suuremat tähelepanu teaduslik-ateistlikule propagandale”, *Rahva Hääle*, 5. juuni 1959.

rakendati ka ellu: järgnes ateismialaste artiklite buum ajalehtedes ja ajakirjades ühes spetsiaalsete ateismirubriikide sisseseadmisega; Riiklik Kirjastus hakkas kiirendatud tempos välja andma ateistlikke teoseid; nii PTTLÜ kui partei lektorite ateismialane tegevus aktiveerus hüppeliselt; ateistlik töö läks lahti ka kultuuriasutustes (raamatukogud, klubid); ateismiteemad lülitati paljude koolide ja kõrgkoolide õppeprogrammidesse, millega seoses ilmus ka hulk ateismimetoodilist kirjandust; TKd hakkasid arendama perekonna-seisuaktide büroode tegevust ning parandasid mõnevõrra nende „materiaalset baasi”.¹⁵³

- 1961. aasta otsus „Ilmalikest kombetalitustest” kohustas EKP KK PAO esimeest Vello Rannet „üldistama” parteiorganisatsioonide tegevust ilmalike kombetalituste juurutamise vallas.¹⁵⁴
- 1959. aasta otsusega oli seotud 1962. aasta 12. juuni otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”, mis võeti vastu NLKP KK samateemalise otsuse alusel. Arutelu aluseks oli EKP KK PAO esimehe Ranne informatsioon 1959. aasta otsuse täitmise edenemisest. Aruande rõhuasetused olid uutel tavanditel, noorte seas tehtaval propagandal ja PTTLÜ tegevusel. Otsus kutsus üles „parandama ja aktiveerima”, kriitika osaliseks said nii parteiorganisatsioonid kui ka PTTLÜ, Tervishoiuministerium (mis ei sundinud piisavalt arste ateismist huvituma), kuid andis konkreetsemaid juhtnõure tegevuse parandamiseks: loenguline töö inimeste töö- ja elukohtades, mille juhtimiseks piirkonnas soovitati parteikomiteede juurde luua mittekoosseisulised lektorikohad. Kogu vabariigis toimuva ateismialase tegevuse juhtimiseks moodustati EKP KK PAO juurde Vabariiklik Ateismikomisjon, KK PAOd kohustati alustama Poliitharidusmajas ateismikursuste organiseerimisega (millest hiljem kujunes välja Vabariiklik Ateismikool). Suunised töö aktiveerimiseks said PTTLÜ, Haridusministerium, erinevad loomingulised liidud, ELKNÜ, raadio ja televisioon ning partei kohalikud komiteed. UN ja VÕKN volinikke ning TKsid aga kohustati tugevdama kontrolli usukultusalase seadusandluse täitmise jms üle.¹⁵⁵ Otsuse taustana tuleb käsitleda 1961. aasta oktoobris toimunud NLKP XXII kongressi, kus

¹⁵³ Vt ka Vahre, „Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis”, 64; Altnurme, „Religioon Eestis 1940–1991”, <http://okupatsioon.ee/et/component/content/article/17-religioon> (27. aprill 2011); otsus koos selle aluseks olnud õiendiga on leitav ERAF 1.4.2293, l 68jj, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959); ERAF 1.4.2294, l 10jj, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959). Raid ütleb sellest otsusest rääkides, et tegu oli „vabariigi parteiorganisatsiooni kollektiivse loominguga”, mida oli ette valmistatud juba 1957. aastast saadik (*sic!*) ning kus KK rolliks oli nõupidamiste korraldamine (Raid, *Vabamõtletejate ringidest*, 179, 263).

¹⁵⁴ ERAF 1.4.2674, l 34, EKP KK, Протоколы заседаний секретариата ЦК КП Эстонии № 3–4 (1961). See tekst on arhiividest kahjuks veel leidmata.

¹⁵⁵ ERAF 1.4.2738, l 93jj, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962); ERAF 1.4.2739, l 38, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

püstitati eesmärk jõuda kommunismini 1980. aastaks.¹⁵⁶ Otsusele järgnes ateismikampaania ägenemine üleliidulises mastaabis, lõppenuks võib selle lugeda pärast 1964. aasta oktoobris toimunud muutusi partei juhtkonnas. Õigupoolest oli juba varemgi viidatud religioonivastase hüsteeria õhutamisega kaasnenud negatiivsetele asjaoludele ja soovitatud religioonivastast tegevust piirata.¹⁵⁷

- Vahepealsest suunamuutusest hoolimata pühendati eelmise otsuse kontrollimisele 1968. aasta 12. veebruari otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda olukorrast Tallinna keskrajoonis”, mille aluseks oli PAO esimehe Ranne informatsioon; otsus kohustas keskrajooni tööd mitmel moel parandama. Huvipakkuvam on aga otsusele eelnenud nõupidamine voliniku, KK ateismilektori jt osavõtul, mille käigus avaldati mitmel korral arvamust, et seoses kirikute tegevuse aktiveerumise ning ateistliku tegevuse teatud taandumisega tuleks 1962. aasta otsused veel kord põhjalikumalt üle vaadata. Selleks kohustati EKP KK PAOd sama aasta III kvartaliks esitama põhjalikku aruannet situatsioonist vabariigis.¹⁵⁸
- 1968. aasta 15. novembril üllitatigi eelnevast lähtuv otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”, mis koordineeris tegevust religioonipoliitika ümberstruktureerimise tingimustes. Kuigi suur osa otsusest kordas üleskutseid „suurendada, aktiveerida” jne, esines ka konkreetseid ülesandeid: vabariikliku ateismikomisjoni koosseisu muutmine, EKP KK PAO juurde pidevalt tegutseva 3-aastase ateismikooli loomine (realiseerus 2-aastasena), LK/RKde juures tegutsevate ateismikomisjonide tegevusele rõhu asetamine, RKKde tegevuse tugevdamine (mis toetas voliniku *lobby*-tööd nende põhimääruse vastuvõtmiseks) ja viimaks Vabariikliku Tavandikomisjoni loomine. Kui nimetatud struktuurimuudatused välja arvata, siis mingit märkimisväärt aktiveerumist see otsus kaasa ei toonud, ka Tavandikomisjon ei rakendunud kuigi korralikult tööle, ehkki teatav mõju tal muidugi oli. Neil põhjusil on selle otsuse olulisus mõnevõrra küsitav.¹⁵⁹
- 1971. aasta 28. detsembri otsus „Ateistliku kasvatus töö tugevdamisest elanikkonna seas” kinnitas plaani NLKP KK 16. juulist (vastu võetud XXIV kongressi suuniste alusel) pärineva otsuse „Elanikkonna ateistliku kasvatus

¹⁵⁶ Anderson, *Religion, State and Politics...*, 33. Üldine retseptioon, kui see aeg oli viimaks kätte jõudnud: „Varem ekslikult välja kuulutatud kommunismi asemel algavad 1980. aastal Moskvas olümpiamängud.”

¹⁵⁷ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 375, 379jj.

¹⁵⁸ ERAF 1.4.3745, 1 19jj, EKP KK, Стенограммы заседания секретариата ЦК КП Эстонии № 71–107 (1968); ERAF 1.4.3718, 1 21jj, EKP KK, Документы к протоколам секретариата ЦК КП Эстонии № 75–78 (1968).

¹⁵⁹ ERAF 1.4.3699, 1 19–21, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 93 (1968).

tõhustamisest”¹⁶⁰ täitmiseks. „Suurendada, aktiveerida” kõrval oli otsuse põhirõhk erinevatel koolitussüsteemidel: KK PAOI soovitati jätkata 2-aastase VAKi tööga, kehtitati tagant RÜde ja MLÜde ateismialast tegevust, seminaride organiseerimist ateismilektoritele, loominguliste liitude liikmete pühendumist ateismitööle jms. Viimase punktina märgiti ära 1968. aasta novembriotsuse senine päevakajalisus.¹⁶¹ Mingit märkimisväärset tegevust see kaasa ei toonud (nt ateistlike loengute arvule Eestis ei avaldanud see mitte mingit mõju) peale üleliiduliselt aktiveerunud kirjastustegevuse,¹⁶² mida on teatud määral märgata ka Eestis – pärast NLKP otsust kuni aasta lõpuni ilmub ateistlikke artikleid tihedamalt, kuid EKP otsusele ei järgne mingit reaktsiooni – järgneva aasta artiklite arv jääb 15 ühiku piiridesse nagu varasematelgi aastatel.¹⁶³ Seetõttu võib olla nõus Andersoniga, et seda otsust tuleb vaadelda eelkõige kui partei ametlikku meeldetuletust, et ateistlik töö on endiselt olulisel kohal.

- 16. VI 1975 otsus „Ateistliku kasvatustöö olukorrast ja parandamise abinõudest vabariigis” oli pühendatud 1971. aasta otsuse kontrollimisele. Otsuse tekst on kõige klassikalisesmas „suurendada, parandada”-stiilis, kõige konkreetsemad punktid on uute koosseisude kinnitamine Vabariikliku Tavandikomisjoni ja Vabariikliku Ateismikomisjoni tegevuse aktiveerimiseks.¹⁶⁴
- 9. VIII 1976 otsus „Abinõudest vabariikliku õpilasnoorsoo ateismikasvatuse tõhustamiseks ning välismaalt lähtuva religiooni propaganda neutraliseerimiseks” ei viita otseselt ühelegi eelnevale otsusele, kuid asetub külma sõja aegsesse ideoloogiavõitluse teravnemise ja välispropaganda vastu võitlemise muustrisse. Otsus on täiel määral „suurendada, parandada” stiilis, taustana

¹⁶⁰ Seda otsust on põhjalikult analüüsinud John Anderson, „The campaign that never was”, *Religion in Communist Lands* 15, nr 2 (1987): 182jj. Anderson pakub otsuse vastuvõtmise põhjuseks mitmeid asjaolusid: et see oli jätk parteikongressi rünnakule „kodanlike võltsingute vastu” nõukogude religiooniseaduste asjus; reaktsioon 1960. aastate lõpus religioosse dissidentluse tõusule, XXIV kongressi üleskutsule tugevdada ideoloogilist tööd või vajadus vaid kuu aega varem patriarhiks valitud Pimenile märku anda, et ateismi ei ole unustatud. Viimasega seoses läks liikvele anekdoot, mis ironiseerib ka Lenini seisukoha üle maailmarevolutsiooni vallandumise tingimustest: „Patriarh Pimen, uurides põhjalikult NLKP 24. kongressi otsuseid, jõudis järeldusele, et maailma lõpp on võimalik ka ainult ühel eraldivõetaval maal.”

¹⁶¹ ERAF 1.4.4109, 1 38, EKP KK, Протокол заседаний бюро ЦК КП Эстонии № 32 (1971); ERAF 1.4.4110, 1 54jj, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 32 (1971).

¹⁶² Powell, *Antireligious Propaganda in the Soviet Union*, 88j; hilisemate aastate tendentse näitav graafik on leitav Anderson, *Religion, State and Politics...*, 116.

¹⁶³ Rimmel, *Ateismi ajaloost Eestis*, lisa 9: ateismialaste artiklite ja retsensioonide kroonika.

¹⁶⁴ ERAF 1.4.4647, 1 2, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 161 (1975); ERAF 1.4.4648, 1 2jj, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 161 (1975).

võib aimata muret noortele suunatud nõukogulike tavandite väheneva populaarsuse pärast.¹⁶⁵

- 1977. aasta 29. märtsi otsus „Eesti NSV ülemnõukogu presiidiumi projekti „Usukoondiste põhimääruse” kinnitamine kohta” andis partei heakskiidu erinevate ministriumide poolt läbivaadatud seadusele. Põhimäärust on käsitletud eelnevas peatükis.
- 1977. aasta 10. mai otsus „Nõukogulike tavandite propaganda parandamisest ja tavanditeenustest” oli seotud 20 aasta möödumisega esimestest suvepäevadest (suure tõenäosusega oli otsuse aluseks Vabariikliku Ateismikomisjoni koostatud õiend, millest tuleb juttu ka EKP KK PAOd käsitlevas peatükis). Otsus kutsus üles tavanditeenuseid pakkuvate institutsioonide tegevuse parandamisele ning struktuuri ühtlustamisele, soovitas kohalikel TKdel suunata tavandite alale rohkem aega, raha ja inimesi. Eksperimendi korras anti Kingissepas, Pärnus ja Haapsalus tavanditega tegelemine kommunaalteenustete asemel teeninduskombinaadi alluvusse moodustatud tavanditeenistuste talitustele, mis pidid hakkama tegelema tavanditeenuste „kompleksse lahendamisega”. Sama nõuti ka ülejäänud piirkondadelt.¹⁶⁶
- 1978. aasta 5. detsembri otsuse „EKP PAO märgukirjast „Sektantliku usu-tegevuse mõningasest aktiveerimisest ja abinõudest vabariigi elanike hulgas tehtava ateismitöö tõhustamiseks”” aluseks oli kohaliku KGB 5. osakonna ülema Selgali noot¹⁶⁷ EKP KK PAOle, milles käsitleti Villu Jürjo korraldatud noortelaagreid, Oleviste koguduse tegevust ja jehoovatunnistajate tegevuse aktiveerumist, põhjuseks oli ka 20 uskliku kiri Soome

¹⁶⁵ ERAF 1.4.4916, 1 2, 8j, EKP KK, Протокол заседания Секретариата ЦК КП Эстонии № 19 (1976).

¹⁶⁶ ERAF 1.4.5014, 1 2, 13jj, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 48 (1977). Sellest otsusest innustust saanud Paide rajoon jõudis viimaks nõukogude kombetalituste organiseerimises täiuslikkusele ähvardavalt lähedale: „Alates 1984. aastast on teenindustootmisvalitsuse juures loodud ühtne tavanditeenindus, kust saab komplekselt tellida matuse- ja pulmateenuseid ning tarvikuid“ (ERA R-3.4.205, 1 42, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja kui Vabariikliku Tavandinõukogu esimehe kirjavahetus (1987)).

¹⁶⁷ ERAF 1.4.5350, 1 24jj, EKP KK, Материалы к протоколу Бюро ЦК КП Эстонии № 103 (1978). See ei jäänud ainsaks religiooniteemaliseks KGB märgukirjaks EKP KKle, 1985. aastal esitas KGB sarnase aruande vabariigis tegutsevate jehoovatunnistajate ja baptistide tegevuse kohta (ERAF 1.302.465, EKP KK PAO, Переписка с КГБ ЭССР, Кохтла-Ярвекским РК КПЭ и Уполномоченным Совета по делам религий при СМ СССР в Эстонской ССР о реставрации церкви в Васнарва и об обстановке в среде иеговистов и баптистов-раскольников на территории республики (1985)). Nende näidete põhjal ei tasu aga KGBd näha religioonivastase töö initsieerijana – oma tööülesanded sai see organisatsioon ikkagi parteilt (Bohdan R. Bociurkiw, „The Formulation of Religious Policy in the Soviet Union”, *Journal of Church and State* 28, nr 3 (1986): 436). Ka Vimmsaare kinnitas sama – KGBl oli eelkõige poliitiline, mitte ideoloogiline vaatenurk; KGB ideoloogia-alane mõju avaldus läbi EKP KK otsuste, seejuures olid kontaktideks Karl Vaino ja Rein Ristlaan (Kuulo Vimmsaare, intervjuu 16. mail 2008).

presidendile Kekkonenile.¹⁶⁸ EKP otsus kutsus üles parandama ateistlikku propagandat ning vastu võtma konkreetseid abinõusid „usulisele ekstremismile” lõpu tegemiseks.¹⁶⁹ Kuigi dokumendis pole KGBd poole sõnagagi mainitud, võib seda tõlgendada EKP heakskiiduna rangemate meetodite kasutamiseks religioossuse taltsutamisel, mida soovitati ka ministeeriumidele ja parteikomisjonidele. Karmistunud suhtumist oli märgata ka üleliidulises plaanis.

- 1982. aasta 2. märtsi otsuse „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigis” aluseks oli NLKP KK 1981. aasta 22. septembril vastuvõetud otsus „Ateistliku kasvatustöö parandamisest”. Mõlema otsuse taustaks oli NLKP KK 1979. aasta 26. aprillil vastu võetud otsus „Ideoloogia ja poliitaharidusliku töö edasisest arendamisest”, mis kutsus taas üles pingutama „nõukogude inimese” loomise nimel; NLKP peaideoloog Suslov vahendas selleks juhi-seid Moskvast 1979. aasta oktoobris peetud nõupidamisel ning seda küsimust rõhutati veel NLKP XXVI kongressil 1981. aastal. Nende otsuste tagajärjel elavnes ateistlik töö igal pool üle NL.¹⁷⁰ EKP otsusele eelnes KK PAO esimehe Soidla aruanne religioosest olukorrast vabariigis, kus märgitakse selle taandumist kõigil rinnetel viimase viie aasta jooksul, kuid nenditakse, et taandumistempo ei ole veel piisav. Negatiivsest küljest leidis äramärkimist Villu Jürjo ja Joel Luhametsa tegevus. Otsus sedastas, et ateistlik tegevus ei ole endiselt vajalikul tasemel, puudu jääb „ründavusest ja konkreetsusest”, noorte suhtumine on indiferentne ning „mõned kultuuritegelased koke-teerivad religiooni ja müstikaga”, vähe antakse välja ateistlikku kirjandust. „Aktiviseerida-suurendada” kõrval kutsuti RKKsid üles rangemale tegevusele, oma juhendid sai ka Haridusministeerium, kõrgkoolidesse soovitati luua ateismiosakonnad. Teaduste Akadeemiat ning Kõrg- ja Keskerihariduse ministeeriumit kohustati välja töötama uurimistööde plaanid ateismi teooria ja praktika aktuaalsete probleemide üldistamiseks. Nagu tavaliselt, märgiti ära raadio ja televisioon, ühing „Teadus” (mis käsitles ateistliku propaganda tõhustamist oma juhatuse presiidiumi istungil 30. augustil 1982¹⁷¹), kuid ka uute tavandite alase „materiaal-tehnilise baasi” parandamine „komplekssete

¹⁶⁸ Vt *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1978–1980* (Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1984), 43jj.

¹⁶⁹ ERAF 1.4.5349, 1 4–5, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 103 (1978); ERAF 1.4.5350, 1 1jj, EKP KK, Материалы к протоколу Бюро ЦК КП Эстонии № 103 (1978).

¹⁷⁰ Yaacov Ro'i, „The Task of Creating the New Soviet Man: ‘Atheistic Propaganda’ in the Soviet Muslim Areas”, *Soviet Studies* 36, nr 1 (1984): 28. 1981. aasta ateismiotsust hakati ette valmistama peagi pärast 1979. aasta ideoloogiaotsust – sellele viitab Villi Ehatamme märkus Ateismi TMNi koosolekul 1980. aastal: „Olulise tõuke töös võib anda NLKP KK ettevalmistatav ateismiotsus” (ERA R-2048.1.1526, 1 14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1979–1980)).

¹⁷¹ *Andmeid Eesti NSV Ühingu „Teadus” organisatsioonide tegevusest aastatel 1982–1986: Eesti NSV Ühingu „Teadus” XII kongressi delegaadile* (Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1987), 5.

tavanditalituste” võimaldamise nimel. Organisatoorsest küljest kohustas otsus Vabariiklikku Ateismikomisjoni uuendama oma liikmeskonda ja reorganiseerima selle EKP KK ideoloogiakomisjoni ateismisektsiooniks. Soovitati ka ideoloogia- ja ateismikomisjonide loomist linnadesse ja rajoonidesse. Partei otsused andsid tõuke kogu riigis kaks-kolm aastat kestnud väiksemamõduliseks ateismikampaaniaks. Vabariikliku ateismikomisjoni töö elavnes paariks aastaks märgatavalt, mitmel pool „kohtadel” loodigi ateismikomisjone. Märkimisväärselt aktiveerus ateismisotsioloogiline tegevus (1983–86 viidi läbi kolm uurimust),¹⁷² ühing „Teadus” saavutas oma ateismialaste loengute absoluutse kvantitatiivse tipu, ajakirjades ja ajalehtedes on märgata ateismialaste artiklite rohkenemist kuni 1984. aastani.¹⁷³

- Selle otsuse kontrollimisega olid seotud koguni kaks otsust. 18. juunil 1985 vastu võetud otsuses „Narva linna parteikomitee ateistlikust tööst elanikkonna seas” tuvastati, et Narva LK teeb „teatavat tööd” 1982. aasta otsuse täitmisel: loodud on ateistliku kasvatussektsoon, esineb individuaalset kasvatusööde jne, mis kõik on mõnevõrra piiranud „usumäratsete” tegevust. Antavad tegevusjuhendid on üpris abstraktsed, konkreetsemalt eristuvad soovitud tugevdada RKK tegevust ning *Нарвский Рабочий* artiklite ründavust.¹⁷⁴ 11. oktoobrist 1986 pärinev EKP KK aruanne „EKP Tartu Linnakomitee tööst EKP KK büroo otsuse „Ateistliku kasvatussektseoni tugevdamisest vabariigis” täitmisel” viitab, et kuigi teatud samme otsuse täitmiseks oli astutud, siis tegelikult oli LK ideoloogilise töö võrdlemisi unarusse jäetud ning puudujääkide likvideerimine hakkas peale alles aruande koostamise käigus. Otsus sedastab, et LK on rahuldunud olukorraga, kus puudub „terav religioonisituatsioon”, mistõttu küsimus ateistlikust tegevusest ei ole juba aastaid LK huviorbiiti kerkinud. Soovitud olukorra parandamiseks on rutiinselt laialivalguvad, konkreetsetelt soovitatakse rõhuda noortetööle (ateismiklubid) ja nõukogulikele tavanditele.¹⁷⁵ Kogu 1982. aasta otsuse täitmise kohta käiva tegevuse võtab kokku 1987. aasta 2. juulist pärinev EKP KK propagandaosakonna juhataja Silvi-Aire Villo aruanne, mis annab mitte just eriti võidukas toonis teada (ja olemasolevate andmete alusel statistiliste tulemustega veidi liialdades) arengutest ateistliku võitluse valdkonnas, viitab vähenenud usklike hulgale ja ilmalike tavandite võidukäigule. Lõpetuseks resümeeritakse, et 1982. aasta otsuse täitmisel on saavutatud „teatud tulemusi” ja kuigi ateistlikus töös on teha veel palju, peetakse tehtut piisavaks, et otsus kontrollist maha võtta. Ateistliku kasvatusse küsimused

¹⁷² Sotsioloogilisi uurimusi on puudutatud EKP KK PAO tegevusest rääkivas peatükis.

¹⁷³ Remmel, *Ateismi ajaloo Eestis*, lisa 9: ateismialaste artiklite ja retsensioonide kroonika.

¹⁷⁴ ERAF 1.4.6604, 1 5jj, EKP KK, Протокол заседания Секретариата ЦК КП Эстонии №110 (1985).

¹⁷⁵ ERAF 1.4.6801, 1 1jj, EKP KK, Протокол заседания Секретариата ЦК КП Эстонии №14 (1986); ERAF 1.4.6802, 1 1jj, EKP KK, Материалы к протоколу Секретариата ЦК КП Эстонии №14 (1986).

pidavat aga jääma osakonna pideva tähelepanu alla.¹⁷⁶ Mingit EKP KK otsust sellele aruandele ei järgne.

- 1986. aasta 29. aprilli otsus „Uute nõukogulike tavandite ja kommete levitamise parandamisest vabariigis” viitab 1977. aasta otsusele ning kutsub üles tavandikomisjonide töö ja struktuuri parandamisele (endiselt ei ole saavutatud „kompleksset teenindamist”) ning põhimääruse väljatöötamisele; märgitakse Vabariikliku Tavandikomisjoni tegevuse faktilist lakkamist ning ergutatakse seda uue koosseisu moodustamisega. Otsuse vastuvõtmise tõeline põhjus on aga mitmel pool tekstis viidatud vajadus „alkoholivabade rituaalide” järele, millel on ilmselge seos NLs 1985. aastal vallandunud karskuskampaaniaga, ehkki otseselt mingile NLKP otsusele ei viidata.¹⁷⁷ Selle otsuse põhjal võttis 1986. aasta 31. detsembril omapoolsete abinõudepaketi „Tavanditeeninduse parandamise lisaabinõude kohta vabariigis” vastu ka ENSV MN, milles anti konkreetseid ülesanded erinevate piirkondade TKdele.
 - 1989. aasta 30. märtsi otsus „Tavanditeenuste olukorrast vabariigis” on seotud eelneva otsusega ja selle aluseks oli Vabariikliku Tavandikomisjoni informatsioon olukorrast vabariigis,¹⁷⁸ mis nendib, et kuigi palju on juba tehtud, jääb tavanditeeninduse taseme tõstmist endiselt takistama „materiaal-tehniline mahajäämus”. Otsuse taustana võib näha vajadust enama paindlikkuse ja tegevuse kaasajastamise järele „uuenemas sotsialistlikus ühiskonnas”. Et pooled komisjoni liikmetest olid lahkunud, teeb komisjon ettepaneku jätkata tööd väiksemas koosseisus, kuid EKP KK otsusega see hoopis likvideeritakse ja komisjoni ülesanded antakse MNle, rõhuasetusega iga piirkonna TK otsustustel neis küsimustes. Parteiorganitel soovitatakse aga „lähtuda tavandite propageerimisel nende humansest sisust, inimeste vajadustest, harjumustest ja eelistustest, võtta arvesse kiriku mõju (*sic!*), süvendada lugupidavat suhtumist teiste rahvuste traditsioonidesse ja tavadesse.”¹⁷⁹ Selle otsusega taandas EKP end katkest murda religioosset traditsiooni kombestiku asendamise kaudu.

¹⁷⁶ ERAF 1.4.7024, l 32–36, EKP KK, Документы о выполнении постановления Бюро ЦК КП Эстонии № 28/2 от 02.03.82 г „Об усилении атеистического воспитания населения республики” (1987).

¹⁷⁷ ERAF 1.4.6726, l 6j, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии №5 (1986); vt ka Kelli Arusaar-Tamming, „1985. aasta nõukogude alkoholipoliitika ja selle tagajärjed Eesti NSVs”, *Mäetagused* 36, <http://www.folklore.ee/tagused/nr36/arusaar.pdf> (31. märts 2011). Eelnevalt mainitud propagandaosakonna juhataja Villo aruanne käsitleb seda otsust 1982. aasta otsuse kontekstis, kuhu see ajalise järjepidevuse tõttu kahtlemata ka kuulub.

¹⁷⁸ ERAF 1.4.7199, l 10jj, EKP KK, Материалы к протоколу Бюро ЦК КП Эстонии №81 (1989).

¹⁷⁹ ERAF 1.4.7198, l 3j, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии №81 (1989).

Mingi otsuse vastuvõtmine ei tähenda aga mitte midagi, kui sellele ei järgne tegevust, mistõttu võib mingi otsuse olulisuse hindamiskriteeriumiks võtta selle elluviimiseks tehtud konkreetsed sammud. Ülaltoodud otsustele järgnenud tegevus toob kohalikku usuelu kõige enam mõjutanutena esile Moskva otsuste koopiad või nende täitmise seotud plaanid – kuid nendegi puhul eristuvad olulisemad ja mitteolulisemad otsused. Kõige olulisemateks võib pidada 1959. ja 1982. aasta otsuseid, mis aktiveerisid märkimisväärselt ateistlikku tegevust, religioonivastase tegevuse institutsionaalse arengu seisukohalt võib ära märkida ka 1962. ja 1968. aasta otsused.

Kokkuvõtteks jääb EKP KK religioonivastasest tegevusest võrdlemisi tagasihoidlik mulje. Pidev ateismialane aruandlus Tallinn-Moskva suunal puudus, need küsimused kerkisid esile ainult pärast ateismiteemalisi otsuseid.¹⁸⁰ Kohapealset aktiivsust näitavad vastuvõetud otsustest üksikud, mis on enamasti reaktsiooniks usuorganisatsioonide tegevusele (nt 1968. ja 1978. aastate otsused) – võrdlusmoment usuorganisatsioonide tegevusega esineb enamikus asjasepuutuvaist arhiiviallikaist. Samas, ühelegi „kohaliku tähtsusega” ateismiotsusele ei järgnenud märkimisväärselt ateismipropaganda aktiveerumist, mis viitab EKP KK küllaltki passiivsele suhtumisele ateismiotsuste kontrolli ning teisalt kogu selle temaatika teisejärgulisusele. Seega peegeldab suur osa EKP KK ateismialasest aktiivsusest teatud viivitusega seda, mida otsustati Moskvast; omakorda viivitusega jõudis see „kohtadele”. Nt NLKP otsus 1981. aasta 29. septembrist, mille kohaliku vaste EKP KK võttis vastu 1982. aasta 2. märtsil, jõudis Valga RK büroo istungil arutamisele alles aasta pärast algse otsuse vastuvõtmist, 24. septembril 1982.¹⁸¹ Imselt ei ole sellisel viivitusel siiski suuremat tähtsust ning tegu on ainult bürookraatlikust korrektsusest lähtuva formaalse kinnitusega, sest tegevus ise algas peagi pärast NLKP otsuse vastuvõtmist. Sellele viitab ka meedia reaktsioon – ateistlike artiklite hulk suureneb enamasti juba pärast NLKP otsust, ootamata ära sellekohast EKP otsust; samale skeemile viitab ka Paide RK otsus 27. veebruarist 1986, mil võeti vastu otsus „Ateistlikust kasvatustööst ja nõukogulike kombetalituste korraldamisest” – koguni mõnevõrra varem kui EKP KK samateemaline otsus, mis vormistati alles sama aasta 29. aprillil.

Kuigi partei oma poliitilistes väljaütlemistes „uue nõukogude inimese” loomise katsetest ei taganenud, siis pärast Hruštšovi ateismivastast kampaaniat taandus religiooniküsimus teisejärguliseks. Selle juures ei olnud mitte väike roll NL välispoliitikal, mille aktiivsesse teenimisse kirikud kaasati. Nende asjaolude tõttu oli enamik partei ateismialaseid otsuseid eelkõige meeldetuletava funktsiooniga, otsuste vastuvõtmise intervallide vaadates tuleb nende „mõjualaks” arvestada ligikaudu 3–4 aastat. Kohalike parteikomiteede arhiivide alusel vaibus aktiivsus aga enamasti juba esimese aasta jooksul pärast otsuse vastuvõtmist. Et

¹⁸⁰ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹⁸¹ ERAF 3277.64.4, 1 93jj, EKP Valga RK, Протоколы заседаний бюро райкома КП Эстонии № 29–32 (1982).

allpoolasetsevaid ideoloogilise tööga seotud üksusi pommitati pidevalt erinevate uute propagandateemadega – tähtpäevad ja välispoliitilised küsimused, kommunistlik kasvatus, nõukogude patriotism, proletaarne internatsionalism vms – siis oli religioonivastane tegevus, kus kirikute allasurutud tegevuse tõttu silmaga nähtav vaenlane puudus, enamike jaoks ainult tüütu kohustus saada kirja vastav plussmargike kõrgemalseisvate organite ees.¹⁸² Näiteks 1971. aasta otsus ei muutnud peale hetkeks kerkinud ateismiartiklite arvu suurt midagi ei Eestis ega ka üleliiduliselt – 1974. aastal kaebas *Наука и религия*, et isegi KK otsus ei ole mõnede parteiorganisatsioonide jaoks piisav, et ateistlikku tööd elustada.¹⁸³ Kindlasti mängis siin oma rolli see, et ateistlik tegevus toimus suurel määral „ühiskondlikel alustel”, mistõttu ateismiteemaliste otsuste efektiivsus taandus viimaks ikkagi ainult üksikisikute entusiasmile. Sellist mustrit on võimalik märgata nii EKP kui MN tegevuses ja ei ole erilist vahet, kui kõrgel või madalal positsioonil käsuliinis tegutseja parasjagu viibis.

Vaadeldes EKP KK rolli religioonivastases võitluses, võib vedada paralleeli UN voliniku tegevusega: üldine tegevus oli Moskvast suunatud, teatud otsustusvabadus eksisteeris aga piasjasjades. Seejuures said oluliseks isiklikud kontaktid NL tasandil otsuste vastuvõtjatega – konverentsidel või seminaridel peetud vestlused võisid mõjutada poliitika erinevatele nüansside rõhutamist või pehmemdamist.¹⁸⁴

¹⁸² Tihedalt perfokaarte täis EKP otsuste temaatiline kartoteek varjab suure osa arhivaaride kabineti seinast ERA Tallinna Tõnismäe hoidlas.

¹⁸³ Anderson, „The campaign that never was”, 186. Üheks lakmuseks, mille järgi arvestada ateismiküsimuste olulisust EKP KK jaoks, olid aruandluses väljatoodud punktid. Veel 1966. aastal uuriti parteikomiteedelt: „Kuidas valmistati ette lektoreid. Eraldi näidata ateismi alal.” (ERAF 3277.39.19, l 10, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1966)). Alates 1968. aastast kuni 1971. aastani tunti samuti kõrgendatud huvi ateismiküsimuste vastu, 1972. aastaks oli ateism liikunud juba rubriiki „Teised küsimused” ning peatahelepanu said võitlus alkoholismi vastu, kommunistlik ja internatsionaalne kasvatus jms (ERAF 1.11.241, EKP KK PAO, Информации горкомов и РК КП Эстонии г. Таллина о работе групп докладчиков и политинформаторов (1972)).

¹⁸⁴ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

2. REPRESSIIV- JA KONTROLLISÜSTEEM

2.1. NSVL Ministrite Nõukogu j.a. Usu(kultus)asjade Nõukogu ja selle volinikud ENSVs

2.1.1. Usu(kultus)asjade Nõukogu ajalugu ja ülesehitus

1917. aasta revolutsiooni järel kuni 1943. aastani oli religiooniküsimuste koordineerimine erinevate komisjonide haldusalas, usuühenduste repressioonide ja kontrolli teostasid peamiselt julgeolekuorganid.¹⁸⁵ Pärast seda, kui Stalin 1943. aasta septembris VÕK kirikujuhtidega kohtus ja paika pandi vastastikused huvid, loodi „riigi ja kiriku vahendamiseks” kaks uut institutsiooni – 1943. aasta 14. septembril Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN), 19. mail 1944 aga Usukultusasjade Nõukogu ülejäänud usuühenduste jaoks. Esimese organisatsiooni juhiks sai Georgi Karpov (1943–1960), teist hakkas juhtima Ivan Poljanski (1944–1956). Nõukogud ei olnud ministeeriumi staatuses, kuid neil oli teatav administratiivne võim üleliidulises ulatuses. Vabariikides ja autonoomsetes piirkondades, samuti mõnedes suuremates linnades olid nõukogude esindajateks volinikud, üksikjuhtudel (Armeenia, Ukraina ja 1986. aastast ka Vene NFSV) oli loodud kohapealne usuasjade nõukogu, mis allus kohalikul MNle.

Pärast Hruštšovi-aegset suunamuutust senises religioonipoliitikas muutus ka UN ja VÕKN funktsioon ning vahendamise asemel sai pearolliks religiooni-vaenuliku poliitika ja parteiliini elluviimine.¹⁸⁶ Selles asjas vähest vaimustust üles näidanud VÕKNi juht Karpov saadeti 1960. aasta veebruaris pensionile.¹⁸⁷ Uueks esimeheks sai oluliselt karmima suhtumisega erinevatel parteilistel ametikohtadel töötanud Vladimir Kurojedov. 1957. aastal UNi esimeheks saanud Aleksei Puzin oli oma ametis kuni religioonivastase kampaania lõpuni, kui seoses religioonipoliitika muutumisega restruktureeriti ka seda ellu viiv institutsioon – 1965. aasta 8. detsembril ühendati VÕKN ja UN uue nime all üheks

¹⁸⁵ UN ajaloo ja moodustumise, samuti teiste asjassepuutunud tööüksuste kohta vt täpsemalt: Otto Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); John Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, *Soviet Studies* 43, nr 4 (1991): 689–710; Arto Luukkanen, *The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929*, *Studia historica* 48 (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994); Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 57jj; Walters, „A survey of Soviet religious policy”; Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 23jj.

¹⁸⁶ Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 59; Sawatsky, „Secret Soviet lawbook on religion”, 5.

¹⁸⁷ Anderson, „The Archives of the Council for Religious Affairs”, 368; *Ibid.*, 400.

Usuasjade Nõukoguks (UN), mida hakkas juhtima Kurojedov, kes jäi selle etteotsa kuni pensioneerumiseni 1984. aastal. Hoolimata algsest üsna jäigast religioonivastasest positsioonist võib tema suhtumises aastate vältel märgata teatud leebumist.

Pärast ühinemist koosnes UN seitsmest osakonnast: VÕK osakond; islami ja budismi osakond; katoliiklaste, protestantide, sektide, juudiusu ja Armeenia kiriku osakond; rahvusvaheliste suhete osakond; juriidiline osakond; rahandusosakond ja üldosakond.¹⁸⁸

Kurojedovi järglaseks sai 15. novembril 1984 Konstantin Hartšev, kes oli suurema osa oma elust veetnud Kaug-Idas ning töötanud seal Primorje krai ideoloogiasekretärina. Pärast tagasihoidlikku algust UN esimehe kohal alustas ta üldise uutmise taustal reforme ka religiooniküsimuses, millele järgnesid kolm skandaalset ja üpris ausat intervjuud ajakirjas *Огонёк* (1988–1989), milles kirjeldas religioosset olukorda riigis jms. 1989. aasta juunis asendati ta Juri Hristoradnoviga. Luchterhandt on seisukohal, et Hartšev läks oma reformidega liiga kaugemale¹⁸⁹, Anderson arvab aga, et tal õnnestus ühekorraga välja vihadada olulisi inimesi nii NLKP KKst, KGBst kui ka õigeusu kirikust. Uus esimees Hristoradnov oli seni töötanud erinevatel tööpostidel Gorki oblastis. 1987. aastal kritiseeris ta avalikult Gorbatšovi uutmispoliitikat ja kaotas seetõttu positsiooni. Andersoni arvates ei ole päris selge, kas ta saadeti UN juhi ametisse vaiksemale kohale või loodeti, et ta juhib UN konservatiivsemale kursile.¹⁹⁰ Hristoradnovi tegevus Eesti religioosset situatsiooni enam kuigivõrd ei mõjutanud.

NSVL MN j.a. Usuasjade Nõukogu hääbus koos Nõukogude Liiduga.

2.1.2. Usuasjade Nõukogu ja volinike roll ning positsioon

Paljude uurijate poolt on tõstatatud küsimus – millised olid UNi funktsioonid ja positsioon võimuahelas? Bociurkiwi järgi oli UN fassaadiks, mille taga tegutsesid partei propagandatalitus ja KGB. Nende tegevus omakorda koondus partei KK tasandil, kus seda suunas osakondadevaheline ideoloogiakomisjon.¹⁹¹ Sel põhjusel on UN rolli religioonipoliitikas – eriti seadusandluse loomisel – peetud suhteliselt tühiseks: teorias oli ta MNi, praktikas aga partei alluvuses. Andersoni arvates oli UNi üks funktsioonidest olla mehhanismiks, mis oma töösfääri kuuluvad küsimused vahendab kõrgematele organitele¹⁹² ning sarnast seisukohta väljendab ka Luchterhandt, nimetades UNi ekspert-keskuseks nii

¹⁸⁸ Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 61.

¹⁸⁹ *Ibid.*, 62.

¹⁹⁰ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 692.

¹⁹¹ Bohdan R. Bociurkiw, „The Formulation of Religious Policy in the Soviet Union”, 436.

¹⁹² Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 701jj.

täitevõimu kui partei jaoks.¹⁹³ Täiesti välistada UNi rolli religioonipoliitika tegemisel aga ei saa – paljud usuelu otseselt puudutavad repressioonid olid algselt vormistatud UN-siseste määrustena, millest olulisemad hiljem MN otsustega ametlikult kinnitati (nt 1961. aasta määrus koos Instruksiooniga). Samas, kui palju selliste otsuste algatamise ja ettevalmistamise juures oli osa parteil, on muidugi iseküsimus ning sellele saavad vastata pigem Vene Föderatsiooni Riikliku Arhiivi (GARF) materjalidel baseeruvad uurimused. Eesti arhiivide põhjal oli volinike roll religioonipoliitika loomes praktiliselt olematu, kuigi mõnedel juhtudel õnnestus neil oma ettepanekute abil initsieerida mõni uus religioonipoliitikasse puutuv või ateistliku propagandaga tegelev üksus.

Esialgu nähti UN ja VÕKN rolli riigi ja kiriku vahendajana¹⁹⁴ – seda küll repressioonide seaduste ja otsuste raames, mida Stalini perioodil siiski täie tugevusega ei rakendatud – 1950. aastate lõpus muutus olukord aga kardinaalselt. Karmistused seadused ning uuenenud situatsioonis nõuti muutusi ka UNlt ja VÕKNlt – nende peamiseks rolliks jäi endiselt vahendamine, kuid uuemal kujul: allapoole vahendati partei suunatud repressioone, ülespoole aga andmeid selle edukuse kohta.

Enamik Lääne uurijaist on seisukohal, et pärast 1975. aasta ususeadusandlust koondas UN enda kätte varasemast rohkem võimu ja ka Škarovski kinnitab seda, öeldes, et UN tähtsuse tõusu üheks tulemiks oli 1980. 25. veebruaril vastu võetud UN statuut, milles oli rõhutatud UN suurenenud rolli partei religioonipoliitika järjepideval elluviimisel.¹⁹⁵ Lääne uurijad viitavad oma sõnade kinnituseks „Usukoondiste põhimääruse” punktile, mis ütleb, et igasugused koguduse registreerimisega seotud toimingud otsustab lõppkokkuvõttes UN, nt: „UN võimu tsentraliseerimine viitab nõukogu võimupüüdele – kontrollida seda, mis enne kuulus kohalike võimude vastutusalasse.”¹⁹⁶ Eesti arhiiviallikelele tuginedes võib aga öelda, et juba 1961. aasta määruses oli kirjas, et kogu registreerimisega seonduv toimub koostöös volinikuga, kes edastab küsimuse UNile, kus tehakse sisuline otsus. Uues seaduses on kinnitajaks ainult UN, kusjuures avalduse töötlemise etapid (TK-volinik-UN-volinik-TK) on jäänud täpselt samaks – sellest võib välja lugeda hoopis vajadust tööprotsessi efektiivsemaks muuta. Samas ei saa ideed võimu tsentraliseerimisest täiesti hüljata, mille põhjuseks on Warhola ja Michael Rowe väljatoodud asjaolu, et tihtipeale läksid kohalikud TKd oma nõudmistes palju kaugemale kui seadus ette nägi, mistõttu välispoliitilisest vajadusest lähtuvalt püüdis UN sellist käitumist vältida,

¹⁹³ Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 73.

¹⁹⁴ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 694j; suhtumise kohta vt ka Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 33j.

¹⁹⁵ Шкарковский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 385.

¹⁹⁶ Sawatsky, „The New Soviet law on religion”, 5; Samal seisukohal on James W. Warhola, „Central vs. local authority in Soviet religious affairs, 1964–89.”, *Journal of Church & State* 34, nr 1 (1992): 20.

koondades kogu tegevuse enda kätte.¹⁹⁷ Kui selles sõnastuses oligi mingi UN katse võimu tsentraliseerida, siis vähemalt Eesti arhiivide põhjal otsustades tähendas see lihtsalt *status quo* seadusega kinnitamist, sest tegelikkuses mitte midagi ei muutunud – nagu näitab Tartu nelipühikoguduse registreerimise juhtum 1980. aastate algusest, millest on juttu RKKde tegevust käsitlevas peatükis. Mingit muutust ei toimunud ka UN-volinike-RKKde/TKde omavahelises suhtluses: nii eelnevatel kui järgnevatel aastatel olid kogudused kohaliku omavalitsuse bilansis, kuid endiselt suunati tihti ka kõige tähtsusetumad küsimused lahendamiseks Moskvasse. Seevastu on märgata sootuks teisi tendentse, nt 1981. aastal anti TKdele õigus muuta koguduste hoonetemaksumäärasid. Seega ei ole arhiivmaterjalide põhjal märkimisväärset katet Waltersi väitele,¹⁹⁸ et UN tegevus tugevnes oluliselt pärast 1975. aastat seoses uue religiooniseadustiku väljaandmisega.

Kuigi volinik pidanuks olema võrdne ministriga,¹⁹⁹ jääb volinike arhiivide alusel mulje, et tegu oli tüüpilise alamastme juhiga, kes saab mükse nii ülalt- kui altpoolt; tema tegevuse pearõhk langes kõrgemalt tulnud käskude täitmisele ja vahendamisele oma alluvatele ning altpoolt tulnud signaalide vahendamisele ülespoole; tähelepanuta ei saa jätta ka religiooniprobleematika koordineerimist paralleelselt tegutsevate asutuste tarbeks, et religioosse elu represseerimisega seonduv jätkaks juriidiliselt korrektse mulje – volinik oli otsustajaks, milline on kõige pädevam asutus konkreetse probleemiga tegelemiseks.²⁰⁰ Seejuures oli voliniku mõjuvõim üllatavalt väike nii paralleelselt tegutsevate (MN, EKP KK PAO) kui ka alluvate üksuste suhtes²⁰¹ ja selle põhjuseks oli voliniku ebamäärane positsioon võimuahelas – volinik ei kuulunud otseselt kohalikku võimuaparaati, vaid allus otse Moskvas asuvale UNle. Nimetatud asjaolu tekitas autoriteediküsimusi hoolimata sellest, et 1961. aasta Instruksioonis oli kindlaks määratud TKde allumine volinikule religiooniküsimustes²⁰² – kohalikud TKd aga lähtusid feodaalajast lähtuvast põhimõttest „minu vasall pole sinu vasall” ega kippunud voliniku nõudmisi ülemäära tõsiselt võtma, seda enam, et TKde peamiseks huviks oli põhitegevust häirivate kõrvaliste küsimuste kiirelt kaelast ärasaamine.²⁰³ Seetõttu oli voliniku jaoks oluline saada UN otsustele ENSV MN

¹⁹⁷ Warhola, „Central vs. local authority...”, 23–24; Anderson, *Religion, State and Politics...*, 112.

¹⁹⁸ Walters, „A survey of Soviet religious policy”, 24.

¹⁹⁹ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 35.

²⁰⁰ Näiteks saatis volinik kohaliku TK juures tegutsevale administratiivkomisjonile teate üle piiride läinud vaimuliku karistamiseks, mis volinikule endale oli saabunud Läti ametivennalt (ERA R-1989.1.104, 1 192j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с различными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1968)).

²⁰¹ Selliste probleemide kohta vt Warhola, „Central vs. local authority...”

²⁰² ERA R-1.15.547, ENSV MN, Kirjavahetus UN volinikuga (1961).

²⁰³ Arto Luukkkanen ütleb sõjaeelse Nõukogude Liidu religioonipoliitikast rääkides kogu situatsiooni kohta, et see, mis väljast paistis monoliitsena, oli sisult täielik anarhia (Arto

toetus, milline asjaolu paistab arhiivmaterjalides silma eelkõige RKKde loomise ja konsultatiivsete seminaride küsimuses. Lõppkokkuvõtteks pidi volinik nii töökaskude kui isiklike ambitsioonide (kui neid oli) elluviimiseks laveerima mitmete erinevate võimugrupeeriingute vahepeal: EKP KKst lähtuv ideoloogiline rõhuasetus, UNst lähtuv surve hoida kõik näiliselt seaduslik, KGB-spetsiifiline repressiivtegevus, lisaks ENSV MN ja TKde huvi religiooniprobleemidega mitte tegeleda. Kõik need taandusid viimaks NL religioonipoliitikaks, mille ellurakendamine oli aga tänu eelnimetatud huvigruppidele kaugel olemast funktsionaalne ja monoliitne.

2.1.3. Usuasjade Nõukogu volinikud Eestis

Kuigi Altnurme ja Sõtšovi mainitud töödes on peamine tähelepanu pööratud EELK ja VÕK kirikupoliitikaga seotud tahkudele, annavad nad ülevaatliku pildi volinike tegevuse põhiprintsiipidest. Seetõttu kirjeldan ma volinike tegevuses pigem neid tahke, mis seni tähelepanu alt kõrvale on jäänud – kaasa arvatud neid (teinekord koomilisevõitu) probleeme, millega volinik pidi religioonipoliitikat ellu viies oma põhitegevuse kõrvalt kokku puutama. Osa volinike tegevusest (nt TKde töö suunamine) leiab käsitlemist käesoleva töö teistes peatükkides. Et üksikasjalikku käsitlust vääriskid ka ülejäänud volinikud,²⁰⁴ keda seni pole arhiiviallikail põhinevates uurimustes puudutatud, siis seda perspektiivi arvesse võttes annan käesolevas töös vaadeldaval perioodil tegutsenud volinikest vaid suhteliselt põgusa ülevaate.

Religioonipoliitikaga lasti NLs tegelema ainult järeleproovitud inimesed. Nii VÕKN esimene esimees Karpov kui ka paljud volinikud olid julgeolekutaustaga, nende seas ka UN ja VÕKN esimesed volinikud ENSVs, Johannes Kivi ja Nefed Karsakov.²⁰⁵ Hilisematel aastatel see traditsioon mõnevõrra muutus – UN esimehel Kurojedovil ja tema kahel järglasel, Hartševil ja Hristoradnovil see taust puudus,²⁰⁶ samuti ENSV volinikel, kelle tegevusaeg jääb käesoleva töö piiridesse. Viimaste ühine nimetaja oli aga see, et kõik olid pärit töölisklassist ning kodanlikul ajal üpris kitsastes oludes elanud, samuti olid nad kõik olnud rindemehed, paljud väeosade politruki-ametis.

Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 29). Teatud mõõndustega kehtib see märkus ka käesoleva töö perioodi kohta: vähemalt arhiiviallikate põhjal iseloomustavad seda perioodi segased käsuliinid ja erinevate, üksteise tööd dubleerivate üksuste segapuder; üha järgnevad ja kuhjuvad parteipoolsed ideoloogilised nõuded (mille kõigi täitmisel polnuks mingitki lootust, et jääks aega ka põhitegevuseks, mistõttu sai oluliseks plussi kirjasamine ükskõik milliste vahendite abil); puudulik motivatsioon *etc ad absurdum*.

²⁰⁴ ENSVs tegutsenud usuasjade volinike nimekirja vt ka Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*, 82.

²⁰⁵ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 36j.

²⁰⁶ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 69lj.

Kuna kogu NL religioonipoliitika silmapaistvamaid hetki iseloomustab „kampaaniapõhisus”, siis kerkivad ka volinikke iseloomustavatena esile nende eluajal toimunud kampaaniad. Mõnede volinike „valitsusaeg” jäi rahulikumas perioodi, mistõttu jätavad nad tagantjärele veidi tagasihoidlikuma mulje (nt Veiderpass, Teder, Kapitonov), teised said aga oma energia rakendada erinevatesse UN initsieeritud või nende enda algatatud projektidesse (Kanter, Piip), mis üsna suuresti iseloomustasid selle perioodi kirikuelu.

Pärast esimese UN voliniku **Johannes Kivi**²⁰⁷ surma 1955. aasta alguses sai tema järeltulijaks pikaajalise poliitöö kogemusega **Aleksander Veiderpass**²⁰⁸ (1907–1965). Oma tegevuses jätab Veiderpass suhteliselt konservatiivse mulje, kuid nähtavasti suutis ta piisavalt hästi adapteeruda, kui 1950. aastate lõpus religioonipoliitika muutus – seejuures tuleb arvesse võtta ka UNi veidi väiksemat agressiivsust võrreldes VÕKNiga. Alates 1961. aastast, mil initsieeriti tugevam koguduste sulgemise kampaania kuni oma surmani 1965. aastal, likvideeriti Veiderpassi tegevuse tulemusena 1 EELK kogudus ja 11 filiaali ning 7 baptistikogudust.²⁰⁹ Veiderpass suri 1965. aasta juunis,²¹⁰ kuid seoses UN ja VÕKN peatse liitmisega jäi voliniku ametipost mõneks ajaks täitmata ning voliniku kohusetäitjana töötas inspektor Andrussov. Siinkohal tuleb märkida, et kui 1965. aasta 8. detsembril UN ja VÕKN ühendatakse, siis Eestisse jõuab see teatud viivitusega – ENSV MN sellekohane otsus nr 126 pärineb alles 1966. aasta 24. märtsist.²¹¹ Vahepealsel perioodil tegutses VÕKN volinik endiste kriteeriumide alusel ja veel 10. märtsil 1966 kirjutab Kanter aruandele alla lihtsalt „nõukogu volinik”.²¹²

Veiderpassiga samaaegselt oli VÕKNi volinikuks nii poliitöö kui ka prokuratuuri taustaga **Pavel Kapitonov** (1902–1975), keda Sõtšov kirjeldab samuti suhteliselt konservatiivsete seisukohtade esindajana. Sarnaselt oma ülemuse Karpoviga ei läinud tal uue religioonipoliitilise kursiga kaasaminemine väga

²⁰⁷ Volinik Kivi ja tegevuse kohta vt täpsemalt Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 35jj.

²⁰⁸ Veiderpassi, kuid eriti Kapitonovi ja Kanteri kohta annab põhjalikumalt infot Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 135jj, 185j, 192.

²⁰⁹ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 21, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²¹⁰ ERA R-1.2k.672, l 35, ENSV MN kaadriosakond, Veiderpass, Aleksander Martini p. Isikutoimik.

²¹¹ ERA R-1961.1.149, l 21, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными Исполкомами и другими советскими органами (1966).

²¹² ERA R-1961.2s.58, l 57, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты о состоянии и деятельности православных церквей Эстонии. Постановления Совета Министров СССР об утверждении Положения о Совете по делам религий при Совете Министров СССР (1966). Toomas Paul peab ekslikult UN ja VÕKN ühinemise ajaks 10. maid 1966 (Paul, „Leeri likvideerimise lugu”, 500). Teda on segadusse ajanud asjaolu, et koos NSVL MN otsusega uue koguduste registreerimiskorra ja ehitustegevuse kohta kinnitati sel päeval uus UN põhimäärus.

edukalt, mistõttu 1961. aastal asendati ta oluliselt agressiivsema **Ja[an] Kanteriga** (1903–1990), kelle pikka ametikohtadenimistusse kuulus ka töö mitmete ajalehtede juures. Kui kaks eelnimetatud volinikku olid pigem „rahuaja” volinikud, kelle tegevus millegagi väga silma ei torika, siis situatsioon, kuhu Kanter sattus, andis ideoloogiliselt tundlikule inimesele suurepärase võimaluse end religioonivastase kampaania laineharjal tõestada. Kanteri suhteliselt lühikesse tegevusaega jäi koguni kolm kampaaniat – 1961. aasta inventariseerimine ja sellele järgnenud koguduste sulgemiskampaania (1961.–1965. aastani suleti Kanteri juhtimisel 22 õigeusu kogudust),²¹³ samaväärselt teostas ta end ka RKKde töölelukkajana, millega oli tegevuses kuni 1965. aastani. Kui sel aastal UN ja VÕKN ühendati ning religioonipoliitika mõnevõrra muutus, siis ei nimetatud uueks volinikuks mitte Kanterit, vaid tööle kutsuti sarnase taustaga – ajakirjanduse, kirjastustegevuse ja ideoloogiatööga kursis olev **Meinhard Teder**. Võimalik et Kanteri kõrvaleheitmise põhjuseks oli tema tegevuse agressiivsus, millele Kurojedov oli tähelepanu juhtinud juba 1963. aasta märtsis²¹⁴ – või mõned teised iseloomuomadused, mida UN esimees oli koostööaastatel tundma õppinud; kõige tõenäolisemalt oli aga põhjuseks tema vanus.

Kanter oli asjade sellisest seisust ilmselgelt lõõdud.²¹⁵ Vanema inimesena, tegelikult juba pensionilemineku-ea ületanuna, veetis ta järgnevad aastad üpris tegevusetult, pühendudes endiselt ainult VÕK küsimustele ja võttes aastas vastu paarkümmend inimest. Suuremat töökoormust ei olnud talle aga võimalik anda, kuna „sm Kanteri võimed ei ulatu vastava kõrguseni,” nagu kinnitas volinik Tederi mürgine kiri 1969. aasta 11. detsembrist MN esimehele Klausonile, milles ta tegi ettepaneku Kanter töökohustustest vabastada. Küsimus oli üles kerkinud juba varemgi – 1969. aasta kevadel kaaluti Kanteri võimaliku asendajana MN asjadevalitseja asetäitjat A. Nugist, kuid toona ei nähtud mõtet asendada üks pensionär teisega. Kanteri peatne lahkumine oli kooskõlastatud ka UN esimehe Kurojedovi ja EKP KKga,²¹⁶ kes „olid teadlikud J. Kanteri tööstiilist ja mõningatest veidratest käitumisnormidest,”²¹⁷ mille all volinik ilmselt pidas silmas seda, et Kanter segab osakonna tööd ning tegeleb „igasuguste

²¹³ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 21, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980). Sõtšovi andmetel lisandub neile veel 5 abikirikut – Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 144.

²¹⁴ *Ibid.*, 156.

²¹⁵ Võimalik, et Kanterit häiris ka see, et tema ülemuseks oli saanud inimene, kelle karjäärile ta ise kaasa oli aidanud. 1953. aastal oli Kanter see, kes EKP KK PAO esimehe asetäitjana kirjutas alla Tederi määramisele ajalehe „Edasi” toimetajaks (ERAF 1.6.14030, l 67, EKP KK parteitöö osakond, Teder Meinhard Peebu p. Isikutoimik).

²¹⁶ ERA R-1989.1.110, l 90, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1969).

²¹⁷ ERA R-1989.2s.42, l 176, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

väljamõeldiste fabritseerimisega”.²¹⁸ Tööõhkkond oli kaugel sõbralikust – 3. veebruaril 1970 peetud vestlusel informeeriti Kanterit peatsest pensionileminekust, kes ei olnud sellele otseselt vastu, kuid ei jätnud omakorda teavitamata oma otsese ülemuse „ebaõigetest tegudest”; see tõi Tederile kaasa „kohvijoomise“ EKP KK ideoloogiasekretäri Leonid Lentsmaniga „töö stiili ja meetodite korrigeerimiseks”.²¹⁹ Kanteri lõplik pensionilesaatmine leidis aset 1970. aasta 27. veebruaril ja toimus esialgselt kartusest hoolimata ekstsessideta – Kanter sai 20 rubla pensionilisa, käekella ja uue kohviserviisi, lisaks kõned volinikult, MN ja ametiühingute esindajatelt.²²⁰ Personaalpensionäri ei unustatud hiljemgi, „aktiivse osavõtu eest ühiskondlikust elust” ja seoses 70. sünnipäevaga omistati talle 1973. aastal ENSV MN ja AÜN aukiri.²²¹

Volinik **Meinhard Teder** (1922–1995) eelmiseks töökohaks oli olnud ENSV Riikliku Kirjastuse peatoimetaja koht, ateismiküsimustega oli ta lähemalt kokku puutunud Vabariikliku Ateismikomisjoni liikmena. Tederi tegevusaeg jäi religioonipoliitika leebemaks muutumise perioodi, üleminekuaega ateismikampaaniast rutiinsesse represseerimisse, mille juures pandi religiooni taandumise kiirendamiseks lootusi riigi toetatud uutele ateistliku töö üksustele (tavandinõukogud, rahvaülikoolid jms). Seetõttu olid volinik Tederi suurimateks väljakutseteks RKKde tegevuse suunamine ja stimuleerimine ning ateismi-propagandistlik tegevus jms. Tema tööperioodil suleti neli EELK kogudust, üks EELK koguduse filiaal ja viis VÕK kogudust.²²²

Nii Kanteri kui ka Tederi lahkumine religioonisfäärist oli seotud nende omavahelisest tülist lähtuvate vastastikuste kaebekirjadega. Õigupoolest oli Tederi positsioon volinikuna hapramaks muutunud juba 1969. aastal, mil UN esimees Kurojedov oma ringkirjalises informatsioonis tema tegevuses suuri puudujääke välja tõi.²²³ Sellele lisandunud Kanteri kaebused viisid viimaks Tederi suunamiseni Tallinna Linnamuuseumi direktori ametikohale,²²⁴ mis tähendas tuntavat langust karjäärireedelil (nomenklatuurse töötaja soodustustest ilmajäämine jms).

²¹⁸ ERA R-1989.1.110, l 90–91, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1969).

²¹⁹ ERA R-1.2k.156, l 17, ENSV MN kaadriosakond, Kanter, Jaan Samoili p. Isikutoimik. Kahjuks ei selgu selle käsikirjalise lehe pealt, kes on selle autor.

²²⁰ ERA R-1989.1.117, l 11–12, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1970).

²²¹ ERA R-1.2k.156, l 22, ENSV MN kaadriosakond, Kanter, Jaan Samoili p. Isikutoimik.

²²² SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 21, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²²³ ERA R-1989.2s.41, l 27jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

²²⁴ Väga konkreetset ei ole süüdistustest kuskil juttu. EKP KK PAO õiend Tederi vabastamise põhjuste kohta ütleb napsõnaliselt, et on „saanud rea signaale” puudujääkide kohta volinik Tederi tegevuses ning kontrollimisel on enamik neist tõeseks osutunud (ERAF 1.6.14030, l 85, EKP KK parteitöö osakond, Teder Meinhard Peebu p. Isikutoimik). Siit-

Pärast Tederi lahkumist sai alates 1972. aasta septembrist volinikuks endine ETV direktor **Leopold Piip** (1916–1996), kes oli oma koha kaotanud kõrgema tasandi jõujoonte ümbermängimise tulemusena – endist ideoloogiasekretäri Lentsmani, kelle „kaadrisse” kuulus Piip, hakkas 1971. aastast asendama Vaino Väljas, kes komplekteeris endale uue meeskonna.²²⁵ Volinik Piibu tegevus eristub teiste volinike taustal tänu tema mõningatele iseloomuomadustele – korraarmastusele ja suurejoonelisusele. Esimene neist kujundas suuresti tema „valitusaja” üldist religioonipoliitilist atmosfääri nii kirikute kui TKde jaoks, mõlemad koos olid aga põhjuseks tema pidevatele katsetele laiendada voliniku aparraadi tööd. Märkida tuleb ka Piibu emotsionaalsust asjaajamisel, mis kompleksis riigiparadii töötaja kohta suhteliselt hästiarenenud õiglustundega andsid teinekord üpris huvitavaid tulemusi. Intrigeeriv on EKP KK PAO tõrjuv suhtumine Piibusse, mille põhjuseks on ilmselt ülalmärgitud asjaolu, et ideoloogiasekretär Väljas ja tema protežee, ateismilektor Ehatamm kuulusid „teise parteisse” kui Piip. Seetõttu jäid paljud Piibu ettepanekud „Väljase kaante vahele”, millele viitab voliniku kiri järgmisele ideoloogiasekretärile Rein Ristlaanele,²²⁶ kellele ta paljusid neist ettepanekuist kordab – tõsi küll, samasuguse (eba)eduga.

Volinik Piibu ligi 15 aastat kestnud tööperioodi jäi erinevaid kampaaniaid paratamatult rohkem. Kõige enam pühendas ta tähelepanu enda initsieeritud profülaktilistele seminaridele. Lisaks neile iseloomustavad tema aega 1970. aastate keskel läbi viidud finantskontrolli kampaania, NL Kultuuriministeeriumi initsieeritud kultuuriväärtuste säilitamise kampaania ühes Prokuratuuri algatatud kirikutesse sissemurdmise vältimise kampaaniaga, mis tõi endaga kaasa kaks alakampaaniat: kirikutesse raudkappide paigaldamise kampaania koos signalisatsioonipaigaldamiskampaaniaga. Kirjavahetus nende küsimuste üle algab 1970. aastate esimesel poolel ning täidab suure osa toimikutest veel 1980. aastate keskelgi. 1981. aastal viidi Piibu juhtimise all läbi kogudustega uute lepingute sõlmimise kampaania, mille põhjuseks oli vajadus uuendada

sealt kogunenud vihjetest võib aru saada, et tegu oli alkoholilembusega, millele lisandusid mitmed altkäemaksuõtrmise-juhtumid (ERA R-1989.1.136, l 110, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972)).

²²⁵ Vt ka Hillar Metsa koostatud võrguteavik „ETV ajalugu 1955–1990”, http://www.hot.ee/etvajalugu/13_tvjuhid.htm (27. aprill 2011). Piibu tele-karjääriga seoses võib esitada mälumängu-küsimuse: Mida on ühist kuulsal näitlejal Eve Kivil ja televiisoriekraanilt tuntud Telepoisil? Õige vastus – nende mõlema isad olid usuasjade volinikud. Nimelt olevat kunstnik Jaak Palmse võtnud Telepoisi prototüübiks Leopold Piibu poja Tõnu Piibu (1953–2000) („Eesti Televisiooni jälgis isegi venemeelne võimuladvik”, <http://www.maaleht.ee/news/uudised/kultuur/eesti-televiisiooni-jalgis-isegi-venemeelne-voimuladvik.d?id=32129863> (27. aprill 2011)), Eve Kivi isa oli aga esimene UN volinik Eestis Johannes Kivi. Hilisem filmidiiva on ilmselt seesama, kellele viitab Altnurme, kui räägib Tallinna 20. keskkooli õpilasest, kes oma volinikust isa tööasjus aitas (Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 224).

²²⁶ SUNVA karp nr 7, l 100, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

dvadtsatkade liikmete nimekirju, kuna paljud neist, kellega 1945. aastal lepingud sõlmiti, olid juba surnud.

Volinik Piip hoidis kuni oma tööpostil olemise lõpuni 1988. aasta alguses üpris ühesugust joont ega teinud selles kuigi märgatavaid korrektsioone ka uutmise käigus toimunud muudatuste taustal. 1988. aastal saadeti Piip pensionile ja tema järeltulijaks vormistati endine EKP KK ideoloogiasekretär **Rein Ristlaan**²²⁷ (1933–2008), kelle suunamine tagasihoidlikumale positsioonile otsustati tema jäigast ideoloogilisest positsioonist põhjustatud üldise pahameele tõttu²²⁸ 16. jaanuaril 1988 toimunud EKP KK pleenumil. Kahjuks ei ole aru saada, kas Piibu pensionile saatmine oli põhjustatud UN rahulolematusest tema tööga või oli seotud vajadusega tekitada Ristlaanele uus töökoht või oli tegu lihtsalt asjaolude kokkulangemisega – otsus Piibu vabastamiseks näib oleva tehtud üsna lühikese aja jooksul: 13. jaanuaril palub UN esimees Hartšev komandeerida Piip Moskvasse, kuid 28. jaanuari seisuga kannab sõidu kohta käiv resolutsioon Piibu märkust „Leppisin kokku, et ma ei sõida.” 29. jaanuarist vormistatakse tööle Ristlaan.²²⁹

Voliniku-ametis oli Ristlaan ajastu ambivalentsete vibratsioonide suhtes erakordselt tundlik ja suutis nende nõudmistele küllaltki hästi vastata. Tema tegevust võiks kirjeldada eelkõige alalhoidlikuna, nii riigi kui kirikute nõudmistele vastutulemisena. Nt kutsus Ristlaan üles mitte üle reageerima vaimulike aktiviiseerunud tegevusele: „Arvukalt on EELK pastorid kutsutud osalema mitmete ühiskondlike organisatsioonide koosolekutele ja neid on seal palutud sooritada „eestpalveid” ja teisi religioosseid riitusi. Selline praktika meie arvates ei ole õige ja seda ei kiida heaks ka EELK konsistoorium (kes on antud küsimust spetsiaalselt arutanud), kuid vabariigis kujunenud reaalses olukorras ei oleks mõistlik rakendada siin mingeid administratiivseid keelde.”²³⁰ Laveerimispoliitikat rakendades soovitas ta tihtipeale TKdel oma parema äranägemise järgi kirikutega koostööd teha. Võib muidugi spekuloida selle üle, kas tegu oli isiklike eelistuste või puhtakujulise pragmatismiga – konkreetset vastust sellele on ilmselt võimatu anda.

Ristlaane tegevuse omalaadseks tipp hetkeks on tema kiri RKKde esimeestele 1989. aasta 6. jaanuarist, milles ta annab teada, et rahvusvaheliste piibliseltside kingitusena on saabunud hulk piibleid (*sic!* väikese algustähega) ning soovijad

²²⁷ Vt ka *Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990* (Tallinn: Umara, 2000), 64.

²²⁸ Bruno Saul, *Meie aeg* (Tallinn: Maalehe Raamat, 2006), 226.

²²⁹ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, 16–8, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1988).

²³⁰ ERAF 1.43.142, 1 19, EKP KK PAO, Справки отдела, уполномоченного по делам религии при ЦМ ЭССР о религиозном мероприятии в кинотеатре „Космос”, издании религиозной газеты, состоянии религиозных обществ в республике, проекте Закона о свободе совести в ССР (1989).

võivad neid endale UN voliniku kontorist saada.²³¹ Vaevalt oleksid tema eelkäijad oma igapäevatöös sellise rolli täitmist ette näinud!

1989. aasta detsembriks oli Ristlaanel kujunenud oma nägemus voliniku institutsiooni perspektiivsusest ning ta teeb ettepaneku selle tööüksuse likvideerimiseks. Sellele aga ei reageerita ning 29. märtsil 1990 moodustatakse Eesti NSV valitsuse määrusega nr 67 Eesti NSV Riiklik Usuamet.²³² Ristlaan kordab oma ettepanekut mitmel korral suuliselt, kuni 31. augustil 1990 saadab taas kirjaliku ettepaneku likvideerida voliniku staatus 1. oktoobriks 1990.²³³ Küsimus otsustatakse positiivselt ning 4. oktoobrist 1990 lõpetab voliniku institutsioon oma tegevuse. Riigi ja kirikute suhete vahendamine antakse üle Kultuuriministeeriumi vastavaks eesmärgiks loodud osakonnale, mida hakkas juhatama Andra Veidemann. 1992. aasta lõpus otsustatakse see osakond liita Siseministeeriumiga. Haridus- ja Siseministeeriumide ühise käskkirjaga 23. jaanuarist 1993 moodustatakse Siseministeeriumi Usuasjade talitus.²³⁴

2.1.3.1. Voliniku aparadi töötajad ja struktuur

Enamasti on ENSV religioonilugu käsitledes puudutatud vaid volinikke endid, vaid Altnurme pööranud tähelepanu ka volinike abitööjõududele.²³⁵ Ehkki nende isikute tegevus ei mõjutanud märkimisväärselt religioonipoliitika kulgu, annab sissevaade voliniku aparadi teatud määral aimu voliniku positsioonist nõukogude võimuahelas ning aitab veidi mõista religioonialaste seaduste rakendamise mehhanisme. Voliniku aparadi töötajate tööülesannete kirjeldusi 1950.–60. aastate voliniku arhiivides kahjuks ei ole säilinud, kõiges korda armastanud volinik Piip andis aga sellekohaseid käskkirju välja vähemalt kolmel korral: aastatel 1972, 1977 ja 1985.

2.1.3.1.1. Voliniku asetäitja

Kuivõrd enne 1966. aastal ENSV volinike institutsioonide ühendamist viited asetäitjale puuduvad, siis tuleb eeldada, et asetäitja koht loodi sinekuuriks Jaan Kanteri jaoks, kes kaotas VÕKN ja UN ühendamisel oma ametikoha. Kui volinik Tederil õnnestus Kanterist viimaks vabaneda, vormistati alates 28. veebruarist 1970 voliniku asetäitjaks juuraharidusega Kaljo Oja (1927–2010) –

²³¹ SUNVA karp nr 9, 1989.1, 1 8, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1989).

²³² *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 10 (930), 6. aprill 1990, 243.

²³³ SUNVA karp nr 2, 1 147, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1986–1990 (1990).

²³⁴ Siseministeeriumi usuasjade osakonna arhiiv, sari „Usuasjade talituse dokumendid 6“, kaust „Usuasjade Talituse valduses olevate varade olemasolu tõestavad dokumendid“, vt ka Riho Altnurme, toim., *Eesti oikumeenia lugu* (Tartu: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009), 295j.

²³⁵ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944-1949*, 45jj.

endine TRÜ vanemõpetaja, aastast 1959 EKP KK PAO ateismilektor²³⁶ ning samal ajal ka TPEDI õppejõud. Tööülesanded jagati mõnevõrra ümber – volinik ise hakkas tegelema ainult VÕK ja EELKga ning asetäitja hooleks jäid ülejäänud usuorganisatsioonid. Uue asetäitja aktiivsus võrreldes eelmisega on märgatav – tema allkirja leiab dokumentide alt oluliselt tihedamini kui Kanteri oma. Oja volinikuabi-karjäär lõi mõnevõrra kõikumata Leopold Piibu asumisega voliniku ametipostile. Ilmselt ei sobinud kaks meest omavahel, sest üsna peagi, 1973. aasta 5. juunil on Piip teinud MN esimehele ettepaneku kaotada voliniku asetäitja ametikoht sootuks ning asendada see inspektori omaga, kelle sekka Ojal voliniku arvates asja ei pidanuks olema. Ilmselt oli vastus eitav, sest nädal hiljem järgnes kiri EKP sekretärile Väljasele, milles palub sõnaselgelt Väljase abi „Kaljo Oja üleviimiseks teisele tööle”, milline samm oleks „hädavajalik tööhuvide tõttu”.²³⁷ Oja jääb aga ametipostile. Piibu suhtumine oma asetäitjasse on ambivalentne hiljemgi: 1974. aasta veebruaris ilmutab Piip oma asetäitja suhtes sarnast hoolivust nagu ülejäänud alluvategi suhtes, paludes tema palganumbrit suurendada. Piibu õiglustundega läks vastuollu, et naabervabariikide volinike asetäitjad teenisid Ojast 50 ja 60 rubla rohkem²³⁸ – ettevõtmise tulemusena saavutas Piip siiski ainult 30-rublase palgatõusu.²³⁹ Sama aasta juunis kordab volinik MN esimehele Klausonile aasta tagasi tehtud ettepanekut Oja kuskile mujale tööle viia.²⁴⁰ 1977. aastal teeb ta ettepaneku asetäitja viimiseks EKP KK sekretariaadi põhinomenklatuuri,²⁴¹ kuid 1979. aastal püüab taas asetäitja ametikohta kaotada ning luua selle asemele kaks vaneminspektori kohta, millised ametikohad ta kavatses „komplekteerida töötajatega, kellel on administratiivse töö kogemused ja kvalifikatsioon ning vastav poliitiline ettevalmistus”. Kirjast ei ole kahjuks aru saada, kas üks kirjeldatutest võis olla Oja, keda volinik planeeris lihtsalt madalama palgaga töökohale viia.²⁴²

²³⁶ ERAF 1.6.12518, 1 17, 26, EKP KK parteitöö osakond, Oja Kaljo Martini p. isiklik toimik; SUNVA karp nr 5, 1977.2, 1 38, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1977).

²³⁷ ERA R-1989.1.143, 1 11–12, 14, 20jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1973).

²³⁸ ERA R-1989.1.156, 1 41–42, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

²³⁹ ERA R-1989.1.154, 1 3, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1974).

²⁴⁰ ERA R-1989.1.156, 1 87, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

²⁴¹ SUNVA karp nr 1, 1 7, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad (1977).

²⁴² SUNVA karp nr 6, 1979.1, 1 76, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

Neist juhtumitest hoolimata jäi Oja voliniku asetäitja kohale tööle kuni pensionileminekuni 1989. aastal,²⁴³ millise aasta 1. juulist hakkas teda asendama mitmetel parteilistel töökohtadel töötanud ja erinevate ateismiüksuste tööga (Ateismi TMN, EKP lektor-konsultant, NLKP KK j.a. Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi nooremteadur) kokku puutunud Ants Liimets (s. 1954).²⁴⁴ Liimets töötas voliniku alluvuses kuni aparadi likvideerimiseni 1990. aastal.

1977. aastal koostatud ametikirjeldus määras voliniku asetäitja ülesanneteks baptistide, metodistide ja seitsmenda päeva adventistidega ja üldiselt „sektantidega” tegelemine. Sellele lisaks pidi ta jälgima „vennasrahvaste keeles” ilmutat kirjandust, et organiseerida sellest väärtuslikuma tõlkimine eesti keelde; samuti tegeles ta usukoondiste ehitustegevuse-alaste taotluste ja küsimustega.²⁴⁵ 1985. aastal kinnitatud tööjuhend voliniku asetäitja kohta on üldjoontes sama. Lisaks otseste tööülesannetega määratud kohustustele kuulus voliniku abi mitmetesse komisjonidesse, nt 1980. aastal toimunud olümpiamängude purjeregatiga Tallinnas määrati Oja „Olümpia-80” orgkomitee liikmeks, kelle ülesandeks oli „usklike võistlejatega tegelemise kindlustamine”.²⁴⁶ 1986. aastal, seoses EKP

²⁴³ 1989. aasta kevadest pärineb naljakavõitu juhtum: Tallinna kinos „Kosmos” korraldati 5.–7. aprillini „Elu Sõna” äratuskoosolekud pealkirjaga „Jumala reaalsus”, mis toonases situatsioonis veel kõvasti furoori tekitasid. Paistab, et see sündmus jäi silma kellelegi EKP KKst, sest 10. aprillil on UN voliniku asetäitja Oja saatnud, nagu sündmuste järgnevusest arvata võib, oma naha päästmiseks, kirja Tallinna linna TKle ja EKP KKle, milles ta ütleb, et selliste ürituste korraldamisega pannakse toime seaduserikkumine, eriti kui sellest ei informeerita UN volinikku, ning palub süüdlased välja selgitada. Seepeale liistule tõmmatud kino „Kosmos” direktor kinnitab oma seletuskirjas, et püüdis eelkõige kino majanduslikku olukorda parandada, sest kavas olnud film „Ragtime” oli varem linastunud Pirita kinos ja juba seal väga vähe vaatajaid kogunud. Samuti selgub tema seletuskirjast, et tegelikult oli voliniku aparaat juba päev varem sündmusest teadlik ning voliniku asetäitja Oja osales äratuskoosolekul ka ise, kuid nagu ütleb karmis toonis EKP KK PAO õiend – „ei võtnud midagi ette toimunu ärahoidmiseks”. „Kosmose” direktor pääses hoiatusega, millised tagajärjed tabasid voliniku asetäitjat, dokumendist ei selgu, kuid Oja peatne pensionilesaatmine võis olla seotud just selle juhtumiga (ERAF 1.43.142, 1 20jj, EKP KK PAO, Справки отдела, уполномоченного по делам религии при ЦМ ЭССР о религиозном мероприятии в кинотеатре „Космос”, издании религиозной газеты, состоянии религиозных обществ в республике, проекте Закона о свободе совести в ССР (1989)).

²⁴⁴ SUNVA karp nr 9, 1989.1, 1 147jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1989); SUNVA karp nr 2, 1 40jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1986–1990 (1989).

²⁴⁵ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, 1 3jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1977).

²⁴⁶ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, 1 1, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1978). Tõepoolest on Oja orgkomiteele nõu andnud palveruumi sisustamise küsimuses – „Ruumi sisenemise uks ei tohiks olla ida, kagu ega lõuna küljel, kuna mitmetele ristiusuvooludele on traditsiooniks palvetada näoga ida suunas, muhameedlastel kindlasti Meka ja juutidel Jeruusalemma suunas. Ei ole sobiv, kui nad palveruumi sisenedes peaksid ümber pöörama ja palvetama ukse suunas.” (SUNVA karp nr 6, 1979.1, 1 114, NSVL MN j. a.

KK katsega reanimeerida Vabariiklikku Tavandikomisjoni lülitati komisjoni koosseisu ka voliniku asetäitja.²⁴⁷ Järgmisel aastal lisandus osalus ajaloo ja kultuuriväärtuste komisjonis, mille tegevuseesmärgiks oli üleliidulises instruksioonis „Tegutsevaid kultusehooneis asuvate ajaloo- ja kaitse tugevdamise ja tuleohutuse kindlustamise alase töö korraldamisest” ettenähtud nõudmiste täitmise organiseerimine”.²⁴⁸

2.1.3.1.2. Sekretär-masinakirjutaja

Et voliniku töö tõi endaga kaasa märkimisväärse hulga bürokraatlikku paberimajandust, oli üheks oluliseks aparaadi töötajaks sekretär-masinakirjutaja, kes enne VÕKN ja UN liitmist töötas mõlema voliniku heaks. Esimese sekretärina mainitakse **Natalja Aleksejevna Ljaginat**,²⁴⁹ kes asus tööle 1948. aastal. Alates 1951. aastast asus aga sekretär-masinakirjutajana tööle poolatar **Aleksandra Ivanovna Glubinskaja** (1921–1993, parteitu), kellest sai UN voliniku aparaadi tõeline raudvara – ta lahkus töölt alles 1990. aastal, kui voliniku institutsioon likvideeriti. 1980. aastal ülendatakse Glubinskaja inspektoriks (ehkki volinik taotles talle vaneminspektori kohta),²⁵⁰ 1984. aastal pärast inspektor Andrussovi surma aga vaneminspektori,²⁵¹ millega seoses lisandus tema töökohustuste hulka statistikaga tegelemine.²⁵² 1985. aasta tööülesannete kirjelduses eristatakse tavalise vaneminspektori kõrval ka vaneminspektor-voliniku abi kohustusi, milleks olid kirjavahetusega tegelemine jms, ühtlasi oli selle ametikoha juurde kinnitatud katoliku ja juudiusu küsimustega tegelemine.²⁵³ Inspektori ametikohustusi oli Glubinskaja täitnud juba varemgi, asendades inspektor Andrussovit tema puhkuste ja haigestumiste korral. Glubinskajal oli õigus võtta

UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979)). Olümpiamängude purjeregatiga seoses saatis volinik Piip märgukirja Tallinna linna TKle, milles soovitas „usukoondiste ette seada konkreetseid nõudmised, määrata kindlaks tööde maht ja realiseerimise ülesanded ning võtta kirikute ning palvelate remondi- ning sanitaartööde tähtajad range kontrolli alla” (SUNVA karp nr 6, l 178, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1978)).

²⁴⁷ SUNVA karp nr 8, l 96, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1986).

²⁴⁸ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, l 1jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1987).

²⁴⁹ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 46.

²⁵⁰ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 52, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²⁵¹ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, l 2, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1984).

²⁵² SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, l 7, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1986).

²⁵³ SUNVA karp nr 8, 1985.2, l 90j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1985).

vastu kõikvõimalikku salajast ja täiesti salajast posti, mis saabus ülejäänud voliniku aparaadi isikute nimele.²⁵⁴

Huvipakkuv on asjaolu, et 1941. aasta 27. juunil Glubinskaja arreteeriti ning mõisteti §58–10 lg.1 alusel (propaganda või agitatsioon, mis sisaldab üleskutset nõukogude võimu kukutamisele, õõnestamisele või nõrgendamisele, ilma raskendavate asjaoludeta) kuueks aastaks vangi. Sarnaselt Alexandre Dumas' kangelastele olid Glubinskaja ja Nõukogude võimu vastuolude põhjuseks moeküsimused – nimelt oli ajalehe „Balti punalaevastik” toimetuses (masinakirjutajana?) töötanud tütarlaps vales seltskonnas maininud, et „nõukogude komandörid käivad lohakalt riides”, millele lisandus tähelepanek toiduainete kallinemisest pärast Eesti liitumist NLga; mõju ei jätnud avaldamata ka kuulumine „skautlikku organisatsiooni” („Poola rahvaühing”).²⁵⁵ Glubinskaja rehabiliteeritakse 1956. aastal, mistõttu tema hilisem tööankeet ei ütle karistuste kohta midagi ja viitab vaid aastail 1941–47 toimunud „põllutöödele” Karaganda oblastis.²⁵⁶ KGB huvifääri kuulus ta juba 1948. aastal, mil tema toimik palutakse Eestisse saata²⁵⁷ – ilmselt ei olnud sel ajal masinkirja-oskusega inimesi kerge leida ja tema kunagisi seisukohti moeküsimuses peeti võimule piisavalt ohutuiks.

2.1.3.1.3. Inspektorid ja vaneminspektorid

Inspektoritest töötas 1950ndatel aastatel voliniku juures **Richard Peterson**, kes aga 1957. aastal läks tööle MN Asjadevalitsusse ning 19. novembril 1957 asendati ta personaalpensionäri ja II grupi invaliidi **Nikolai Puusepaga**.²⁵⁸ 1960. aasta 1. jaanuarist Puusepp aga lahkub omal soovil töölt, põhjuseks tervislikud probleemid.²⁵⁹ Uueks inspektoriks saab **Genrih Ivanovitš Andrus[s]ov** (1908–1984), kes venepärasest nimest (sündinud Kingissepas) hoolimata ankeedis end

²⁵⁴ ERA R-1989.1.156, 1 1, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

²⁵⁵ ERAF 130SM.1.1581, 1 20, 27, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon, Glubinskaja, Aleksandra. Uurimistoimik. *Nõukogude okupatsiooni võimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Political Arrests in Estonia Under Soviet Occupation [1940–1988]. Volume 2* (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998), B4-B5, 60 annab ekslikult karistuse pikkuseks 10 aastat.

²⁵⁶ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, 1 28, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1981).

²⁵⁷ ERAF 130SM.1.1581JV, 1 1, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon, Glubinskaja, Aleksandra. Jälgimistoimik.

²⁵⁸ ERA R-1989.1.33, 1 87, 123, 124, 129, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1957).

²⁵⁹ ERA R-1989.1.43, 1 99, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959); Vt ka *Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s*, 55jj, ehkki siin ei ole tema inspektori-karjääri mainitud.

eestlaseks nimetab. Tehnikumiharidusega Andrussov astus parteisse 1927. aastal ning töötas Leningradis tehases erinevatel ametitel. Pärast juunipööret 1940. aastal saab temast aga EKP KK instruktor. 1941. aasta suvel tegutses Andrussov Võru kandis hävituspataljoni komissarina, sõdis mõnda aega Leningradi rindel ja liikus siis tagalasse Ufaasse, kus tegutses eesti partisanide tegevuse suunajana. 1944.–1960. aastani oli Andrussov KGB osakonna ülem, jõudes polkovniku aukraadini. 1960. aasta oktoobrist alates töötas UN voliniku inspektorina.²⁶⁰ Kuigi 1962. aastast personaalpensionäri staatuses,²⁶¹ jätkas ta tööd voliniku aparaadis kuni oma surmani 1984. aastal.²⁶² 1978. aastal saab ta vaneminspektoriks – peamine muutus oli palgas, mis suurenes 25 rubla võrra, 160 rublani.²⁶³

Et Andrussovi tervis ei olnud 70ndatel aastatel kuigi hea (viibis pidevalt haiguslehel), siis sai ta tagasihoidlikumaid ülesandeid, tegeles paberimajandusega ja koostas statistilisi aruandeid voliniku jaoks. Mõnedel kordadel on ta siiski lähetatud „kohtadele”. Pärast Andrussovi surma lisandus voliniku alluvate hulka vaneminspektorina **Karl Plukk**, kes asus tööle 10. detsembril 1984.²⁶⁴ Tema karjäär voliniku aparaadis ei jäänud pikaks – 16. augustist 1985 lahkub ta omal soovil.²⁶⁵ Mõnda aega töötas voliniku aparaat kolmeliikmelisena, 1987. aasta augustis liitus vaneminspektorina **Tamara Savtšenko** (sünd. 1955, partei liige aastast 1981),²⁶⁶ TPI haridusega insener-elektrik, kes oli töötanud ühingu „Teadus” juhatuses.

Õigupoolest ei olnud see esimene kord, kui voliniku aparaat elektrikku vajas. 1975. aastal volinik Piip teinud ettepaneku „seoses teatavate ülesannetega” võtta voliniku aparaati tööle osalise tööajaga elektrotehnik.²⁶⁷ Põhjuseks ei olnud siiski mitte pidevad elektrikatkestused, vaid juhtumit võib selgitada 1972. aastal ENSV Energeetika ja Elektrifitseerimise Tootmispeavalitsusest volinik Tederile saadetud kiri, milles märgitakse, et usuorganisatsioonide jaoks tuleb

²⁶⁰ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 132, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²⁶¹ SUNVA karp nr 6, l 33, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1978).

²⁶² SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, l 1, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1984).

²⁶³ SUNVA karp nr 1, l 4, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad (1978).

²⁶⁴ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, l 5, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1984).

²⁶⁵ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, l 2, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1985).

²⁶⁶ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, l 17, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1987); SUNVA karp nr 8, 1987.2, l 1, 60, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

²⁶⁷ SUNVA karp nr 5, 1975.1, l 65, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1975).

määrata elektriseadmete eksploatatsiooni eest vastutav isik, vastasel korral energiasüsteem ei garanteeri nende varustamist elektrienergiaga.²⁶⁸ Ettepanek jääb rahuldamata ning ka Savtšenko tegeles vaid tavalise vaneminspektori tööga: käis lähetustes „kohtadel”,²⁶⁹ tegeles välisriikidesse minevate usutege- laste delegatsioonide küsimustega, suhtles miilitsa ja prokuratuuriga kirikutes toimunud kuritegude asjus, tegeles erinevate koguduste omandiküsimustega, korraldas salajast kirjavahetust, vastutas usukoondiste registreerimise eest. Usu- organisatsioonidest oli vaneminspektori tööülesannete hulka kinnitatud vana- usulistega tegelemine, kuid volinik võis anda ülesandeid ka VÕK koguduste küsimustes. Vaneminspektori hoole all oli UN voliniku pitsat.²⁷⁰ Samuti oli Savtšenko kohustuseks voliniku arhiiviga tegelemine ja materjalide kokku- köitmine. Tamara Savtšenko lahkus voliniku aparaadist seoses selle likvideeri- misega 1990. aastal.

Volinike suhetest oma alluvatega saab teada peamiselt toimikulehtedele tehtud märkuste järgi, milline komme oli eelkõige volinik Piibul. Seetõttu on vara- semate volinike suhete kohta oma lähemate kaastöolistega raske midagi öelda. Kindel on see, et pinged valitsesid volinik Tederi ja Kanteri vahel. Volinik Piip hoidis väga konkreetset distantsi – volinik on ülemus, teised alluvad. Nii sekre- täri kui asetäitjaga suheldes kasutas ta „Teie”-vormi, inspektor Andrussovisse suhtus Piip seevastu suure südamlikkusega – jääb mulje, et nad võisid kohtuda sõja ajal Leningradi rindel, kus mõlemad võitlesid, sest mitmetel kordadel palus Piip oma mõjukatel tuttavatel erineval moel Andrussovit aidata, viidates talle kui „vanale sõjakaaslasele”.²⁷¹ Lisaks esitas ta Andrussovi mitmel korral autasustamiseks,²⁷² lisades juurde äärmiselt positiivsed iseloomustused. Oma alluvate suhtes näitas Piip üles isalikku hoolitsust isegi siis, kui inimene talle eriti ei meeldinud (Oja) ja püüdis oma kontakte ära kasutades parandada nii nende töiseid kui ka koduseid tingimusi, kusjuures see laienes ka neile, kes otseselt Piibu alluvuses ei töötanud, vaid kellega ta töö käigus kokku puutus (nt autojuht, mõned vaimulikud).

²⁶⁸ SUNVA karp nr 5, l 57, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1976).

²⁶⁹ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, l 43, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1989).

²⁷⁰ SUNVA karp nr 8, 1985.2, l 87jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1985).

²⁷¹ ERA R-1989.1.146, l 133, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 1 (1973).

²⁷² ERA R-1989.1.156, l 138, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

2.1.3.2. Katsed suurendada voliniku aparaati

Voliniku aparaadi suurus näib olevat välja kujunenud varakult, juba volinik Kivi ajal – lisaks volinikule veel sekretär ja inspektor, 1960ndatel aastatel lisandus ülalmärgitud asjaoludel voliniku asetäitja. VÕKN volinik näib olevat tegutsenud ilma abilisteta – võimalik, et sarnaselt sekretäriaga oli inspektor „ühiskasutuses”. Kaebusi kaadri vähesuse üle ega katseid voliniku aparaati suurendada 1950.–60. aastatel ei ole märgata. Seevastu suure organisatsiooni juhtimisega harjunud volinik Piip proovis endale alluvaid juurde muretseda regulaarselt. Esimese katse tegi ta juba kuu aega pärast ametipostile saamist, 15. novembril 1972, mil tuli välja ideega luua enda alluvusse sotsioloogilise uurimuse ja analüüsi osakond ning inspeksiooni ja arvestusosakond.²⁷³ Järgnevatel aastatel Piibu sellelaadsed katsed jätkusid – nt 1974. aastal palus Piip oma aparaati juurde üht abi ja üht vanemreferenti,²⁷⁴ 1980. aastal tegi Piip ettepaneku suurendada aparaati kolme vaneminspektori võrra²⁷⁵ jne, kuid ühtki neist ettevõtmistest ei krooninud edu. Pisut edukam oli Piip oma alluvate töötasude tõstmisel, nimetades neid järjest vaneminspektoriteks.

Selle kõrval püüdis Piip voliniku aparaadi töökohustusi erinevate uute tööüksuste kaela veeretada, millega alustas samuti üsna pea pärast ametisse asumist. Eraldi tuleb allpool juttu RKKde korraldatavatest konsultatiivsetest seminaridest, mille kõrvale tekkis Piibu visioonis veel teisigi võimalusi: 1972. aasta 30. oktoobril saatis ta kirja ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele A. Vaderile, kellele esitas ettepaneku moodustada Presiidiumi juurde „Usuasjade seaduslikkuse komisjon”, mille eesmärgiks oleks „TKde tegevuse üldistamine, koordineerimine ja usuasjade olukorra läbitöötamine ning seaduslikkuse kindlustamine”.²⁷⁶ Ilmselt oli vastus negatiivne, sest sama aasta 14. detsembril saatis Piip MN esimehe asetäitjale A. Greenile ettepaneku luua „Usuasjade Ühiskondlik Nõukogu”, mis aitaks kindlustada sihipärast ja kooskõlastatud tegevust, sest ilma selleta toimub „omaette nokitsemine”, mille juures UN voliniku osaks jääb ainult registraatori roll. Kirjaga kaasnes loodava nõukogu põhikiri. MN asjadevalitseja Georgi Martin vastab 24. jaanuaril 1973 sellele ettepanekule eitavalt ning soovib vajadusel RKKde esimehed niisama kokku kutsuda.²⁷⁷ Sellest hoolimata ei jäta Piip joni ning saadab 31. juulil 1973 laiali teated TKde esimeestele, milles soovib nõusolekut nende asetäitjate või

²⁷³ ERA R-1989.1.136, I 113j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

²⁷⁴ ERA R-1989.1.156, I 41j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том I (1974).

²⁷⁵ SUNVA karp nr 6, 1980.2, I 134, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²⁷⁶ ERA R-1989.1.147, I 106, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 2 (1973).

²⁷⁷ ERA R-1989.1.146, I 44jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том I (1973).

sekretäride lisamiseks loodava „Usuasjade Koordinatsiooninõukogu” koosseisu. Ettevalmistustööst hoolimata ei õnnestu Piibul oma plaanidele ametlikku toetust saada ning ta moodustab koordinatsiooninõukogu ainult enda käskkirjaga 18. märtsil 1975. Nõukogu eesmärgiks on seaduste täitmise kontroll, profülaktiliste abinõude rakendamine, vastastikuse informatsiooni ja kogemuste vahetamine, mida ta teeb, analüüsides usuasjade olukorda, seaduste täitmise praktikat, vaimuliku tegevuse suundi, metoodikat ja pürgimisi; töötab välja profülaktiliste abinõude plaanid, tagab liikmete kaudu RKKde liikmete informeerituse ja tegevuse koordineerituse, hoolitseb RKKde liikmete kvalifikatsiooni tõstmise eest. Nõukogu käib koos vastavalt vajadusele. Asjaajamine hoitakse UN voliniku aparaadis. Liikmeid oli 21, kõiki rajoonide ja linnade RKKde esimehed, lisaks juhina Kaljo Oja ja sekretär Glubinskaja.²⁷⁸

1979. aasta märtsis proovis Piip Koordinatsiooninõukogu legitimeerida, esitades EKP sekretärile Väljasele ettepaneku „asetada komisjoni osatähtsus kõrgemale tasandile, vormistades selle EKP KK büroo otsusega ja andes talle sellega autoriteetsema sisu.” Projekt nägi ette moodustada nõukogu 22-liikmelisena – kõigi linnade ja rajoonide ususeadusandluse järelevalve komisjonide esimehed pluss usuasjade voliniku asetäitja Oja. Nõukogu esimeheks pakkus volinik sama isikut, kes juhib ka tavandikomisjoni, et „tema kätte saaks koondatud kogu selle valdkonna dialektika”. Koordinatsiooninõukogu pidanuks voliniku arvates olema „ühiskondlik abiorgan, mis analüüsib ja üldistab usuasjade olukorda, ususeadusandluse täitmise kontrolli tulemusi ja profülaktilise töö praktikat, ning kavandab põhisuunad, -ülesanded ja –abinõud seaduslikkuse kindlustamiseks.”²⁷⁹

Nõukogu koosseisu planeeris volinik luua viis sektsiooni: sotsioloogilise uurimise sektsioon, juriidiliste küsimuste sektsioon, teoreetiliste küsimuste sektsioon, välissuhete sektsioon ja profülaktilise töö sektsioon. Õigupoolest oli kogu nõukogu tulevane tööväli sedavõrd lai, et tekib õigustatud küsimus – milline roll jäänuks pärast seda veel usuasjade volinikule endale? Kogu põhjalikult ette valmistatud projekt, millelt puudusid veel ainult allkirjad, ei jõua aga kaugemale KK PAO ateismilektorist Villi Ehatammest, kes, konsulteerinuna nii juristide kui ka NLKP KK Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi direktori asetäitja Viktor Garadžaga, jõuab järeldusele, et esitatud ettepanek „ei ole veel küllaldaselt läbimõeldud”. Argumentideks projekti tagasilükkamisel oli ka neile jäänud mulje, et nõukogu tegelikult dubleerib (või pigem võtab üle) UN voliniku ülesanded; lisaks veel asjaolu, et ühiskondlik nõukogu ei peaks tegelema konstitutsioonist kinnipidamise küsimusega. Samuti ei peetud heaks, et ühiskondlikel alustel tegutseva nõukogu etteotsa oleks paigutatud

²⁷⁸ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, l 6–9, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1974–76).

²⁷⁹ ERAF 1.26.98, l 1–10, EKP KK PAO, Переписка с Уполномоченным Совета по делам религий при СМ СССР в Эстонской ССР о создании координационного совета по религии и о пребывании в г. Таллине финского православного молодежного хора (1979).

riigiorgani esindaja. Ehatamm ütleb, et näeks küll mõtet sellise abiorgani tegutsemisel voliniku enda aparaadis, kuid kui volinik Piip on toonud välja, et kolmeaastase tegutsemise jooksul on komisjon tõestanud enese eluõigust ning äärmist vajadust selle järele, siis tegelikult on komisjon viimati kokku kutsutud üle kahe aasta tagasi, 1977. aasta aprillis. Oma seisukoha lõpuks märgib Ehatamm üsna ironiliselt, et volinik peaks oma tööd paremini tegema („ilmselt on vaja voliniku aparaadi tegevus rajada koostööle laiema aktiiviga, kasutades olemasolevaid töövorme”) ning teeb ettepaneku kogu see afäär võimalikult kiiresti unustada („eelpooltoodust lähtudes ei ole otstarbekas taolist projekti EKP KK büroole esitada ning on ettepanek kiri arvelt maha võtta”).²⁸⁰ Asjade sellisest käigust löödud Piip saadab 26. detsembril 1979 TKdele laiali teate, milles teatab koordinaatsiooninõukogu likvideerimisest senimoodustatud kujul „lähtudes organisatsioonilise töö ümberkorraldamise ja koordineeriva tegevuse parandamise huvidest” ning annab teada, et „koordineeritud koostöö ja seaduse täitmise kindlustamiseks” hakatakse edaspidi rakendama UN voliniku aparaadi laiendatud nõupidamisi ja linnade/rajoonide TK RKK esindajate aktiivi koosolekuid.²⁸¹

Kui aga järgmisel aastal Vaino Väljas ebasoosingusse langeb ja teda hakkab asendama Rein Ristlaan, näeb Piip uut võimalust ja saadab 23. aprillil 1980 EKP KKle uuesti ettepaneku moodustada koordinaatsiooninõukogu.²⁸² Ilmselt vastus viibib või on ebamäärane, sest aasta lõpus, 25. detsembril 1980 on Piip saatnud erinevatele instantsidele (Prokuratuur, Ülemkohus, TRÜ, TPedI jne) küsimuse, kes võiks nende asutusest kuuluda koordinaatsiooninõukogusse, mille juures oleks esindatud erinevate riiklike ametkondade liikmed – juhul kui peaks tekkima vajadus selline kokku kutsuda.²⁸³ Järgmise aasta alguses saabki volinik mõned vastused,²⁸⁴ kuid koordinaatsiooninõukogu kokkukutsumise kohta voliniku arhiivides dokumendid puuduvad.

See ei jää siiski voliniku viimaseks katseks rakendada teisi asutusi usu-seadusandluse tutvustamiseks ja kontrolliks. Seoses 1982. aasta EKP KK ateismitsusega on Piip saatnud Eesti Telegraafiagentuuri direktorile Kalju Krellile materjali pealkirjaga „Kolm küsimust ususeadusandluse kohta”, milles on juttu usklikte ja usuorganisatsioonide õigustest ja kohustusest. Krell lükkab materjali tagasi kaalutlusel, et „see puudutab elanikkonna väikest osa”, mistõttu selle massiteabevahendite kaudu avaldamine ei ole mõttekas.²⁸⁵ Üsna alandlikus

²⁸⁰ *Ibid.*, 19–10.

²⁸¹ EAA T-15.1.1346, 138, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

²⁸² SUNVA karp nr 6, 1980.1, 1158, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²⁸³ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Töölaseks kasutamiseks 1967–83.

²⁸⁴ SUNVA karp nr 6, 1980.1, 115jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

²⁸⁵ SUNVA karp nr 7, 1102, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

sõnastuses („lootes Teie mõistvale suhtumisele”, „seltsimeheliku lugupidamisega” jne) soovi „aidata tõhustada ususeadusandluse propagandat vabariigi ajakirjanduses ja populaarteaduslikus kirjanduses” esitab Piip EKP KK PAOle veel 1983. aasta alguses ning lisab rea ettepanekuid, mida vabariigi ajakirjandusega ette tuleks võtta. EKP KK PAO sektorijuhataja Kaasik aga vastab talle üsna lühidalt, et KK PAO loeb palju aktuaalsemaks ususeadusandluse tutvustamisest ateistlikku kasvatustööd ning palub selle küsimuse üle arutlus lõpetada ehk voliniku kiri „arvelt maha võtta”.²⁸⁶

2.1.3.3. Volinike peamised tegevussfäärid

Kui ülalpool kirjeldasin voliniku positsiooni peamiselt vahendajana, siis ei tähendanud see siiski mitte ainult saabunud otsuste ja avalduste ühest sahtlist teise tõstmist, vaid nõudis tihtipeale aktiivset sekkumist ning info kogumist. Volinikku võib nimetada ka riigi repressiivsete seaduste ellurakendamise koordinaatoriks oma piirkonnas, mille eesmärgiks oli religioosse elu enam-vähem seaduste piires hoidmine. Laiemalt oli volinike tegevus täiesti selgelt seotud riigi välispoliitikaga, millele volinikud viitavad oma kirjades lugematutel kordadel ja mille suhtes nad väga suurt tundlikkust üles näitavad.²⁸⁷

Volinike peamised tegevussfäärid olid:

- info kogumine religioosse olukorra kohta seaduserikkumiste ennetamiseks vabariigis ja selle analüüs UN jaoks; selle hulka kuulus ka igasugune statistika – kaasa arvatud otseselt ateismipropagandat käsitlevad andmed;
- tegevus koguduste sulgemise (ja harva avamise) küsimustes,
- osalus ateistlikus propagandas;
- vaimulike kaadripoliitika (k.a. uute vaimulike ettevalmistamise) kontrollimine;
- vaimulike „patriootilise tegevuse” suunamine;
- koguduste täitevorganite kinnitamine, milles volinik tegi koostööd TKdega;
- religiooniküsimusi puudutavate kaebuste lahendamine;
- kohalike TKde suunamine religiooniküsimustega tegelemisel;
- hoolitsemine selle eest, et repressiivse aparati tegevus jätkaks juriidiliselt korrektse mulje.

²⁸⁶ ERAF 1.34.113, 1 1–3, EKP KK PAO, Поздравление митрополиту Таллинскому и Эстонскому и сообщение Уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР в ЭССР о прошедших пасхальных праздниках (1983).

²⁸⁷ Volinike tegevusalade kohta vt ka Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 71.

2.1.3.4. Seaduste rikkumise ennetamine info kogumise ja analüüsi teel

Luukkaneni sõnul vaevles Venemaal enne Teist maailmasõda tegutsenud Usukulturasjade Komisjon pidevas infonäljas, kuna ei olnud teada, mis piirkondades aset leiab.²⁸⁸ Eesti volinikel töös käsitledaval perioodil üldiselt selliseid probleeme eriti ei olnud (ehkki varem oli juhtunud ka sellest põhjustatud skandaale, nt Meeksi kiriku ehitamine)²⁸⁹ ja mida aeg edasi, seda paremaks info liikumine muutus – eriti on see märgatav pärast RKKde loomist 1963. aastal. Just ateistliku kampaania ajal said volinike oluliseks infoallikaks ajalehed, mis tõstasid küsimuse religioosete väärnähtuste kohta – seda enamasti küll paskvilli vormis, kuid signaali andis seegi. Mõned artiklid kooskõlastati volinikuga, vahetevahel aga pöördusid ajalehtede toimetused voliniku poole otsese kaebusega või järelepärimise korras, kas mingi religioosne tegevus on seadusandlusega kooskõlas. 1959. aastal saatis *Noorte Hääle* toimetus volinik Veiderpassile artikli Puka ususeltsi tegevuse kohta („Kuritöö, mis on jäänud karistamata”). Kirjas avaldab toimetaja Edgar Sprit lootust peagi näha voliniku samme usklike korralekutsumiseks.²⁹⁰ 1960. aastal sai volinik Veiderpass kirja Viljandi ajalehe *Tee Kommunismile* toimetuselt, milles antakse vihjeid mitmete seadusevastaste tegevuste kohta (korjandus maja ostmiseks kirikuõpetaja abikaasa nimele, „musta kassa” olemasolu jms), mis viimaks resümeerub nõudega vastutusele võtta kirikuõpetaja Harri Haamer.²⁹¹ 1962. aastal tegi Veiderpass Haapsalu ajalehe *Tööraha Lipp* info alusel ettepaneku taandada baptistikoguduse juhatuse liige ning hoiatada ebaseadusliku usulise propaganda pärast kohalikku presbüterit.²⁹² Koostöö ajalehtedega ei piirdunud aga ainult kampaania-aastatega, vaid kestis edaspidigi.

Oluliseks infoallikaks olid kaebekirjad ideoloogiliselt tundlikelt kodanikelt. 1959. aastast juunist pärineb EKP Narva LKle saadetud kaebekiri, mis äärmiselt ülespuhutud kantseliidis annab teada, et samal ajal kui partei tegeleb inimeste harimisega ja pingutab progressi nimel, tegutseb Narvas baptistikogudus. 21 allakirjutanut tunnevad huvi, miks „sellistel kirjaoskamatutel ja harimatutel jutlustajatel ning baptistide agentidel lastakse tegutseda” ning annavad teada, et usklikud tegutsevad pühakoja laiendamise nimel, milline info on allakriipsutuste näol pälvinud nii EKP kui voliniku tähelepanu.²⁹³ Nii see kui mitmed teisedki

²⁸⁸ Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 151.

²⁸⁹ Seda juhtumit on kajastanud Vahre, „Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis”, 61j.

²⁹⁰ ERA R-1989.1.43, 1 32, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959).

²⁹¹ ERA R-1989.1.49, 1 35j, 55jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1960).

²⁹² ERA R-1989.1.62, 1 91, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1962).

²⁹³ ERAF 1.194.42, 1 4, EKP KK PAO, Материалы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов (1960); ERA R-1989.1.43, 1 28, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis,

kirjad jätvad paratamatult mulje, et tegu on riiklikust vajadusest lähtuva noodiga – pruukis vaid UN salajases määruuses juttu teha kirikukellade helistamise piiramisest, kui peagi laekus teade Viljandi linna TKlt, milles märgitakse, et „linna elanike rahu rikub ja koolide, asutuste tööd segab ning haiglates häirib haigeid elamukvartali ja koolimaja vahetus läheduses asuva kiriku kellade helistamine usuliste talituste ajal, millest võtab osa ainult grupp vanakesi”.²⁹⁴ Pruukis vaid alustada koguduste sulgemise kampaaniat, kui siseministrile saadetud kirjas kaevatakse, et „Tallinnas Mere puiesteel on adventistide kogudus, kelle usulistes rituaalides on homoseksuaalseid elemente. Selleks on koguduse ruumides intiimsaun ja isegi basseini soojavee etteandmisega. Eelnevaga arvestades – palun kogudus sulgeda. Koguduse liikmed aga võivad ühineda teise adventkogudusega Tallinnas, Oleviste kiriku ruumides.”²⁹⁵

Paljud kodanike kirjad olid aga tõesti kantud siirast murest ning neist said volinikud infot kohalike omavalitsuste tegematajätmistele kohta, mida need oma aruannetes arusaadavalt ei kajastanud. Nt 1966. aastal saatis tuntud teatri- tegelane ja ENSV Ülemnõukogu saadik Kaarel Ird volinikele mitu märgukirja Kilingi-Nõmme usulise olukorra kohta, kus oli tõstatatud ka ideoloogilisi küsimusi, millest volinik Teder pidas siiski olulisemaks infot kohaliku VÕK kirikuhoone seisukorra kohta, mis seisis kasutamata ja lagunedes ning mida saadik soovitas kasutada „kasvõi põllurammu panipaigaks”. Teder reageeris ärritunud kirjaga Pärnu rajooni TKle ja nõudis kirikuhoone kiiret kasutuselevõttu – kaks aastat varem oli see koguduselt rekvireeritud kinohoone ehitamiseks.²⁹⁶

Pärast tööleasumist oligi volinike üheks esimeseks sammuks aruannete nõudmine TKdelt või RKKdelt. Viimaste aastaaruandlus oli ja jäi üheks oluliseks allikaks, mille kaudu volinik sai aimu nii RKKde tegevusest kui ka vabariigi religioossetest olukordidest. Aastaaruanded olid suhteliselt rutiinne žanr:

Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959). Kirja ülejäänud osa ei jää maha ülaltsiteeritud: „Palvekoda asub jõe kaldal, kuhu suviti kogunevad sajad jalutajad, paljud noored ja lapsed. Kas saab siis selline naabrus avaldada soovivat mõju meie kasvavale noorusele? /.../ Tuleb veel märkida, et palvemaja asub otse kalurikolhoosi juhatuse kõrval ning see on allakirjutanute arvates tänapäeva sotsialistlikus tegelikkuses sobimatu ja karikatuurne. Kõigil allakirjutanutel on alaealised lapsed ning me nõuame, et selliste spekulatiivsete sektantide tegevus tuleb lõpetada, et see ei häiriks nõukogude inimeste järgmise põlvkonna kasvatamist. Pöördume Teie poole ja nõuame kõige otsustavamalt käitumist sellise labase, ebakultuurse ja jälgi rahva uimastamise kolde keelustamisel ja likvideerimisel. Oleme täiesti veendunud, et meie seaduslik nõudmine, nõukogude kodanike nõudmine saab täiel määral rahuldatud juba lähimal ajal.” (Autori vaba tõlge).

²⁹⁴ ERA R-1989.1.55, l 47, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1961).

²⁹⁵ ERA R-1989.1.43, l 24, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959).

²⁹⁶ ERA R-1961.1.149, l 39jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными Исполкомами и другими советскими органами (1966).

statistiliste andmete (kui palju on kogudusi, kas kirikute külastatavus on suurenenud või vähenenud, millised olid nende rahalised sissetulekud, kui palju ristiti ja leeritati) esitamise tähtaeg oli enamasti 8. jaanuaril, aruande esitamise tähtaeg aga hiljemalt 12. jaanuaril, sest UN omakorda nõudis volinike käest aruandeid 15. jaanuariks.²⁹⁷ Tuleb märkida, et tihti ei suutnud RKKde esimehed tähtaegadest kinni pidada. Tavaliselt saatis volinik aasta lõpus või uue alguses vastavasisulise meeldetuletuse ühes nende punktidega, mis teda (õigupoolest ikkagi UNI) huvitasid. Üldiselt olid need läbi aastate sarnased:

- kas esines seaduserikkumisi ja kui, siis millised abinõud võeti selliste väärnähetega piiramiseks (sh ka kirikuvälise usulise tegevuse piiramiseks).
- kuidas on korraldatud jutluste analüüs (jutluste temaatika, sisu ja lojaalsus, millised tendentsid avalduvad jutlustes!)
- vaimulike tegevus
- religiooni mõju noorte ja laste seas.²⁹⁸

Spetsiifilisemat laadi informatsiooni jaoks, mille algne huviallikas oli samuti enamasti UN, saatis volinik välja eraldi teateid, nagu näiteks kõrgendatud huvi lihavõttepühade läbiviimise kohta 1979. aastal („milline oli üldine jutluste ja jumalateenistuste temaatika; informatsioonis palume ära tuua ka kõik muud andmed, arvamused ja ettepanekud, mis olulist tähtsust omavad”),²⁹⁹ mis võis olla seotud Johannes Paulus II tõusmisega paavstitroonile. Ideoloogiavõitluse tulipunkti kerkimise tõttu nõuti spetsiaalset õiendit 1983. aasta 20. septembriks, kuna „NSVL UN analüüsib olukorda seoses vaimulike poolt korraldatavate jumalateenistuste, nende sisu, meetodite ja vormidega, tendentside ja suundadega ning vaimulikkudega tehtava poliitilise tööga”.³⁰⁰

Omaette aruandluspunkt oli saksa rahvusest isikute (enamasti aktiivsed baptistid) religioonilase tegevuse kohta,³⁰¹ põhjuseks üleliiduline julgeolekuhuvi nende vastu seoses võimaliku koostööga „põrandaaluste baptistidega” – selles küsimuses tegid RKKd koostööd „teatud organite”³⁰² ehk KGBga. Aru anti ka kirikutes toimunud vargustest ja inventariseerimise tulemustest ning seaduse piiride ületamisest. Vahetevahel juhtus, et mingi juhtumi kirjeldus jõudiski volinikuni alles aastaaruande kaudu ning seda hakati klaarima tagantjärele.

²⁹⁷ ERA R-1989.2s.44, 1 98j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1970).

²⁹⁸ EAA T-15.1.51, 1 4, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971).

²⁹⁹ LVMA 2iv.1/1.36, 1 6, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1979).

³⁰⁰ LVMA 2iv.1/1.40, 1 2, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1983).

³⁰¹ SUNVA karp nr 2, 1976.1, 1 182, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976).

³⁰² *Ibid.*, 1 29.

Oluline on märkida, et RKKd jälgisid ka ateistliku propaganda seisu ja edasitaskid piirkonna ilmalike kombetalituste kohta käivat üksikasjalikku statistikat („Näärivanad külastasid 216 kodu”³⁰³), mis jõudis RKKni kohalikust perekonnaseisuametist, kelle esindaja enamasti ka RKKsse kuulus. Voliniku kaudu jõudis see info ka asjast huvitatud osapoolteni – EKP KK ja ühinguni „Teadus”. Koos aruannetega saadeti volinikule ka piirkonna usuühingute tegevuse aastaaruanded ja finantsaruanded.

Aruandluse ühtlustamiseks oli volinik Piip küll 1974. aastal koostanud „Linna/rajooni TSN TK aastaaruande ja statistiliste andmete koostamise juhend-meelespea seoses usuühingute tegevuse ja usukultuste kohta kehtestatud seaduste täitmise kindlustamisega”,³⁰⁴ kuid sellest vormist ülemäärase tähelepanelikkusega kinni ei peetud – kuigi volinik ootas RKKde esimeestelt kohaliku religioosse situatsiooni analüüsi, ei vaevunud paljud sellega tegelema, millele viitavad ka voliniku sellekohased ringkirjad.³⁰⁵ 1980. aastate alguseks oli volinik saavutanud siiski aruandluse taseme teatud paranemise, kuid sellest hoolimata kirjutab ta 1986. aastal oma järjekordses ringkirjas, et Kingissepa RKK aruanded (esimees mujalgi mainitav Evald Alt) on ainsad, kust on tunda, et „komisjoni esimees püüab tunnetada olukorda sügavuti”.³⁰⁶ RKKde aruandluse küsimustes toimus volinik põhimõttel „usalda, aga kontrolli” – nii tema kui inspektorite kontroll-reisideks vabariigis oli MN eraldanud sõidulimiidi 18 000 km aastas.

Et anda aimu selliste analüüside stiilist, siis olgu ära toodud osa Tartu RKK ühest autori hinnangul üle keskmise tasemega analüüsist jutluste kohta: „Põhiline suunitus on kaasaja probleemidel, eriti protestantlikes kirikutes. Luteri kirikus jutlustatakse neo-ortodoksses laadis. Põhiraskus on inimese probleemil. Usupühadega seoseis olevaid sündmusi tõlgendatakse püüblis sõna-sõnaliselt, kasutatakse ka allegoorilist tõlgendust. Riiklikke tähtpäevi ja pühi märgitakse jutlustes positiivselt, ei ole avastatud nõukogudevastast hoiakut üheski kirikus. Kohati võib kuulda isegi mõningaid religioosse kommunismi ideid. Neid räägitakse eriti SSOR aastapäevale ja 1. maile pühendatud jumalateenistustel. Vene õigeusu kirik jutlustab mingil määral religioosset kommunismi. See on ka NLs tervikuna selle kiriku jaoks valitsev ideoloogia. Metodistid jutlustavad põhiliselt moraali küsimusi. Jutlused on orienteeritud vähese haridusega isikutele.”³⁰⁷

Ülalnimetatute kõrval sai volinik teavet veel „Teaduse” Ateismi TMNilt ja EKP KK PAOlt, millega oli tihedas suhtluses, samuti vabariiklikult perekonnaseisuametilt ning KGBlt.

³⁰³ *Ibid.*, l 100.

³⁰⁴ SUNVA karp nr 2, 1974.2, l 60, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1974).

³⁰⁵ SUNVA karp nr 2, 1976.2, l 126, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976).

³⁰⁶ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Tööalaseks kasutamiseks 1985–86.

³⁰⁷ EAA T-15.1.1219, l 36j, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

Voliniku enda aruandlus Moskvasse järgis üldjoontes samasugust stiili kui RKKde oma, kuid oli oluliselt põhjalikum: eraldi aruandlus volinikule esitatud kaebuste kohta (mis vahetevahel oli esitatud aastaaruande peatükina); ülestõusmispühade ja jõulude-aegse kirikute külastatavuse ning selle käigus aset leidnud ekstsesside kohta; poolaasta-aruanne ning väga põhjalik aastaaruanne, mille maht oli kuni 1966. aastani ligikaudu 50 lehekülge, kuid alates 1967. aastast kasvas järsult kolme-neljakordseks³⁰⁸ (lisandus enam statistilisi andmeid ja analüüsi). See on seletatav muutunud religioonipoliitika ning enama „teaduslikkusega” religiooniküsimusele lähenemisel – efektiivsem tegutsemine nõudis ka paremaid algandmeid; oma roll oli ka vaimustusel sotsioloogiliste uurimuste üle, millest ei jäänud puutumata ka UN kõrgem ametnikkond.³⁰⁹ Aastaaruannetes käsitleti Eestis tegutsevate usuühenduste seisukorda ja olulisemaid arengujooni ning statistilisi näitajaid möödunud aasta jooksul (igäihe kohta eraldi), ateistliku propaganda ja nõukogulike tavandite alast tegevust, religioonialase seadusandluse kontrolli kohta käivat informatsiooni, infot kirikute välissuhtlusest, tööd kaebuste ja avaldustega, rahufondi summade laekumist jms; lõppu lisas volinik oma järeldused ja ettepanekud.

Kui ülaltoodud infokogumisviisid on kirjeldatavad voliniku arhiividega üldise tutvumise alusel, siis spetsiifilisemaid nüansse pakub volinik Tederi poolt 1969. aasta veebruaris UN esimehele Kurojedovile saadetud informatsioon Moskvas volinike seminaril peetava ettekande põhisisu kohta, mis käsitleb religiooni-seadustest kinnipidamise kontrollimise metoodikat.³¹⁰ Teder ütleb, et pikki aastaid pärast sõda voliniku aparaat religioosse olukorra analüüsiga ei tegele, kuid fookusesse on see tõusnud viimase kahe aasta jooksul. Teder nimetab info saamise viisidena mitmeid meetodeid: jutluste sisu kontrollimiseks kasutab ta filosoofiakateedrite õppejõude, kes on kursis ateistliku tööga; tudengeid, kes kuuluvad ateismiklubidesse ja korjavad sotsioloogilist materjali; kohalike partei- ja täitevorganite arvamusi religioosse olukorra kohta; iga-aastasi aruandeid juhtivatelt vaimulikelt; ja „spetskanaleid” ehk kirikutöötajaid, kes aitavad selliseid küsimustes.

Et voliniku enda ja tema aparaadi töötajate isikud olid tuntud, siis ei olnud neil võimalik endil jutlusi kuulama minna, kuna vaimulikud muutsid seepeale

³⁰⁸ ERA R-1989.2s.39, l 59jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968).

³⁰⁹ Vaimustus sai alguse pärast NLKP KK otsust „Abinõudest ühiskonnateaduse edasiarendamiseks ja nende osatähtsuse suurendamiseks kommunismi ehitamisel” 14. augustist 1967 (Kuuli, *Sula ja hallad Eesti NSV-s*, 123).

³¹⁰ ERA R-1989.2s.42, l 2–7, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

kohe jutluse teemat, teatades kogudusele, et „külas on võimuesindajad, keda me täname lugupidamise eest kiriku vastu”. Seetõttu kasutas volinik informatsiooni saamiseks järgmisi kanaleid: „religioossete keskuste aruandeid, ringkirju jms, emigrantlikku ajakirjandust, kapitalistlikes maades välja antud ajakirjandust”, vestlusi vaimulikega pärast välisvisiite ja aruandlust oikumeenilise tegevuse kohta – „sellised materjalid saame me teatud kanalite³¹¹ kaudu tutvumiseks umbes nädalaks või kaheks ja nende läbitöötamine on toonud palju kasu.”

Ateistliku tööga seotud probleeme väitis volinik end lahendavat, kutsudes kokku vastavaid „salajasi nõupidamisi teadlaste-ateistidega”, kus mõeldi välja tegevusplaanid. Abi selleks sai volinik kirikuringkondadelt endilt, kuna „oli leidnud mõningaid inimesi, kes varustavad meid vajaliku materjaliga”. Mitmed neist märgib ta ära nimeliselt: EELK Konsistooriumi peasekretär August Leepin, praostid Jaan Varik ja Edgar Hark jt, baptistidest presbüterid Jaan Hanni ja Rein Kiviloo, adventistidest Eduard Murd, metodistidest August Klement, VÕKst Nikolai Kokla jt, katoliiklastest vaimulik Miikael Krumpans. Tederi sõnutsi oli tema kontakt eelnimetatutega pidev.³¹²

Samas aruandes ütleb Teder, et on läbi viinud hulga vestlusi vaimulikega ning selle eesmärgiks on olnud teada saada jutluste sisu, selle muutumistendentsi, kui palju rahvast on kirikutes, millised koorid ja orkestrid esinevad, kui palju on lapsi ja noori, kui palju viiakse läbi kombetalitusi, kuidas suhtutakse ateismi, milliseid uusi meetodeid kasutatakse jne. Vabariigi ateistliku töö aktiivina märgib volinik ära tolelaegsed vabariikliku ateismikomisjoni liikmed. Kokkuvõtteks kinnitab volinik, et varem oli selline töö usaldatud ainult ateistidele ja voliniku aparaat tegeles ainult seaduslikkuse järgimise kontrolliga, kuid nüüd, 1969. aastast alates, on sisse seatud mõningad muudatused – tõuke neiks andsid UN töötajate Bontškovski ja Tarassovi soovitusel.

³¹¹ Kahjuks ei ole aru saada, kas silmas on peetud üldnimetatud „spetskanaleid” või KGBd.

³¹² Mõned neist nimedest (Leepin, Hark) esinevad ka Jürjo nimetatud KGB kaastööliste seas (Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 151jj). Jääb mulje, et Kokla on saatnud volinikule infot isegi metropoliidi teadmata, voliniku telefoni teel tehtud järelepärimisele vastates (ERA R-1989.2s.39, l 224, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968)). Ka volinik Piibul olid juhtivate vaimulikega soojad suhted. 1977. aasta lõpus saatis ta RKKdele laiali „ametkondlikuks kasutamiseks abimaterjalina märkmeid ja selgitusi EELK kalendritähtpäevade kohta, milliseid on meie soovil kirja pannud EELK konsistooriumi töötajad. Arvame, et antud materjal aitab mõningal määral paremini orienteeruda usukoondiste ja nende vaimulike praktilises tegevuses.” (LVMA 2iv.1/1.34, l 24, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1977)). Hanni ja Variku nimed esinevad informantidena ka Tederi 1967. aastal KGBle „reaktsioonilistele jutlustele” reageerimise asjus saadetud kirjas (ERA R-1989.2s.38, l 149, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Проект „Положения о религиозных объединениях в СССР”. Справка Совета „О претензиях Ватикана по вопросам католической церкви в СССР” (1967)).

Volinik Piip lootis täiendavat infot saada enda poolt 1973. aastal initsieeritud „konsultatiivsete seminaride” abil, millest allpool pikemalt juttu tuleb. Püüdes ka ise aktiivselt info kogumises osaleda, otsustas ta „lähtudes usuühingutega tihedama kontakti loomise ja nende tegevuse kohta täpsema informatsiooni saamise vajadustest” alates 1974. aasta veebruarist korraldada linnades ja rajoonides voliniku vastuvõtu päevi.³¹³ Kahjuks ei ole teada, kas see üritus ka pikemas perspektiivis elujõuliseks osutus.

2.1.3.5. Religiooniküsimustega seotud eksimused ja karistused

Üsna tihti rakendati religiooniseaduslike eksimuste puhul administratiivseid karistusi, mille määras TK juures tegutsenud administratiivne komisjon (admin-komisjon). Tüüpiliseks karistusmeetmeks oli suuline või kirjalik hoiatus, kuid sagedased olid ka trahvid, mille suurus jäi enamasti 10–50 rubla piiresse. Hüpooteetiliselt oli võimalik riigi esindajate (TK töötajate) karistamine administratiivsete liialduste puhul, kuid puuduvad arhiivianalüüsid, mis viitaksid sellise praktika ellurakendamisele. Usklike eksimuste puhul seevastu nõudsid kohalikud võimud enamasti kõige karmimaid võimalikke karistusi.³¹⁴ 1965. aastal avastas Tartu RKK seaduserikkumise baptistide usuühingu poolt, kes olid korraldanud lastele jõulupeo, kus esinesid lastekoor, viiulitrio jne ning jagati kingitusi: „Laste kaasatõmbamise initsiatiiv kuulub koguduse vaimulikule Ridalistele. Laste haaramist usuühingu ridadesse on aktiivselt toetanud usuühingu juhatus, kellest kod. Allsalu otseselt peab vajalikuks baptistide laste kujundamist usklikeks ning selletõttu peab õigustatuks usuühingu poolt kavandatud abinõusid.” RKK arvates on tegemist väga raske seaduse rikkumisega pikema aja vältel, mistõttu Tartu linna TK „palub kustutada baptistide usuühing usuühingute nimekirjast. Juhul, kui ei osutu võimalikuks usuühingu sulgemine, siis palume: 1. Võtta registratsioonist maha vaimulik Ridaliste ja tal keelata edaspidine tegevus jutlustajana; 2. Taandada koheselt usuühingu juhatuse liikmed Kähr, Allsalu ja Lill ning kohustada läbi viima uued nõukogu valimised.”³¹⁵ Sama radikaalne oli 1968. aastal Rakvere TK, kui kaebas presbüteri Arpad Arderi peale, kes „tunneb võrdlemisi hästi seadusandlust, kuid nähtavasti arvestades nõukogude seaduste humaansust, samuti fakti, et rajooni TK pole pidevalt kontrollinud iga tema tegu, rikub teadlikult neid piire, mis on vajalikud koguduse vajaduste rahuldamiseks. Teeme ettepaneku võtta Arderilt ära luba töötada vaimulikuna”³¹⁶

Enamasti lõppesid sellised juhtumid ikkagi ainult trahvimise või hoiatusega, mille juures tuli süüdistatavatel olla tänulik nii nõukogude välispoliitikale kui

³¹³ EAA T-15.1.954, l 5, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1974).

³¹⁴ Samale asjaolule juhib tähelepanu ka Warhola, „Central vs. local authority...”, 20j.

³¹⁵ EAA T-15.1.19, l 6j, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1962–66).

³¹⁶ ERA R-1989.1.112, l 5, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

ka volinike suhtelisele mõistlikkusele, mistõttu ühekordsed rängad karistused asendusid paljude mõõdukatega.³¹⁷ Mõistlikkust selles küsimuses püüdis volinik Piip süstida RKKde esindajatesse 1976. aastal: „Alati ei arvestata seaduste vastu eksinud usutegelaste süüasja läbiarutamise kasvatuslikku tähtsust. Ei peeta alati silmas, et jääk, ja osavõtmatu süüasja arutamine, formaalne asjaoludesse suhtumine, maksimaalsel määral karistamine jne ei anna poliitiliselt soovitud efekti, pigem vastupidi: kutsub esile ebakõlasid, mis pole kooskõlas üldsuse huvidega. Seaduslikkuse kindlustamisel tuleb olla printsiipiaalne, ent maksimaalselt objektiivne ja nõukogulikult humaanne. Palun öeldut arvestada usutegelaste süüasjade arutamisel administratiivkomisjonis.”³¹⁸ Sellise suhteliselt leebe poliitika ajajärgust eristub 1970ndate aastate lõpp ja 1980ndate algus, mil ühes tugevneva ideoloogilise survega rakendati repressioone tugevamalt ja kiiremini. Ilmselt sel põhjusel pärineb 1981. aasta 22. aprillist volinik Piibu kiri KGBle, Siseministeeriumile, prokuratuurile jne, kus palub end informeerida kõigist juhtudest, kui eeluurimise ja kohtuliku vastutuse alla satuvad isikud, kes kuuluvad mingit pidi religioonisfääri, põhjendades oma nõudmisi „praktilise vajadusega”³¹⁹ kuid saab nii Prokuratuurist kui ka Siseministeeriumist äraütleva vastuse.³²⁰ Samateemalise kirja saadab volinik kõigile RKKdele järgmise aasta juunis.³²¹

Kuigi mõnedel puhkudel võib volinike tegevusest aimata teatud sümpaatiat oma „hoolealuste” suhtes, taandus enamik problemaatikast nende jaoks ikkagi vaid juriidilisele korrektsusele. Pärast Valga RKK esimehe kirja usutegelaste eksimuste kohta 1986. aasta alguses on volinik Piip sellele lisanud märkuse: „Oleks vist vaja teha meiepoolne ringkiri, sest karistamiste alused on väga halvasti motiveeritud. Nendes asjades peaks adminkomisjonid olema täpsed, et näha seaduste rakendamise õigsust”³²².

³¹⁷ 1968. aasta 17. aprillil religioonipoliitika teatavast uuest orientatsioonist teatades märkis UN aseesimees Furov, et mitmed volinikud võtavad vaimulikke registrist maha väiksemategi eksimuste pärast ning see ei ole õige. Samas kõnes toonitas ta, et nõukogude riigi vaenlased on alati ära kasutanud moonutatud pilti religioosest situatsioonist, milline valelik propaganda kannab kõige alatumaid eesmärke (ERA R-1989.2s.40, l 74, 98, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968)).

³¹⁸ SUNVA karp nr 5, l 115, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1976).

³¹⁹ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Tööalaseks kasutamiseks 1985–86.

³²⁰ SUNVA karp nr 7, 1981.1, l 175, 187, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

³²¹ EAA T-405.1.1451, l 131, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

³²² SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Tööalaseks kasutamiseks 1985–86.

Tavausklike eksimustesse volinik enamasti ei sekkunud, tema huvi oli kontsentreeritud peamiselt vaimulikele. Puhuks kui adminkomisjonide vahendid ei aidanud, oli voliniku enda relvastuses vaimulike taltsutamiseks mitmeid lahendusi. Volinik võis keelustada jutlustamise, tema kõige rangem karistusmeede oli aga vaimuliku töötõendist ilmajätmine ehk registrist kustutamine, millega aegajalt sõnakuulmatuid vaimulikke ka ähvardati ja millisel puhul tegutses volinik koostöös KGBga. Selline karistus tabas 1980. aasta lõpus Villu Jürjot,³²³ 1981. ähvardati samaga EELK Kuressaare koguduse pastorit Joel Luhametsa, kes kohaliku TK keelust hoolimata hakkas tegelema ideoloogiliselt väära ettevõtmise – kiriku „termofitseerimisega” (soojas kirikus on potentsiaalselt rohkem külustajaid). Mis kohaliku TK esimehe asetäitjat Alti eriti marru ajas, oli see, et asjaajamiseks ei pöördunud kirikuõpetaja mitte TK poole, vaid otse erinevate inspeksioonide ja ametkondade poole. Tööd tegid koguduseliikmed tasuta, mistõttu TKI ei olnud otseselt kuskilt kinni ka hakata – peale selle, et remonti alustati ilma nõuetekohase projektita ning et Luhamets „ei tegele asjadega, mis on ette nähtud vaimulikule.” Kuna Luhametsa hingel oli veel muudki patte („Nõukogude tegelikkuse ründamine jutlustes” ja noortelaagri korraldamine), järgnes pärast kaebuse³²⁴ laekumist volinik Piibu välkkiire (päev pärast raporti kättesaamist) soovitus teda trahvida ning hoiatus, et järgmiste eksimuste korral „tõstatatakse küsimus tema registratuurist mahavõtmiseks”.³²⁵

Karistusena kasutati ka vaimulike ümberpaigutamist uude, enamasti väiksesse maakogudusse, mis ümberkohanemise jms uute lahendamist vajavate probleemide tõttu piiras vaimuliku tegutsemishoogu. Seejuures ei pruukinud uue piirkonna TK sellest kuigi vaimustatud olla – kui Peep Audova pärast 1965. aasta lõpus tekkinud tüli³²⁶ Kingissepast Äksi koguduse vaimulikuks suunati, hakkas kohalik TK selle vastu protesteerima, kuna ajakirjanduse vahendusel oli vaimuliku negatiivne renomee juba teada ning eeldada võis probleemide tekkimist.³²⁷ Peamiselt oli võimudel probleeme baptistide (Arpad Arder, Jaan Hanni) ja metodistidega, vähem „kodustatud” EELK ja VÕK vaimulikega, kuigi ka nende seas oli „frukte” (Harri Haamer, Villu Jürjo jt), kellega kohalikud võimud erinevatel perioodidel vaeva nägid: „Tartu õpetajate jutluste sisu ja ideoloogia kohta meile negatiivseid signaale saabunud ei ole, välja arvatud Mustla õpetaja

³²³ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 220, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

³²⁴ Samale dokumendile on viidatud *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1982–1984* (Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1986), 465.

³²⁵ SUNVA karp nr 4, 1981, l 151jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1981–88 (1981).

³²⁶ „EELK Valga praostkond”, <http://www.valgapraostkond.ee/index.php?op=3&path=Emeriit%F5petaja> (27. aprill 2011)

³²⁷ ERA R-1989.1.89, l 39, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1966).

Haamer, kelle jutluse sisu käsitas ülekohtu motiive ja oli ilmselt meie ideoloogia vastu”.³²⁸

2.1.3.6. Voliniku tegevus religiooniteemaliste kaebuste lahendamisel³²⁹

Volinikule saabunud kaebused jagunesid üldjoontes kaheks: kaebused usklike kohta ja usklike kaebused riigivõimude kohta. Õigupoolest pidanuks kaebuste menetlemisel olema esimeseks instantsiks kohalik TK, kuid tihtipeale jätsid kodanikud TK vahele ning pöördusid ideoloogiliste küsimuste puhul kas partei kohaliku komitee või UN voliniku poole. Eelkõige kasutasid seda usklikud ning seda põhjusel, et nad olid voliniku olemasolust teadlikud; teisalt oli tihti nende kaebuste põhjuseks asjaolu, et kohalik võim oli neile liiga teinud. Sellistel juhtudel tegutses volinik vahemehena usklike ja TKde töötajate vahel. Nagu ütleb Altnurme – „volinik oli kirikuid ka aidanud, kui kohalik Nõukogude võim oli kirikut liiga agaralt kimbutanud”³³⁰ – ehkki peab tunnistama, et kui volinike rolliks oli kontroll religiooniseaduste korrektse täitmise üle, siis ametnike eksimuste korrigeerimises ei näidanud volinikud üles märkimisväärset entusiasmi.

Ülalkirjeldatud illustreerib väga täpselt (ning annab ühtlasi aimu ka sellest, milliseid probleeme oli volinikul oma autoriteedi maksmapanemisel) 1969. aastal alguse saanud Laiuse koguduse õpetaja eluruumide ja kantseleiruumi saaga, millest tagasivaateliselt ei puudu teatud absurdimoment – mida asjaosalised sel ajal ise küll vaevalt tunnetasid. Nimelt viskas Laiuse TK esimees ette teatamata ja kohaliku miilitsa juuresolekul vaimuliku majast välja põhjendusega, et hakkab selles remonti tegema. Nii juhtuski, kuid pärast remondi lõppu ei kolinud majja elama mitte enam vaimulik, vaid TK esimees ise. Volinik Teder püüdis probleemi (küll ülemäära pingutamata) lahendada, saates kahe järgmise aasta jooksul kirju kohalikele omavalitsusele (tihedusega 1 kiri aastas), kuid ilma mingite tulemusteta. 1971. aastal pöördub ta selles asjas hoopis EKP Jõgeva RK (*sic!*) esimehe poole, kinnitades, et „selline tegevus ei mahu ateistliku töö raamidesse” ning nõuab asjade klaarimist, kuid samal ajal häirib teda ka sootuks teine tahk asja juures: „Kohalik võim hakkab riigi rahadega remontima maja, kus elab vaimulik!”³³¹ TK soovimatust probleemiga reaalselt tegeleda ilmestab kolm aastat hiljem, 1974. aastal Jõgeva rajooni TK esimehe poolt

³²⁸ EAA T-15.1.51, 11, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971).

³²⁹ Käsitlen seda alateemat suhteliselt põgusalt, tuues vaid näiteid mõningate tüüpilisemate juhtumite kohta. Religiooniteemaliste kaebuste põhjalikum uurimine volinike arhiivides annaks täpsemat infot volinike tegevuse rõhuasetuste kohta (millal nad reageerisid ja mida ignoreerisid), samuti ateistliku tegevuse rõhuasetuste üle erinevatel aastatel – kaebekirjad näitavad üpris täpselt, kui palju ja millisel moel religioonivastane tegevus *tegelikkuses* ellu rakendus.

³³⁰ Riho Altnurme, „Religioon Eestis 1940–1991”, <http://okupatsioon.ee/et/component/content/article/17-religioon> (27. aprill 2011).

³³¹ ERA R-1989.1.132b, 1 14j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Жалобы, заявления и переписка по ним (1971).

saadetud kiri MN esimehe asetäitjale Arnold Greenile, kus ta konstateerib lootusrikkalt, et peagi tulevad kohalike nõukogude valimised ja „sellega seoses vabaneb külanõukogu esimees oma ametist ning talle pakutakse elamispind Jõgeva linna. Kui ta on nõus pakutava elamispinnaga, vabaneb majas elamispind ja koguduse õigused sellele taastatakse. Vastupidisel juhul jääb olukord samaks.”³³²

Nii sellest kui ka mõnedest teistest juhtudest paistab voliniku reaktsioonist teatud rivaliteeti paralleelselt tegutsevate üksuste suhtes või vajadust näidata voliniku tegevuse piire, kui mõni ametiasutus oma kompetentsi piire juhtus ületama ning sellega ususeadusandlust rikkus. Nt 1974. aasta juunis saatis volinik Piip vastava märgukirja siseministrile, kuna juurdleja, kes tegeles Kaasani kirikus toimepandud varguse uurimisega, oli andnud loa üldkoosoleku kokkukutsumiseks ja uue juhatuse valimiseks. Piip soovitas „edaspidiste arusaamatuste vältimiseks taolisi nähteid rangelt vältida”.³³³

Volinike tegevusel usklikte konstitutsiooniliste õiguste eest võitlemisel oli ka erandeid, kuid järgnev (ehkki mitte ainus Eesti volinike tegevuses) näide on põhjendatav pigem volinik Piibu isikuomaduste kui üldise käitumismustriga. 1974. aastal visiteeris volinik Piipu Pärnu II keskkooli lõpetaja Heli Tilk, kes tänu koolist saadud iseloomustusele jäi kõrgkooli uste taha („Maailmavaateline teadlikkus ei ole arenenud /.../ Oma veendumusi on püüdnud ka propageerida /.../ Silmas pidades tema idealistlikku maailmavaadet kooli kutsenõustamise komisjon soovitus ei andnud”).³³⁴ Volinik reageeris emotsionaalse võitu kirjadega nii haridusministrile („Taolised iseloomustused on veeks meie vaenlaste veskile, sest nad on poliitiliselt kirjaoskamatud”) kui ka EKP KKsse („Selliste formuleeringutega dokumentide väljastamine on teravas vastuolus Eesti NSV Konstitutsiooni ja Eesti NSV Haridusseadustega ning loovad usklikte seas pinna ebatervetele meeleoludele. /.../ Tuleks nõuda, et nii Pärnu 2. Keskkool kui ka TRÜ oma seaduserikkumise parandaks – antaks välja uus iseloomustus ning korraldaks vastuvõtueksamile lubamise kooskõlas kehtivate seadustega. /.../ Leppides selliste formuleeringutega, kasvatame usklikes vaid umbusku seaduste jõusse ning mis veel halvemgi – aitame kaudselt kaasa usuühingute „reservi” täienemisele”). Kirjadest võiks küll välja lugeda voliniku head tahet tütarlast aidata, kui kummaski kirjas ei oleks mitte viidet poliitilisele korrektsusele, mille puudumine volinikku tegelikult häiris: „Palun Teie kaasabi antud iseloomustuse läbivaatamiseks ja formuleerimiseks kooskõlas kehtivate seadustega” vs „Usklikkega tuleb olla ettevaatlik ja põhjalikult kaaluda, kuidas nendesse taolistel puhkudel suhtuda. Ent me ei tohiks põdeda haiglast kartust ja mis veelgi tähtsam – peame kaaluma väga tähelepanelikult, kuidas motiveerida oma „ei”-d

³³² ERA R-1989.1.163, 1 24jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Жалобы, заявления и переписка по ним (1974).

³³³ ERA R-1989.1.156, 1 85, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

³³⁴ *Ibid.*, 1 103jj.

(kui seda vaja on) nii, et see oleks täielikus vastavuses seadustega ega annaks võimalust formuleeringute ümber tolmu keerutada.”³³⁵

Koolilõpetaja saatuse otsustab EKP KK ideoloogiasekretäri Vaino Väljase allkirja kande paberitükike 13. augustist 1974: „Minu arvates on talitatud õigesti, valitud selleks aga mitte kõige õnnestunum variant. Sm Piibu üsnagi pretensioonikas kiri on mitte väga asjakohane ja vajalik.” Niipalju partei siiski reageeris, et korjas asjaosalistelt seletuskirjad, millest selgub, et „vestlusel vastuvõtukomisjoniga ei püüdnudki H. Tilk oma usulisi vaateid varjata”, mille peale vastuvõtukomisjoni vastutav sekretär Siiman „ei soovitanud tal astuda defektoloogia erialale, viidates sellele, et nõukogude pedagoogi ülesannete hulka kuulub ka ateistlik kasvatustöö”. Juhtumi praktiliseks tulemiks oli pärast seletuskirjade saamist EKP KK PAO teaduse ja õppeasutuste osakonna instruktori Järve koostatud informatsioon ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumile, kus ta rõhub vajadusele põhjalikult instrueerida vastuvõtukomisjonide ametiisikuid, et vältida võimalusi väärtõlgendusteks (*sic!*) analoogilistel juhtudel. Instruktor võttis ühendust ka ENSV Haridusministeeriumiga ning tegi ülesandeks „anda juhtnõore koolide direktoritele iseloomustuste koostamiseks usuliste eelarvamustega õpilastele, parandada ateistlikku kasvatustööd”.³³⁶ Naiivne oleks arvata, et üheski kirjas oleks tulnud jutuks küsimus süüdlaste karistamisest Kriminaalkoodeksi §137 alusel (kodaniku õiguste piiramine seoses tema usulise kuuluvuse ja tõekspidamistega).

Kaebustest usklikte kohta paistab, et kui 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguse kaebustes seostati usklikkuse oponeerumisega riigivõimule, siis hilisemates kaebustes see enam kuigivõrd esile ei tule ning usklikkust käsitletakse pigem kui midagi iseenesestmõistetavalt keelatud. Juba selle põhjal võib teha omad järeldused, millisel moel rakendusid ellu kõrgemalseisvate organite otsustes suhteliselt viisakalt kõlavad ateistlikud loosungid ja plaanid „religioosete eksiarvamuste” kõrvaldamisest teadusliku argumentatsiooni abil. Hoolimata üksikutest vulgaarateismi vastu võitlemise näidetest suhtuti sellesse vaikiva nõusolekuga, kuivõrd see teenis plaanitud eesmärki.

Enamik sellelaadsetest ideoloogilist valvsust ülesnäidanud religiooniteemalistest kaebustest olid põhjustatud tavalistest olmeprobleemidest (või teistest veidravõitu asjaoludest) ja tänu propagandale saavutatud kuvandile usklikust kui mitte päris täieõiguslikust inimesest käsitleti vastaspoole religioossust süüd raskendava asjaoluna. Võis juhtuda, et sellised kaebused ei jõudnudki volinikuni ning lahendati TKde tasandil (TKde esimehed otsustasid, kas on kompetentsed ise küsimust lahendada või tuleb pöörduda kõrgemale), volinikud said neist juhtumitest teada alles aastaaruandluse kaudu. Nt 1983. aastal laekus Tartu linna TKle kodaniku avaldus (tegelikult kaebekiri)

³³⁵ ERAF 1.14.69, 1 5j, EKP KK PAO, Переписка с Уполномоченным совета о представлении к награждению активистов движения за мир, об отказе в приеме верующей в Тартуский госуниверситет (1974).

³³⁶ *Ibid.*, 14–9.

korteritüli kohta, milles tuuakse ära vastaspoole halvad küljed ning viimaks antakse teada, et tegu on usklikuga, kellel käib tihti teisi usklikest külalisi. Probleemi asus lahendama KGB.³³⁷ Järgmisel aastal tegeles Tartu kontrollkomisjon aga kaebusega Ukrainast saabunud uskliku kohta, kelle juures toimuvad uskliklike kogunemised, „millega kaasneb hääle väristamine ja huilgamine”. Informatsiooni on kirja autor enda sõnul saatnud selleks, et „kontrollitaks, kas siin ei ole tegemist mingisuguse keelatud usulahu organisatsiooni liikmetega.” Küsimusse sekkunud KGB selgitas peagi välja, et tegu on täiesti legaalsete baptistidega,³³⁸ tänu millele kutsutakse kontrollkomisjoni esimehe juurde mitte kaebelune, vaid kaebaja. Märkus kirjal ütleb lakooniliselt: „Vastuvõtul kodanikule selgitatud”.³³⁹

Eraldi žanri kaebustes moodustavad vaimulike murekirjad enda kohta ilmunud laimuartiklite asjus,³⁴⁰ mis tulenesid võimetusest neile mingilgi moel vastata ja oma renomeed päästa. Et selline situatsioon tulenes konstitutsioonis kindlaks määratud „õigusest teha ateistlikku propagandat”, siis seadusandluse täitmist järgivad volinikud enamasti vaimulike kaebusi ignoreerisid, äärmuslikel juhtudel reageerides ajalehtede toimetustele saadetud nootidega, milles kinnitasid, et sellised juhtumid „ei teeni ateistliku propaganda huve”.

2.1.3.7. Volinik ateismipropagandistina

Alates muutustest 1950. aastate lõpus said volinikest, kes seni olid olnud riigi ja kiriku vahendajad, pigem repressiivse religioonipoliitika elluvijad. Kui arvestada, et nõukogude religioonialane seadusandlus ühes selle ellurakendamise moodustas osa „ideoloogilisest ateismist”,³⁴¹ siis oli voliniku töö juba iseenesest ateistlik. Vaevalt on võimalik volinike tegevust ateismipropagandistina veel paremini sõnadesse panna, kui seda on teinud Lembit Raid: „Oma tegevusega aitasid volinikud tagada südametunnistuse vabaduse täielikku elluviimist”, mis oli aga „mõeldamatu ilma kodanike vabaduseta omada ja levitada ateistlikke tõekspidamisi.”³⁴² Kõige enam olid ateismipropagandaga seotud need volinikud, kelle taustaks oli töökogemus erinevates meediakanalites – Kanter (erinevate ajalehtede toimetaja ja korrespondent), Teder (ajalehe *Edasi* toimetaja, Eesti Riikliku Kirjastuse peatoimetaja) ja Piip (ETV direktor).

Volinike lähenemine ateismipropaganda küsimustele on märgatav alates Hruštšovi religioonivastase kampaania algusest, kuid andmeid volinike sekkuemisest ateismipropagandasse on ka juba enne rünnaku otsest algust. Juba 1956. aastal koostasid nii UN volinik Veiderpass kui ka VÕKN volinik Kapitonov EKP KK oktoobris toimuva pleenumi jaoks ülevaate vabariigi religioosest

³³⁷ EAA T-15.1.1555, 197jj, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1983).

³³⁸ EAA T-15.1.1615, 169, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1984).

³³⁹ *Ibid.*, 170.

³⁴⁰ Vt ka Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 104j.

³⁴¹ Bercken, *Ideology and Atheism in the Soviet Union*, 69, 77.

³⁴² Raid, *Vabamõttelejate ringidest*, 176.

olukorrast ja ateistliku propaganda seisust,³⁴³ 1957. aastal aga saatis Kapitonov Moskvasse oma nägemuse ateistliku töö parandamisest, milles esitas terve rea üsna üldist laadi ettepanekuid (kino, kirjanduse ametiühingute jne kasutamine ateistlikus propagandas). Kõige olulisemaks pidas ta tegevust noortega ja soovitas laiendada ateismipropagandat tegevust ka nende vanematele.³⁴⁴ 1958. aastal kaasati volinikud ateistliku kampaaniaga kaasas käinud instrueerimistesse..³⁴⁵

Kui võrrelda kahe nõukogu tegevust, oli VÕKN oluliselt aktiivsem – seda nii kirikute represseerimise kui ateismipropaganda vallas ja Eesti situatsioon järgis seda üleliidulist mudelit. Üsna pea pärast töölesaamist hakkas volinik Kanter üldpildi kokkupanemiseks nõudma erinevatest kohtadest aruandeid, kusjuures nende hulka kuulus ka sündide ja surmade ning uute tavandite kohta käiv statistika.³⁴⁶ 1962. aastal loodud Vabariikliku Ateismikomisjoni moodustamise taga oli just nimelt VÕKN voliniku Kanteri ettepanek,³⁴⁷ lisaks esines VÕKN volinik tavanditeenistujatele,³⁴⁸ partei- ja TKde töötajatele korraldatud ateismialastel täienduskoolitustel, aitas kaasa ateismialaste artiklite ettevalmistamises jne.

Ateismipropagandistlikust tegevusest ei jäänud kõrvale ka Meinhard Teder, nt jagas ta „nõuandeid ateistliku kasvatustöö tegemiseks” Valga rajooni ateistide päeval 1968. aastal,³⁴⁹ ühingu „Teadus” korraldatud suurel ateismipropagandistide konverentsil 1970. aasta 15. oktoobril pidas ettekande „Vene Õigeusu kiriku tegevusest Eesti NSV-s”.³⁵⁰ Tema tegevus on märgatav ka 1969. aastal MN alluvusse moodustatud Vabariiklikus Tavandikomisjonis, mille esimesel koosolekul sedastati, et „peaksime konkreetsete materjalide põhjal tutvuma sellega, mille vastu me võitleme. Enne kui asuda rünnakule, peab teadma vastase jõudu.” Konkreetsed materjalid esitas 1970. aasta veebruaris toimunud järgmisel koosolekul volinik Teder oma ettekandes „Kaasaegsest olukorrast meie (*sic!*) kirikus”.³⁵¹

³⁴³ ERA R-1961.2s.37, l 121jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты, доклады, статистические сведения, списки о православных церквях и духовенстве (1956).

³⁴⁴ ERA R-1961.2s.40, l 135jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчетно-информационные доклады и докладные записки о состоянии и деятельности русской православной церкви (1957).

³⁴⁵ ERA R-1961.1.78, l 17, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и местными советскими органами по вопросам, относящимся к церкви (1958).

³⁴⁶ ERA R-1961.2s.54, l 1jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты и переписка, руководящие указания (1962).

³⁴⁷ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 146.

³⁴⁸ *Ibid.*, 144j.

³⁴⁹ ERAF 3277.43.22, l 17, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimustes (1968).

³⁵⁰ ERA R-2048.1.920, l 77, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

³⁵¹ ERA R-1.10.800, l 7, ENSV MN Tavandikomisjon, Istungite protokollid (1969–1975). Lisaks esitatud statistikale oli analüüs protokollitud järgmiselt: „Luteri kiriku vanast kaadrist

Eriti oli ateismipropagandistlikust tegevusest huvitatud Leopold Piip, kes maandas oma aktiivsuse erinevatesse projektidesse, milles ta enda rolli nägi koordinaatori ja ideede genereerijana. Juba üsna oma tegevuse alguses nõudis ta endale ühingu „Teadus” aruandeid ateistlikust propagandast vabariigis.³⁵² Töösse veidi sisse elanuna koostas ta EKP KK ideoloogiasekretärile Väljasele märgukirja ateistliku propaganda seisust, milles märkis, et „ateistliku propaganda olukord on selline, mis võimaldab usuühingutel ja vaimulikel võrdlemisi mugavalt tegutseda” – sellel puudub ründav iseloom, materjali avaldatakse harva ja süsteemitult. Olukorra parandamiseks esitas Piip üheksapunktilise kava, kus on üsna palju juttu preemiatest ateistliku temaatika käsitlemise eest nii kunstnikele, kirjanikele jaoks kui estraadikavade esitajatele.³⁵³ Peagi järgnes teine märgukiri ELKNÜ I sekretärile Indrek Toomele, milles volinik tundis muret noorte suvepäevade ja laste kevadpäevade statistiliste langustendentside pärast.³⁵⁴

Oma tausta tõttu (ETV endine direktor) tõttu oli suur osa Piibu sellealastest ettepanekutest seotud erinevate meediakanalite parema kasutamisega ateismipropagandas. Selle juures ei jäänud Piip ka ise, käed rüpes, istuma. 1974. aasta alguses koostas ta aruande „Ateismialaste küsimuste valgustamisest Eesti Raadio saadetes”,³⁵⁵ milles jõuab järeldusele, et ateismiküsimused leiavad käsitlemist peamiselt seoses teiste ideoloogiliste teemadega. Sama aasta 12. juunil saatis Piip kõigile TKde esimeestele kirja, milles palus kindlaks teha, milliseid ajalehti või ajakirju kohalikud vaimulikud tellivad ning kas omavad raadiot või televiisorit.³⁵⁶ Saadud andmete alusel koostas ta 28. veebruaril 1975 järjekordse informatsiooni EKP KK ideoloogiasekretärile Väljasele. Piip jõudis järeldusele, et vaimulikud on „tihedalt seotud massikommunikatsioonikanalitega ning on nende poolt aktiivselt mõjustatud.” Tema andmete alusel kuulas „keskmine vaimulik” ööpäevas 5–6 tundi raadiosaateid ja vaatas 3–5 tundi televiisorit. „Tänu ajarahkusele” loeti intensiivselt ühiskondlik-poliitilist kirjandust. Piip järeldab sellest, et vaimulikud on hästi kursis riigi sise- ja välispoliitikaga ning

98% ise ei usu jumala olemasolu. Vene kirik püüab ka kuidagi läbi ajada. Raskem tundub on sektidega. Nendel on kõik korraldatud nagu parteilises organisatsioonis. Vanausulised on võrdlemisi rahulikud. Neile uusi juurde ei tule. Katoliiklased olid välja suremas, kuid viimasel ajal seoses tööjõu probleemidega on saanud väljastpoolt täiendust, eriti Tallinnas ja Tartus. Eriti palju iga liini usklikke on sakslaste hulgas.”

³⁵² ERA R-1989.1.157, l 130jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 2 (1974).

³⁵³ ERA R-1989.1.146, l 94jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 1 (1973).

³⁵⁴ *Ibid.*, l 142j.

³⁵⁵ ERA R-1989.1.156, l 22, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

³⁵⁶ SUNVA karp nr 2, 1974.2, l 40, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1974).

ühiskondlik-poliitilise eluga. „Kuid kas on massikommunikatsioonikanalid seda soodustavat faktorit oma töös arvestanud?” küsib Piip ning arwab ise, et selles valdkonnas on veel palju ära teha.³⁵⁷ Järgneb lehekülje jagu konstruktiivseid ettepanekuid, kuid nagu eelmise kirja puhul, pole vastust sellele võimalik leida ei EKP KK PAO ega voliniku arhiivi materjalidest.

Ülalkirjeldatu põhjal võib jääda ekslik mulje, et volinike tegevus ateismi-propaganda taganttõukajana oli sõltuv ainult nende endi huvist selle teema vastu – omad ootused ja soovid olid ka UNI. Pärast muutust religioonipoliitikas 1960. aastate teises pooles koostas UN raamatutenimekirja „Leninlik printsiip teaduslikus ateismis”, mis saadeti kõigile volinikele,³⁵⁸ kellelt oodati koostööd ateismipropagandistlike üksustega profülaktiliseks tööks religiooniseaduste rikkumise vältimiseks. Seda märkis Kurojedovi 1969. aastal saadetud memo³⁵⁹ ja sarnased nõudmised esitas UN taas 1981. aasta 2. novembril seoses tegevusplaaniga NLKP KK sama aasta 22. septembrist pärineva otsuse „Ateistliku kasvatus tugevdamisest” täitmiseks: tavapärase usuühenduste karmima kontrolli jms kõrval nõuti usuühenduste tegevuse ja kohalike meediakanalite religioonikajastuste põhjalikku analüüsi, andes mõlema kohta tagasisidet kohalikele täitev- ja parteiorganitele.³⁶⁰ Neist nõudmistest innustust saanud Piip planeeris 1982. aasta 13. aprillil korraldada rea ajakirjandusväljaannete töötajaile „informatsioonilise nõupidamise”, kahe päevakorrapunktiga: usuasjade olukord vabariigis ning EKP KK otsuse „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest”, millele pidi järgnema mõttevahetus.³⁶¹ Kahjuks ei ole teada, kas see kohtumine ka aset leidis.

1980. aastate alguses ilmutas Piip uuesti huvi sotsioloogia rakendamiseks ateismipropaganda teenistusse. 1980. aastal tegi ta EKP KK ideoloogiasekretärile Rein Ristlaanele ettepaneku luua „Usuasjade Teadusliku Uurimise Laboratoorium”, mille peamiseks tegevuseks oleks religiooniküsimusi puudutava ideoloogilise diversiooni uurimine ja vastupropaganda küsimused. Seetõttu, leidis Piip, oleks loodava laboratooriumi üheks kõige olulisemaks tingimuseks, et see töötaks UN voliniku alluvuses, kuna „voliniku aparaat seisab kõige lähemal usuasjade praktikale”.³⁶² Selle idee läbikukkumisel püüdis Piip

³⁵⁷ SUNVA karp nr 2, 1975.2, l 5–7, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1975).

³⁵⁸ ERA R-1989.1.109, l 1jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1969).

³⁵⁹ ERA R-1989.2s.41, l 27jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при ЦМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

³⁶⁰ SUNVA karp nr 4, 1981, l 186jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1981–88 (1981).

³⁶¹ SUNVA karp nr 7, l 103, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

³⁶² SUNVA karp nr 6, 1980.1, l 160j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

lahendada „sotsioloogiliste uurimuste killustatuse” küsimust enda planeeritud „Usuasjade Konsultatiivnõukogu” raames, millest on juttu allpool. Etteruttavalt võib öelda, et need – nagu paljud teisedki – Piibu ideed jäid tähelepanuta või realiseeriti sootuks teisel moel. Nt ateismisotsioloogia küsimustega hakkas tegelema hoopis Ants Liimets NSVL TA Ateismiinstituudi Vilniuse haru alluvuses.

Kõige aktiivsemalt oli voliniku aparaadi liikmetest ateistlikus propagandas tegev hoopis Kaljo Oja, seda nii siis, mil ta oli veel EKP KK ateismilektor, kui ka hiljem, voliniku abina. Kuigi 1977. aastal koostatud tööjuhend nägi juriidilise korrektsuse huvides ette, et voliniku asetäitja ei tohi esineda ateistlike loengutega *lahdistel* (*sic!* rõhutus originaalis) koosolekutel ning teha ateistlikku propagandat ajalehtedes, siis võis sellesse reeglisse teha erandid voliniku loa alusel.³⁶³ Märkusi Oja tegutsemise kohta on igalt poolt – alates kohtumistest õpilastega koolides ja noorte suvepäevadel jms ning lõpetades loengutega erinevatel ateismiteemalistel täiendkoolitustel ja seminaridel. Oja kuulus ka mitmetesse erinevatesse komisjonidesse ja nõukogudesse, mille eesmärk oli ateistliku tegevuse koordineerimine või nõustamine, näiteks Vabariiklikku Ateismikomisjoni, Ateismi TMNi ja 1986. aastast ka Vabariikliku Tavandikomisjoni liikmete nimekirja.³⁶⁴ Märkimata ei saa jätta voliniku abi tihedat sidet kogu ateistliku töö initsiaatoriks olnud EKP KKga.

Organisatoorse külje ning loengulise propaganda kõrval olid volinikud tegevuses ka ateismialaste artiklite kirjutamise ja retsenseerimisega.³⁶⁵ Volinik Piibult ilmus kolm artiklit, milles käsitleti religiooniseaduslikkuse küsimusi (kuid mida võib sellest hoolimata käsitleda puhtakujuliselt ateismipropagandistlikena).³⁶⁶ Kõige enam – 14 artiklit – ilmus voliniku abi Oja nime all.

Volinike ateismialase tegevuse võib resümeerida tekstilõiguga, milles volinik Piip kirjeldab kavandatava usuasjade koordinatsiooninõukogu tegevusprintsipi ja mis tegelikult olid ka voliniku enda tegevust juhtivad põhimõtted: „lähtudes vaimulike keskuste, usukoondiste ja usutegelaste aktiivse poliitilise

³⁶³ SUNVA karp „Voliniku käskkirjad 1976–85”, 1 3jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1977).

³⁶⁴ SUNVA karp nr 8, 1 96, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1986).

³⁶⁵ Üht artikli retsenseerimise juhtu on käsitletud nt (Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 147). Kõrvuti erinevate ateistlikku võitlust ja eriti just religiooni-alast seadusandlust puudutavate artiklite retsenseerimise ja toimetamisega on volinikud tegutsenud eksperdina ka sootuks kummaliste juhtumite korral. 1969. aastal saatis Kirjanike Liidu konsultant Ilmar Sikemäe volinikule edasi „filosoofilis-teoloogilise traktaadi „Inimene ja tõde””, mille seaduskuulekas autor oli palunud uurida, kas võib seda „koduses ringis oma sõpradele ette lugeda”. Kirjatükiga tutvunud volinik Teder jõuab järeldusele, et „tegemist on katsetusega, mille mõjusfäär ei tohiks ulatuda autorist enesest kaugemale” (ERA R-1989.1.112, 1 49j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969)).

³⁶⁶ Nt „Tõelisest ja näilikust südametunnistuse vabadusest [Erinevatest arusaamadest usutunnistuse vabadusele NSVL-s ja kapitalistlikes riikides]”, *Eesti Kommunist*, nr 1 (1979).

mõjutamise põhimõttest, elastselt rakendada mitmesuguseid vorme ja meetodeid, et suurendada nimetatutega konsultatiivset koostööd ja kindlustada usklikkonna aktiivne osavõtt meie riigi sise- ja välispoliitika elluviimisest /.../ jälgida ja kanda hoolt selle eest, et süveneksid usklike ja mitteusklike, riigiorganite ja usukoondiste vastastikune usaldus ning korrektsed suhted, et tugevneks kogu usklikkonnas nõukogude patriotism ja internatsionaalne solidaarsustunne.”³⁶⁷

2.1.3.8. Volinike suhted julgeolekuga

Kuivõrd kirikute ja riigi vaheline suhtlus oli juba NL algusaegadest saadik peamiselt riikliku julgeoleku hallata,³⁶⁸ siis ollakse üpriski veendunud, et KGB mõju UNle oli väga suur.³⁶⁹ Mõnedel kordadel on volinik raporteerinud enda haldusalasse jäävaist probleemidest ja palunud selle juures KGB abi, nt 1967. aastal saatis volinik Teder KGB esimehele August Porkile teate illegaalse usu- lise kirjanduse levitamise kohta ning palus „pöörata vastavat tähelepanu nime- tatud väärnähetele”, andes ise selleks ka mõningaid algmaterjale nime- de jms näol, mille ta oli teada saanud oma allikate kaudu.³⁷⁰

Tihedale koostööle „naabritega” viitavad ka Leopold Piibu kirjad uute ameti- ruumide asjus, kuna maja, milles voliniku tööpind asus, pidi juba ammu minema lammutamisele. Mitmetes neist kirjadest viitab volinik sellele, et oleks hea, kui samas majas töötaks ka „Injurkolleegium”,³⁷¹ kuna „allakirjutanu apa- raadi ja „Injurkolleegiumi” kommunistid moodustavad ühise parteigrupi”³⁷² või

³⁶⁷ ERAF 1.26.98, 1 5, ЕКР КК РАО, Переписка с Уполномоченным Совета по делам религий при СМ СССР в Эстонской ССР о создании координационного совета по религии и о пребывании в г. Таллине финского православного молодежного хора (1979).

³⁶⁸ UN formeerumise ja seoste kohta KGBga kohta vt nt Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”.

³⁶⁹ Bohdan R. Bociurkiw, „The Formulation of Religious Policy in the Soviet Union”, 430 ja 436; Eesti kohta vt ka Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 155jj; Pesti, *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987*. Religiooniküsimused kuulusid KGB-siseselt viienda osakonna kompetentsi, mis loodi peatselt pärast Juri Andropovi tõusu selle organisatsiooni etteotsa 1967. aastal. Osakonna põhitegevus oli ideoloogilise õnnestustöö vastu võitlemine ja kontrapropaganda küsimused („KGB documents on-line” (<http://www.kgbdocuments.eu/index.php?1419399423>) (27. aprill 2011).

³⁷⁰ ERA R-1989.2s.38, 1 149, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Проект „Положения о религиозных объединениях в СССР”. Справка Совета „О претензиях Ватикана по вопросам католической церкви в СССР” (1967).

³⁷¹ Иностранная юридическая коллегия – üks KGB variatsioonidest, ametlikult Välisministeeriumi alluvuses tegutsenud üksus, mis tegeles NL kodanike juriidilise esindamisega välisriikides.

³⁷² SUNVA karp nr 7, 1 102, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1984).

kuna „meil on ühised ühiskondlikud organisatsioonid”.³⁷³ Kohati meenutasid voliniku enda töömeetodidki KGB omi – nt lindistas ta endaga peetud vestlusi,³⁷⁴ mille põhjuseks oli arvatavasti vajadus neist hiljem UNLe aru anda. 1981. aastal esitas volinik avalduse seada sisse spetsiaalne dispetšersüsteem, mille abil oleks võimalik fikseerida vestlusi ja neid salvestada.³⁷⁵ 1974. aastal pühade puhul Kuremäe kloostrit külastanute kindlakstegemiseks käivitas volinik tõelise detektiiviaksiooni, uurides esmalt autonumbrite põhjal välja isikud, kellega oli tegu ja küsides infot nende kohta Vabariiklikult Aadressibüroolt. Andmete põhjal koostatud informatsioon (täpsustamata, kellele) ütleb, et „ülaltoodud isikud vajaksid profülaktilist järelevaatamist”, kuna „teinekord võib ausa olemisega uskliku taga olla hoopis keegi muu” – sellele lisaks pidi „asjakohast seletust” nõutama asutustelt, kelle masinapark oli esindatud.³⁷⁶

Et igal isikul olid omad õigused erineva salastatuse astmega dokumentidele juurdepääsuks (uuendati iga aasta alguses voliniku avalduse alusel), võib eeldada, et tihedamas kontaktis „naaberosakonnaga” olid volinik ise ja inspektor Genrih Andrussov, kes hoollitses rutiinse infovahetuse eest. Kõigi toimikute kokkukõitjaks on samuti olnud Andrussov, kuid selle põhjus võis olla palju proosalisem – talle kui elatanud inimesele anti rohkem kontoritööd. Pärast Andrussovi surma 1984. aastal läks suhtlus KGBga pikaajalise staažiga sekretär-masinakirjutaja-(vanem)inspektor Aleksandra Glubinskajale, mida võib järeldada volinik Piibu tehtud märkustest toimikulehtedel. Tõenäoliselt puutusid KGBlastega suhteliselt tihedalt kokku siiski kõik voliniku aparaadi töötajad, sest juba enne Andrussovi surma, inspektor Glubinskaja 30-aasta tööjuubelil ühines otseste kaastöötajate õnnitlustega ka „„Injurkolleegiumi” parteigrupp”.³⁷⁷ Volinikule saabunud materjale ei antud edasi mitte üldiselt KGBle, vaid ainult konkreetsetele isikutele („Kui naaberosakond tunneb huvi, anda tutvumiseks (sm V.K.-le). Pärast toimikusse.”).³⁷⁸

³⁷³ SUNVA karp nr 8, 1987.2, l 59, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

³⁷⁴ SUNVA karp nr 5, 1975.1, l 85, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1975).

³⁷⁵ SUNVA karp nr 7, 1981.1, l 98, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

³⁷⁶ ERA R-1989.1.157, l 20jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 2 (1974).

³⁷⁷ SUNVA karp nr 7, 1981.2, l 101, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

³⁷⁸ SUNVA karp nr 8, 1987.1, l 10, 30, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

2.1.3.9. Kontroll volinike tegevuse üle

Kuigi teinekord oli UNi oma volinike taltsutamise probleem, olid Eesti volinikud üpris kuulekad. UN mureks oli pigem nende tööesundimine (nt Kapi-tonov, Teder) kui tagasihoidmine, ehkki ka selliseid juhtumeid esines (Kanter).³⁷⁹ Kuigi volinikud määrasid suuresti selle atmosfääri, milline oli kohalik religioosne olukord, olid nende võimalused suhteliselt piiratud, mis toob taas esile voliniku kui vahendaja rolli, sest igas vähegi olulisemas küsimuses, nt mõne usuühingu õpetajate konverents, tähtsama usutegelase juubeli tähistamine, koguduse sulgemine või avamine jne, küsiti Moskvast nõu ja luba. Ehkki volinik enamasti lisas ka oma seisukoha, tehti lõplikud otsused ikkagi UNs (tüüpiline volinikupoolne vormel oli „palume kujundada hinnang“). Väiksemates asjades (pisemad tüliküsimused vms) oli volinikul rohkem otsustamisõigust, ehkki ka nende kohta liikusid üksikasjalised raportid pidevalt Moskvasse, kus voliniku otsused kinnitati või anti nende edasiseks lahendamiseks soovitusi. UN kõrval pidi volinik arvestama ka EKP KK PAO heakskiiduga, tihti oli osapooleks ka MN ning ilmselt ka KGB, ehkki viimase kohta arhiividest kuigivõrd tõestusmaterjali ei leia.

Kui volinik juhendas kontrollkomisjonide esimehi seminaride abil, siis sarnane skeem toimus ka volinike enda tegevuse suunamisel – kord või paar aastas kutsuti volinik Moskvasse suurematele seminaridele või täienduskoolitusele,³⁸⁰ mis kaasnesid instruksioonide üllitamise või muude olulisemate sündmustega, nt 1972. aasta aprillis toimus selline üritus Moskvas teemal „Seadusandluse kontrolli tugevdamine NLKP XXIV kongressi otsuste valguses“.³⁸¹ Sama tiheidalt viibisid vabariigis inspektorid või kõrgemad ametikandjad UNst, nt 1981. aastal visiteeris Eestit UN esimehe asetäitja Furov,³⁸² 1982. aastal aga UN esimees Kurojedov ise.³⁸³ Arvata võib, et ühe sellise reidi käigus tehtud tähelepanekud (ühes muude asjaoludega) said saatuslikuks volinik Tederi karjäärile – toonasel kontrollreidil 1972. aasta 29. aprillist 3. maini osales koguni 18 inimest.³⁸⁴ Inspekterimine oli enamasti põhjalik ja päädis aruandega, mis saadeti tutvumiseks ka ülejäänud volinikele, et need oma töös ei kordaks ametivendade vigu või võtaksid õppust edumeelsetest lahendustest.

³⁷⁹ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 156.

³⁸⁰ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 152, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

³⁸¹ ERA R-1989.1.133, l 19, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1972).

³⁸² SUNVA karp nr 7, 1981.2, l 73, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

³⁸³ SUNVA karp nr 7, l 207, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

³⁸⁴ ERA R-1989.1.136, l 59, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

2.1.3.10. Volinikud olmeprobleemide küüsis

Kirikute igapäevase represseerimise kõrval tuli volinikul aeg-ajalt sukelduda hämaratesse afääridesse ja lahendada sootuks kummalisi probleeme, mille seos religiooniküsimustega oli küll olemas, kuid sootuks pentsikuis vormes. Suhteliselt mõistetav on voliniku positsioon vahemehena kohalike TKde ja usuühenduste tüliküsimustes. Juba veidi kummalisemad on koguduste murekirjad, kus palutakse voliniku abi tülliläinud koguduse lepitamisest³⁸⁵ kuni preestri tapmis-ähvarduste lahendamiseni välja.³⁸⁶ Südamlikuma nüansi lisab voliniku paratamatuna välja kukkunud kohustus hoolitseda enda poolt represseeritavate vaimulike heaolu eest. Nimelt vahendasid erinevat laadi ühiskondlikke hüvesid nagu registreerimine korteri- ja telefonijärjekordadesse, puhketuusikuid ja autoostulube NLs ametiühingud. Kuigi osalise tööajaga usuorganisatsioonide heaks töötanuil oli õigus kuuluda AÜdesse, siis vaimulikel see õigus puudus, mistõttu pöördusid vaimulikud keskused sellistes küsimustes voliniku poole üsna regulaarselt ning volinik, lähtudes välispoliitilistest kaalutlustest, alati toetas nende avaldusi: küll mootorrataste, autode või puhketuusikute saamiseks. Tõsi küll, enamasti oli sellisel puhul tegu kirikute juhtkondadesse kuuluvate vaimulikega; tihti esinevad needsamad nimed, keda volinik Teder märkis enda pidevate „koostööpartneritena”. Vaieldamatult kõige veidramaks juhtumiks selles nimistus jääb VÕK Piiskopkonna Valitsuse sekretäri Nikolai Kokla palve osutada „lahket ja kiiret abi /.../ läbitilkumise kõrvaldamiseks ja selle läbi tekkinud kahjustuste likvideerimiseks”, kusjuures katastroofiipiirkonnaks on ülalnimetatud valitsuse tualett.³⁸⁷

Olme-valdkonda kuuluvate sekelduste küüsis ei vaevelnud mitte ainult vaimulikud, vaid ka volinikud ise. Nagu viitab Altnurme, kaebasid juba esimesed volinikud erinevate olmeprobleemide üle, mille lahendamise käiku jälgides jõuab ta järeldusele, et volinikud olid tõrjutud positsioonis võrreldes teiste valitsuste ülematega, kellega nad pidanuksid olema võrdväärses seisus.³⁸⁸ Sarnased hädad kummitasid volinikke kuni selle institutsiooni lõpuni ning põhjuseks oli kaksikalluvuse küsimus: töökäsud saabusid Moskvast, kuid samal ajal olid nad kohaliku MN asjadevalitsuse bilansis,³⁸⁹ mis aga näitas otseselt endale mittealluva üksuse suhtes üles märkimisväärset ükskõiksust. Kui 1979. aastal anti välja juhtivate töötajate telefoniraamat, oli selles voliniku aparaat paigutatud „ühiskondlike ja muude organisatsioonide lahtrisse”, mis volinik Piipu tõsiselt ärritas. Oma kirjas MN asjadevalitsejale Martinile nõuab ta: „Kui see

³⁸⁵ SUNVA karp nr 7, 1 104, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

³⁸⁶ ERA R-1961.1.97, 1 10, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с республиканскими, районными и другими местными учреждениями и организациями (1960).

³⁸⁷ SUNVA karp nr 6, 1979.1, 1 60, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

³⁸⁸ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 35, 42.

³⁸⁹ SUNVA karp nr 9, 1988.2, 1 72, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1988).

pole just kellelgi hingelaadi sünnitus, vaid viga, siis tuleks see edaspidi ära parandada”, sest tema asutus on „riiklik keskasutus, mis on võrdsustatud vabariigi MN juures asuva peavalitsusega”.³⁹⁰

Volinike võitlusele olmetingimuste parandamise eest kulus aastate lõikes märkimisväärne hulk paberit. Algselt omaenda korteris töötanud volinik Kivi sai 1946. aasta lõpuks tööruumid aadressile Kevade 7.³⁹¹ 1950. aastate lõpuks resideerusid volinikud aadressil Tatari 15 (mille tõttu asjaosalised endid isekeskis „tatarlasteks” kutsusid³⁹²), kuhu nad jäid praktiliselt kuni nõukogude perioodi lõpuni. 1950.–60. aastate arhiivimaterjalid volinike erilisi olmemuresid ei kajasta, vaid 1957. aastal on VÕKN volinik Kapitonov kurtnud, et siiani puudub tal eraldi telefon ja ta peab kasutama volinik Veiderpassi oma, mis on aga raskendatud, kuna samal ajal võib Veiderpassil olla vastuvõtt.³⁹³ 1966. aasta lõpust pärineb hiljuti tööle asunud volinik Tederi palve tööruumidesse uue sisustuse ostmiseks, kuna isegi kirikute ja sektide keskuste kantseleiruumid näevad „kaasaegsemad” välja ja välismaiste kirikutegelastega tuleb seetõttu vestelda hotellitubades. Samuti näeb ta vajalikuna aastas 200 rubla eraldamist esinduskuludeks. Volinik kinnitab, et nende küsimuste positiivne lahendamine aitaks tõsta töö taset ja autoriteeti.³⁹⁴

Eelkäijatest enam pööras volinikusolemise esteetilisele küljele tähelepanu Leopold Piip, kes praktiliselt kohe pärast tööleasumist hakkas möbleerima, paludes remontida ja korrastada ruume ning inventari, ustele aga kinnitada sildid.³⁹⁵ Sisekujunduses oli tema maitse nõukogude kantseleitradiatsioon järgiv – aktsendi loomiseks kasutas ta Marxi, Lenini ja Engelsi portreesid, kuid lisas ka spetsiifilisi nüansse: raadioaparaat „religioossete saadete kuulamiseks” ja televiisor „Soome TV religioossete saadete jälgimiseks”. Uue mööbli volinik küll sai, kuid see osutus praagiks, mispeale volinik reageeris ärritatud kirjaga nii tehase „Standard” direktorile kui ka Metsa- ja Puidutööstuse ministrile. Ühe päeva jooksul probleemi lahendanud direktor pälvis seepeale Piibu tunnustuse, sest „tegijal ikka juhtub”.³⁹⁶

Tema kirjad sisustuse asjus MN asjadevalitsusele on järgnevatel aastatel üpris regulaarsed ning räägivad pea alati piinlikkusest väliskülaliste ees, ruumide

³⁹⁰ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 99, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

³⁹¹ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 43.

³⁹² SUNVA karp nr 5, 1977.2, l 62, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1977).

³⁹³ ERA R-1961.1.73, l 19, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и местными советскими органами по вопросам относящимся к церкви (1957).

³⁹⁴ ERA R-1989.1.89, l 155, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1966).

³⁹⁵ ERA R-1989.1.136, l 95, 105, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

³⁹⁶ ERA R-1989.1.146, l 121jj, 136, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 1 (1973).

lääbikostmisest ja kitsikusest. Seoses 1980. aastal toimuva Luterliku Maa-ilmaliidu kongressi ja eeldatava külalistevooluga tõstatab volinik üles küsimuse uute tööruumide saamisest³⁹⁷ – jääb aga mulje, et ainuke, mida ta esialgu saavutas, olid uued kardinad.³⁹⁸ Enne kongressi saadab ta siiski veel ühe kirja, milles nõuab ruumide värskendamist ja välistrepi poolelijäänud remondi lõpetamist.³⁹⁹

1984. aastal, seoses Tallinna rekonstrueerimisplaaniga otsustatakse Tatari 15 hoone lammutada (selleni jõutakse 1991. aasta juunis⁴⁰⁰) ning küsimuse alla tuleb volinikule uute ruumide hankimine, mis aga osutub suhteliselt problemaatiliseks, sest kord ei kannata uue hoone konstruktsioon voliniku raudseifide raskust,⁴⁰¹ kord aga puudub hoonele normaalne juurdepääs autoga.⁴⁰² Ümberkolimine leiab viimaks aset 1989. aastal juunis ning uueks aadressiks saab Pärnu mnt 8,⁴⁰³ milles voliniku institutsioon oma eksistentsi lõpetab.

Volinike pidevaks mureallikaks olid transpordi-küsimused. Kõrvuti RKKdelt saadavate aruannetega oli volinikul adekvaatse ülevaate saamiseks, tehtud töö kontrollimiseks ja suunamiseks teinekord vaja viibida „kohtadel”. Selleks võimaldas MN asjadevalitsus oma autopargist kasutada üht autot koos kindla aastase sõidulimiidiga. Volinik Teder viitab, et tema aastane sõidulimiit on 3600 km, mida olevat väga vähe.⁴⁰⁴ Järgnevatel aastatel limiit tõusis märkimisväärselt,⁴⁰⁵ kuid jäi siiski napiks, sest selle limiidi kulul sõitsid nii UN inspekteerijad kui ka välismaised kirikutegelased, kes voliniku valvsa pilgu all Nõukogude Eesti religioosse situatsiooniga tutvusid.⁴⁰⁶ Viimaks õnnestus Tederil saavutada sõidulimiidiks 18 000 kilomeetrit aastas.

³⁹⁷ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 216, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

³⁹⁸ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 139, 159, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

³⁹⁹ SUNVA karp nr 6, 1980.1, l 204, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

⁴⁰⁰ „Eesti Looduskaitse Seltsi ajalugu”, <http://www.elks.ee/index.php?id=881> (27. aprill 2011).

⁴⁰¹ SUNVA karp nr 7, l 32, 89, 116, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1984).

⁴⁰² SUNVA karp nr 8, 1987.1, l 50, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

⁴⁰³ SUNVA karp nr 9, 1989.1, l 156, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1989).

⁴⁰⁴ ERA R-1989.1.89, l 155, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1966).

⁴⁰⁵ ERA R-1989.1.104, l 162, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1968).

⁴⁰⁶ ERA R-1989.1.112, l 95, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

Võrdlemisi suurt tähelepanu oma sõiduvahenditele pööras läbi aastate volinik Piip – õigupoolest oligi üks tema esimesi avaldusi uuel töökohal seotud tema tööautoga, nimelt sellele sildi „Ei kuulu kontrollimisele” taotlemine, mis siiski tagasi lükatakse.⁴⁰⁷ Praktiliselt igal aastal proovib volinik Piip oma palvekirjades sõidulimiiti suurendada, kuid tulemusteta – veel 1980. aastate keskel viitab Piip endiselt 18 000 kilomeetrile aastas. Kilometraaži suurendamise kõrval oli Piibu mureks talle MN autopargist eraldatavate autode kvaliteet, kuna MN autopargi juht „saab probleemist aru garaažijuhataja tasemel”, mis tähendavat, et „volinik võib sõita ka kastruliga, mille rattad all” – garaažijuhataja sõnutsi käinud see usuasjade volinikule küll.⁴⁰⁸ 1979. aastal saadetud kirjas ütleb Piip, et tema käsutuses on olnud neli autot, mis kõik on teiste poolt vanaks sõidetud ning arvab enesel moraalse õiguse olevat nüüd viimaks uus sõiduauto saada.⁴⁰⁹ Kui ta 1981. aastal aga pöördus autobaasi juhataja poole auto tagaakna katmiseks kardinaga, siis soovitas see tal MN esimehe või asjadevalitseja poole pöörduda, mida Piip üpris ironilises kirjas (selliste küsimuste lahendamine nii kõrgel riiklikul tasemel!) ka tegi.⁴¹⁰ Järgnevaist selleteemalistest kirjadest saab teada, et lisaks volinikule endale kinnitati talle eraldatud auto kasutajaiks veel kaks inimest, mis voliniku jaoks tähendas seda, et ta sai autot kasutada vaid siis, kui see vaba oli.⁴¹¹

Ülalpool mainitud asjaolu, et volinik toetas alati vaimulike palveid auto muretsemiseks (mis vahetevahel ka rahuldati) sättis voliniku enda vaimulikega võrreldes mõnevõrra ebasoodsasse positsiooni. Nagu Piip tunnistas oma viimases auto-teemalises kirjas 1987. aastal, siis asjaolu, et talle on kogu aeg eraldatud „mahakandmise staadiumi” jõudnud autod, on valmistanud talle vaimulike keskuste juhtide ees alati piinlikkust.⁴¹²

⁴⁰⁷ Võib muidugi spekuloida, kas see taotlus oli seotud voliniku abi Oja päev hiljem esitatud avaldusega kasutada sama autot „kollektiivseks seenelesõiduks” – milline idee leidnuks kindlasti tuliseid toetajaid kohaliku vaimulikkonna seast (ERA R-1989.1.136, l 93–94, 96, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972)).

⁴⁰⁸ *Ibid.*, l 11. 106.

⁴⁰⁹ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 79, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

⁴¹⁰ SUNVA karp nr 7, 1981.1, l 188, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

⁴¹¹ SUNVA karp nr 8, 1985.2, l 20, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1985).

⁴¹² SUNVA karp nr 8, 1987.2, l 22, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

2.2. Kohalike võimuorganite tegevus religioonivaldkonnas

Ehkki volinike kätte koondus oluline osa religioonialasest teabest ja ka teatud võim asjade käigu üle otsustamisel, oleksid nad ilma piirkondlike alluvateta olnud suhteliselt jõuetud. Juba 1940. aastatel oli volinik Kivi teinud katseid saada endale konkreetseid alluvad TKde juures, kuid põrkunud mitmel pool vastuseisule.⁴¹³ 1960. aastate alguseks oli välja kujunenud olukord, kus religiooniküsimustega tegelesid TKdes kas üldosakonnad või eriosakonnad, tegevus ei toimunud plaani järgi ja kerkis esile vastavalt vajadusele.⁴¹⁴ Nt 1961. aastal, vastuseks UN voliniku nõudmisele saadab toonane Tartu TK esimehe asetäitja, hilisem kultuuriminister Johannes Lott andmed nelja erineva illegaalse usurühmituse kohta (jehoovatunnistajad, nelipühilased, üksiküritajana pensionärist prohvet Emma Sibul⁴¹⁵ ning duo – töötu Rosalie Orav ja TRÜ koristaja Aino Kõrda, „kelle pooldajate hulka kuuluvad vanemad ja psüühiliselt ebanormaalsed isikud”) ja kinnitab, et kõigi nende tegevus oli „paljastatud”, s.o. nende tegevuse kohta oli ajalehtedes ilmutatud artikleid ning lisaks sellele oli nende kohta kogutud andmeid, v.a. viimane grupp, kelle tegevus on nii kinnine, et sellest praktiliselt midagi ei teata, kuid nagu lubab aruanne – „tööd jätkatakse”.⁴¹⁶ Religioonialast ideoloogilist valvsust näitasid üles ka EKP kohalikud komiteed: 1958. aastast on teada juhtum, kus EKP KK PAOsse jõuab Haapsalu EKP LKst saadetud kaebus Lääne-Nigula kirikuõpetaja Pohlametsa kohta ühes materjalidega, milliseid see levitab piirkonna noorte seas. Kohalik parteiesindaja palub õpetaja karistamiseks ta kas kohalt vabastada või võtta kuueks kuuks jutlustamisluba,⁴¹⁷ 1959. aastast pärineb aga teade, et Laiuse koguduse õpetaja Eller oli välja saatnud 23 kirja koguduse liikmetele, kus palus raha kiriku remondiks ja kogus sel moel 625 rbl. Kohalik parteikomitee sai sellest aga teada ning tegi rahakogumisele lõpu.⁴¹⁸

⁴¹³ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 45j.

⁴¹⁴ TKde tegevust religiooniküsimustes sel perioodil on üksikasjalikumalt kirjeldanud Sõtšov (*Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas*, 111j).

⁴¹⁵ Emma Sibula isikut kasutas näitlikustamiseks oma loengutes Piibli kohta Tartu ateismiaktivist Anatoli Mitt: “Patmose elaniku Johannese ja Tartu kodaniku E. Sibula ilmutuste tõepärasus on võrdväärne. Vahe on puhtvormiline ning seisneb selles, et Johannese ilmutused on registreeritud pühakirjas, kuna E. Sibula omad Vabariiklikus Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogilise Haigla haiguslugudes.” (TÜR KHO 80.86, 1 35, Anatoli Miti isikuarhiiv. Ateismiteemalised materjalid).

⁴¹⁶ EAA T-15.1.16, 1 19–20, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1961).

⁴¹⁷ ERAF 1.194.25, 1 21, EKP KK PAO, Переписка Уполномоченного Совета по делам религиозных культов (1958).

⁴¹⁸ ERAF 1.194.42, 1 1–2, EKP KK PAO, Материалы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов (1960).

2.2.1. Kontrollkomisjonide loomine ja tegutsemisjuhendid⁴¹⁹

Vajadus toetada riiklike survevahenditega parasjagu käimasolevat ateistlikku propagandakampaaniat viis TKde juures spetsiaalsete üksuste, Religiooniseaduste Kontrollimise Komisjonide⁴²⁰ loomiseni. Küllap oli põhjuseks ka asjaolu, et TKde jaoks ei olnud religiooniküsimused ei enne ega hiljemgi kuigi olulised⁴²¹ ning aktivistide-religiooniala spetsialistide kaasamisega loodeti situatsiooni parandada – seda mitte ainult töö aktiveerimise, vaid ka seadusandluse järgimise küsimustes nii TKde kui usuühingute poolt, sest religiooniküsimustes asjatundmatud ametnikud olid pärast 1960. aastate alguse seadusemuudatusi liiale läinud isegi seaduseandjate endi jaoks. Õigupoolest oligi nii RKKde kui ka kõigi teiste uute ateismialaste struktuuriüksuste loomise üks peamisi põhjusi lootus kaasata tööle entusiastlikke ja asjatundlikke inimesi, et igas asutuses oleks mõni aktivist – ainult sel juhul säilis lootus, et selles ideoloogia-töö kõrvalises lõigus midagi ära tehakse. Uue allüksuse loomise põhjuseks võis olla ka katse lahendada erinevaid probleeme organisatsiooniliste vahenditega – „kui on ülesanne, siis loo ametkond, kes selle lahendab”⁴²².

Juriidiliselt oli kontroll-komisjonide näol tegu ühega paljudest „ühiskondlikest” komisjonidest seltsimehelike kohtute, avaliku korra kaitsmise rahvamaleva, ühiskondlike autoinspektorite, vabatahtliku tuletõrjeühingu jne kõrval. Algselt loodi kaastöökomisjonid NLs juba 1920. aastatel, et aidata prokuratuuril kontrollida sotsialistliku seadusandluse täitmist, kuid need lõpetasid oma tegevuse mõne aja möödudes. Uuesti elustati kaastöökomisjonide töö pärast NLKP XX kongressi 1956. aastal.⁴²³ Esmajärjekorras olid komisjonid loodud suurenenud kriminaalkuritegevusega tegelemiseks ning selle põhjus on ilmselge – GULAGi likvideerimise käigus vabanes poliitiliste vangide kõrval ka tohtu hulk kriminaalkurjategijaid, mis viis kuritegevuse hüppelise kasvuni. ENSVs hakati järelevalvekomisjone looma pärast NSVL MN ja NLKP määrust „NSVL Siseministeeriumi tööst” 1956. aasta 25. oktoobrist. Selle põhjenduseks kinnitati

⁴¹⁹ RKKde loomise ja tegevuse kohta liikvele läinud ekslikke seisukohti olen käsitlenud artiklis „Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis”, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (2011). RKKde tegevust koguduste igapäevaelus on üldjoontes kirjeldanud Sõtšov (*Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 148jj) ja Jaanus Plaat kahes oma teoses (*Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*, 203jj ja *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, 215jj).

⁴²⁰ Nimetused varieeruvad tugevalt ka ametlikes dokumentides, tihti on neid kutsutud ka ususeaduste järelevalve kaastöökomisjonideks, usukultusajade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjonideks või igapäevases ametialases kõnepruugis lihtsalt „usukomisjonideks”.

⁴²¹ Umbes aasta pärast ametiposti ülevõtmist saatis volinik Piip laiali küsitluse selle kohta, kas viimase kolme aasta jooksul on TKde istungitel religiooniküsimusi arutatud. Peale paarikolme erandi olid kõik vastused eitavad (ERA R-1989.1.147, 1 12, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, *Переписка с разными советскими органами и общественными организациями*, том 2 (1973)).

⁴²² Leonid Mletšin, *Brežnev* (Tallinn: Varrak, 2011), 11.

⁴²³ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 694.

vajadust „tugevdada üldsuse kontrolli paranduslike tööde asutuste tegevuse üle”. 1959. aasta 3. detsembril järgnes sellele ENSV Ülemnõukogu presiidiumi otsus, millega moodustati järelevalvekomisjonid kõigi TKde juurde. Järelevalvekomisjonide peamised ülesanded loetleti ENSV MN 1960. aasta 5. aprilli korraldusega nr 494-k kinnitatud järelevalvekomisjonide põhimääruses.⁴²⁴

RKKde loomine ei olnud kohapealne initsiatiiv – sarnased komisjonid olid juba loodud Ukrainas ja Vene NFSVs, mispeale seda *know-how*'d otsustati levitada kogu NL ulatuses. Kuna üleliidulises plaanis tegeles RKKde loomisega pigem VÕKN kui UN, siis oli ka Eestis nende käimalükkamises tegev peamiselt VÕKNi volinik Kanter. Juriidiliselt asetused RKKd ülejäänud ühiskondlike komisjonide raamidesse, töö spetsiifikat arvesse võttes koostasid aga UN ja VÕKN nende tegevuse tarbeks 1963. aasta juulis salajase põhimääruse ühes peamiste funktsioonide kirjeldusega, pealkirjaga „Üldisi küsimusi linnade ja rajoonide TKde alluvuses olevate RKKde tegevuse kohta”,⁴²⁵ mida igapäevases asjaajamises nimetati „Meelespeaks” („Памятка”). 1963. aasta 17. augustil saatis VÕKN volinik Kanter „Meelespead” TKdele laiali koos soovituselga „moodustada selline komisjon ka teie piirkonnas ja saata mulle komisjoni-liikmete koosseisu nimekiri”, mõnel pool (Kingissepa, Tallinn, Võru, Tartu) olid need ka moodustatud juba enne „Meelespea” saamist, teisel aga oli tegutsenud aktiiv samade küsimustega juba mitu aastat varem.⁴²⁶

Järgnevate kuude jooksul moodustatigi komisjonid peaaegu kõigis piirkondades, mitmeid piirkondi visiteeris komisjonide töö parema käivitamise nimel volinik Kanter isiklikult. Mõnel pool (nt Võru⁴²⁷ ja Rapla⁴²⁸ rajoonid) ei nähtud RKKde loomisel aga mingit mõtet ning vastuseisu komisjonide asjus võib leida ka hilisematest aastatest. Komisjonide esimeesteks said TKde (ase)esimehed või nende sekretärid.⁴²⁹ Mõnel pool moodustati komisjonid mitte ainult TKde, vaid veel ka külanõukogude või linna erinevate rajoonide juurde (Saaremaa, Paide, Hiiumaa jt), mõnel pool anti see tööloik aga külanõukogude juures tegutsenud alalistele kultuuri- või hariduskomisjonidele.⁴³⁰

⁴²⁴ EAA T-15.1.16, l 5–6, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1961).

⁴²⁵ ERA R-1961.1.121, l 8jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1963).

⁴²⁶ *Ibid.*, l 100.

⁴²⁷ ERA R-1961.1.133, l 26, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1964).

⁴²⁸ ERA R-1961.1.137, l 129, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров Союза ССР (1965).

⁴²⁹ Seetõttu on suhteliselt raske, kui mitte võimatu püüda vahet teha, kas nad tegelesid konkreetse religioonivaldkonda kuuluva probleemiga RKK esimehe või TK aseesimehena; seda enam, et suuremal jaol ei ole ka RKKde materjale eristatud TKde materjalidest, vaid on need koondatud ühisesse kausta pealkirjaga „Kirjavahetus religiooniküsimustes” vms.

⁴³⁰ SUNVA karp nr 2, 1974.1, l 25, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1974).

Nagu juba eespool mainitud, ei olnud kohalikud TKd ülemäära aldis tunnistama volinikku ülemusena, kelle käske tulnuks vastuvaidlemata täita. Samal moel ei mõistetud TKdes voliniku positsiooni juriidiliselt korrektse järelevõttegevuse asjus, kuna TKd, erinevalt volinikust, ei puutunud pidevalt kokku „vaenuliku ideoloogia ilmingutega”, mis kasutas iga võimalust tõestamaks usu-vabaduse puudumist NLS.⁴³¹ Kohalike TKde esindajad – niipalju kui neid religiooniküsimused üldse huvitasid – soovisid ennekõike, et töö oleks tehtud, mistõttu on arusaadav, et uute struktuuriüksuste loomine põrkus nende vastu-seisule ning struktuure ja tegevust püüti optimeerida nii komisjonide loomise käigus kui hiljemgi. Nt Saaremaal likvideeriti 1964. aasta 4. detsembril seoses kohaliku Ateistide klubi loomisega nii nõukogulike kombetalituste komisjonid kui ka Kingissepa RKK, mis oli loodud ühena esimestest (4. juunil 1963). Ateistide klubi allus EKP Kingissepa RKLle⁴³² ja tema sektsioonid (nõukogulike kombetalituste, usuühingute poolt seadusandlusest kinnipidamise kontrollimise, usklikega individuaalse tööga tegelemise jne) tegelesid kogu religioonialase tegevuse valdkonnaga. Sarnane Ateismi klubi loodi ka Hiiumaal,⁴³³ Võrus anti RKK ülesanded EKP alluvuses tegutsenud ateismikomisjonile⁴³⁴ ning ka Haapsalus oli RKK ja ateismikomisjoni tegevus ühendatud.⁴³⁵ Kui aga volinik ikkagi järjekindlalt nõudis RKK moodustamist, andis Kingissepa rajooni TK esimees oma kirjas 14. juunist 1965 üsna otsekoheses toonis teada, et on olemas Ateistide klubi ja „mingit paralleelset komisjoni meie enam ei moodusta. Pealegi tegeleb alaline sotsialistliku seaduslikkuse järelevalve komisjon sama küsimusega.”⁴³⁶

Neid probleeme püüti lahendada 1965. aasta septembris toimunud kahepäevasel kaastöökomisjonide esimeestele korraldatud seminar-nõupidamisel. Peetud sõnavõttud käsitlesid peamiselt nõukogulikke tavandeid ja teisi ateistliku propaganda valdkonna küsimusi, ühtlasi kurtsid esimehed, et ikkagi puudub

⁴³¹ Nt 1980. aastal koostatud RKKde tegevuse ülevaates juhib volinik Piip tähelepanu sellele, et enamiku RKKde tööplaanides rutiinselt kasutatud väljend „Kontrollida usukoondiste finants-majanduslikku seisut” ei ole konstitutsiooniliselt õige, kuivõrd sellises tegevus sõnastuses eeldaks sekkumist kiriku siseasjadesse (SUNVA, karp „Tööalaseks kasutamiseks 1967–83”, lehed nummerdamata). Mingit muutust tegevuses see märkus muidugi kaasa ei toonud.

⁴³² ERA R-1961.1.141, l 83, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1965).

⁴³³ ERA R-2048.1.1118, l 53, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

⁴³⁴ ERAF 1.302.42, l 29, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁴³⁵ ERA R-1961.1.137, l 127, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров Союза ССР (1965).

⁴³⁶ ERA R-1961.1.141, l 119, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1965).

selgus komisjoni tegevuspõhimõttes.⁴³⁷ Seminari kokkuvõtteks resümeeris MN esindaja (*sic!*), et komisjonide töö on vajalik, kuid ei ole õige neid segi ajada parteikomiteede juures tegutsevate ateismikomiteede või teiste komisjonidega – igal on oma funktsioon; kaastöökomisjonide ülesanded on ära määratud Meelespeas: „Seal, kus RKKsid veel ei ole või kus nende tegevusala on kaetud teiste komisjonide tegevusega, tuleb nad luua sel moel, nagu Meelespeas ette nähtud – konkreetsete ülesannetega täitevvõimu abistajatena.”⁴³⁸ Peamiste ülesannetena nähti religioosse olukorra jälgimist ja andmete analüüsi, usklike ja usutavade läbiviimise jälgimist, kirikute ideoloogiaga tutvumist ja tegevusmeetodite analüüsi, religiooniseadusandlusest kinnipidamise ranget jälgimist, registreerimata koguduste väljaselgitamist jms.⁴³⁹ Ohtrate eksimuste tõttu nende reeglite vastu ning vajadusest RKKde tööd paremini suunata koostas volinik Kanter UN-lt saadud instruksioonide alusel 1965. aasta augustis „Meelespea” täiendatud versiooni,⁴⁴⁰ mille esitlemine oligi ilmselt jutuks oleva seminari kokkukutsu-
mise üheks peapõhjuseks.

1966. aasta 26. novembril läkitas UN esimees Kurojedov volinikele RKKde ametliku põhimääruse projekti, mis koostati jätkuvate puudujääkide tõttu RKKde tegevuses: „Koosseis ja tegevus ei vasta paljudel juhtudel ülesannetele, mis nende komisjonide ees seisavad, s.o. kodanike südametunnistuse vabaduse hoidmise asjus ja religiooniseaduste õige täitmise kontrollis. Rea komisjonide töö ebakohtadeks on, et nende tegevus ei seisne mitte religioonialaste seaduste täitmise jälgimises, vaid tegutsemises selliste vahenditega, millel ei ole mingit pistmist nõukogude organite tegevusega seaduse jälgimise vallas. Paljud komisjonid on rõhunud eelkõige sellele, et kindaks teha usukoondiste eksimused, kuid on täiesti kõrvale jätnud selle, et kontrollida, kas nõukogude organid ei riku mitte ise korda.” Kurojedov avaldas lootust, et põhimääruse projekt „aitab õigesti taibata neid ülesandeid, mis komisjonide ees seisavad”.⁴⁴¹

Äsja ametipostile saanud volinik Tederil projektile lisandusi ega märkusi ei olnud, mistõttu saatis ta selle edasi ENSV MNle ühes palvega määrus vastu võtta. MNs valitses aga seisukoht, et igasuguste komisjonide loomisega on juba ammu liiale mindud ning erilist mõtet ei nähtud RKKdelgi, mistõttu Teder

⁴³⁷ ERA R-1961.1.137, 1 119jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров Союза ССР (1965).

⁴³⁸ ERAF 1.302.42, 1 29, ЕКР КК РАО, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁴³⁹ ERA R-1961.1.121, 1 9–10, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1963).

⁴⁴⁰ ERA R-1961.1.137, 1 115, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров Союза ССР (1965).

⁴⁴¹ LVMA 2iv.1/1.24, 1 12, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1966).

spetsiaalselt rõhutab nende vajalikkust;⁴⁴² põhjuseks oli ka see, et MN arvates puudus vabariigis „terav religioosne situatsioon”, nagu volinik Teder 1968. aasta alguse aruandes Kurojedovile kaebas.⁴⁴³ Küllap oli põhimääruse vastu võtmise üheks peamiseks põhjuseks voliniku vajadus selle abil murda TKde vastumeelsus järjekordse ja pooleldi „mitteametliku” komisjoni loomiseks või tööerakendamiseks – MN poolt kinnitatud määrus andnuks voliniku nõudmistele suurema kaalu;⁴⁴⁴ põhimäärus jääb aga sel aastal vastu võtmata. Järgneva aasta jooksul teeb volinik komisjonide asjus korduvalt suusõnalist *lobby*-tööd ning jää hakkab tasapisi liikuma. 1967. aasta lõpus saadab volinik MN esimehele Klausonile teistkordse palve, rõhutades, et iga TK juures on vajalik RKK olemasolu, kuna kirikute sissetulekud üha suurenevad, aktiveerunud on sektandid jne, mistõttu tööd usklikega ei tohi mingil juhul alahinnata, teisalt aga jätkuvad probleem komisjonide tööeesmärkidega, sest Teder märgib, et endiselt ei suudeta „kohtadel” vahet teha ateismikomisjonide ja RKKde vahel.⁴⁴⁵ Ettepanek määrus vastu võtta leiab sel korral positiivset vastukaja – mille juures ei olnud ilmselt mitte väikese tähtsusega 1968. aasta 15. novembril vastu võetud EKP ateismiteemaline otsus ning selle asjus peetud nõupidamine 12. veebruaril, kus volinik Teder komisjonide nukrat olukorda kirjeldas;⁴⁴⁶ samuti UN esimehe asetäitja Furovi 17. aprillil 1968 volinikele peetud ettekandes märgitud nõue edaspidigi komisjonide tegevust aktiveerida.⁴⁴⁷ 1968. aasta 18. juunil võetigi ENSV MN poolt vastu salajane määrus nr 214–17, millega kiideti heaks „Linnade ja rajoonide Täitevkomiteede usukultusasjade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimäärus”.⁴⁴⁸ Komisjoni tegevuse esimese eesmärgina märgiti kodanike konstitutsiooniliste õiguste kindlustamist religioossete organisatsioonide töös osalemisel ja vabadust viia läbi religioonivastast propagandat. Sellele järgnes mitteavalike keeldude nimistu,

⁴⁴² ERA R-1989.1.89, 1 193jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1966).

⁴⁴³ ERA R-1989.1.102, 1 19, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1968).

⁴⁴⁴ Sellele viitab ka 1969. aastal voliniku ringkiri TKde esimeestele, kus ta rõhutab vastuvõetud määruses antud „soovitus moodustada komisjonid kõigi TKde juurde” ((ERA R-1989.1.112, 1 114, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969)).

⁴⁴⁵ ERA R-1945.1.570, 1 1jj, ENSV Justiitsministeerium, Linnade ja rajoonide TSN Täitevkomiteede usukultusasjade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimääruse projekti kohta (1968).

⁴⁴⁶ ERAF 1.4.3745, 1 19jj, EKP KK, Стенограммы заседания секретариата ЦК КП Эстонии № 71–107 (1968).

⁴⁴⁷ ERA R-1989.2s.40, 1 106, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968).

⁴⁴⁸ ERA R-1.5.761, 1 65jj, ENSV MN, Salajased määrused (1968).

mille täitmise kontrolli RKKdelt nõuti – seetõttu on täiesti arusaadav, et ka põhimäärus pidi olema salajane. Eraldi toodi välja komisjonide tegevuse piirid nende keeldude kontrollimise nimel, mille juures spetsiaalselt rõhutati, et „administratiivseid õigusi komisjonil ei ole”.

Põhimääruse vastuvõtmisele järgnes Tederi kiri kõigile TKdele, kus nõudis „võimalikult üksikasjalikku” aruannet RKKde tegevuse kohta. Saabunud informatsioonide alusel on aru saada, et kuigi enamikes kohtades oli kontrollkomisjon moodustatud, esines siiski märkimisväärne arv neid kohti, kus see oli vahepeal sisuliselt tegevuse lõpetanud või oli ülesanded antud mõnele teisele paralleelselt tegutsevale tööüksusele (alaline sotsialistliku seaduslikkuse kontrolli komisjon, Ateismi klubi, EKP RK ja TK moodustatud ateistliku töö ühis-komisjon vms).⁴⁴⁹ Põhimääruse vastuvõtmine, voliniku utsitamine ja 1969. aastal toimunud järjekordsed rahvasaadikute valimised aktiveerisid komisjonide tegevust ja viisid uute koosseisudega komisjonide loomiseni. Survele andsid järele ka Saaremaa ja Hiiumaa TKd ning Ateismi klubide asemele moodustati RKKd, esimene 1969. aasta aprillis,⁴⁵⁰ teine sama aasta novembris.⁴⁵¹ 1970. aastateks olid RKKd (vähemalt nime poolest) olemas kõigi linnade ja rajoonide juures.

Kolmas, seekord avalik RKKde tegevuse alus, „Rajooni ja linna RSN TK juures asuva usukultusealase seadusandluse järelevalve komisjoni näidis-põhimäärus”, võeti vastu 1983. aasta 18. aprillil ENSV MN määrusega nr 226.⁴⁵² Ka see oli algselt pärit Moskvast (saadetud juba 1981. aasta 16. märtsil)⁴⁵³ ja sõnastuse poolest siin veidi kohendatud. Määruse taustana võib aimata nii 1981. aastal vastu võetud partei ateismiteemalist otsust kui ka vajadust „legaliseerida” komisjonid pärast 1977. aastal vastu võetud „Usukoondiste põhimäärust”, mis kinnitas ametlikult enamiku 1929. aastast saadik religiooniseadustele lisandunud salajasi otsuseid – seetõttu kadus vajadus salajase põhimääruse järele.

Selle põhimääruse sõnastus on mõnevõrra leebem, ilma eelmise versiooni keeldude nimistuta. Komisjonide tööeesmärke käsitletakse suuresti sarnastena „Meelespeast” alates: lisandunud on kirikliku noortetöö kontroll ja profülaktiline tegevus ususeadusandluse rikkumise vältimisel, seadusandluse rikkumisi käsitlevate materjalide üldistamine, usuasju puudutavate kaebuste kontroll ja see, kuidas usuorganisatsioonid täidavad nende käsutusse antud hoonete

⁴⁴⁹ ERA R-1989.1.104, I 133jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1968).

⁴⁵⁰ ERA R-1989.1.128, I 34, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1971).

⁴⁵¹ ERA R-1989.1.112, I 149, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

⁴⁵² ERA R-1.2.3625, I 100–102, ENSV MN, Määrused (originaalid). nr. 201–270 (1983).

⁴⁵³ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Tööalaseks kasutamiseks 1967–83.

lepingus sätestatud tingimusi – lühidalt öeldes seadustati põhimäärustes need asjad, millega komisjonid niikuinii tegelesid.

2.2.1.1. Komisjonide liikmeskond

Anderson ja Luchterhandt kinnitavad, et komisjonide taaselustamise taga võib näha Hruštšovi soovi rõhutada vabatahtlike organisatsioonide rolli kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel.⁴⁵⁴ See ei ühildu aga hästi selle perioodi poliitikaga partei eesrindlikust rollist ühiskondlike muutuste suunamisel, millele viitab Grossmann.⁴⁵⁵ Võimalik siiski, et kummalgi poolel on õigus ning tegu on suunamuutustega erinevatel aastatel. Igal juhul rakendusid komisjonid tööle täpselt nende kahe väite vahepeal – kuigi nime poolest „ühiskondlikud”, soovitati parimate töötulemuste saavutamiseks nende liikmeteks eelkõige kohalike omavalitsuste, ametiühingute, komsomoli, partei jt organisatsioonide liikmeid.⁴⁵⁶ Teisiti öeldes tähendas see, et „ühiskondlik töö” RKKs käis kaasas teatud ametikohaga, mis omakorda tähendas, et komisjoniliikmete huvi RKK tegevuse vastu ei pruukinud olla kuigi suur. On üsna kindel, et paljudes kohtades koosnesid komisjonid peamiselt „surnud hingedest”, kes reaalselt tegevusse ei lülitunudki.

Et komisjonid moodustati täitevkomiteede tegutsemise ajaks ühest „valimisest” järgmisele, siis võis juhtuda, et töötaja vahetumisel uus inimene ei pruukinud olla kompetentne või asjast huvituda.⁴⁵⁷ Halvimal juhul tähendas see seda, et iga kahe aasta tagant ei olnud RKKl erilist aimu usuühingutega ümberkäimisest – sellisele viitab Rapla rajooni RKK esimehe kiri 1985. aastast.⁴⁵⁸ Kuna ka valimiste vahepeal oli töötajate mobiilsus märkimisväärne (nt pikaajaliste komanderingute näol) ning mitmed liikmed võisid komisjoni tööst hälbida ka muudel põhjustel, siis tegelikkuses oli RKKde kaadri voolavus suhteliselt suur.⁴⁵⁹ Nt Viljandi rajooni RKK esimees teatab, et komisjon tuleb uuesti kokku alles pärast veebruaris toimuvaid valimisi, kuna „suurem osa liikmetest on lahkunud”⁴⁶⁰ ning sarnaseid teateid esineb üsna tihti. Vahetevahel asendati apaatsemad liikmed „komisjoni töö tugevdamiseks” uute inimestega, nagu

⁴⁵⁴ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 708, viide 29; Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 59.

⁴⁵⁵ Grossman, „Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954”, 375.

⁴⁵⁶ EAA T-15.1.16, l 5, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1961).

⁴⁵⁷ TKde töötajaskond ehk rahvasaadikud valiti oma ametipostile iga kahe aasta tagant, kuid mõnikord venis valimiste vahe ka kolme aasta pikkuseks. Toimunud valimiste kohta vt Eerik-Juhan Truuväli, *Valimisõigus ja valimised Eestis 1917–1980* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986), 140.

⁴⁵⁸ Volinik reageeris sellele mitmepäevase seminari korraldamisega. Vt SUNVA karp nr 7, 1981.2, l 116, 150, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

⁴⁵⁹ EAA T-15.1.1276, l 57, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁴⁶⁰ SUNVA karp nr 6, 1980.1, l 15, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

juhtus Kohtla-Järve komisjoniga 1982. aastal – kindlasti oli agaruse üheks põhjuseks samal aastal vastu võetud EKP ateismiteemaline otsus – kuid mõnikord sellest loobuti ning komisjon töötas edasi väiksemas koosseisus. Pole raske aimata, mida nimetatud asjaolud tõid kaasa seadusandluse tundmise asjus.

Enamasti olid RKKdes esindatud kohalikud ateismiaktivistid – EKP ateismisektsioonide liikmed, ühingu „Teadus” lektorid jne, kuid komisjonide koosseis on ametialade lõikes väga kirju, alates lihttöolistest kuni ettevõtete ja koolide direktoriteni.⁴⁶¹ Nagu ka EKP ideoloogiakomisjonidesse, nii kuulusid RKKdesse vahetevahel KGB kohalikud esindajad, nt 1980. aastal Tartus moodustatud komisjoni kuulus KGB osakonna töötaja Antti Talur.⁴⁶² Et RKKde üheks oluliseks töösfääriks oli koguduste raha-asjade kontroll, siis olid komisjonide liikmeteks enamasti ka TKde rahandusosakondade esindajad.

Komisjoniliikmete arv oli väga erinev ja sõltus hallatava piirkonna suurusest ning komisjoni eestvedanud isikute aktiivsusest. 1963. aasta aruandes kinnitab volinik Kanter, et loodud komisjonide suurus on 9–23 inimest⁴⁶³ ning sarnased arvud (8–23) esitab ta ka 1966. aasta alguse aruandes,⁴⁶⁴ kuid viimase juhul ta kas eksib või vassib teadlikult numbritega, et jätta komisjonide töössepuhendumisest parem mulje, sest juba 1965. aasta 4. maist oli talle teada, et peagi pärast tegevuse alustamist kuivas Pärnu RKK liikmeskond kokku viie inimeseni.⁴⁶⁵ Hilisemate aastate komisjonide suurus jääb ligikaudu samadesse piiridesse. Külänõukogude juurde loodud RKKde suurus oli enamasti kolm kuni viis inimest.

⁴⁶¹ Vt nt Tartu rajooni RKK liikmete nimekirja, EAA T-405.1.1451, l 5j, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

⁴⁶² LVMA 2iv.1/1.20, l 68, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1962). Jääb mulje, et KGB esindatus erinevates komisjonides oli mõnevõrra seotud piirkonna religioosse aktiivsusega. Nt kuulus KGB esindaja EKP Valga RK ateismikomisjoni, kus oli väga aktiivne saksa baptistide kogukond. KGB seotus komisjoniga tulenes vajadusest koordineerida ideoloogilist vastupropagandat – KGB pidas aktiivsemate usklikega „profülaktilisi vestlusi” ning teatud juhtudel määrati ka vanglakaristusi. Vt ka Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 178. Suuremat huvi NLs elavate sakslaste vastu näitas UN (ilmselt KGB instrueerimisel) üles alates 1971. aastast (vt SUNVA, karp „Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1971–1973” nr 1, 1971.2, l 22jj).

⁴⁶³ ERA R-1961.2s.56, l 21, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Отчеты и переписка, руководящие указания по православной церкви и духовенству (1964).

⁴⁶⁴ ERAF 1.302.42, l 23, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁴⁶⁵ ERA R-1961.1.141, l 84, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1965).

2.2.1.2. RKKde koostöö teiste ateistliku töö üksustega

Kuigi „Meelespeas” olid RKKde ülesanded täpselt kindlaks määratud, oli tõe kriteeriumiks praktika ja konkreetsusele sai saatuslikuks ateismiaktivistide suhteliselt piiratud hulk. Ühed ja samad inimesed kuulusid erinevatesse komisjonidesse (Tartu RKK raporteerib, et „1965. aasta alguses moodustati EKP Tartu LK juurde ateismi komisjon, kuhu haarati paljud TK juures töötanud komisjoni liikmed”⁴⁶⁶), mis soodustas küll eri valdkondade inimeste omavahelisi kontakte, kuid tulemuseks oli tööpiiride teatav hägustumine, kuna tegevused koos inimestega kippusid erinevatesse komisjonidesse kaasa liikuma. Nt Hiiumaalt teatatakse, et „Teaduse” ateismisektsiooni liikmed on „püüdnud saada ülevaadet oma rajooni usuorganisatsioonide tegevusest”⁴⁶⁷ – mis viitab kas kontakti puudumisele kahe üksuse vahel (mis on Hiiumaa kontekstis väheusutav) või ateismisektsiooni tungimisele RKK tegevussfääri. „Usuorganisatsioonide külastamise ja nendest kokkuvõtete ja järelduste tegemisega” tegeles ka Haapsalu „Teaduse” ateismisektsioon⁴⁶⁸ ning neid näiteid on mujaltki. Ehkki RKKde ja „Teaduse” omavaheline suhe oli Ateismi TMNis jutuks võetud üsna pea pärast RKKde loomist ja jõutud järeldusele, et „ateistid”⁴⁶⁹ peavad olema nendega kontaktis”,⁴⁷⁰ ei ole mingit märkimisväärset ühistegevust arhiivimaterjalide põhjal märgata – kui, siis toimusid kontaktid isikute tasandil, kes kuulusid mõlemasse üksusesse.

Teatud määral olid RKKd tegevuses ka uute tavandite alal, nt komisjoni soovitusel raporteeris perekonnaseisuaktide büroo igast abielusõlmimisest, lapse sünnist ja surmast nende inimeste töökohtadesse, keda sündmused puudutavad, et siis seal sündmust väärilt ja nõukogulikult tähistataks.⁴⁷¹ Uute tavandite ja muu ateistliku propagandaga olid komisjonid tugevamalt seotud just vahetult pärast loomist, kui nende tegevuse põhimõtted olid asjaosaliste jaoks veel mõnevõrra segased. Tartu rajooni RKK raporteerib sõnaselgelt: „Komisjoni liikmed teevad ka ateistlikku propaganda tööd ja mitmed liikmed teostavad ilmalikke kombetalitusi”, üks Tallinna RKK liige aga tegeles komisjoni ettepanekul ateismipropagandaga raadiosaadete vormis („Kommunistlik ideoloogia ja religioon”, „Veidi juttu kuradist” jne).⁴⁷² Mitmel pool püütigi uue komisjoni

⁴⁶⁶ EAA T-15.1.440, 17–8, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

⁴⁶⁷ ERA R-2048.1.1315, 1 21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

⁴⁶⁸ ERA R-2048.1.1181, 1 26, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

⁴⁶⁹ S.o. „Teaduse” ateismisektsioonide liikmed.

⁴⁷⁰ ERA R-2048.1.646, 1 33, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

⁴⁷¹ ERAF 1.302.42, 1 27, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при ЦМ ЭССР (1966).

⁴⁷² ERA R-1961.1.133, 1 25, 35jj, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1964).

tööülesanded sokutada juba tegutsevatele üksustele, milleks olid nõukogulike tavandite komisjonid. Ka ühingu „Teadus” Ateismi TMNi koosolekul 1963. aasta lõpus tegi EKP KK ateismilektor Kaljo Oja ettepaneku ühildada äsja loodud RKKd kombetalituste komisjoniga,⁴⁷³ kuid ilmselt juriidilistel kaalutlustel see ettepanek läbi ei läinud ning see oligi peamiseks põhjuseks, miks volinik seda laadi sünergiat püüdis vältida.

Hilisematel aastatel olid kokkupuutepunktiks uute tavanditega peamiselt kalmistupühade korralduslikud küsimused või mingi osa noorte suvepäevade organiseerimise juures. Kui vaadelda Tartu RKK tegevust, siis tehti 1978. aastal ettepanek arutada matuste küsimust ning selleks kokku kutsuda Matusebüroo, tavandinõukogu, kommunaalettevõtete kombinaadi ja TK kommunaalosakonna esindajad;⁴⁷⁴ samal aastal teeb RKK liige Helgi Sillaste ettepaneku sõita tutvuma Leetu sealse kombetalituste tegevuse ja sealsete kaastöökomisjonide tegevusega.⁴⁷⁵ 1980. aasta tööplaani võeti küsimus „Abinõudest nõukogulike kombetalituste laialdasemaks rakendamiseks”,⁴⁷⁶ 1984. aasta sama komisjoni tööplaanis on ka kalmistupäevade korraldamise küsimus⁴⁷⁷ – kõik need on aga olnud ühekordsed ettevõtmised ning ei ole märgata, et komisjon oleks järjepidevalt seotud uute tavandite läbiviimisega. Seetõttu oli komisjonide peamine seos uute tavanditega statistika-alane, millised andmed edastati volinikule.

Religioonialane statistika võis olla ühendavaks teemaks ka EKP ateismikomisjonidega. Nt 1978. aasta kohta raporteerib Tartu RKK, et VÕK Uspenski koguduse sissetulekud on kasvanud ja teeb ettepaneku, et seetõttu tuleks laiendada ateistlikku kasvatustööd vene rahvusest elanikkonna seas.⁴⁷⁸ Seos võis olla ka vastupidine – RKKd said oma otsesed tegevusjuhendid ideoloogiakomisjonidelt või nende ateismisektsioonidelt. 1971. aastal on EKP Tartu ateismikomisjon võtnud vastu otsuse,⁴⁷⁹ kuidas oleks paslik mitte tähistada jõule ja selle asemel tähistada „näärpäeva” ning sellega seoses teinud ettekirjutused ka kohalikule TKle „organiseerida käesoleval perioodil oma töö nende ettepanekute elluviimiseks”.⁴⁸⁰ Selline juhtum ühes faktiga, et paljud RKKde liikmeid olid tegevad muude ateistliku (propaganda)töö üksuste juures, selgitab ilmselt üsna hästi, millisel positsioonil asusid RKKd ideoloogilise töö ja seadusandluse järgimise kontrolli skaalal. Koostöö EKP ateismikomisjonidega võis toimuda võrdväärse partnerluse korras – 1969. aastal korraldati Tallinnas mitu ühist reidi Tallinna kirikutesse, kus „tutvuti inimeste kategooriatega, kes kirikuid

⁴⁷³ ERA R-2048.1.589, l 38–39, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

⁴⁷⁴ EAA T-15.1.1219, l 39, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

⁴⁷⁵ *Ibid.*, l 17.

⁴⁷⁶ LVMA 2iv.1/1.20, l 1jj, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1962).

⁴⁷⁷ EAA T-15.1.1674, l 26, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1985).

⁴⁷⁸ EAA T-15.1.1276, l 39, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁴⁷⁹ Seda otsust on tutvustatud EKP kohalike komiteede tegevust käsitlevas peatükis.

⁴⁸⁰ EAA T-15.1.51, l 9–11, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971).

külastavad ja peetavate jutluste sisuga. Mõlema komisjoni poolt ühiselt valmistati nimetatud küsimus EKP Tallinna LK büroole, kus võeti vastu otsus selles küsimuses”.⁴⁸¹ Samad üksused ühendasid oma jõud ka Tartus, et „saada põhjalikum pilt toimuvast ja põhjendatult koostada ideoloogilise töö plaanid.” Neist reididest tehti ühised kokkuvõtted ja „töötati välja ettepanekud järgmisteks aastateks”.⁴⁸² Sarnast koostööd on Tartus märgata veel järgnevatelgi aastatel, kuid siis leidsid need aset vaid suuremate kiriklike pühade puhul (ülestõusmispühad, jõulud).⁴⁸³ Kohtla-Järve RKK aga pidas mingil perioodil isegi ühiseid istungeid EKP LK PAOga, kus arutlusel oli nt individuaalse töö seisukord erinevates usklikte gruppides.⁴⁸⁴

Komisjonide koostöö toimus ka KGB kohaliku osakonnaga, seda eelkõige äärmuslikeks peetud, riigipoolsele dressuurile vähemalluvate (registreerimata) usuühenduste kontrolli küsimustes. Nt Tartu RKK teavitab oma aruandes volinikule, et teravdatud tähelepanuga jälgitakse nelipühilasi ning nende üritustest antakse teada KGBle.⁴⁸⁵ Üldiselt on viited RKKde dokumentatsioonis KGBle suhteliselt harvad ning seotud enamasti omavahelise mõlemasuunalise infovahetusega, mis ei olnud aga regulaarne, vaid leidis aset konkreetsetel juhtudel.

Varasemad volinikud sellest numbrit ei teinud, kuid 1975. aastal on Leopold Piip saatnud komisjonide segunemise küsimuses märgukirja EKP KK sekretärile Väljasele, milles annab teada, et Haapsalu rajooni RKK esimees on samal ajal ka EKP RK juures tegutseva teaduslik-ateistliku propaganda komisjoni esimehe asetäitja. Ta palub sellele juhtida nii asjaosalise enda kui ka teiste EKP komiteede tähelepanu, sest UN ei pea sellist praktikat soovitavaks, kuna „suhtlemine usuühingutega toimub riiklikul tasandil ning lähtudes töö huvidest on teatav rafineeritus vajalik”.⁴⁸⁶ Pole aga kuigi usutav, et see kiri midagi muutis, sest ateismiala aktivistid olid defitsiitne kaubaartikkel. Sarnasele probleemile juhtisid tähelepanu 1978. aastal Eestit visiteerinud UN töötajad, kes märkisid, et komisjonide koosseisu on viidud partei-, nõukogude-, komsomoli- ja administratiivorganite liikmeid, mis on põhimõtteliselt väär, sest nende inimeste töö ja amet juba iseenesest tingib religiooniseaduste kontrollimist. Samas aruandes märgiti sedagi, et paljud RKKd ei ole ikka veel aru saanud, et komisjoni töö ei ole mitte mingil juhul ateistliku töö tegemine – see pärsib vajaliku kontakti leidmist kogudustega.⁴⁸⁷ Tundub aga, et neist märkustest ei olnud kuigi palju

⁴⁸¹ ERA R-1989.1.112, l 179, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

⁴⁸² EAA T-15.1.54, l 5, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1972–74).

⁴⁸³ EAA T-15.1.63, l 2–3, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁴⁸⁴ ERAF 1.302.42, l 25, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при ЦМ ЭССР (1966).

⁴⁸⁵ EAA T-15.1.1219, l 17, 36–37, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

⁴⁸⁶ SUNVA karp nr 5, 1975.2, l 137, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1975).

⁴⁸⁷ SUNVA karp nr 6, l 78, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1978). Sarnaseid

abi, mille kinnituseks on nt Anatoli Miti visiit enda „kureeritud” Sõbra tn kirikusse Tartu RKK liikmena.⁴⁸⁸

2.2.1.3. Komisjonide tegevuse aktiivsus ning volinike tegevus RKKde/TKde suunaja ja ohjeldajana

Nagu viitab Sõtšov,⁴⁸⁹ ei järgnenud komisjonide loomisele plahvatuslikult aktiivset represseerivat tegevust – komisjonid sulandusid oma töösfääri pikka-mööda, siiski mõnede aktiivsemate eranditega (Paide, Tallinn, Kohtla-Järve, Tartu, Narva).⁴⁹⁰ Mitmete komisjonide puhul aga kohtuti ainult komisjoni loomiseks ning tööülesannete jagamiseks ja sinnapaika see ka jäi. Sellegipoolest kinnitab volinik Kanter oma informatsioonis EKP KK PAOle 1966. aastal, et „komisjonid on ära teinud suure töö” ning täiendab seda ohtrasõnaliste edulugudega, kus olulise tähelepanu saavad Kohtla-Järve ja Narva kandi RKKd.⁴⁹¹ Nende piirkondade esiletoomise põhjuseks on asjaolu, et üksikasjaline ülevaade kõigi komisjonide tööst volinikul puudus (piirduti üldsõnaliste aastaaruanne-tega) ning seetõttu osutus äärmiselt kasulikuks Kohtla-Järve komisjoni esimehe saadetud väga põhjalik ettekanne, mille saamisele viitab volinik oma ringkirjas RKKdele, kus ta nõuab ka ülejäänud komisjonidelt suuremat pühendumist aru-andlusele.⁴⁹² Voliniku ettekande positiivse tooni taustaks on kindlasti soov näidata, et tema enda initsiatiiv ja energia nende üksuste loomiseks ei ole asjatult kulutatud. Voliniku ettekande teatud paisutatusele viitab ka eelmainitud 1965. aastal läbi viidud seminar RKKde juhtidele, mille lõppsõnas kinnitas MN esindaja Hõbe, et „praegune ülesanne on selles, et igal pool komisjonide töö aktiveerida”⁴⁹³

1960. aastate esimeses pooles olid paljud kirikuid represseerivad ideed ja teod küll üldise religioonipoliitika viljad, kuid tegelikult kohapealset päritolu, mitte keskuse otsuste nõudmiste peale aset leidnud. Sellel oli kaks peamist põhjust: vulgaarateistliku kampaania loodud kuvand usklikust kui mitte

juhtumeid esines ka kõrgemates sfäärides, nt 1957. aastal saatis VÕKN kõigile volinikele hoiatuseks õpetliku loo nende Saraatovi oblasti ametivennast, kes oli sealse metropoliidiga sattunud tõsisesse konfrontatsiooni taevase kuningriigi olemasolu küsimustes. Memos kinnitatakse, et selliseid asju ei tohi endale lubada ja nii ei ole sobilik vaimulikega käituda (ERA R-1961.2s.39, l 112j, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Распоряжения Совета Министров ЭССР. Протоколы заседаний Совета. Справка о церкви в СССР (1957)).

⁴⁸⁸ EAA T-15.1.1346, l 61–64, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980). See juhtum leiab põgusat tutvustust allpool nelipühikoguduse registreerimise käsitlemisel.

⁴⁸⁹ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 149.

⁴⁹⁰ Komisjonide aktiivsuse küsimusi olen käsitlenud artiklis „Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis”, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (2011).

⁴⁹¹ ERAF 1.302.42, l 23–30, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁴⁹² EAA T-15.1.440, l 6, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

⁴⁹³ ERAF 1.302.42, l 29, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

täisväärtuslikust inimesest ja ühiskonnaliikmest, mistõttu jäi mulje, nagu kehtiksid seadused nende suhtes teatud mõõndustega; teiseks põhjuseks oli veel 1960. aastateni sõjapurustuste tõttu kummitanud ruumipuudus. Nt Tartu TK kavatses ühendada Pauluse ja Peetri kogudused, et Pauluse kiriku ruumid muuta spordiliidu võimlaks ja televisioonistuudioks, sest „vastuväited, mis võiksid tekkida, ei ole sisulist laadi ega tohiks selle suure tähtsusega põhimõttelise küsimuse lahendamist segada”.⁴⁹⁴ Sarnased ideed ringlesid mujalgi: Hiiumaa TK oikumeenilise tegevuse tagajärjel suunati ühtedesse ruumidesse tegutsema luteri- ja baptistikogudus, milline samm oli põhjustatud vajadusest lasteaija järele.⁴⁹⁵ Tallinna TK aga arutas „vastavalt rahvasaadikute ja lapsevanemate taotlusele” Nõmme rahu koguduse filiaali ühendamist peakirikuga ja leiti, et „taotlus on põhjendatud ning ei too kaasa usklikke religioossete huvide ja tavade kitsendamist”. Hoone otsustati üle anda Tallinna Keskrajooni laste spordikoolile.⁴⁹⁶

Mis aga puudutab koguduste üle kontrolli kehtestamist, siis erilist aktiivsust ei tekkinud komisjonide tegevuses ka hiljem ning sellele viitavad volinike regulaarsed kirjad RKKde esimeestele, kus ta neid erinevate möödalaskmiste ja vajakajäämistest asjus hoiatab ning intensiivsemalt töötama kutsub. Volinik Tederi 1968. aasta alguse aruandest RKKde kohta selgub, et praktiliselt tegelevad komisjonide tööga ainult komisjonide esimehed, mistõttu „on juhtunud mitte harva seda, et kohalikud võimuorganid on sattunud kohtadel mõnelgi korral rumalasse olukorda.”⁴⁹⁷

Lisaks religioonitemaatika ebaolulisele olid komisjonide madalal aktiivsusel ka muud põhjused – Tartu komisjoni raportid näitavad läbi aastate, et rikkumisi

⁴⁹⁴ EAA T-15.1.440, I 3–4, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965). Sellest saatusest kirik küll pääses, kuid pidi ohverdama poole oma saalipinnast laoks ning kõrvalhoone Spordimuseumile („Tartu Pauluse kiriku ajaloo”, <http://www.eelk.ee/~tpauluse/ajalugu.html> (27. aprill 2011)).

⁴⁹⁵ ERA R-1989.1.62, I 105jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1962).

⁴⁹⁶ ERA R-1989.1.76, I 161, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964). Tüüpiline likvideeritud koguduste hoonete saatuse oli edasine eksistents klubi, võimla või laohoonena, mille käigus enim kannatasid maapiirkondade kirikuhooned, sest majade hooldamine oli puudulik. Volinikud ei näidanud selliste hoonete suhtes üles kuigi suurt empaatiat – nt volinik Piip teatas 1973. aastal vastavasisulisel küsimusel peale: kui hoone enam UN registreeritud kirikute või palvelate nimekirjas ei ole, kuulub „kiriku edaspidine eksisteerimine kohaliku TK kompetentsi ega vaja UN poolt sanktsioneerimist”, seejuures oli ainsaks tingimuseks, et majalt oli maha võetud rist ja eemaldatud igasugune muu religioosne atribuutika (ERA R-1989.1.147, I 150, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 2 (1973)). Vt ka Andrei Sõtšov, „Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64”, *Acta Historica Tallinnensia* 11 (2007): 126j.

⁴⁹⁷ ERA R-1945.1.570, I 2, ENSV Justiitsministeerium, Linnade ja rajoonide TSN Täitevkomiteede usukultusajade seadusandluse kontrollimise kaastöökomisjoni põhimääruse projekti kohta (1968).

on olnud vähe või üldse mitte ning 1975. aasta aruandes volinikule kirjutab komisjoni esimees, et kuna vaimulike lojaalsusega on kõik korras ja aruandlus korrektne, siis „pole meil olnud tarvidust liigseks kahtlustamiseks”.⁴⁹⁸ Ei ole aru saada, kas EELK Tartu Peetri kogudus, saates Tartu RKK esimehele Tõnu Antonile kutse kiriku 100. aastapäeva tähistamisele, mõtles seda ka veidikese irooniaga, kuid Anton tänas kutse eest ning soovis „jätkuvat meeldivat koostööd”.⁴⁹⁹ Paide RKK aga raporteeris, et „tööd lihtsustab see, et rajoonis puuduvad registreerimata usuühingud”.⁵⁰⁰ Samas on aga näiteid selle kohta, et mõnel pool oligi komisjonide tegevus (periooditi) aktiivsem, kuid selle põhjuseks ei pruukinud olla mitte komisjoniliikmete isiklik entusiasm, vaid reaktsioon konkreetsete vaimulike kangekaelsusele, kes keeldusid allumast represseerivatele seadustele. Nii on Kohtla-Järve RKK materjalides läbi 1960. aastate kaebusi baptistivaimuliku Jaan Hanni kohta, keda mitmel puhul ka trahviti ning ähvardati vaimulike registrist väljaheitmisega, milleni asi siiski ei läinud.⁵⁰¹

Komisjoni tegevuse äkilise elavnemise põhjuseks võisid olla suured möödalaskmised tehtud töös, mida tagantjärele parandama hakati. Kui Kohtla-Järve RKK tegevust Hanni ohjeldamisel võib pidada ikkagi suhteliselt rutiinseks, siis 1971. aastal saabunud kaebekirja⁵⁰² peale Kiviõlis valitseva religioosse seisukorra kohta on komisjon tõsiselt asja ette võtnud ning usinast tööst annab märku juba arhiivisäilikute paksus. Probleem lahendatud, langeb arhiivimaterjalide hulk drastiliselt ning taas võib väita, et komisjon ei paista silma erilise aktiivsusega. Kiviõli usklikel vedas edaspidigi – kümme aastat hiljem oli Kiviõli kontrollkomisjon sedavõrd passiivne, et kui komisjoni esimees 1982. aasta

⁴⁹⁸ EAA T-15.1.63, 1 2–3, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁴⁹⁹ EAA T-15.1.1615, 1 83, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1984). NB! Kirjavahetus toimus situatsioonis, kus 1982. aastal oli partei poolt vastu võetud ateismialane otsus „Vabariigi elanikkonna ateistliku kasvatuse tõhustamisest” (ERAF 1.4.6047, 1 4jj, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 28 (1982)). See nõudis ideoloogilise töö, ilmalike kombetalituste jms aktiveerimist. 1986. aastal oli EKP KKS arutlusel selle otsuse täitmise aruanne just Tartus (ERAF 1.4.6801, 1 1jj, EKP KK, Протокол заседания Секретариата ЦК КП Эстонии №14 (1986)) ning üldjoontes sedastati, et suurt midagi ette ei olnud võetud.

⁵⁰⁰ LVMA 459JR.1.1761, 1 2, Paide rajooni TK, RKK tegevuse aruanne (1983).

⁵⁰¹ Probleemid temaga lõppesid 1960. aastate teisel poolel, mil Hanni esineb mitmes voliniku kirjas tema informaatrina. Ilmselt sekkusid kas „vastavad organid” või oli Hanni nõus hakkama voliniku informaatoriks nende omavahelise „kakkuleppe” tulemusena – vt ERA R-1989.2s.38, 1 149, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при ЦМ СССР. Проект „Положения о религиозных объединениях в СССР”. Справка Совета „О претензиях Ватикана по вопросам католической церкви в СССР” (1967); ERA R-1989.2s.42, 1 4, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при ЦМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

⁵⁰² LVMA 2iv.1/1.29, 1 1jj, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1971).

märtsis selle asjus Kohtla-Järve RKK koosolekule aru andma kutsuti, siis ei vaevunud ta isegi kohale ilmuma.⁵⁰³

Aktiivset tegevust võis põhjustada ka entusiastlik komisjoniesimees või õnnestunud, kohusetruude liikmete valik, nagu juhtus 1981. aasta alguses Kohtla-Järvel moodustatud RKK puhul. Aktiivsest tegevusest annab märku juba kooskäidud kordade arv – 10 korda esimese tegutsemisaasta jooksul. Tõsi, juba aasta lõpus on märgata esimesi väsimuse märke („ühiskondlikel alustel” tegevust püütakse lükata TK õlule⁵⁰⁴), järgnevatel aastatel langeb aga aktiivsus tunduvalt ning koos käiakse maksimaalselt kord kvartalis. Komisjoni tegevuse materjalid kaovad pärast 1985. aastat – sel aastal toimusid rahvasaadikute valimised ning on võimalik, et pärast seda uut komisjoni ei moodustatudki ja kontrolli kirikute üle viisid läbi lihtsalt TK liikmed ilma mingi komisjonita.

Kui RKKde peamiseks ülesandeks oli hoida religioossed ringkonnad seadustega määratud piirides, siis on müriaadidena neid juhte, kus sätestatud piiridest läksid üle ka RKKde esindajad ise ning märgata võib ka, et liialdusi toimus rohkem pärast uute seaduste vastuvõtmist või partei ateismiteemalisi otsuseid. Eksimuste peamiseks põhjuseks oli küsimus sellest, kui kaugele ulatuvad oma kohustuste täitmisel RKKde/TKde osakondade õigused. Volinike kirjavahetuse põhjal RKKde esimeestega võib täie kindlusega öelda, et volinikud tegutsesid selle nimel, et RKKde/TKde tegevust neile ettenähtud raamidesse suunata.⁵⁰⁵ Jääb mulje, et komisjonide aktiveerimine kulges üsna vaevaliselt, ent tööle rakendudes sai probleemiks see, et nad kippusid tegutsema isepäi ja reeglitest üle astudes. Nt volinik Kanter kirjutab Tartu RKK esimehele pärast aruande saamist järgmiselt: „Komisjoni tegevuseesmärgiks on TK ühiskondlik abistamine, et olla tema kõrval ja silmad. Töötades kontrolli alal ei peaks komisjon ise mingeid otsuseid vastu võtma, vaid informeerima komisjoni esimeest ja TKd, kes juba ise võtavad vastu vastavad otsused. Teie aruandlusest on aga näha, et komisjon ise kuulab ära asutuste direktorite ja matusebüroo aruandeid. Selline tegevus väljub komisjonide kompetentsist, sellega tegeleb TK. Selliste eksimuste vältimiseks soovitame teil osa võtta aasta teises pooles aset leidvast komisjonide esimeeste seminarist.”⁵⁰⁶ Sarnaseid seminare oli korraldatud juba enne RKKde loomist ning korraldati kuni nõukogude perioodi lõpuni vähemalt kord aastas. Nende temaatika käsitles religioonialast seadusandlust, selle

⁵⁰³ LVMA 2iv.1/1.39, l 3, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1982).

⁵⁰⁴ LVMA 2iv.1/1.38, l 26, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1981).

⁵⁰⁵ Sarnane probleem valitses Venemaal juba enne Teist maailmasõda. Vt Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State*, 104. Ka UN esimees Kurojedov kaebas aastate vältel korduvalt NLKP KKle, et kohtadel rikutakse usklike õigusi ja suletakse ebaseaduslikult kogudusi (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 392).

⁵⁰⁶ EAA T-15.1.440, l 9, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965). Tege-
likkuses olid TK otsuste vastuvõtmise juures ikkagi RKKde esindajad – meenutagem, et RKKde esimehed olid samal ajal ka TKde (ase)esimehed või sekretärid.

elluviimist, komisjonide tööd jne, kuid sekka ka ideoloogilisemaid küsimusi ning välispoliitikat puudutavaid ettekandeid. Enamasti järgnesid seminarid olulisematele UN poolt tulnud juhenditele, nt 1961. aasta 17. augustil Toompeal toimunud TKde aseesimeeste nõupidamise päevakorras olid punktid riikliku kultustealase seadusandluse rakendamisest, usuühingute, palvehoonete ja kiriku varanduse ühekordsest arvestusest ja usuvastasest propagandast.⁵⁰⁷ Informat-siooni komisjonide lihtliikmetele edastasid komisjonide esimehed, lisaks korraldati neile veel eraldiseisvaid loenguid ususeadusandluse küsimustes.⁵⁰⁸

Ohtrate märgukirjade ja seminaride, kohapeal toimunud RKKde suunamiste ning hilisemate inspekteerimiste (nii voliniku kui tema abi poolt), „Meelespeade” ning 1968. aastal vastu võetud põhimääruse abil suutsid volinikud suruda komisjonid enam-vähem sellesse rolli, kus nad tegutsema pidid – olema „silmad ja kõrvad”, mitte ülemäära iseseisvalt mõtlev ja tegutsev üksus. Kui-võrd religiooniküsimused olid niikuinii TKde jaoks tüütu kõrvalteema, siis kärpis näpuganäitamine indu religiooniküsimustega üldse tegeleda, mis viis selleni, et umbes 1960. aastate keskpaigast alates pidid volinikud hakkama oma alluvaid pigem tagant utsitama, kui neid õigel teel hoidma. Nt 1974. aastal märkeb volinik Piip, et mitmel pool komisjonides on hakanud ilmne „endasse-sulgumine” ning palub selle vältimiseks kohalikel parteikomiteedel võtta RKKde küsimused arutlusele.⁵⁰⁹

Volinik sai RKKde tegevusest aimu aastase perspektiivplaani alusel, mis saadeti volinikule koos eelmise aasta aruandega. Tegevusplaani pidi kinnitama kohalik TK, kuid paljudel juhtudel seda nõuet ei järgitud. Nende sõnastus oli tihtipeale umbmäärane ja üpris ebamäärase ülesannete täitmisajaga, tihtipeale kopeerisid tööplaanid üksteist aastast aastasse: nt Tartu RKK tööplaanid nägid enamasti välja järgmiselt: aastaaruande läbiarutamine, usuühingute aruannete läbiarutamine, lihavõttepühadel toimunud ürituste läbiarutamine, inventuurid usuühingutes, ilmalikud kombetalitused Tartu linnas, komisjoniliikmete aruannete ärakuulamine, ülesanded seoses jõuludega ja järgmise aasta tööplaani arutamine.⁵¹⁰ Ehkki see kohati erines, siis üldjoontes ei näinud RKKde liikmed oma tegevuse fikseerimisega eriti vaeva, mistõttu on üpris vähe materjale RKKde igapäevase tegevuse kohta (nt aruanded visiitidest kirikusse jõulu-pühadel, veel harvemini rutiinsete kontrollvisiitide kohta) ja harvad on ka koos-viibimiste protokollid, kus jagati liikmetele ülesandeid ning käsitleti esile-kerkinud probleeme, milleks enamasti olid koguduste finantsküsimused. Kiire-mad tööülesanded andis komisjoni esimees liikmetele edasi kas isiklikult või

⁵⁰⁷ ERA R-1989.1.55, 1 75, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1961).

⁵⁰⁸ EAA T-15.1.1787, 1 65–66, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1987).

⁵⁰⁹ ERA R-1989.1.147, 1 104, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 2 (1973).

⁵¹⁰ EAA T-15.1.1496, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1982). Vt ka lisa nr 5.

telefoni teel.⁵¹¹ See on ka põhjuseks, miks komisjonide arhiivid sisaldavad peamiselt esimeeste vastuseid kirjadele ja aruandlust ülalttulnud nõudmiste asjus.

1980. aastateks oli komisjonide hoog (üksikute eranditega) suhteliselt maha käinud, millest annavad tunnustust mitmed asjaolud, nt pidev komisjoniliikmete ja komisjonide aruannete hilinemine⁵¹² ja tehtud töö pealiskaudsus – volinik kaebab aastate vältel, et „paljudes TKdes ei kontrollita, kas valitud juhatuse ja revisjonikomisjoni liikmed on kõik usuühingu juriidilised liikmed (s.o. need, kes on sõlmitud lepingule alla kirjutanud). Volinikule saadetakse materjalid viseeritakse formaalselt, ei süveneta”⁵¹³ jne. Süüdistuse pealiskaudsuses ja „formaalses suhtumises” esitasid ka 1978. aastal Eestit visiteerinud UN töötajad, mille kohta volinik Piip MNle ja EKPlle aruande esitas.⁵¹⁴

Hoolimata sellest, et volinik paiknes nõukogude „toiduahelas” kõrgemal kui RKKd, ei õnnestunud tal teinekord oma seisukoha läbisurumine või kohalike RKKde tegevuse suunamine neisse raamidesse, mida seadus ette nägi.⁵¹⁵ Arhiivimaterjalidest võib leida mitmeid juhtumeid, kus volinik võis küll anda kirikule õiguse või loa, kuid kohalik omavalitsus ignoreeris seda, nt 1965. aastal on Tartu Pauluse kogudus saanud volinikult loa korraldada parasjagu restaureerimisel olevas kirikus jõuluõhtul jumalateenistus ning kuigi koguduse avalduses kinnitatakse ka valmidust „täpselt teostada vastavat tuletõrjealast määrust küünalde süütamiseks”, jääb asi pidama kohaliku TK loa taha, kes põhjendab oma keeldumist sellega, et „riikliku komisjoni poolt vastu võtmata hoones ei tohi korraldada mingeid üritusi”.⁵¹⁶

TKde ja voliniku vastuolusid illustreerivad ilmekalt erinevad juhtumid kalmistupühade korraldamise asjus. Nagu eelnevalt mainitud, raskendati nende korraldamist 1958. aastast alates. Parimal juhul lubati ideoloogiast lähtuvatel statistilistel põhjustel kiriklikke kalmistupühasid korraldada alles nädal või paar pärast nende ilmalikke vastandeid. Tihti aga juhtus, et kogudusi nõõgiti selles asjas veelgi põhjalikumalt. Kas siis oli põhjus UN muutunud suhtumises või TKde ilmsetes liialdustes nende küsimuste lahendamisel, igal juhul on mitmel puhul näha, et volinik on sõna võtnud usklite kaitseks.

1963. aastal saatis EELK Narva kogudus kirja Kohtla-Järve RKKle, milles kurdeti, et juuni esimestel päevadel andis kogudus sisse avalduse vabaõhujumalateenistuse pidamiseks 16. juunil. Kui telefoni teel selle kohta aru päriti, siis selgitati TKst, et luba ei saa anda enne, kui surnuaial on välitööd lõpetatud,

⁵¹¹ SUNVA karp nr 2, 1976.1, l 31, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976); EAA T-15.1.1276, l 83, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁵¹² EAA T-15.1.1408, l 42jj, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981).

⁵¹³ EAA T-15.1.1674, l 42, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1985).

⁵¹⁴ SUNVA karp nr 6, l 76jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1978).

⁵¹⁵ Neid küsimusi käsitleb James W. Warhola, „Central vs. local authority in Soviet religious affairs, 1964–89.,” *Journal of Church & State* 34.1 (1992).

⁵¹⁶ EAA T-15.1.440, l 11–12, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

mis juhtub septembris. Kui septembris asja kohta taas uuriti, siis vastas TK, et oktoobris.⁵¹⁷ 1967. aastaks on kohalikel sellisest käitumisest küllalt saanud ning nad pöördusid voliniku poole, kes selle aasta 1. juunil saatis Kohtla-Järve TKle kirja, kus ütleb, et „praktikat, kus kiriklikke surnuaiapühasid ei lubata läbi viia või lubatakse neid läbi viia sügiseti, kui neid ilmastikutingimuste tõttu ei tohiks läbi viia või kui neid saab läbi viia raskustega, ei saa pidada õigeks, kuna see ahistab usklike õigusi südametunnistuse vabadust ja raskendab neid oma religioosete vajaduste täitmisel. On arusaadav, et see tekitab uskliku elanikkonna seas rahulolematust linnavõimude ebaõige tegevuse pärast.” Volinik selgitab, et VÕK ja EELK kogudustes on kombeks pidada surnuaiapühasid suviti, mis on seadusega lubatud ning pole mingeid põhjusi, miks peaks neid selles takistama: „Ei saa lugeda õigeks linnavalitsuse õigust määrata aega, mil nad seda läbi saavad viia ega saa lugeda ka õigeks sellist meetodit religioosse maailmavaatega võitlemisel.” TK aseesimees Zautin aga kostab oma vastuses, et voliniku nõudmised on talle arusaamatud ning linnavalitsus arvas enne ja arvab ka nüüd, et tal on õigus määrata oma piirkonnas kalmistupühade toimumise aega ning üleüldse pole keegi TK poole selle küsimusega pöördunudki.⁵¹⁸ Arhiivimaterjalides seda küsimust rohkem ei kajastata, mistõttu võib arvata, et mingi kokkuleppeni siiski jõuti, kuid kangekaelse Kohtla-Järve linnavalitsusega pidi volinik piike murdma veel hiljemgi.

Kui Kohtla-Järvel oli selline tegevus „mitteametlik”, siis 1963. aasta septembris Paide rajoonis moodustatud RKK otsustas kohe aktiivsust üles näidata ja piirata kiriklike kalmistupäevade pidamist komisjoni otsusega – kuni esimese aruandeni järgmise aasta juunis korraldati vaid seitse ilmalikku kalmistupüha.⁵¹⁹ Et volinik on vastavale kohale aruandes paksu punase joone alla vedanud, võib arvata, et ka see küsimus lahendati sarnaselt eelmise juhtumiga.⁵²⁰

Mõnel puhul ulatus TKde ülemäärane aktiivsus lausa totruseni. Kuivõrd kiriklike talitusi oli lubatud läbi viia ainult „kultusehoonetes”, siis järeldati 1975. aastal Saaremaal, et ka raskelt haige või surija külastamiseks tuleb vaimulikul vastav luba nõutada. Seda juhtumit kirjeldab Jaanus Plaat⁵²¹ ja eeldab täiesti õigesti, et nõudmise tühistamise taga oli voliniku sekkumine. Sarnaste juhtumite ärahoidmiseks üllitas volinik ka ringkirja, milles andis teada, et „selline nõue pole kooskõlas NSVL MN 16. märtsi 1961 määrusega. Antud juhendis on öeldud, et religioosseid kombetalitusi võib läbi viia haige või surija

⁵¹⁷ LVMA 2iv.1/1.20, l 11, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1962).

⁵¹⁸ LVMA 2iv.1/1.25, l 7–8, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1967).

⁵¹⁹ ERA R-1989.1.76, l 156, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁵²⁰ „Uus teaduskond”, *Edasi*, 1. november 1963.

⁵²¹ Jaanus Plaat, *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil* (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003), 207.

juures kodus ilma kohaliku võimuorgani loata.”⁵²² Et 1974. aastal toimusid rahvasaadikute valimised, siis on üsna tõenäoline, et tegu oli vastse RKK koosseisu esimese katsetusega oma uues töövaldkonnas.⁵²³ Ühtlasi illustreerib see juhtum väga ilmekalt, mil määral olid kohalikud võimuorganid kursis religioonialase seadusandlusega.

2.2.1.4. Koguduste tegevuse seaduspärasuse kontrollimine, vaimulike lojaalsuse küsimused

Koguduste tegevuse seaduspärasuse kontrollimine oli üheks peamiseks RKK lihtliikme tegevuseks. Töös vajalikku infot said RKKd kolmest allikast: ametlikust aruandlusest, vestlustest usklikuga ja kiriklikest üritustest osavõtuga. Enamasti olid tegutsevad kogudused komisjoniliikmete vahel ära jaotatud ühes kohustusega neid kindla ajavahemiku jooksul (nt kord kvartalis) visiteerida ja ka muul ajal pidevalt „alluva” kiriku tööd jälgida,⁵²⁴ teisel tegutseti juhuslikumalt, kirikuid külastati vaid puhkudel, kui leidis aset külalisvaimuliku jutlus, esines koor või korraga saabus kohale tavalisest suurem külastajatehulk. Aegajalt korraldati laiaulatuslikumaid ülerajoonilisi/linnalisi kontrollreide, kuhu teinekord kaasati ka „Teaduse” ateismisektsiooni või EKP ateismisektsiooni liikmeid.⁵²⁵ Kontrollimisel oli teravdatud tähelepanu pööratud kahele sündmusele aastas: jõulud ja ülestõusmispühad, mille juures jutluse lojaalsuse kontrolli kõrval oli teiseks peamiseks eesmärgiks kirikut külastavate inimeste loendamine statistilistel eesmärkidel – üheks peamiseks näitajaks religioossuse elujõulisusest peeti erinevatest kombetalitustest osavõtmist. Tüüpilised raportid ütlevad: „kirikute külastatavus on tavalistel pühapäevadel vähene. Jõulude ajal on see lausa „halbaks traditsiooniks” kujunenud, lihavõttepühade ajal jälle küllalt tagasihoidlik”.⁵²⁶ Samadel eesmärkidel olid RKK liikmed kohal kiriklikel surnuaiapäevadel. RKK liikmed kontrollisid ka usuürituste reklaami –

⁵²² EAA T-15.1.1032, l 20, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁵²³ Selle otsuse juures ei saa ilmselt mööda vaadata Kingissepa RKK esimeheks olnud TK aseesimehest Altist (1928–2007), kelle kohta EEKL vaimulik Ivar-Jaak Salumäe meenutab: „Kuressaare (Kingissepa) TK aseesimees Evald Alt oli omapärane mees, kes tegi küll kõva häält ja tõsist nägu, aga ei olnud pahatahtlik. Ta pidi lihtsalt täitma Tallinnast esitatud nõudeid või täie tõsidusega lahendama neid kaebusi, mis usinad agendid tema lauale tõid” („Mälestuskilde käidud teelt”, *Eesti Kirik*, 11. oktoober 2007, <http://www.eestikirik.ee/node/3743> (27. aprill 2011)). Siintoodud juhtumi valguses Salumäe ilmselt eksib, kui nimetab kogu aseesimehe tegevust reaktsiooniks Tallinna nõudmistele – ka eelpool mainitud kaebus Joel Luhametsa tegevuse kohta kiriku remontimisel 1981. aastal kannab Alt'i allkirja. Ei saa aga välistada, et kaebekirja kirjutamise ja selle kiire menetlemise taustaks võis olla KGB surve. Hilisematel aastatel rakendas Alt oma religioonialase entusiasmi ülipõhjalikesse aruannetesse.

⁵²⁴ EAA T-15.1.51, l 1, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971).

⁵²⁵ EAA T-15.1.54, l 10, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1972–74).

⁵²⁶ EAA T-15.1.1219, l 36–37, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

teated võisid olla ainult kirikute küljes olevail teadetetahvleil ning ka sel juhul olid keelatud värvilised ja pilkupüüdvad afišid.⁵²⁷

Kui 19. sajandi keskpaigus olid nimekirjad isikute kohta, kes ei võta osa kiriklikest kombetalitustest,⁵²⁸ siis ligikaudu sada aastat hiljem oli olukord muutunud vastupidiseks ja kontrolliti pigem neid, kes kirikus käisid, millega seoses oli liikvel linnalegende inimeste „kirjapanemisest”, mis on arhiiviallikatele tuginedes siiski veidi ülepingutatud. Kõigi usklite personaalne „ülesmärkimine” ei ole tõenäoline ega olnud ka võimalik (kuidas inimesi tuvastada?). Personaalseks läks asi juhtudel, kui kirikuustel sattusid vastamisi õpilased oma üliagarate õpetajate või koolidirektoritega (kes ei pruukinud kuuluda RKKdesse). Kuigi ei neil ega RKKde liikmeil ei olnud õigust otseselt seaduserikkumisse sekkuda, vaid sellest ainult raporteerida, et hiljem koostöös TKdega vastavad „meetmed” tarvitusele võtta, siis haruldased ei olnud need juhtumid, kui pedagoogide katsed kasvavat põlvkonda religiooni rüpest päästa lõppesid inetute stseenidega kirikus. Tervet rida selliseid groteskseid juhtumeid (õpetajad kooliõpilasi mööda kirikut taga ajamas jms) kajastab EELK peapiiskopi Alfred Toominga kaebus volinikule 1976. aasta veebruaris. Küsimusega tegelenud voliniku asetäitja Oja reageerib märgukirjadega EKP sekretärile Väljasele, haridusministrile Ferdinand Eisenile ja kohalike piirkondade TK esimeestele, milles palub „selgitada, kas nimetatud [õpetajate-poolsed] õiguserikkumised leidsid aset ja kui, siis rakendada süüdlaste suhtes vajalikke abinõusid” ning tulemustest ennast viivitamatult informeerida.⁵²⁹ Seega võib kinnitada, et sellised aktsioonid ei olnud toetatud kõrgema tasandi organite poolt ning praeguse info juures muud ei jää muud üle, kui järeldada, et tegu oli ainult omaalgatusliku ülepingutamiseega. Nt Paide RKK aruandlus mainib 1986. aasta jõulude kohta hoopis kurbusega: „Kahjuks noored püüavad kirikus käituda lärmakalt” ning ka järgmise aasta raportites on üpris pahakspanev märkus, et „Kooliõpilased püüavad oma käitumisega demonstreerida üleolekut”.⁵³⁰ Jõulude ja surnuaiapäha-dega seoses oli eriti just maapiirkondades RKKde tähelepanuobjektiks ühiskondliku transpordi esindatus – järelikult pidi need eraldama mingi asutus. Usuorganisatsioonide tegevuse toetamine oli aga taunitud ning selliste juhtumite puhul järgnesid vestlused asutuste vastutavate isikutega.⁵³¹

⁵²⁷ SUNVA karp nr 4, 1981, I 152, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1981–88 (1981).

⁵²⁸ Nt EAA 1969.1.164, EAÕK Mõniste-Ritsiku kogudus, Nimekirjad isikute kohta, kes ei võta osa kiriklikest kombetalitustest (1847).

⁵²⁹ SUNVA karp nr 5, I 35jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1976).

⁵³⁰ LVMA 459JR1.1.1935, I 2, Paide rajooni TK, RKK tegevuse aruanne (1986); LVMA 459JR.1.1999, I 3, Paide rajooni TK, RKK tegevuse aruanne (1988).

⁵³¹ Jõulude ja ühiskondliku transpordiga seoses tegi huvitava tähelepaneku Tartu RKK liige ja ateismiaktivist Helgi Sillaste: kuigi linnas mingit jõulumeeleolu ei olnud märgata, jäi talle 1983. aasta jõuluõhtul liinil nr 12 sõites silma bussijuhi kabiinis rippunud väike ehitud kuuseke, mida Sillaste hindas „veidi demonstratiivseks” ning kaebas, et „üldse dekoreerivad bussijuhid väga meelevaldselt oma busse ja siin oleks ilmselt vaja korralikumat kunstniku

Vaimulike lojaalsuse kontrolli „teostati komisjoni liikmete poolt jutluste kuulamise ja vaimulikega kokkupuutuvate inimeste vestluse käigus”,⁵³² millest esimene tegevus toitis samuti nimede kirjapanemise legendi – komisjoni liikmed tegid märkmeid jutluste (eba)lojaalsuse ja põhimotiivide näitlikustamiseks. Vähemalt volinik Piibu jaoks oli kontrollimisel märksõnaks „diskreetsus”, sest kui Tallinna linna RKK esimees 1979. aastal saatis kogudustele kirja, kus sõnaselgelt uuris vaimulike nime, kodust aadressi, koguduse liikmete arvu, ansamblite olemasolu ja nende juhendajate nimesid jne, reageeris volinik üpris ärritatud kirjaga, kus nõudis, et tuleb „kategeooriliselt hoiduda sellistest ankeetidest”, sest need toovad esile negatiivseid „resonansse” ja loovad pinna ebatervete poliitiliste situatsioonide tekkimisele”.⁵³³ Sarnast diskreetsust, ehkki teistel põhjustel, nõudis andmete kogumisel 1962. aastal volinik Kanter, kes oli sel perioodil oma energia rakendanud VÕK koguduste sulgemisse – andmete kogumine pidi läbi viidama nii, et asjaosalised sellest ei teaks, „et see ei tooks kaasa aktiveerumist seal, kus *dvadtsatkad* ei ole täidetud”.⁵³⁴ 1982. aasta alguses UN nõudmisel algatatud usuühingute laulukooride ning vokaal-instrumentaalansamblite kohta käivate andmete kogumine⁵³⁵ lõppes aga küündimatu asjaajamise tõttu täieliku fiaskoga. Vaevalt paar nädalat pärast sellealase käsu andmist üllitas volinik Piip uue ringkirja, kus teatas, et seoses kirikutegelaste poolt tekkinud aktiivse vastuseisuga andmete kogumise kohta „palume andmete kogumine katkestada, et mitte põhjust anda andmete kogumise väärtõlgendamiseks”.⁵³⁶

Lojaalsuse küsimustes ei ole VÕK vaimulike kohta kaebusi kuigivõrd märgata, kuid ka ülejäänud konfessioonide puhul oli probleeme peamiselt ühtede ja samade vaimulikega (Arder, Haamer, Jürjo jt). Kohati olid kaebused (tänapäevasest vaatevinklist) üpris jaburad, nt ELKNÜ Põlva RK sekretäri kaebus 1958. aastal EELK vaimuliku Jüri Kimmeli kohta, kes oli temaga vesteldes kasutanud sõna „noorhärä”, millest sekretär luges välja „nõukogude ühiskonna vihkamist ja mõnitamist”. Kimmeliga oli probleeme ka kolm aastat hiljem, kui tema kohta kaevati, et ta tegutseb „nõukogude korra laimaja ja selle hävitamise ettekulutajana.” Kimmel ise seletas asja sel moel, et kui kõik see, milles teda kahtlustatakse, vastaks tõe, siis poleks ta juba ammu enam Põlva koguduse

järelevalvet” (EAA T-15.1.1555, I 131, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1983)). Sellega pidas ta nähtavasti silmas mitte religioosseid vihjeid, vaid bussijuhtide seas levinud kommet muuta buss enda jaoks hubasemaks erinevate märkide ja vimplite ülesriputamise teel, mida kõikvõimalikud asutused kõikvõimalike sündmuste ja tähtpäevade puhul mõõdutundetult üllitasid.

⁵³² EAA T-15.1.63, I 2–3, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

⁵³³ SUNVA karp nr 6, 1979.1, I 103, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

⁵³⁴ LVMA 2iv.1/1.20, I 10–11, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1962).

⁵³⁵ EAA T-405.1.1451, I 54, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

⁵³⁶ *Ibid.*, I 57. Peamise motiivi katkestamiseks andsid muidugi välispoliitilised kaalutlused.

õpetaja.⁵³⁷ Järgmisel aastal aga määrati Kimmelile 7 päeva kodust aresti, kuna ta ründas ajakirjanikke, kes püüdsid pildistada leerilapsi.⁵³⁸

Vaimulike lojaalsusküsimused olid teravdatult päevakorras 1960. aastate esimesel poolel, sest administratiivne rünnakutelaine oli esialgu ilmselt piisavalt nõrk ning nähtavasti oli kirikuil endil tõusuperioidist säilinud teatud lootused, mida hoogu koguv propagandakampaania ei olnud suutnud veel hävitada. Nt EELK peapiiskop palub 1960. aastal end informeerida kohalikku elu-olu puudutavatest ateistlikest artiklitest ja katsetest aimata järele kiriklikke tava-
sid⁵³⁹ – vaevalt küll statistilistel eesmärkidel. Seega, võib öelda, et 1960. aastal ei olnud kirik võitluses veel alla andnud, murdumine saavutati 1961. aasta määruse ja instruksiooniga, pärast mida taandusid kirikud praktiliselt täiel rindel 2–3 aastaga. Selle juures ei mänginud rolli mitte ainult represseerivad seadusandlikud aktid, vaid ka ateistliku propaganda turmtuli, mille vastu vaimulikel oli võimatu end kaitsta. Veel 1964. aasta aprillis raporteerib Tartu TK, et EELK kogudused keelduvad aastaaruandeid esitamast isegi nõudmise peale – samas kui VÕK kogudused esitavad need TK kaudu nagu kord ja kohus⁵⁴⁰ – kuid pärast 1965. aastat sellelaadsete kaebuste arv väheneb ning voliniku arhiivimaterjalidega tutvudes jääb mulje, et toimus mingi murdumine; eriti paistab see silma VÕK koguduste ja vaimulike puhul, mis hakkasid riigivõimule alluma mõnevõrra varem kui ülejäänud.⁵⁴¹

1960. aastate keskpaikast vähenenud lojaalsusprobleemide puhul ei saa kõrvale heita võimalikku seost religioonipoliitika teatud liberaliseerumisega, millele vaimulikud omalt poolt vastasid, olles ateistliku kampaaniale järgnenud ehmatuse järel nõus kompromissideks isegi piiratud tegutsemise nimel. Nt EELK Võru praostkonna õpetajate konverentsil 1971. aastal manitsetakse vaimulikke „mitte andma põhjust tülikis”.⁵⁴² Nii raporteerivadki enamik RKKsid, et „kirikutes jutluste kuulamine on tuvastanud, et jutlused on lojaalsed, ei ole seotud poliitiliste probleemidega ega nõukogude-vastase temaatikaga. Samuti pole propageeritud selliseid ideid.”⁵⁴³ Muidugi võis asi olla ka selles, et

⁵³⁷ ERA R-1989.1.55, l 66, 72, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1961).

⁵³⁸ ERA R-1989.1.62, l 83, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1962).

⁵³⁹ ERA R-1989.1.49, l 33, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1960).

⁵⁴⁰ ERA R-1989.1.76, l 135, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁵⁴¹ Vaimulike seas valitsevatest matusemeeoludest annab ülevaate 1966. aastal koostatud volinik Kanteri aruanne ERAF 1.302.42, l 40jj, ЕКР КК РАО, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁵⁴² ERA R-1989.1.132a, l 54, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с религиозными центрами республики (Консistorия лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами (1971).

⁵⁴³ EAA T-15.1.54, l 6, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1972–74).

praktiliselt kõik koguduseliikmed olid tuttavad (eriti just maakohtades) ning tundmatu inimese ilmumisel kirikusse olid õpetajad oma väljautlemistes kraadi võrra ettevaatlikumad. Lojaalsuse-küsimused kerkisid uuesti esile 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses, nt 1982. aastal kaebab Paide RKK: „Järva-Madise kalmistul (pastor P. Kaldur) oli õpetaja kõnepult kaunistatud värvi-kombinatsioonidega sinine-must-valge.”⁵⁴⁴ Selliste probleemide lahendamiseks tuleb esile tasemel koostöö erinevate vabariikide võimuorganite vahel. 1981. aastal teatab Läti UN volinik Tartu TKle, et EKB jutlustaja Aleksander Popov esines 9. jaanuaril 1981 Jelgavas (eelnevalt kinnitamata) jutlusega ning seetõttu tuleks võtta vastutusele. Tartu RKK kinnitab aruandes ENSV UN volinikule, et Popovi on 21. jaanuaril hoiatatud ning selgitatud talle kehtivat seadusandlust, kuid „kod. Popovi karistamiseks puudub võimalus, kuna tema üleastumine on aegunud”. Nähtavasti profülaktilistel kaalutlustel on Popov 2. veebruaril taas RKK esimehe juurde vestlusele kutsutud.⁵⁴⁵ 1980. aastal Villu Jürjo (kelle kohta oli volinik Piip kindel, et ta „tahab märtriiks saada, et selle kaudu odavat populaarsust võita”), Andres Põdra jt poolt Häädemeeste kandis organiseeritud noortelaagri kohta saadeti siit vastav info osavõtnute koduvabariikidesse.⁵⁴⁶

Sarnase intervalliga kerkisid esile ka probleemid registreerimata ürituste korraldamisega. Kuni 1960. aastate teise pooleni esines selles valdkonnas pidevaid kaebusi, millest üheks peamiseks alaealiste kodus ristimine⁵⁴⁷ ning üksikuid selliseid juhtumeid tuli ette ka hiljem (nt 1972. aasta suvel adventistide kirikus).⁵⁴⁸ Samal ajal olid pidevateks mureküsimusteks kogunemised erakortertes, mille poolest jäid silma just registreerimata usuühendused, kellega oli selles vallas probleeme läbi kogu nõukogude perioodi. Enamasti lahendati küsimused miilitsaorganite abil ning määrati korrarikkujaile karistused 25st 50 rublani, mis peeti kinni asjaosaliste palgast. „Kodustatud” konfessioonide kohta raporteeritakse 1970. aastail rutiinselt: „Kontakt kogudustega on hea, juhatused informeerivad TKd õigeaegselt oma pühadeaegsete teenistuste aegadest, kooskõlastavad oma kiriklikud surnuaiapäevad. Tartu linnas pole andmeid kirikuvälise usulise tegevuse kohta, kuna kogudused kasutavad seadustes ettenähtud õigusi ja täidavad ka kohustusi.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ LVMA 459JR.1.1704, l 7, Paide rajooni TK, RKK materjalid (tööplaanid, protokollid, aruanded, kirjavahetus) (1982).

⁵⁴⁵ EAA T-15.1.1408, l 48, 55 ja 58, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981).

⁵⁴⁶ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 26–27, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

⁵⁴⁷ ERA R-1989.1.43, l 52, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1959).

⁵⁴⁸ EAA T-15.1.54, l 6, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1972–74).

⁵⁴⁹ *Ibid.*, l 10.

Erilist tähelepanu nõudvad olid RKKde jaoks mitte ainult kiriklikud, vaid ka riiklikud tähtpäevad, nt SSOR järjekordsed aastapäevad. Sellisteks puhkudeks läkitas volinik Piip korralduse „tugevdada kontrolli ususeadusandluse kontrolli üle, pöörates erilist tähelepanu ekstremistlike gruppide tegevusele”. RKKde komisjonide esimeeste kabinettidesse seati komisjoniliikmetest sisse ööpäevane valve, igasugustest rikkumistest tuli raporteerida otsekohe volinikule.⁵⁵⁰

2.2.1.5. Religiooniseaduste tagamise-alane profülaktiline tegevus

Represserivate seaduste raames oli kontroll kirikute üle saavutatud pideva õiendamise ja ohtra aruandlusega ülekallamise näol: preventiivseks asjaoluks oli lubade küsimine praktiliselt igasuguse tegevuse kohta, mis „normaalse” registreeritud koguduse puhul väljus igapäevapäevase teenistuse raamidest, nt üldkoosolekud, milleks saadeti esmalt teade ühes päevakavaga (enamasti võttis koosolekust vaatlejana osa ka RKK esindaja, teinekord isegi sõnavõttudega esinedes), hiljem järgnes koosoleku protokoll. TKdega kooskõlastati koguduste juhtorganite liikmed – RKKd olid seejuures ühendlüliks, kes aitasid TK-l nende inimestega „tutvuda”, mille tulemusena TK „suutis õigesti kindlaks määrata nende valitud vastuvõetavuse kirikuorganites töötamiseks”.⁵⁵¹ Teinekord saadeti see info ülevaatamiseks ka volinikule, suure tõenäosusega oli oma sõna öelda KGBlgi.

Lisaks sellele vajasid lube kalmistupäevade korraldamine, jõulu- ja lihavõtteteenistused jms – rääkimata külalisjutlustajate esinemisest, kelle tegevus tuli kooskõlastada ka UN volinikuga. Probleemid tekkisid ebaloajasematel vaimulikel, kel takistati oma seisukohtade levitamist praktilist laadi põhjustega, nt 1971. aasta 9. juulil on Kingissepa TK vastanud eitavalt EELK Kuressaare koguduse soovile kiriku aastapäeva tähistamiseks hoonet pidulikumalt ehtida ning anda luba „välisvaimulike” Vello Salumi ja Eenok Haameri külaskäiguks, põhjendades keeldumist „koristustööde pingelisusega”.⁵⁵²

Surve sellistes asjades ei olnud aga läbi aastate ühesugune ning erines piirkonniti – nt Tartu RKK kinnitab 1971. aastal, et kõik usuühingud on vastavalt RKK nõudmisele teatanud, millal ja milliseid jumalateenistusi nad peavad.⁵⁵³ Kümme aastat hiljem aga sarjab volinik, et mitmel pool ei ole usuühingud enam oma üldkoosolekutest märku andnud: „See on jäme seaduste rikkumine, mille suhtes palume olla rangelt nõudlik. Kui selliseid rikkumisi avastatakse, siis palume meile kohe teada anda.”⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ SUNVA karp nr 8, 1987.2, l 103, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

⁵⁵¹ ERAF 1.302.42, l 26, ЕКР КК РАО, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁵⁵² ERA R-1989.1.128, l 106, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1971).

⁵⁵³ EAA T-15.1.51, l 1, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971).

⁵⁵⁴ EAA T-405.1.1605, l 17, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981).

Profülaktikaks kõlbas voliniku Piibu arvates kasutada iga võimalust – samal, 1981. aastal saadetud teises kirjas UN voliniku tõendite andmise kohta vaimulikele, mille juures voliniku sõnutsi esineb RKKde-poolset „pealiskaudsust ja viivitamist”, soovitab ta üleandmisprotseduuri kasutada “delikaatseks jutuajamiseks seoses seaduslikkuse kindlustamise ja usukoondiste tegevuse vastu huvi tundmisega”.⁵⁵⁵ Samasse kilda läks ka 1977. aastal toimunud uut religiooniseadust sisaldanud „Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja” toimetamine usuühinguteni. Igale usuühingule oli määratud kolm eksemplari, mille kohta volinik rõhutas, et „oleks soliidne, kui TK saadaks „Teatajad” välja personaalselt adresseerituna, et poleks nimetatutel teatud puhkudel põhjust öelda „ma ei teadnud”. Lühidalt, palume kindlustada kättetoimetamine vajalikul tasemel.”⁵⁵⁶

Kõige konkreetsemaks seaduse tagamise profülaktiliseks tegevuseks olid nn „konsultatiivsed seminarid” – üks esimestest projektidest, millega volinik Piip alustas ümberkorraldusi oma uuel töökohal. Seminaride korraldamise põhjus oli õigupoolest kergelt koomiline. Nimelt avastas värske volinik peagi, et vaimulikel ja eriti just koguduste administratiivorganite liikmetel pole enamasti vähi- matki aimu seadusandlusest, mille järgi nad toimima peaksid, sest enamik religioonia- lasest seadusandlusest oli ainult „ametkondlikuks kasutamiseks”, mis- tõttu vaimulikud ja usklikud said oma tegevuse piiridest teadlikuks ainult neid kombates ning järgnenud karistustest järeldusi tehes.

Situatsiooni totrust tajunud Piip reageeris 29. märtsil 1973 märgukirjaga ENSV MN esimehele ja EKP I sekretärile, kus ütles, et tihti jäävad RKKde või voliniku aparaa- di töötajad vastuse võlgu küsimustele „Aga kus see on kirja pandud?”. Selline olukord raskendas Piibu sõnul seaduste täitmise kindlusta- mist, kuna ka „usutegelasel on moraalne õigus teada seadust, mida ta on kohustatud täitma. Praegu aga jõuavad seadused ja direktiivsed ettekirjutused täitjateni vaid selgituste kaudu, ilma et nad teada saaks, millises seadusandlikus dokumendis see või teine nõue fikseeritud on.” Piip küsib retooriliselt: „Üldse – milleks seda tarvis on? Taoline praktika lükkab vaid usklikud meist eemale, süvendab nende antipaatiat ja umbusku, mis on kasulik vaid klassivaenlastele” ning paneb ette, et tuleks moodustada komisjon, mille tegevuse eesmärgiks on vastava seadustekogu väljatöötamine.⁵⁵⁷

Sellega kogu situatsiooni absurdus veel ei piirdunud. „Ametkondlikuks kasutamiseks” tähendas veel seda, et kui voliniku poolt saadeti RKKdele järje- kordsed ettekirjutused, siis tutvusid nendega parasjagu komisjoni liikmete hulka kuulunud isikud (või komisjoni esimees, kes valgustas ka ülejäänuid), misjärel materjalid arhiveeriti TKde arhiivides. Et viimased RKKdele saadetud

⁵⁵⁵ *Ibid.*, 112.

⁵⁵⁶ LVMA 2iv.1/1.34, 1 16, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1977).

⁵⁵⁷ ERA R-1989.1.143, 1 7–8, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и спра- вочные материалы вышестоящих органов (1973).

põhjalikud instruksioonid olid jäänud aastate taha (1963, 1965, 1968⁵⁵⁸), kuid komisjonide liikmeskond vahetus kohati väga tihedalt ning ligipääs TKde arhiividele oli raskendatud,⁵⁵⁹ siis viis asjaolude selline kokkulangemine seisukorrani, kus volinik Piibu tööleasumise ajaks olid ka paljudel RKKde liikmetel oli oma tegevuse piiridest ning seadusandlusest üpris hägused arusaamad – rääkimata sellest, et tihti puudus teave kontrollitavate kirikute õpetuse ja eripärade kohta.⁵⁶⁰

MN asjadevalitseja Martini vastus voliniku kirjale tõdeb, et asjalood on tõesti just täpselt sellised, nagu volinik ütleb ning kinnitab, et kuna asjassepuutuvatel organitel on kõik seadused olemas, siis probleemi tegelikult ei ole ning Piibu märgitud uue seadusandluse järele vajadus puudub.⁵⁶¹ Erinevale seisukohale jäänud volinik tegi veel ühe katse sama aasta 26. oktoobril, kui saatis kirja MN esimehe asetäitjale Arnold Greenile, kus ta ütleb, et ainuke usuorganisatsioonidele kättesaadav („Riigi Teatajas” avaldatud) ametlikult

⁵⁵⁸ Lisaks põhimäärustele ilmus 1969. aastal kirjastuselt „Юридическая литература” („Juriidiline kirjandus”) venekeelne kogumik *Законодательство о религиозных культурах* (*Usukultusalane seadusandlus*), millest Eestisse saadeti 80 eksemplari, mis jagati laiali TKdele (SUNVA, karp „Töölaseks kasutamiseks 1967–83, lk-d nummerdamata). Ka see trükk oli ette nähtud „ainult tööalaseks kasutamiseks”. 1971. aastal ilmus samalt kirjastuselt järgmine sama pealkirjaga teos (toimetanud UN esimees Kurojedov), mis kandis märget „teine trükk”. Sawatski („Secret Soviet lawbook on religion”, *Religion, State and Society* nr 4 (1976): 24) peab selle esimeseks väljaandeks 1965. aastal ilmunud dokumentidekogumikku *О религии и церкви* (*Religioonist ja kirikust*), mis oli mõeldud eelkõige ateistlike loengute lektorite, propagandistide ja parteitöötajate tarbeks, kuid tõenäoliselt oli esimeseks versiooniks ikkagi 1969. aasta teos. Esimene avalik teos religiooniseadusandlusest (A. Sedjulina *Законодательство о религиозных культурах*) ilmus samalt kirjastuselt 1974. aastal ja eestindati järgneval aastal pealkirja all „Ususeadusandlusest” (Tallinn, 1975). Nimetatud teos ei viita siiski mingitele konkreetsetele seadustele peale avalike Kriminaalkoodeksi ning 1918. ja 1929. aasta määruste, kuid kirjeldab lubatud ja mittelubatud. Iseküsimus on muidugi see, mil määral olid kontrollkomisjonide liikmed neis teostes kirjeldatuga kursis. Eelnevaile lisaks ilmus 1981. aastal kirjastuselt „Eesti Raamat” UN esimehe Kurojedovi teos „Nõukogude riik ja kirik” (orig. Советское государство и церковь, 1976), mis esitab äärmiselt apoloogilises vormis NL ja kirikute suhete ajaloo, samuti lubatud ning mittelubatud tutvustades. Muu hulgas leiavad teose lõpus käsitlemist ka RKKd, mille tööpõhimõtteid väga üldjoontes kirjeldatakse.

⁵⁵⁹ Sellistele probleemidele viitab Paide RKK esimehe kiri volinikule (UNVA, karp 2, 1975.1, l 49. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976). Konkreetseid põhjusi ei ole välja toodud, kuid arvata võib, et arhiivimaterjalide kasutamine oli piiratud TKde liikmetega, kelle hulka enamik RKKde liikmeid ei kuulunud. Mõnel pool kasutati selle probleemi vältimiseks käsitsi ümberkirjutatud seaduste tekste, mida säilitati komisjoni tavamaterjalide seas ning mis oli muidugi rangelt keelatud (LVMA, f. 2iv, n. 1/1, s. 24, l 2, Kohtla-Järve ususeadusandluse järelvalve ja usukultuse tegevuse kaastöökomisjoni dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1966)).

⁵⁶⁰ SUNVA karp nr 1, 1973.2, l 118, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1971–1973 (1973).

⁵⁶¹ ERA R-1989.1.143, l 6, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Руководящие и справочные материалы вышестоящих органов (1973).

kinnitatud dokument on 1945. aastast pärinev usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend. Vahepeal on aga möödunud hulk aega, ilmunud uuemaid NSVL MN määrusi, UN juhendeid, eeskirju ja muidki dokumente, seetõttu oleks tarvis see määrus värske pilguga üle vaadata: „See aitaks likvideerida absurdse olukorra, kus määruse täitjad, s.o. usuorganisatsioonid ei saa must-valgel teada, mida seadused neilt nõuavad.”⁵⁶² Seegi ettepanek jäi positiivse lahenduseta ning volinik otsustas probleemi lahendada omade vahenditega. Kui RKKde liikmeid sai harida neile korraldatavate regulaarsete seminaride abil, siis miks ei pidanuks sama kehtima ka nende „hoolealuste” suhtes? Niisiis saatis Piip 1973. aastal novembri alguses RKKde esimeestele laiali teate, kus ütleb, et kuna koguduste täitevorganite esimehed tunnevad puudulikult seadusandlust, satuvad nad „vaimulike egoistliku mõju” alla, kuna viimased on „kompetentsemad ning tunnevad paremini administratiivset asjaajamist. Arvestades, et meiepoolseks kohustuseks on usuühingutelt mitte ainult nõuda seaduste ja ettekirjutuste täitmist vaid ka aidata seadusi selgitada ja selles osas abiks olla, soovitame täitevorganite ja revisjonikomisjonide esimehi regulaarselt kokku kutsuda konsultatiivseteks õppusteks.” Profülaktiline osa seminaride juures seisnes selles, et „õppuste vormi oskuslikult ära kasutades mõjutada usuühinguid ja tõsta nende vastutust seaduse ees,” kuna „regulaarne töö usuühingute aktiiviga võimaldab aktiivi kuuluvaid inimesi paremini tundma õppida ning selle najal tagada direktiivsete ülesannete edukamat täitmist”. Kirjaga oli kaasas seminaride temaatilise kalenderplaani näidis, mille põhjal nõudis volinik 1. detsembriks RKKde-poolseid tegevusplaane.⁵⁶³ Mõned RKKd korraldasid seminare juba samal aastal, mõned järgmise aasta alguses, mõned aga (nt Põlva) teatasid, et ei pea õppeplaani koostamist vajalikuks, kuna täitevorganite ja revisjonikomisjonide liikmeid kutsutakse niikuinii regulaarselt kokku,⁵⁶⁴ Kingissepa rajooni TK esimees andis aga otsesõnu mõista, et volinik võib oma seminarid endale pidada: „RKKde põhimääruses ei ole ette nähtud konsultatiivseminaride korraldamist. Seepärast loeme Teie antud kirjas ülestõstetud mõtet soovituslikuks. Kuna TK aparaat on üle koormatud oma otseste ülesannetega, siis teatame, et taolist konsultatiivseminari meie ei organiseeri. Kui seda tuleb teha, siis peab sellele eelnema MN vastav sellekohane korraldus.”⁵⁶⁵

Paistab, et ka mujal ei asunud seminare liigse agarusega läbi viima, sest täpselt aasta pärast saadetud kirjas kurdab volinik, et „nimetatud poliitilise töö vormid ei haara veel kõiki vaimulikke” ja annab veelkordse soovitusel seminarid moodustada kõigi RKKde juurde, töötada välja kalendriplaan jms. Seminaride juhatajaiks soovitab Piip RKKde esimehi ning esinema „kvalifitseeritud ning autoriteetseid seltsimehi”. Samas kirjas annab volinik teada, et ei ole ka ise

⁵⁶² ERA R-1989.1.147, I 102, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 2 (1973).

⁵⁶³ *Ibid.*, I 124.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, I 154.

⁵⁶⁵ SUNVA karp nr 2, 1974.2, I 104, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1974).

selles asjas kõrvaltvaatajaks jäänud – nimelt on ta korraldanud kord kuus toimuvaid seminare kõrgematele vaimulikele, kus ettekannetega esinevad valitsuse liikmed ja haldusorganite juhtivad töötajad. Piibu hinnangul olid seminarid „osavõtjate hulgas populaarsed ning võib kindel olla, et lojaalsuse tagamisel on sellisel töövormil määrav tähtsus”. Samal eesmärgil oli ta EELK konsistooriumi juurde organiseerinud kolmesarjalise („NSVL konstitutsioon ja riigi õigus”, „Maailma majandus-poliitiline kaart” ja „Aktuaalsed probleemid”) konsultatiivse seminari.⁵⁶⁶

Üldiselt käsitleti konsultatiivsetel seminaridel erinevaid seadusandluse küsimusi, kuid oli ka ideoloogilisemaid teemasid – NSVL ühiskonnakorra poliitilised alused, ateistlikust kasvatustööst ja nõukogulikust elulaadist, 60 aastat dekreedist kooli kirikust lahutamise kohta jne.⁵⁶⁷ Teemaatika sõltus ka parasjagu aset leidvatest poliitilistest sündmustest, nt 1977. aastal tutvustati peamiselt uut „Usukoondiste põhimäärust”, 1978. aastal oli põhiteemaks uue konstitutsiooni projekti küsimused, mida Tartu rajooni RKK aruanne kirjeldab järgmiselt: „Tutvustati uue konstitutsiooni projekti, selle poliitilist ja ajaloolist tähtsust. Eraldi peatuti laste, noorsoo ja usu teemadel, viimaks küsimustevastuste osa, mille lõppedes kohalolnud vanausuliste, baptistide ja luterlaste esindajad ühehäälselt uue konstitutsiooni heaks kiitsid. Koosolek möödus rahulikult ja lojaalselt.”⁵⁶⁸ „Külma sõja” ning religiooni kui kapitalistide käepikenduse tõttu pidas volinik oluliseks ka välispoliitiliste teemade käsitlemist: „Miks meie vaenlased püüavad moonutada Nõukogude riigi usupoliitikat” ning soovitas igal kohtumisel tutvustada rahvusvahelist olukorda.⁵⁶⁹ 1981. aasta teemade hulgas olid „NLKP on nõukogude rahva, riigi ja sotsialistliku ühiskonna juhtiv ja suunav jõud”, „Kapitalistlike riikide põhiseaduste ja seadusandlike aktide kriitika seoses religioosse tegevusega”, „Ususeadusandlikest aktidest ja vastutusest seoses nende rikkumisega”. Seejuures soovitas volinik „ära kasutada iga usuühingu üldkoosolekut, et TK esindaja suu läbi informeerida usuühingu aktiivi” ning „arvestada, et kogu sellel töö on suur poliitiline tähtsus – ta peab kaasa aitama rahva ühtsuse kindlustamisele, sealhulgas usklike ja mitteusklike usalduslike vahekordade süvendamisele”.⁵⁷⁰ Mõnel pool oli ka puhtpraktilisi loenguteemasid, nt „Kuidas koostada usuühingute aasta-aruandeid”.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ EAA T-15.1.63, l 4–9, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975). EELK konsultatiivse seminari õppeplaan on leitav ERA R-1989.1.155, l 97jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1974).

⁵⁶⁷ EAA T-15.1.1276, l 57, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁵⁶⁸ EAA T-405.1.1392, l 5–8, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

⁵⁶⁹ SUNVA karp nr 6, 1980.1, l 68, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

⁵⁷⁰ EAA T-405.1.1605, l 1, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981).

⁵⁷¹ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 147, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

Läbi aastate on märgata Piibu katseid omistada seminaridele legaalne staatus. Esimene sellelaadne on pärit 1974. aasta novembrist, kui aasta pärast konsultatiivsete seminaride ellukutsumist tegi volinik Piip MN esimehe asetäitjale Greenile ettepaneku täiendada RKKde põhimäärust, kus oleks kindlaks määratud ka „usutegelastega tehtav profülaktilis-konsultatiivne töö”, mis annaks RKK sellealasele tegevusele „juriidilise aluse ning määraks kindlaks peamise, millest sõltub komisjoni tegevuse efektiivsus”.⁵⁷² Kui see plaan läbi kukkus, esitas ta mõne aja pärast, 15. märtsil 1976. aastal EKP KK ideoloogia-sekretärile Vaino Väljasele ettepaneku moodustada „usutegelaste juriidiline seminar”, mille suhtes palus EKP KK seisukohta. Piip põhjendas nagu varemgi, et sellise õppevormi juurutamisel oli suur praktiline ja poliitiline tähtsus – seminar pidi tema arvates „tagama riikliku distsipliini tugevnemise, kodanikutunde ja lojaalsuse süvendamise ning sotsialistliku seaduslikkuse kindlustamise usutegelastes”.⁵⁷³

Juriidilise seminari loomise üks peamistest põhjustest oli aga vajadus vältida süüdistusi kiriku siseasjadesse sekkumises, mille seminarid ilmselt paari esimese aasta jooksul olid esile kutsunud, sest volinik ütleb üsna oma ettepaneku alguses, et kui seni oli tehtud samasugust tööd konsultatiivsete seminaride sildi all, „mida pahatahtlikult võidaks tõlgendada kiriku siseasjadesse vahelesegamisena”, siis juriidilise seminari vorm võtab Piibu arvates selleks igasuguse võimaluse: „Järelikult on tegemist ühe ja sama probleemi demokraatlikuma lahendamisega, või täpsemini: antud õppevorm ei riiva millegagi usukoondiste autonoomseid õigusi.” Ametlik otsus andnuks volinikule suurema õiguse nõuda seminaride korraldamist, mille suhtes seni esines tõrkeid – voliniku visioonis tuli seminarid luua kõikide Eesti NSV linnade ja rajoonide ning lisaks veel EELK Konsistooriumi juurde (kokku 20 tk) ning need võinuksid hakata kuuluma ülejäänud RÜde süsteemi juurde. Kohtadel tegutsevate RÜ nõukogude tegevusse oleks seetõttu pidanud lisama TKde juures tegutsenud usuasjade järelevalve komisjonide liikme, et „selle isiku kaudu seminari sisulist tööd juhatada”.⁵⁷⁴ Ettepanekuga oli kaasas seminari põhimäärus ja õppekava programm, mis on kantud samadest ideedest nagu konsultatiivsed seminaridki – anda preventiivset teavet religiooniseaduste rikkumise kohta olukorras, kus suur osa seadusandlusest on salastatud.

Seminar pidi olema vabatahtlik, „individuaalse kirjaliku avalduse alusel”, samas tasuline, kuid õppemaksu projektis ei ole fikseeritud. Voliniku visioonis saanuks seminari lõpetanu vastava tõendi, „milles oleks ära toodud kõik andmed ühiskondliku professionaalsuse omandamise kohta”, s.o. selle seminari

⁵⁷² ERA R-1989.1.157, 1 140j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 2 (1974).

⁵⁷³ ERAF 1.20.95, 1 3, EKP KK PAO, Переписка с Уполномоченным Советом по делам религии при ЦМ СССР в Эстонской ССР о создании юридического семинара деятелей культа (1976).

⁵⁷⁴ *Ibid.*, 1 3–4.

läbimine oluks kiriklikus sfääris tegutsemise eelduseks. Peamiste õppevormidena planeeriti loenguid ja arutelusid, kestvusajaks kolm aastat. Väljapakutud loengute teemad varieerusid marksismi klassikute nägemusest religiooni kohta kuni usukoondiste põhimääruse ja NL konstitutsioonini välja, sekka kirikute maksustamist ja tööõigust puudutavaid küsimusi.⁵⁷⁵

EKP KK ideoloogiaosakond ateismispetsialist Villi Ehatamme isikus arvas aga 1976. aasta 13. aprillil, et „nimetatud ettepanekut ei saa lugeda otstarbekaks, kuna rahvaülikoolide ette püstitatud eesmärgid ei ühti nõudmistega, mida on vaja silmas pidada usutegelaste seminaride ettevalmistamisel. Pealegi soodustab regulaarne usutegelaste kontakt (kas rahvaülikooli või mõnes muus vormis) usutegelaste aktiivsuse tõusu.” Sellist arvamust väljendasid Ehatamme sõnul mitmed kohalikud parteikomiteed ning ka Eesti NSV justiitsminister Erki Silvet (ühtlasi Juriidiliste Rahvaülikoolide Nõukogu esimees) ei pidanud taolise RÜ loomist otstarbekaks.⁵⁷⁶

Sellest tagasilöögist hoolimata õnnestus Piibul vajalik toetus leida ilmselt UN ja selle kaudu NLKP KKst, sest ta kinnitab oma ringkirjas kõigile TKdele sama aasta 10. juunil, et eelnimetatud üksused on hinnanud seminare „märkimisväärsetena” ning soovitanud neid teistelegi vabariikidele kui „profülaktilise töö eeskuju”, sest „hästi planeeritud konsultatiivset selgitustööd peetakse kõige primaarsemaks ja ainuõigemaks meetodiks ususeadusandluse kindlustamise, nõukoguliku suhtlemislaadi süvendamisel.” Näpuotsaga enesekriitikat lisanud volinik soovitab aga „täie rinnaga edasi minna” ning moodustada RKK juurde alaliselt tegutsev usutegelaste juriidiline seminar, mille põhialused olid kirjaga kaasa lisatud. Seminaride kulutused (ruumide üürimine, lektorite töötasu jms) tuleks katta usuühingute (*sic!*) ning ühingu „Teadus” poolt. Seminari pikkuseks – 3 aastat, töölerakendamise aeg – hiljemalt 1. oktoobriks 1976.⁵⁷⁷ Kui need seminarid olid ette nähtud koguduste täitevorganite ja tavavaimulike jaoks, siis voliniku enda korraldatud seminarid kõrgematele vaimulikele vormistab Piip 14. juunil 1976 oma käskkirjaga Usuasjade koordineerimise nõukogu alluvuses tegutsevaks „Juhtivate usutegelaste juriidiliseks seminariks”, mida määrab juhatama oma asetäitja Oja. Seminari loomise põhjusena nimetab volinik senise seminaride korraldamise praktika edu ning sellest tulenevalt „juhtivate vaimulike soovi” seda jätkata.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ *Ibid.*, 19jj.

⁵⁷⁶ *Ibid.*, 12.

⁵⁷⁷ SUNVA karp nr 5, l 116j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1976).

⁵⁷⁸ *Ibid.*, l 18jj. UN heakskiidust tiivustatuna saadab Piip sama aasta 23. augustil Kurojedovile juhtivate vaimulike järjekordse „sooviavalduse” – projekti juhtivvaimulikest koosneva konsultatiivnõukogu „Usklikkond ja ühiskondlik-poliitiline elu” moodustamiseks (SUNVA karp nr 2, 1976.2, l 76jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976)). UN esimees ilmselt ideega kaasa ei lähe, sest 1978. aasta 26. detsembril saadab Piip enam-vähem sarnaste põhikirjapunktidega projekti ülevaatamiseks EKP KK ideoloogiasekretärile Vaino Väljasele. Selles on planeeritavat üksust nimetatud „Eesti Kristlikuks Rahunõukoguks” ning palutud EKP KK

Sellest hoolimata oli tegu ikkagi vaid ametkondlike, mitte seadusandlike otsustega ning kuidagi ei saa öelda, et peale probleemi juriidiliselt „demokraatlikuma” lahendamise midagi muud oleks muutunud – seminaride küsimuses paistab aruandlusest igasuguse vaimustuse puudumine nii korraldajate kui kirikutegelaste poolt. Nt Kohtla-Järve RKK sai küll hakkama VÕK vaimulikele korraldatud seminariga, kuid eestikeelne seminar jäi ära, kuna kohale ei ilmunud kedagi peale lektori. Põhjuseks peeti seda, et kui VÕK vaimulikud said personaalsed kutsed, siis ülejäänud vaimulikele ei piisanud kohaletulemiseks lihtsalt teatest, et seminarid hakkavad toimuma iga kuu 16. kuupäeval. Seetõttu otsustatakse komisjonis, et kuigi seminarid on vajalikud, on nende igakuine korraldamine kurnav nii korraldajatele kui ka kuulajatele ning teisalt, vaimulikud peaks kokku kutsuma pigem TK kui ühiskondlikult tegutsev komisjon.⁵⁷⁹ Valga rajooni TK aga raporteerib, et kohale ilmub vähem kui 50% kutsututest, mitteilumist põhjendatakse vanaduse, sõidukulude, halva tervise jms-ga⁵⁸⁰ ning passiivsusest ja puudulikust kohalkäimisest raporteerivad ka paljud teised komisjonid.

Kuigi algselt planeeris Piip seminaride toimumissageduseks ühe korra kuus,⁵⁸¹ siis tegelikkuses ei toimunud sellise sagedusega üritusi mitte kuskil. Nt 1974. aastal viidi Harju rajoonis prooviks läbi esimene „õppus”, pärast mida otsustati, et asjaosaliste vanust ja muid asjaolusid arvesse võttes ei ole mõtet

põhimõttelist nõusolekut luua see üksus kasvõi „eksperimenti korras” ja ainult UN voliniku aparaadi abiüksusena (SUNVA karp nr 7, l 188, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982)). Tõenäoliselt jäi see ettepanek vastuseta nagu paljud teisedki Piibu algatused (samal perioodil esitatud idee Usuasjade Koordinaatsiooni nõukogu moodustamise kohta saab EKP KK PAO ateismilektorilt ehatammelt hävitava hinnangu – seda juhtumit on kirjeldatud juba ülalpool). 1979. aasta 13. märtsil saadab Piip sama projekti „informatsiooni korras” ka MN esimehe asetäitjale Arnold Greenile ja alguse saavad nõukogu kooskäimised, mida Riho Saard käsitleb Eesti Kirikute Nõukogu asutamise eelloona (Altnurme, *Eesti oikumeenia lugu*, 222j). Mõnevõrra segaseks jääb asjaolu, kas „Juhtivate usutegelaste juriidilise seminari” tegevus oli vahepeal katkenud ja Piip proovis seda elustada veidi teises vormis või kutsus ta vaimulikud kokku kahe erineva ürituse raames, kuid need käsitlesid „Piibu poliitloenguid” ühe ettevõtmisena. On ka täiesti võimalik, et 1974. aastal alguse saanud „Juhtivate usutegelaste seminari” võiks käsitleda Eesti Kirikute Nõukogu (moodustatud 1989) varaseima eelkäijana. Vt ka Riho Saard, „Luterliku Maailmaliidu Euroopa vähemuskirikute konverents Tallinnas 1980”, *EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI*, Kultuuri-sillad Läänemere-äärses kultuuriruumis. Tõid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduste alalt (2011): 182jj.

⁵⁷⁹ LVMA 2iv.1/1.38, l 26, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1981).

⁵⁸⁰ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 140, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

⁵⁸¹ EAA T-15.1.63, l 6jj, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1975).

õppusi korraldada isegi mitte igas kvartalis⁵⁸² ning negatiivne oli ka teiste RKKde suhtumine. Nt Jõgeva rajooni RKK esimees soovitas piirduda kahe seminariga aastas, sest tema arvates ei anna seminarid üldse erilist kasutegurit, kuna usuühingute juhatuste esimeeste ja revisjonikomisjonide esimeeste hariduslik tase on üldiselt madal.⁵⁸³ Peagi taandusid Piibu nõudmised korrani kvartalis, kuid kuni oma ametiaja lõpuni koostas ta eeloleva aasta soovitusliku seminariteemade nimistu ja nõudis ka RKKdelt kohapealse seminaride aasta-plaani koostamist. Seetõttu piirduti voliniku rahustamiseks enamasti ühe rutiinse seminariga aastas, mille kohta ütleb volinik oma 1980. aastal RKKdele saadetud ringkirjas, et „selline lähenemine usukoondiste aktiivi poliitilisele kasvatamisele on vääri” ning võtab TKde esindajatelt võimaluse regulaarselt „usukoondiste esindajatega kollegiaalselt kohtuda”. Volinik toob selle juures esile auditoriumi vanust, öeldes, et tohutu hulga loengutega ühel korral ei tohi vanainimesi ära kurnata.⁵⁸⁴ Mitmetel puhkudel on märgata, et RKKde esimehed, ilmselt püüdes voliniku silmis plusspunkte teenida, rõhutavad oma aruannetes just seminaride läbiviimist.

Parim, mille Piip seminaride asjus saavutas, oli RKKde näidispõhimääruse vastuvõtmine 1983. aastal (millest oli juttu juba ülalpool). Juba Moskvast saabunud algtekstis oli komisjoni kohustustena määratletud „profülaktilise töö organiseerimine töökollektiivides, et ära hoida usukultusealase seadusandluse rikkumisi”⁵⁸⁵ ning voliniku üheks peamiseks argumendiks uue põhimääruse vastuvõtmisel oli see, et 1968. aasta määrus olevat „iganenud ega määratle küllaldaselt komisjoni põhiülesandeid ja kompetentsust”⁵⁸⁶ – millest võib välja lugeda soovi seminarid kasvõi kaudselt legaliseerida.

Konsultatiivsed seminarid toimusid veel 1980. aastate teises pooleski, ehkki mitte kuigi suure intensiivsusega. Võib-olla just vastuseisu tõttu nii RKKde kui religioossete ringkondade ja muude asjassesegatud üksuste poolt (nt ühingu „Teadus”⁵⁸⁷), püüdis volinik Piip püüdis läbi aastate enda algatatud üritust igati positiivses valguses näidata – 1979. aasta ringkirjas kinnitab Piip, et „alaliselt tegutsevad konsultatiivsed seminarid on profülaktilise töö vormidena leidnud

⁵⁸² ERA R-1989.1.156, l 38, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 1 (1974).

⁵⁸³ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 148, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirj vahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

⁵⁸⁴ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Töölaseks kasutamiseks 1967–83.

⁵⁸⁵ ERA R-1.2.3625, l 101p, ENSV MN, Määrused (originaalid). nr. 201–270 (1983).

⁵⁸⁶ ERA R-1.2.3645, l 196, ENSV MN, Määruste algmaterjalid, nr. 216–232 (1983).

⁵⁸⁷ „Teaduse” Tallinna osakond suutis 1986. aastal konsistooriumis toimuma pidanud lektoriumi läbi kukutada (SUNVA karp nr 8, l 184, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirj vahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1986)). Raporteid probleemidest lektoritega nende ürituste tarbeks on mujaltki (nt SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 148, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirj vahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979)).

üldist tunnustamist ja UN heakskiidu”.⁵⁸⁸ Rõhuasetuse tõttu profülaktilisele tegevusele ei raugenud Piibu ind seminaride jätkamiseks kuni ta ametiaja lõpuni – veel 1987. aastal kirjutab ta: „Seminaride korraldamisel on suur profülaktiline tähtsus nii poliitiliselt kui ka seaduse kindlustamise seisukohast” – ning seminaride korrektset läbiviimist käsitleb ta isegi RKK ühe olulisema ülesandena – „nende korraldamisest, sisust ja kvaliteedist nähtub kõige paremini, kuidas mingi usuaegade komisjon oma ülesannet mõistab”.⁵⁸⁹

Kõrvuti seminaridega leidsid mõnel pool aset veel „individuaalsed vestlused”,⁵⁹⁰ millist *terminus technicus* üldiselt mõisteti personaaltasandi ateistliku komisjonina, kuid antud juhtumeid võib mõista pigem vestlusena RKK esimehe ja eksinud vaimuliku või koguduse administratiivorgani liikme vahel, milles esimene esitas oma nägemuse seadusandlusest ühes suulise noomitusega selle rikkumise asjus. Selliseid juhtumeid võis igas RKKs aasta vältel koguneda paarikümne ringis.

Volinik Piibu nägemuses pidid „komisjoniliikmed muutuma esimeseks nõuandjaks ususeadusandluse tõlgendamise ja täitmise, olema autoriteediks, kellel lasub individuaalselt tehtava profülaktilise töö põhiruskus”.⁵⁹¹ ning kes on saavutanud „šeflusalus” usukoondises koguduseliikmetega „usaldusliku kontakti”,⁵⁹² kuid olemasolevatele andmetele tuginedes oli see ainult ilus unistus.

2.2.1.5.1. Kontrollkomisjonid ja noored

Noorte kaasatus religioossetesse toimingutesse oli TKde ja RKKde üheks oluliseks tähelepanuobjektiks. Praktikas tähendas see ebaseaduslike ristimistega võitlemist, kontrolli laste osavõtu üle jumalateenistusest jms. RKKde amp-luaasse kuulusid ka erinevad religiooniilmingud koolides, nagu näiteks „koolikohustuste rikkumine religioossetel ajenditel”, milleks oli enamasti puudumine jõulude ja ülestõusmispühade ajal ning religioossed üritused, kuhu olid kaasatud alla 18-aastased noored. Et sel ajal toimusid koolitunnid ka laupäeviti (ehkki väiksemas mahus kui äripäevil), oli kooliskäimisega probleeme nt seitsmenda päeva adventistide lastel. 1979. aastal ilmutab volinik Piip spetsiaalset huvi selle küsimuse vastu, milleks teda ärgitas UN samateemaline informatsioon

⁵⁸⁸ EAA T-15.1.1276, l 56, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979). Ka Škarovski kinnitab, et 1970. aastatel oli UN tegevuses olulisel kohal vaimulikkonna poliitiline kasvatamine ja nende meelsuse tundmaõppimine (*Русская Православная Церковь в XX веке*, 394). Piibu kirja sõnastusest võib järeldada, et selline lähenemine saigi alguse tema algatusest.

⁵⁸⁹ EAA T-15.1.1787, l 3–4, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1987).

⁵⁹⁰ SUNVA karp nr 6, 1979.1, l 209, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1979).

⁵⁹¹ SUNVA lehed nummerdamata, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Töölaseks kasutamiseks 1967–83.

⁵⁹² SUNVA karp nr 6, l 76jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1978).

juhtumitest mujal NLS.⁵⁹³ Tartu RKK esimehe aruandest selgub, et kogu linna peale on selliseid õpilasi kolm tükki, kuid tegu on tublide õpilastega, kes on kõik puudunud tunnid iseseisvalt järele õppinud. Nende vanematega on vesteldud, kuid midagi ei ole muutunud. Aruandele järgneb voliniku üpris tõredas vormis kiri, mis uurib situatsiooni lähemalt ning sarjab: „Teie pealiskaudsest informatsioonist jääb mulje, et lubate õiguskorda karistamatult rikkuda ning olete leppinud olukorraga. See on aga lubamatu.” Tartust kinnitatakse, et tehtud on kõik endast olenev: „ühendust võetud vanemate töökohtadega ning palutud abi küsimuse lahendamiseks. Mõlemate vanemaid iseloomustatakse töökohast positiivselt. On kutsutud vestlusele, vestlused on jäänud tulemuseta. Kool on pöördunud selles küsimus töökoha partei algorganisatsiooni sekretäri poole ning ka psühhoneuroloogia haigla osakonnajuhataja poole, et ka nemad omalt poolt mõjutaksid vanemaid täitma õiguskorra nõudeid, kuid senini pole tulemusi olnud.”⁵⁹⁴ Nagu selgub, oli selliseid juhtumeid kogu Eesti peale kokku 11, mõnel pool oli mõjutusvahendiks trahv 15 rbl.⁵⁹⁵

Narva RKK liikmed jälgisid, kes noortest käis kirikus, millised vanaemad viivad lapsed kirikusse ilma vanemate loata – tulemustest anti teada partei ja komsomoli LKdele.⁵⁹⁶ Ka Kohtla-Järve RKK liikmed jälgisid, kes vanematest viib lapsi kirikusse, et sellest teatada vastutavatele organitele, kes siis vanematega tööle hakkavad.⁵⁹⁷ Teisel toimus sellelaadne koostöö koolidega, et välja selgitada usklikest peredest lapsi, millise tegevuse eesmärk oli hilisem individuaalne kasvatustöö. Enamike RKKde tööplaanis seisis märged: „Laste ja noorteosavõtu kontroll jumalateenistustest ja teistest kiriklikest üritustest (pidevalt)”.⁵⁹⁸

Kui eelnevad juhtumid lähevad veel religiooniseaduste kontrolli alla, siis mõnedel juhtudel tegelesid RKKd sulaselge religioonipreventsiooniga, noorte päästmisega kiriku küüsis, seega ideoloogiatööga. Üks Kohtla-Järve RKK edulugu pajatab: linna ilmus V. Trušenkov, kes asus tööle remondi-mehaanika tehasesse. Üks komisjoniliige leidis, et see isik peaks pälvima komisjoni tähelepanu. Nimelt oli ta mõne aasta eest kolinud Leningradi, et seal osa võtta vaimuliku seminari tööst ning tagasi tulles asuda Jõgeva kiriku vaimuliku ametipostile. TK võttis isiku tõsiselt käsile, ning selgus, et ta töötab tõesti tehases, kuid vaimulikuametile ei pretendeeri. Oli vaimulikus seminaris õppinud ainult ühe aasta ja siis õpingutest loobunud: „LK PAO ja tehase partei-

⁵⁹³ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, 1 8–9, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1976).

⁵⁹⁴ EAA T-15.1.1276, 1 49–53, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁵⁹⁵ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, 1 13, 21, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1976).

⁵⁹⁶ ERAF 1.302.42, 1 26, ЕКР КК PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁵⁹⁷ *Ibid.*, 1 25.

⁵⁹⁸ LVMA 2iv.1/1.20, 1 1, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1962).

organisatsioon õppisid tema vaateid ja mõtteid lähedalt tundma. Praegu võtab ta aktiivselt osa religioonivastasest tööst, esineb lektorina, räägib inimestele tõe religiooni kohta.⁵⁹⁹ Teine edulugu partei LK PAO ja komisjoni ühistööst lõpeb samuti pidulikult: „Juba kaheksa kuud ei ole poiss kirikusse läinud, kuid ema jätkab seal käimist.”⁶⁰⁰

Ka Narva RKK liikmed „tutvusid nende noortega, keda kultuseteenrid on püüdnud meelitada religioossesse tegevusse”. „Tutvumise” tulemusel suudeti „baptistide kogudusse minemisest päästa kolm „Kreenholmi manufaktuuri” noort töelist ja ühe koolitüdrukku.”⁶⁰¹ Tänu Põlva komisjoni tööle on „õpetajad teinud õpilaste ja nende vanemate seas palju paremat ateistlikku tööd.” Sovhoosis Koit aga „selgitasid komisjoniliikmed välja kiriku negatiivse mõju mõnede töötajate töödistsipliinile”, mis andis sovhoosi parteiorganisatsioonile „võimaluse tegeleda individuaalse kasvatustööga töödistsipliini rikkujate seas ning olukorda parandada.”⁶⁰² Selliseid näiteid esineb RKKde materjalides kuni 1970. aastate alguseni üpris järjepidevalt, hiljem harvemini.

Kõik sellised ettevõtmised nii edukad ei olnud ning sõltusid ka RKK liikmete detektiiviandest. 1981. aasta Kohtla-Järve komisjoni liikmete katsed usklike kohta infot koguda jätavad tagantjärele üpris armetu mulje: „Naabrite andmetel (10 klassi õpilane, komsomoli liige) liigub aeg-ajalt 3–4 liikmelisi gruppe. Sisenesin majja ja tutvustasin end kooli esindajana, kuid vastuvõtt oli väga ebasõbralik ja tupp ei lastud üldse. Kavatsen koolivaheajal veelkord olusid kontrollida.” Komisjoni teine liige püüdis teavet saada adventistide kohta, kuid „järelepärimised keskkoolides midagi ei andnud”, seejuures pärines kogu tema teave adventismi kohta ENE vastavasisulisest artiklist, mida ta kokkutulnuile ka tsiteeris.⁶⁰³

Sellelaadsest preventsiionitööst ei jäänud kõrvale volinikudki, nt 1967. aasta oktoobris saatis volinik Teder kirja Räpina aiandustehnikumi direktorile, milles toetas Rakvere kolhoosi „Energia” taotlust ennistada õppima usklik tütarlaps, et see ei „langeks täielikult adventistide mõju alla”.⁶⁰⁴ Ka volinik Piip oli alarmeeritud, kui 1973. aasta esimese kolme kvartali jooksul leeritati Tallinnas kuus noort rohkem võrreldes sama ajaga eelneval aastal ja nõudis asja lähemat uurimist. Tallinna linna TK sekretär püüdis asja siluda, väites, et järeldusi teha

⁵⁹⁹ ERAF 1.302.42, 1 25, ЕКР КК PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁶⁰⁰ LVMA 2iv.1/1.23, 1 17–18, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1965).

⁶⁰¹ ERAF 1.302.42, 1 27, ЕКР КК PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

⁶⁰² *Ibid.*

⁶⁰³ LVMA 2iv.1/1.29, 1 35, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1971).

⁶⁰⁴ ERA R-1989.1.96, 1 219j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1967).

oleks ennatlik, kuna „üksikute inimeste tõekspidamisel võib esineda kõrvalekaldumisi üldisest positiivsest tendentsist”.⁶⁰⁵

Ei saa aga öelda, et komisjonide jaoks oleks iga religioosne pöördumine olnud punaseks rätiks härja ees, mida kinnitab juhtum Tartu RKK tööpõllult 1978. aastast. Nimelt saatis üks kooliõpetajast RKK pikaajaline liige komisjoni esimehele üpris mahlakas toonis murekirja, mille sisu oli järgmine: ühe Tartu keskkooli abiturientide, töökale ja meeldivale noormehele X, kelle isa hiljuti suri, „puges ligi” noor metodist Y,⁶⁰⁶ kes meelitas ta jutlustele ja metodistide kolmepäevasesse laagrisse, väites, et pärast seda on X hoopis teine inimene: „X läks ja saabus tõesti teise inimesena. Ta rääkis, et varandus tuleb anda kogudusele ja elada ühise vennaskonnana (nende pere olevat jõukas). Ta rääkis, et nüüd suutvat ta teisi hüpnotiseerida. Vist üritas seda tehagi. Kodus tekkisid tõsised pahandused.” Lugu võttis aga sootuks tõsisemad pöörded: „Praegu on X ravil Tartu linna psühhoneuroloogia haiglas. Juhtunud see nii: Metodistid veennud, et X viigu oma ema hullumajja. X viiski oma ema kontrollile. Arstid aga avastasid, et X ise vajab ravi. /.../ Y külastavat X-i ka haiglas. Selles haiglas kuulatakse kõiki haigete ja külaliste vestlusi, eriti aga Y omi X-ga. Täpsemaid andmeid saate X-i raviarstidelt, kes jälgivad asjade käiku.” Komisjoni esimees Jüri Vene aga teatas oma vastuses pärast asjaolude kontrollimist, et metodistide tegevusse ei saa sekkuda, kuna nad ei ole oma tegevuses seaduse vastu eksinud: „X-i suhtes ei ole kohaldatud sundi, vaid ta on oma vabalt tahtel metodistidega ühinenud, milleks tal on täiskasvanud inimesena täielik õigus. RKK-l ei ole volitusi selles küsimuses sekkuda usuühingu tegevusse. Komisjoni sekkumine on õigustatud ainult sel juhul, kui usuühingu poolt on tegemist seaduserikkumisega.”⁶⁰⁷

2.2.1.6. Koguduste registreerimisega seotud küsimused

1929. aasta ususeadusandlus sätestas, et kogudus ei tohtinud tegutseda ilma riikliku registreerimiseta, milleks pidi olema vähemalt 20 inimest (*dvadtsatka*),⁶⁰⁸ kellega sõlmiti rahalise vastutuse leping koguduseruumide kasutamiseks. Need tingimused kinnitas ka volinik Kivi 1945. aastal koostatud „Ajutine juhend”.⁶⁰⁹ 20 inimese olemasolu oli aga alles esimene samm pikas kannatustejas. Sellele järgnes kogudusetöök sobiva hoone leidmine ja „kultuseteener”, kes sobiks ka võimudele. Tegutsemiseks vajaliku hoone pidanuks kogudus saama riigi käest

⁶⁰⁵ SUNVA karp nr 1, 1973.2, l 140, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1971–1973 (1973).

⁶⁰⁶ Asjaosaliste soovil esinevad juhtumiga seotud inimesed siin anonüümsetena. Loos esinev Y oli tegelikult baptist.

⁶⁰⁷ EAA T-15.1.1219, l 28–29, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

⁶⁰⁸ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 698.

⁶⁰⁹ Riho Altnurme, *EELK ja Nõukogude riik 1944–1949*, 62j, 69.

tasuta, samuti oli võimalus kasutada eraomanike hooneid. Reaalsuses ei olnud maja leidmine üldse kerge – takistuseks võis saada näiteks lähedus koolile.

Probleemid nende tingimuste täitmisega said saatuslikuks ka paljudele tegutsevatele kogudustele – kõige sagedamaks oli koguduseliikmete arvu kokku kuivamine, mistõttu kasutati seda võimalust usuühingute harvendamiseks. Suurimat aktiivsust koguduste likvideerimiseks näitasid üles volinikud peatselt pärast tööleasumist. Kõige põhjalikum sulgemiskampaania leidis aset 1961. aasta määruse vastuvõtmise järel ja kestis kuni 1964. aastani, milles Eestis osutus võtmefiguuriks volinik Kanter, kelle tegevust kirjeldab põhjalikult Sõtšov.⁶¹⁰

Peagi pärast tööleasumist näitas üles elavat huvi EELK koguduste filiaalide (kokku 15 tk) vastu ka volinik Piip, uurides kaheksalt TKlt, kus sarnased filiaalid eksisteerisid, kas tegu on elujõuliste üksustega või tuleks kõne alla likvideerimine.⁶¹¹ Mitmed vastused kinnitavad, et oleks hea küll likvideerida, kuid ei ole mõttekas; mõned vastavad eitavalt. Ainsana ei ole Pärnu rajooni TKI kummagi enda piirkonnas asuva filiaali, Pikavere ja Kulli palvemaja likvideerimise suhtes vastuväiteid.⁶¹² Kui vaadata registrist maha võetud koguduste nimistut 1961–79,⁶¹³ siis mingit reaalset tegevust sellele ei järgne. Siiski koostas Piip 1974. aasta koguduste tegevuse aruandlust uurides 1975. aasta 18. veebruaril instruksiooni RKKdele, mille avasõnad sobinuks pigem 1920. või 1960. aastate alguse retoorikasse: „Kuivõrd paljud usuühingud on jõudnud või jõudmas oma eksistentsi lõppstaadiumi, palume arvestada, et usuühingu tegevuse lõpetamiseks on TKI tarvis /.../” – järgneb loetelu dokumentidest, mida on tarvis tegevuse korrektseks lõpetamiseks, nende seas esimesena usuühingu avaldus või juhatuse protokoll vms, sellele lisaks põhjalik ülevaade usuühingu tegevusest viimastel aastatel, läbi viidud talitustest jms, samuti lähima kiriku asukoht ja transpordivõimaluste kirjeldus sinna jms, ning viimaks plaan, kuidas TK kavatseb vabanenud ruume kasutada. Kirja lõpus kinnitab volinik, et just tema koos MNga on need institutsioonid, mis võtavad vastu lõpliku otsuse koguduse tegevuse lõpetamiseks.⁶¹⁴ Kiri annab märku tüüpilisest riigipoolsest suhtumisest religiooniküsimusisse 1970. aastail – ühelt poolt püüti vältida igasuguseid provokatsioone, mis võinuks anda „imperialistidele” alust pisimaksiki propagandavõiduks, teisalt loodeti represseerivate seaduste järgmise abil religioossust enam-vähem viisakalt, kuid vargsi seljatagant nügides hua poole suunata.

⁶¹⁰ Vt Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 137jj.

⁶¹¹ SUNVA karp nr 1, 1973.1, l 138, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaadet kirikute tegevuse kohta ENSVs 1971–1973 (1973).

⁶¹² *Ibid.*, l 163.

⁶¹³ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 21, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980). Sama nimistu alusel kaotasid kõik Eesti kirikud aastail 1961–1964 kokku 40 kogudust, 1965–1979 lisandus neile veel 17 kogudust.

⁶¹⁴ SUNVA karp nr 5, 1975.1, l 75j, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1975).

1975. aasta märtsis järgnesid kirjad RKKdele nende koguduste nimekirjades, kus eelneval aastal oli vähe teenistusi läbi viidud, ühes küsimusega „kas selliseid kogudusi on enam mõtet registratuuris hoida”, mistõttu soovitas ta RKKdel enda nimetatud koguduste „edaspidise tegevuse küsimus igakülgsest läbi vaadata ja koguduste juhatustega delikaatselt nõu pidada ning vastavad järeldused teha.”⁶¹⁵ Ülmärgitud koguduste nimistu alusel võeti vahetult pärast seda registrist maha ainult üks EELK ja üks VÕK kogudus, neile järgnesid nelja aasta jooksul üks baptistikogudus ja kolm VÕK kogudust.

Peamiselt olidki koguduste registreerimise küsimused seotud nende likvideerimisega, kuid harva tuli ette ka uute koguduste registreerimist – mida üldiselt püüti vältida nii palju kui võimalik, sest uue koguduse registreerimine oli tundlik teema. Ühest küljest – kuidas on võimalik religioosne aktiveerumine ühiskonnas, kus religioonil ei saa teooria järgi olla kohta, teisalt oli registreerimata, aga realselt tegutsevaid kogudusi raskem kontrollile allutada. Lõppkokkuvõttes otsustas koguduse registreerimise ja registrist mahavõtmise UN, avaldus jõudis sinna aga läbi voliniku, kellele selle omakorda edastas TK. Kui tekkis kartus, et kõik tingimused uue „usuühingu” registreerimiseks võiksid täituda, sekkus sellel teekonnal nõukogude bürokraatia oma kirjeldamatute võimalustega. Et sellest kadalipust aimu anda, kirjeldan siinkohal paari näidet nende täies ulatuses.

6. maist 1978 on pärit Tartu RKK esimehele esitatud avaldus nelipühilaste palvegrupi registreerimiseks, mille autoriks nelipühilane Ilmar Haavik, kes oma kirjas tuletab meelde, et esitas samalaadse avalduse volinikule juba poole aasta eest. Kuna koguduse registreerimiseks pidi olema „kultusehoone”, siis oli Haavik teinud ettepaneku, et nad võiksid koos käia Sõbra tn kiriku hoones,⁶¹⁶ kus tegutsevad juba metodistid ja adventistid. Kirjast selgub, et suuliselt oli talle teatatud, et seal tegutsevad metodismi ja adventismi ühingud on sellele ideele vastu. Haavik kinnitab aga, et nende ühingute endiga ühendust ei ole võetud ja tegelikult nad pooldavad vastuvõtmist. Haavik kirjutab: „Meie oleme tänulikud Nõukogude valitsusele usuvabaduse eest, kuid meile ei anta seda vabadust kasutada. Meie tahame ka teile tänulikud olla, kui teie lubate põhiseaduse kohaselt meil oma usunõudeid täita seaduslikus korras, sest seni oleme erakorterites kogunenud ebaseaduslikult.”⁶¹⁷

Haavik kutsuti järgmisele RKK istungile, kus tema käest uuriti usuühingu liikmete kohta, keda oli 21 ning kelle kohta ta esitas RKKle ka nimekirja. Komisjon, tutvunud nimekirjaga, leidis, et osa neist kuuluvad teistesse usuühingutesse. Koosolek otsustas ajutiselt lubada Sõbra tänava kirikut kasutada mai ja juuni jooksul ning kohustas komisjoni liikmeid selle usuühingu tegevust

⁶¹⁵ SUNVA karp nr 2, 1975.2, 19, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1975).

⁶¹⁶ Õigeusu Aleksandri koguduse kirik Tartus, Sõbra 19a, millest osa kasutati nõukogude perioodil laohoonena nii TRÜ kui Eesti Rahva Muuseumi poolt.

⁶¹⁷ EAA T-15.1.1219, 1 12, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

seni kontrollima, lõplikult asi aga otsustada pärast juunit.⁶¹⁸ Pärast seda ei toimunud aga mitte koguduse registreerimine, vaid tegutsemisluba pikendati ajutiselt kuni oktoobrini, teenistusi võis pidada vaid üks kord kuus varasemate igapäevaste teenistuste asemel – otsust millegagi ei põhjendatud.⁶¹⁹ Järgneb Haaviku uus kiri 27. septembrist 1978, kus ta ütleb, et sai „usukultuse ministrilt” juba veebruarikuul vastuse, et nende poolt ei ole takistust registreerimiseks, aga ruumi pole anda. Minul kästi selle pärast pöörduda Tartu linna TK usukultuse voliniku poole, mida ma olen ka teinud” ning palub taas kogudus registreerida, kuna ruumid on nüüd ju olemas, lisades taas juurde koguduse liikmete nimekirja.⁶²⁰

Aasta lõpus tegutsevad nelipühilased endiselt „tingimisi”. RKK kogunemisel otsustatakse nelipühilasi ikka veel teravdatud tähelepanuga jälgida, nende üritustest antakse teada KGB kohaliku osakonna töötajale sm Sitinile⁶²¹ – seda hoolimata asjaolust, et volinikule saadetud aruandes iseloomustatakse nende jutlusi „tavalise protestantliku suunitlusega, korrektsetena”.⁶²²

Järgmine sissekanne sellesse saagasse on 1979. aasta maist, mil järjekordsele palvele registreerida kogudus vastatakse kiriku kasutamise loa pikendamisega, kuid taas mitte tihedamalt kui kord kuus.⁶²³

1980. aasta esimeseks kvartaliks on RKK planeerinud seisukohavõtu koguduse registreerimise küsimuses.⁶²⁴ Enne järjekordset RKK kohtumist külastab kogudust Anatoli Mitt, kes oli määratud Sõbra tn kiriku „kuraatoriks”. Oma aruandes kirjeldab ta vestlust Haavikuga üpris mürgises toonis ja sappi kokku hoidmata ning kinnitab, et koguduse tegevust kui sellist ei toimu ning tegu on Haaviku soovunelmaga. Kirjast selgub ka, et Ilmar Haavik oli kunagi õppinud Treffneri koolis Miti käe all matemaatikat ning Mitt oli ta eksamil läbi kukutanud. Kiri sisaldab põhjalikku ülevaadet endise õpetaja ja õpilase ilmavaatelisest vestlusest, mille põhjal Miti tegevust ei saa tõlgendada muul moel kui agressiivse ateistliku misjonina.⁶²⁵ Aruandest lähtuvalt ei kiirusta RKK koguduse tegevuse registreerimisega ning selle asemel pikendatakse komisjoni koosolekul 13. märtsil nende tegutsemisluba 31. detsembrini 1980.⁶²⁶ Arhiivimaterjalide põhjal ei ole täpselt aru saada, mis on vahepeal juhtunud, kuid samas kirikus tegutsevad metodistid ja adventistid kinnitavad, et nende seisukohalt ei ole võimalik, et veel mõni kolmas kogudus kirikut kasutaks.⁶²⁷ Järgnenud aasta jooksul pommitab Haavik komisjoni veel mitmel korral kirjadega

⁶¹⁸ *Ibid.*, l 14–15.

⁶¹⁹ *Ibid.*, l 22.

⁶²⁰ *Ibid.*, l 26.

⁶²¹ *Ibid.*, l 39.

⁶²² *Ibid.*, l 36–37.

⁶²³ EAA T-15.1.1276, l 59, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1979).

⁶²⁴ EAA T-15.1.1346, l 1, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

⁶²⁵ *Ibid.*, l 61–64.

⁶²⁶ *Ibid.*, l 41.

⁶²⁷ *Ibid.*, l 53.

registreerimise asjus, aasta viimane kiri palub koguduse tegutsemiseks taas pikendust, kuid ei maini enam koguduse registreerimist.⁶²⁸

22. jaanuaril 1981 saadab Haavik taas kirja, kus palub taas tegevuse pikendust ja registreerimist, mille juures viitab konstitutsioonile ning ütleb, et kui kogudust ei registreerita, siis „peame koos käima erakorterites, mis on seadusevastane”.⁶²⁹ 26. jaanuari dateeringuga järgneb aga uus kiri, milles ilmselt asjaajamise lootusest väsinud Ilmar Haavik annab teada oma tagasiastumisest koguduse juhi kohalt seoses vanadusega ning uus juht Ernst Vaiga teatab enda ametisemääramisest koguduse juhiks ning palub koguduse registreerimist.⁶³⁰ Avalduse peal on Tartu TK I sekretäri Tõnu Antoni märkus, et talle otsitaks usuühingute põhikirja tüüpnaidis. Peagi saabub aga teade, et Ernst Vaiga loobub koguduse juhtimisest isiklikel põhjustel.⁶³¹ Ilmar Haavik võtab koguduse juhtimise taas üle ning reageerib järjekordse palvega kogudus registreerida – selgub, et kokkulepe adventistide ja metodistidega on saavutatud. Käsikirjaline komisjoni esimehe märkus kirja peal näitab, et on tekkinud küsimus – kas avaldus koguduse registreerimiseks on üldse esitatud?⁶³² Pärast Anatoli Miti surma koguduse „üle võtnud” RKK liikme Igor Gräzini (toona TRÜ rektori abi) pikemaajaline vaatlustegevus päädib aruandega: mitmetel kordadel on kohale tulnud väga vähe inimesi ja mõnedel kordadel üldse mitte kedagi, ka jutlustajat ennast mitte. Gräzin resümeerib, et ilmselt on nelipühi-koguduse idee ka Haavikul endal üle läinud või kiratseb veel viimaseid hetki.⁶³³ Kõik viitab sellele, et tegu on venitamistaktika õnnestunud tulemusega – Ilmar Haavik on vana ja haige ega jõua enam koguduse registreerimisega seotud probleemidega tegeleda, keegi kogudusest aga ei ole valmis seda koormat enda peale võtma.

7. detsembril 1981 saabub aga adventistide ja metodistide koguduselt protest kirikusse kolmanda koguduse lisamise vastu.⁶³⁴ Selle peale on RKK nähtavasti soovitanud nelipühilastel endile ise ruumid otsida, sest 18. jaanuaril 1982 on vahepeal Ilmar Haaviku asemel nelipühilaste uueks eestkõnelejaks saanud Julius Oherde saatnud RKKle kirja, kus teatab, et ruumide asjus on saavutatud kokkulepe katoliku kiriku preestri Miikael Krumpansiga.⁶³⁵ Võimalik, et tegu on mingite kogudusesiseste võimuküsimustega, kuid nimetatud kirjale järgneb rooma-katoliku kiriku täitevorgani esimehe Stanislav Trojanovski kiri 25. jaanuaril 1982, milles ta teatab, et nemad ei ole mingil juhul nõus veel ühe koguduse majutamisega oma kirikus.⁶³⁶ Pidev vastuolu ühe poole sõnade ja teise poole reaktsioonide vahel jätab veidi kahtlase mulje nelipühilastest endist, kes

⁶²⁸ *Ibid.*, 182.

⁶²⁹ EAA T-15.1.1408, 144, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981).

⁶³⁰ *Ibid.*, 146.

⁶³¹ *Ibid.*, 163.

⁶³² *Ibid.*, 183.

⁶³³ *Ibid.*, 1103.

⁶³⁴ *Ibid.*, 1122.

⁶³⁵ EAA T-405.1.1451, 143, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

⁶³⁶ *Ibid.*, 142.

on võib-olla kantud mingist soovmõtlemisest, kuid välistada ei saa ka TK-poolset koguduste mõjutamist. Nt katoliku kiriku juhtumi puhul on selge, et TK jaoks vaimuliku kui koguduse poolt palgatud töötaja (mitte juhi) nõusolek ei mängi mingit rolli ning pöördutud on koguduse täitevorgani poole. Asjast (ilmselt telefonitsi) informeeritud Oherde saadab samal päeval uue kirja, milles teatab, et suusõnaliselt oli Krumpans nõus andma kirikut kaks korda nädalas kasutamiseks. Samuti kirjutab ta, et UN voliniku abi Kaljo Oja oli talle kinnitanud, et tema kogudusejuhina tegutsemiseks ei ole vajalik enese ümberregistreerimine Tallinnast Tartu elanikuks,⁶³⁷ mida ilmselt oli temalt nõudnud RKK esimees. Tõnu Antoni kiri 2. veebruarist viitab, et ei ole laekunud nõuetekohast usklike grupi registreerimise avaldust ning ei ole aru saada, kes seda gruppi juhib ning kas Oherde kuulub kuskile teise usklike gruppi. Mitteregistreerimist põhjendab ruumide puudumisega, viimast aga sellega, et ei katoliku kogudus ega ka metodistid-adventistid pole nõus neile vastu tulema.⁶³⁸

14. veebruaril järgneb Oherde üsna emotsionaalne kiri Tõnu Antonile, kus heidab ette asjadega venitamist ning sõnade ja tegude paikapidamatust. Kirjast selgub, et Oherde oli sunnitud end ikkagi Tallinnast Tartusse elanikuks registreerima, et saada usklike grupi ametlikuks juhiks.⁶³⁹ Lisandub Haaviku kiri palvega pikendada kooskäimise luba Sõbra tn kirikus.⁶⁴⁰

Asjad aga ei edene ning 5. mail 1982 saadab Oherde jällegi üpris emotsionaalse kirja, kus ütleb, et suulised lubadused on jäänud unarusse ning kinnitab, et on saatnud korduvalt kõik nõutud paberid, koguduse nimistu jms, kirjaga on kaasa lisatud veelkordne nimistu ja tegevuse põhikiri. Kirjast selgub, et 1982 aasta algusest ei ole neil lubatud enam koos käia.⁶⁴¹ Kirja tulemusena kutsutakse Oherde 24. maiks Antoni juurde vestlusele,⁶⁴² mille käigus ta suunatakse tegema eeltööd uue kirikuhoone saamiseks, millele viitab Oherde järgmine kiri 7. juunist. Ühtlasi selgub, et TK on suutnud ära kaotada koguduse nimekirja algeksemplari, mille Oherde saadab uuesti ning palub kogudus registreerida.⁶⁴³

Selles kummalises kirjasõpruses järgneb pikem paus kuni Ilmar Haaviku 13. veebruaril 1983 saadetud kirjani, kus ta palub anda luba kasutada Sõbra tn kirikut või anda luba palvela ehitamiseks.⁶⁴⁴ Viimast muidugi ei anta, kuid 21. veebruaril kutsutakse TKsse adventistide ja metodistide esindajad.⁶⁴⁵ 3. märtsil vastab Tõnu Anton Aavikule, et Sõbra tn palvelat ei ole võimalik neile kasutada anda, sest teenistused toimuvad iga päev. Küll aga lubatakse kogudus registreerida, kui TKsse saadetakse vähemalt 20 asutajaliikme nimekiri. Kui asutajaid

⁶³⁷ *Ibid.*, 144.

⁶³⁸ *Ibid.*, 181.

⁶³⁹ *Ibid.*, 172.

⁶⁴⁰ *Ibid.*, 174.

⁶⁴¹ *Ibid.*, 192.

⁶⁴² *Ibid.*, 185.

⁶⁴³ *Ibid.*, 193.

⁶⁴⁴ EAA T-15.1.1555, 147, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1983).

⁶⁴⁵ *Ibid.*, 146.

on vähem kui 20, lubatakse moodustada grupp.⁶⁴⁶ Peagi õnnestubki nelipühilastel end registreerida nime all „Tartu vabaevangeeliumi usuühingu grupp”, kooskäimiseks üürivad nad Kruusamäe tn-l ruumi kahe rubla eest kuus, milline leping on saadetud ülevaatamiseks UN volinikule.⁶⁴⁷

Viimane viide sellele saagale on dateerimata, kuid pärineb ilmselt novembrist 1983 ning sisaldab „Tartu vaba evangeeliumi grupi” liikmete nimekirja ja grupi sisekorda.⁶⁴⁸ Pärast seda grupi tegevus Tartu RKK materjalides enam ei kajastu. Alates esimesest ettepanekust kogudus registreerida kuni küsimuse lahendamiseni kulus ei rohkem ega vähem kui kuus aastat.

Teine juhtum koguduse registreerimise vallast pärineb Kohtla-Järvelt, kus 1971. aastal toimus lõhenemine Jaan Hanni juhitud baptistkoguduses. Selle tagajärjel eraldus 80-liikmeline grupp, millega liitus veel inimesi, valdavalt metodistid. Sama aasta juunis esitati avaldus koguduse registreerimiseks, kuid vastust ei saadud; sama kordus novembris saadetud avaldusega. Uus katse tehti 1973. aasta oktoobris, kui avaldus esitati metodisti superintendendi kaudu – ka see jäi vastusetu. Üldiselt tegutses kogudus nagu iga teinegi, RKK seaduserikkumisi ei tuvastanud, kui välja arvata registreerimatus.

Selle juhtumi puhul võib aga kahtlustada isiklikul tasandil antipaatiat – nimelt oli just sellesse kogudusse kuuluvate isikute tegevus põhjuseks, miks Kiviõli TK aseesimehe poolt väga mahlakas toonis kirjutatud õiendi alusel lahvatas 1971. aastal korralik skandaal, õigupoolest oli situatsioon pingestunud juba paar aastat varemgi. Õiendist selgus, et „sisuliselt on mõlemad kogudusepooled natsionalistliku kallakuga ning ei tunnista ei parteid ega nõukogude võimu. Kiusavad saksa rahvusest baptiste, kes on astunud registreeritud baptistide kogudusse või võtnud omaks vene õigeusu. /.../ Ei või osa võtta pioneeriorganisatsiooni jne tööst, ka ametiühingust. Üks astus välja ja ütles, et tema haiguse korral hoolitsevad tema eest koguduseliikmed. On andnud vande, et ei räägi kellelegi midagi oma ühingust. Teevad aktiivset selgitustööd laste ja noorsoo seas.” Info allikaks oli saksa päritolu Gerda Wall, „kelle perekond on usklik, tema aga materialistlike veendumustega”.

Samal ajal oli piirkonna ateistlik propaganda äärmiselt madalal tasemel – üksikud loengud, mis aset leidsid, toimusid mitteusklikele, partei ja komsomol olid jätnud selle tööldõigu vaid üksikute aktivistide hoolde, mistõttu „kuni viimase ajani ei olnud mingit ülevaadet usuliste organisatsioonide tegevusest. Kohtades ei olnud nimekirju usklike kohta, seetõttu ei olnud usklikele ja

⁶⁴⁶ *Ibid.*, l 55. Vähem kui 20-inimeselise usuühingu puhul oli koguduse registreerimine olnud problemaatiline. 1977. aasta „Usukoondiste põhimäärus” näitas üles märkimisväärset paindlikkust ning lubas sel korral tegutseda registreeritud „grupina”. Selline võimalus oli tegelikult ilmselt juba 1968. aastast ja mõnedel juhtudel oli seda ka soovitatud (ERA R-1989.2s.44, l 33, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1970)).

⁶⁴⁷ EAA T-15.1.1555, l 96, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1983).

⁶⁴⁸ *Ibid.*, l 112jj.

palvevendadele kinnitatud ka oma šeffe⁶⁴⁹-kasvatajaid.” (*Sic!*) Kui TK usklike nimekirja viimaks andis ja „palus aktiivselt lülituda töösse iga usklikuga personaalselt ja kollektiiviga”, siis „ilmutati reas kohtades selgrootust, poliitilist lühinägelikkust ja tõlplust”, milles eriti oli süüdi kombinaat „Kiviõli” partei büroosekretär sm Erro, kes, selle asemel, et „tarvitusele võtta vajalikud abinõud”, teatas, et „usklikud on kavalad ja nendega ei ole midagi peale hakata”. Tema patt oli seda suurem, et ettevõttes olid „vastutavatele kohtadele upitunud kiriku jüngrid ja muud masti tegelased” – kombinaadis töötas pearaamatupidajana VÕK kiriku revisjonikomisjoni esimees, kelle „kui raamatupidamise ala spetsialisti teene ei ole väike selles, et Kiviõli kirik tegutseb rentaab-lusega.”⁶⁵⁰ Tüli ei piirdunud muidugi ainult kohaliku tasandiga, sellesse segati UN volinik, prokuratuur jne.⁶⁵¹ Kuigi skandaal vaibus 1971. aasta jooksul, võib arvata, et niipea seda ei unustatud.

1975. aastal 5. augustil võttis volinik küsimuse koguduse registreerimisest taas üles ning pöördus üpris ärritunud toonil MN esimehe asetäitja poole, kus palus teha Kohtla-Järve TKle ettekirjutus ja nõuda materjalide viivitamatut läbivaatamist. Juba järgmisel päeval üllitas MN esimehe asetäitja Arnold Green resolutsiooni nr 367/574, millega kohustati TKd küsimus läbi vaatama. 26. detsembril järgneb aga MN asjadevalitsuse kiri, millest selgub, et selles asjas ei ole ikkagi mitte midagi ette võetud ning suulisi meeldetuletusi ignoreeritakse: „ENSV MN asjadevalitsus palub viivitamatult rakendada abinõud nimetatud küsimuse lahendamiseks ja informeerida ettevõtetust.”⁶⁵² Pärast seda küsimust enam ei puudutata ja aruandluse tekib Jõhvi metodisti kogudus, mistõttu võib arvata, et asi laheneb viimaks positiivselt. Koguduse registreerimiseks kulus neli ja pool aastat.

Nende kahe juhtumi taustaks kõlbab tsiteerida Leopold Piibu soovitus 1982. aastast Pärnu RKKle kohaliku nelipühikoguduse registreerimise asjus: „Palume materjalid saata võimalikult kiiresti, et usklikes mitte lasta nõrdimust tekkida seoses asjaajamise viivitamisega.”⁶⁵³ Selle kirja kasutegurist annab märku neli aastat hiljem saadetud teade: „Esineb veel fakte, kus kohalikud TKd venitavad

⁶⁴⁹ Selle sõna algupärand on prantsuskeelne *chef*, mis oli esialgu eesti keeles kasutusel „ülemuse” või „juhataja” tähenduses, nõukogude perioodil omandas aga läbi vene keele „regulaarse abistaja” tähenduse. Samasuguse vastandliku seletuse annab ka *Võõrsõnade leksikon* (Tallinn: Valgus, 1979), 600. – „Viskasime nalja selle üle, et siis on sulane peremehe šeff” (Uno Mereste, *Toimunut ja kaasaetatust, 1. osa* (Tallinn: SEJaJS, 2003), 652).

⁶⁵⁰ LVMA 2iv.1/1.29, l 1–5, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1971).

⁶⁵¹ ERA R-1989.1.128, l 94, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1971).

⁶⁵² LVMA 2iv.1/1.33, l 12–14, 17, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1975).

⁶⁵³ SUNVA karp nr 7, l 142, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1982).

mõnikord usklike taotluste lahendamiseks kuid ja isegi aastaid selle motiiviga, et puuduvad vastavad ruumid.”⁶⁵⁴

2.2.1.7. Koguduste ja vaimulike finantsmajanduslik kontroll

Üheks väga oluliseks religioonivastase võitluse tahuks oli koguduste rahaasjade üle kontrolli saavutamine, mis võimaldas hoida kirikuid suhteliselt vegetatiivses seisundis. Nagu ka ideoloogilistes küsimustes, olid sellekohased seadused äärmiselt kahepalgelised. Kuigi kogudused said riigilt oma „religioossete vajaduste rahuldamiseks” palveruumid tasuta, ei takistanud see riigil ENSV MN 4. jaanuaril 1955. aastal vastu võetud otsusest nr 4 lähtuvalt kasseerida üüri koguduste käsutuses olevate kõrvalhoonete, kantseleide, laoruumide jms teiste „mittepalvetamise ruumide” eest,⁶⁵⁵ millele lisandus veel kõigi kasutuses olevate hoonete maks ja nende hoonete aluse maa maks. Palveruumide üürikulude puudumise kompenseeris riik enda jaoks kohustusliku kindlustusmaksega, mis oli määratud vastavalt NSVL Rahvakomissaride Nõukogu määrusele nr 111 3. veebruarist 1938 ja NSVL Rahanduse Rahvakomissariaadi juhendile 7. oktoobrist 1938 nr 549/196.

Kindlustushinde aluseks võeti 1949. aasta inventariseerimistulemused, mis olid koostatud 1945. aasta „ehituseelarvete” alusel.⁶⁵⁶ Kindlustushinde puhul kasutati koefitsienti 0,4 (ehk siis kindlustussumma arvutamiseks võeti 40% hoone tegelikust väärtusest), mille mõtteks oli Eesti olukorra ühtlustamine NL 1928. aasta eelarvehindadega. Vastavalt 1956. aasta 25. detsembri NSVL MN määrusele nr 1623 toimus riiklike varade ümberhindamine, kuid kirikud ja palvemajad jäid sellest kõrvale, mistõttu „usukultuslikud ühingud osutusid soodustatud olukorras olevaks”.⁶⁵⁷ „Arvesse võttes tekkinud ebanormaalset olukorda” likvideeriti see viga ENSV MN 1963. aasta 29. juuni korraldusega nr 932-k,⁶⁵⁸ mis kohustas läbi viima usukultuslike hoonete ümberhindamise vastavalt Põhifondide Ümberhindamise Juhendile vastavuses NSVL rahandusministeeriumi ja Riikliku Plaanikomitee kinnitatud hindamisindeksitega 1959. aasta 15. aprillist. See otsus rikkus paljude usklike jõulurõõmu, sest kohalikud inventariseerimisbürood jõudsid oma tööga valmis detsembri alguseks, mil ilma

⁶⁵⁴ SUNVA karp nr 8, l 162, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1986).

⁶⁵⁵ ERA R-1989.1.76, l 186, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁶⁵⁶ Sellega peetakse ilmselt silmas ehitustööde ja -materjalide maksumust.

⁶⁵⁷ Plaane kirikute ümberhindamiseks tehti juba 1957. aastal – vt Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 97. Kindlustusmaksete tõstmise kohta vt *ibid*, 142j.

⁶⁵⁸ Leitav nt ERA R-1961.1.129, l 79, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР (1964). Toomas Paul ja temast lähtuvalt Jaanus Plaat paigutavad selle sündmuse ekslikult 1962. aastasse („...ja ahtake on tee, mis viib ellu”, *Horisont*, nr 2 (1989): 13–17; *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*, 194j).

igasuguse ettehoiatamiseta saadeti kogudustele maksuteated uute summadega – nimelt oli „hindamistöde käigus selgunud, et kõikide usukultuslike hoonete hindid suurenesid”.⁶⁵⁹ Ümberhindamise alusel tõusis ka hoonetemaks.

Kui Toomas Paul ütleb, et kindlustusmakske tõusmise aluseks oli üleminek ruutmetraazilt kubatuurile,⁶⁶⁰ siis tuleb täpsustada, et selline käitlemine ei olnud erandlik ainult kirikute puhul ja ka ülejäänud hooneid hinnati 1956. aastal kubatuuri alusel. Teisalt – ei tõusnud mitte otseselt kindlustusmaks (kindlustushinne jäi endiselt linnakirikute puhul 0,25 rbl 100 rbl hoone väärtuse kohta ja maakirikutel 0,85 rbl 100 rbl kohta⁶⁶¹), vaid ümber arvutati „hoonete tegelik väärtus” ning seekord ei olnud kindlustussumma aluseks mitte 40% „tegelikust väärtusest” (= taastamisväärtus miinus amortisatsioon), vaid 100% – tõsi küll, koguduste jaoks ei omanud need pisiasjad mingit tähtsust. Ei ole ka päris täpne Pauli väide, et maksud tõusid umbes kümnekordseks – nt Viljandi praosti Toominga hinnangul suurenesid maksed „ainult” 400–700%,⁶⁶² sõltuvalt asjaoludest aga mõne koguduse puhul tõesti ka kuni 10 korda või veidi enamgi, sest hindenormid 1m³ kohta sõltusid hoone suuruselt.

Esialgne plaan nägi ette lisatasu sissenõudmise viimase kahe aasta eest tagantjärele, kuid sellest siiski loobuti ning täiendav maks nõuti sisse ainult 1963. aasta eest.⁶⁶³ See vallandas kogudustes täieliku paanika ja masenduse, mis oli seda suurem, et peagi selgus eksitus, mida alguses arvasid paljud – lisamaks on ühekordne ja ainult 1963. aasta eest. Ainuüksi EELKlt laekus Riiklikule Kindlustusele kuni 1964. aasta jaanuari lõpuni 63 kaebust (enamuses selle kohta, et sellist maksu ei suuda kogudused tasuda, millistele kirjadele kindlustuse esindaja üsna külmalt vastas, et tegu ei ole Riikliku Kindlustuse probleemiga), lisaks veel kirjad volinikule ja konsistooriumile. Kaebustevool jätkus veidi kahanevas tempos järgnevate kuude jooksul,⁶⁶⁴ kindlustusmaksu vähendamine õnnestus ainult üksikutel juhtudel, kui selgus, et kindlustuse alla oli määratud ka hooned, mida kogudus tegelikult ei kasutanud. Selline rahanduspoliitika viis peagi paljude koguduste üha suureneva võlakoormani riigi ees, mida järgnevatel aastatel nimetati raskendava asjaoluna, kui küsimuse alla tulid koguduse sulgemise küsimused – ehkki nii võimsat koguduste sulgemiskampaaniat, nagu 1961.–1962. aastail aset leidis, sellele ei järgnenud. Enim kannatas VÕK, mis kaotas 1964–66 aastail 12 kogudust, EELK ja baptistid aga

⁶⁵⁹ ERA R-1989.1.76, I 69, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁶⁶⁰ Paul, „...ja ahtake on tee, mis viib ellu”, 16.

⁶⁶¹ ERA R-1989.1.76, I 29, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁶⁶² *Ibid.*, I 20.

⁶⁶³ *Ibid.*, I 68jj.

⁶⁶⁴ Kindlustusküsimuste käsitlemisele on pühendatud pea terve UN voliniku 1964. aasta kirjavahetus (ERA R-1989.1.76, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964)).

ei ühtegi,⁶⁶⁵ kuigi Konsistooriumile saadetud murekirjades seda kardeti. Põhjusks oli ilmselt VÕKN voliniku Kanteri radikaalsem käitumine. Sõltuvalt koguduse suurusest viis selline maksupoliitika loodetud tulemuseni – riiklikud maksud ületasid koguduse aastase sissetuleku või neelasid sellest märkimisväärse summa, seda hoolimata 1960. aastate lõpust alates järjest tõusnud annetuste summadest.⁶⁶⁶

Kohustuslikule kindlustusmaksule lisandusid nii vaimulike kui ka kirikutöötajate puhul kõrgendatud tulumaks (keskmiselt 33% tavakodaniku 11% asemel),⁶⁶⁷ samuti kõrgendatud üürimaks vaimulikele. Viimane muudeti ära ENSV MN 1980. aastal 8. novembri määrusega nr 737, milles see võrdsustati tööliste ja teenistujate üürihindadega. Samal aastal tegi UN esimees Kurojedov ettepaneku vähendada usutegelaste tulumaksu ning volinik Piip edastas selle MN-le, põhjendades, et „praegused normid on tekitanud palju nurinat ning on sageli ebalojaalsuse põhjuseks”,⁶⁶⁸ kuid see ettepanek jääb positiivse vastusetta. Ametlik tulumaksumuudatus viidi sisse alles ENSV MN presiidiumi 1989. aasta 7. augusti otsusega nr 17 (hakkas kehtima sama aasta 1. septembrist), milles vaimulikud võrdsustati taas tööliste ja teenistujatega.⁶⁶⁹ Üksikud taotlejad said tulumaksuvähendust siiski juba varem, nt Tapa VÕK koguduse ülempreester Selivestrovi tulumaksu vähendati 1987. aastal 50% võrra.⁶⁷⁰ „Vaimulike keskuste juhtidel” seevastu oli tulumaksu vähendatud veelgi varem⁶⁷¹ ning 1970. aastate lõpus püüdsid nad seda laiendada ka oma lähikondlastele (nt Aleksius taotles tulumaksusoodustust Nikolai Koklale 1979. aastal⁶⁷² ning selliseid katseid tegid teisedki). Volinik, lähtudes välispoliitilistest kaalutlustest, enamasti toetas neid avaldusi.

⁶⁶⁵ SUNVA karp nr 6, 1980.2, l 21–23, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

⁶⁶⁶ EAA T-15.1.954, l 15, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1974).

⁶⁶⁷ Riho Altnurme, „Religioon Eestis 1940–1991”, <http://okupatsioon.ee/et/component/content/article/17-religioon> (27. aprill 2011).

⁶⁶⁸ SUNVA karp nr 1, l 3, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad (1980). Ka Škarovski märgib, et Kurojedovi esialgu väga karm suhtumine kirikusse tegi aastatega läbi teatud muutuse (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 368).

⁶⁶⁹ SUNVA karp nr 2, l 89, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1986–1990 (1989).

⁶⁷⁰ SUNVA karp nr 8, 1987.1, l 32, 81, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1987).

⁶⁷¹ See ei käinud siiski automaatselt, vaid isikliku avalduse alusel. 1968. aastal esitas sellise palve kaks korda EELK värskel peapiiskop Tooming (ERA R-1989.1.102, l 4, 29, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1968)).

⁶⁷² SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, l 76–77, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1979).

Elektri eest kasseeriti kogudustelt vastavalt 1960. aasta seadusemuudatustele 25 kopikat kWh eest ja vaimulikelt õppeasutustelt 11 kop kWh eest, samal ajal oli tavatarbija taks 4 kop kWh.⁶⁷³ Seoses maksupoliitika teatava leebumisega on EEKL peapiiskop Hark 1981. aastal uurinud, kas poleks mitte võimalik ka elektritasuga midagi ette võtta⁶⁷⁴ – ja juba kolm aastat hiljem, 1984. aasta 17. aprillil, otsusega nr 319 määrabki Riiklik Hinnakomitee UN ettepaneku alusel kirikute ja vaimulike õppeasutuste elektritariifi hinnaks 4 kop kWh eest, mis hakkas toimima 1. jaanuarist 1985.⁶⁷⁵ See aga ei mõjunud muudes asjades, nt 1987. aastal saadab Tartu Peetri kirik Tartu soojusvõrkude direktorile kirja, milles palub kirikut tarifitseerida nagu elanikkonda, kuna seni seda tehtud kõrgendatud tariifi alusel nagu tööstusettevõtete puhul.⁶⁷⁶ Hoonetemaksust vabastati kirikud alates 1990. aasta 1. jaanuarist.⁶⁷⁷

Kirikute rahaasjade paremaks kontrollimiseks oli Rahvakomissaride Nõukogu juba 1946. aasta 23. jaanuaril vastu võtnud otsuse, mis nõudis kirikute rahaliste vahendite hoidmist ainult Riigipangas. Sellele ei pööratud aga kuigi suurt tähelepanu, mistõttu 1961. aasta otsuste valguses vaadati ka see küsimus uuesti üle ning NSVLi rahandusministeeriumi määrusega 4. aprillist 1961 tehti kogudustele taas kohustuslikuks arve avamine ja rahade hoidmine Riigipangas.⁶⁷⁸ Sularahalimiit kiriku kassas võis olla kuni 50 rbl, millist piirangut ei kehtestatud aga mitte riiklikult, vaid nõuti selle reegli rõhutamist kirikute kesksete juhtorganite poolt.⁶⁷⁹ Kuidagi õnnestus kogudustel mõlemat nõuet suhteliselt edukalt ignoreerida – nt 1969. aastaks oli Kingissepa rajoonis arve avatud umbes pooltel kogudustel,⁶⁸⁰ Kohtla-Järve VÕK kogudusel puudus oma hoiukassaarve aga veel 1981. aastalgi⁶⁸¹ ja RKKde kaebused koguduste liigsuurte

⁶⁷³ ERA R-1989.1.55, 1 17, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1961).

⁶⁷⁴ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, 1 11, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1981).

⁶⁷⁵ SUNVA karp nr 7, 1 70, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1984).

⁶⁷⁶ EAA T-15.1.1787, 1 43, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1987).

⁶⁷⁷ SUNVA karp nr 2, 1 60, 67, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1986–1990 (1989).

⁶⁷⁸ ERA R-1989.1.52, 1 3, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Директивы Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Союза ССР (1961). Ühtne Riigipank moodustati 1977. aastal, enne seda oli tegu vabariikliku alluvusega tsentraalhoiukassade süsteemiga, mis juhtisid veel omakorda esimese ja teise järgu hoiukassade tegevust (vt „Rahandusministeeriumi arhiivi kirjeldus”, http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=6&tyyp=1&otsing_id=20110219213239226423&id=110000018173&sess_id=8213ee2ad5a1732e9b41967d526d9f1a (27. aprill 2011)).

⁶⁷⁹ ERA R-1989.1.112, 1 42–43, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

⁶⁸⁰ *Ibid.*, 1 43.

⁶⁸¹ LVMA 2iv.1/1.38, 1 40, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1981).

sularahakassade üle olid pidevad. Nt 1967. aastal on selgunud, et Kohtla-Järve Preobraženski koguduse preester Kümme hoidis koguduse kassat kodus ja keeldus seda koguduse täitevorganile üle andmast. VÕKN volinik oli talle teinud vastavasisulise hoiatuse juba aasta tagasi ja käskinud 3–5 päeva jooksul raha üle anda, kuid Kümme keeldus seda tegemast, kuna ei pidanud nõudmist seaduslikuks. Alla kirjutanud voliniku abi Kanter ähvardab kirjas, et kui ka nüüd kassat üle ei anta ja puuduvat raha (38 rbl) ei tagastata, siis võetakse preester registratsioonist maha.⁶⁸²

Selliste juhtumite juures mängis oma osa kohalike TKde seaduslane teadmatuus. Nt Avinurme EELK koguduse rahakassa deponeerimine Riigipanka 1971. aastal ebaõnnestus kohalike organite vastuseisu tõttu ja lahendati alles pärast voliniku sekkumist.⁶⁸³ Samaseid juhtumeid esines hiljemgi, mispeale pärast voliniku vastavasisulist märgukirja Riigipanga Eesti Vabariikliku Kontori juhatajale 1974. aasta 5. septembril anti kõigile Riigipanga osakondadele teada, et selline tegevus on seadusega kooskõlas.⁶⁸⁴ Ka 50-rublase limiidi asjus on alust kahtlustada kohalike võimumeeste teadmatust – sellele viitab Kingissepa TK aseesimehe Alti kiri 1968. aastast, milles ta kurdab volinikule: „Ei ole kindlaks määratud kirikute sularaha limiiti, seepärast on raske nõuda koguduste käest raha hoidmist riigipangas. Riigipank samuti limiiti ei kehtesta. Kas peaks selle kehtestama? Palun välja selgitada see küsimus ja sellest rajooni TKd informeerida.”⁶⁸⁵

Oluliseks nüansiks koguduste finantskontrolli juures oli vaimulike kõrvale tõrjumine koguduste majanduslike küsimuste juures. Selleks andis aluse 1961. aasta salajane määrus, mille üheks eesmärgiks oligi vaimulike mõju vähendamine kogudustes – kogudust hakkasid juhtima mitte vaimulikud, vaid kolmeliikmeline juhatus; finantsasjade eest vastutas samuti kolmeliikmeline revisjonikomisjon. Seejuures oli kohalikel TKdel õigus nõuda kummagi organi liikmete ümbervalimist – milline õigus puudus aga vaimulikul ja koguduse juhtorganeil endil. Mõnedel juhtudel vaimulik siiski kuulunud koguduse juhatusse,⁶⁸⁶ kuid sellised juhtumid välistati peagi. Kui volinik Kanter sai teada Tartu Uspenski vaimulikust Kružkovist, kes püüdis sekkuda koguduse rahaasjadesse, selgitas ta Tartu TKle vaimuliku rolli järgmiselt: „Vaimuliku

⁶⁸² LVMA 2iv.1/1.25, 1 5, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1967).

⁶⁸³ ERA R-1989.1.132b, 1 28, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Жалобы, заявления и переписка по ним (1971).

⁶⁸⁴ ERA R-1989.1.157, 1 8–9, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии, том 2 (1974).

⁶⁸⁵ ERA R-1989.1.104, 1 139, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1968).

⁶⁸⁶ EAA T-18.1.536, 1 28, Tartu linna TK rahandusosakond, Kirjavahetus Eesti NSV Rahandusministeeriumiga ja teiste asutustega usukultuse teenijate maksustamise küsimustes (1964). See seadus muudeti ära alles 1988. aasta suvel (Luchterhandt, „The Council for Religious Affairs”, 73).

kohustuseks on jumalateenimine ja religioosete kombetalituste läbiviimine koguduseliikmete soovil. Ja rohkem mitte midagi. Kõigi finantsküsimumstega tegelevad juhtorganid, mis on revisjonikomisjoni kontrolli all, kuhu kuulub ka LK rahandusosakonna esindaja.”⁶⁸⁷ Vaimulikud muidugi asjaga nii lihtsalt ei leppinud ja läbi aastate on teateid selle kohta, kuidas nad otsisid lahendusi sellest seadusest möödahiilimiseks. Üheks kõige levinumaks lahenduseks oli, et koguduse rahaasju ajas mõni vaimuliku lähikondlane (abikaasa),⁶⁸⁸ mis „ei taganud summade laekumist ainult usuühingule”. Olukord oli rangem VÕK kogudustes, kus „kõrgemalseisvate [kiriku]organite poolt oli kehtestatud kindel kord liikmemaksude, annetuste jt vastuvõtmiseks”, mistõttu „nendes usuühingutes on vaimulikud teataval määral siiski eemale tõrjutud materiaalsete vahendite vastuvõtmisest.”⁶⁸⁹ Põhjuseks on kindlasti ka VÕKN oluliselt agressiivsem suhtumine. EELK kohta aga jõudsid Rahandusministeeriumi kõrva kahtlused, et konsistooriumi korraldusel on kogudused hakanud pidama topeltraamatupidamist.⁶⁹⁰

Pärast 1961. aasta määruses nõutud üleliidulist usuühingute revisjoni⁶⁹¹ oli ENSV Rahandusministeerium sunnitud saatma välja korralekutsuva kirja, sest „VÕK voliniku teatel on juhtumeid, kus riigitulude inspektorid, kasutades neile antud õigust dokumentide kontrollimiseks usukultuse teenijate ja teiste isikute tulumaksuga maksustamiseks vajalike andmete saamiseks, hakkasid kontrollima korjanduse kastidesse usklikte poolt annetatud küünalde jms hulka, küsitlema usklikke nende poolt kirikule annetatud summade kohta ning esineb kontrollimisel muud omavolitsemist. Samuti on kindlaks tehtud, et esineb ebaõigeid meetodeid usukultuse teenijate tulude revideerimisel, muutes neid revideerimisi ülekuulamisteks, omavoliliselt määravad kindlaks maksustatava summa tulused arvestamata vaimulikkonna tulude kohta raamatutes olevaid sissekandeid. Usukultuse teenijate kaebusi ebaõige maksustamise kohta paljudel juhtudel vaadatakse läbi formaalselt, ei pöörata vajalikku tähelepanu maksustatava tulu kindlaksmääramise õigsuse küsimusele. NSVL rahandusministeerium paneb ette võtta tarvitusele vajalikud abinõud ülaltoodud faktide vältimiseks rahandusorganite töös ning kindlustada usukultuse teenijate maksustamise ranges vastavuses seadusandlusega.”⁶⁹² Kui 1961. aastal loeti sellist käitumist

⁶⁸⁷ EAA T-15.1.440, 19, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1965).

⁶⁸⁸ ERA R-1989.1.112, 1 134, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969); ERA R-1989.1.136, 1 82jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

⁶⁸⁹ ERA R-1989.1.76, 1 134, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1964).

⁶⁹⁰ ERA R-1989.1.62, 1 47, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1962).

⁶⁹¹ Sõtšov peab seda mingil põhjusel ainult VÕK koguduste revisjoniks (*Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 117).

⁶⁹² EAA M-599.1s.70, 1 5, Viljandi rajooni TK, Täiesti salajane ja salajane kirjavahetus usukultuse küsimustes (1961).

rahandusametnike poolt veel ülepingutamiseks, siis 1969. aasta 26. veebruaril seadustati ENSV rahandusministeeriumi poolt usuühingute täitevorganite kohustus esitada rahandusosakonna töötajatele nõutavad dokumendid, millele EELK vaimulikud ja koguduste juhtorganid üsna ägedalt vastu sõdisid, viidates peapiiskopi ringkirjale 1960. aastast, mis kinnitab, et „koguduse kassaraamatut ja tulu-kuludokumente on neil õigus kontrollida alati, kuid ei tule esitada ühtegi annetajate nimekirja ega talituste raamatut, kus näha oleks, kes on annetanud, üht või teist talitust lasknud toimetada”.⁶⁹³ Nimetatud kiri oli saadetud kogudustele seetõttu, et juba 1959. aastal olid mitmel pool rahandusinspektorid kippunud arvepidamist revideerima laiemalt kui varem. 1972. aastal volinikule muret kurnud Paide TK rahandusosakonna juhataja palus voliniku abi piiskopi vananenud ringkirja tühistamisel ja 1969. aasta seaduse tutvustamisel koguduste juhatustele.⁶⁹⁴ Selline vastuseis näikse olevat olnud üsna üldine ning jääb mulje, et väga kindlat kontrolli koguduste finantsolukorra üle riigil tegelikult ei olnudki.

Asjade selline seis viis finantsküsimumste kontrolli tugevdamiseni, mida UN aseesimees Furov oli märkinud juba 17. aprillil 1968 peetud kõnes volinikele,⁶⁹⁵ kuid enam hakati sellele rõhuma 1973. ja sellele järgnevatel aastatel.⁶⁹⁶ Volinik Piip resümeeris informatsioonis RKKdele: „Paljudes TKdes lepitakse sellega, et usuühingute finantsmajanduslikke, organisatoorseid ja teisi korraldava ise-loomuga küsimusi kipuvad lahendama vaimulikud. Selle tulemusel muutuvad usuühingu täitevorgan ja revisjonikomisjon vaimulike ripatsiteks, vaimulik ise aga „peremeheks”, kes dikteerib usuühingu tegevust kõikides liinides. See pole kooskõlas meie poliitiliste huvidega. Suhtlemisel usuühingutega palume seda rangelt arvestada ning pidada silmas, et vaimulik on usuühingu palgaline töötaja,⁶⁹⁷ kellel on lubatud seaduslikus korras tegeleda vaid vaimuliku tööga.”⁶⁹⁸ Sellega seoses on volinik Piip annetuste-teemale 1974. aastal pühendanud koguni mitu informatsiooni, milles ta rõhutab, et annetuste vastuvõtmine ja registreerimine ei tohi kuuluda vaimulike kompetentsi, samuti ei tohi üks

⁶⁹³ ERA R-1989.1.49, l 33, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1960).

⁶⁹⁴ ERA R-1989.1.136, l 82jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

⁶⁹⁵ ERA R-1989.2s.40, l 84, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968).

⁶⁹⁶ ERA R-1989.1.147, l 37, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 2 (1973); ERA R-1989.1.155, l 107, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1974). Ka Škarovski viitab tugevnenud finantskontrollile 1970. aastail (*Русская Православная Церковь в XX веке*, 393).

⁶⁹⁷ Vaimulike palkamise ja pensionidega seotud küsimusi on käsitletud Sõtšov – *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 92jj.

⁶⁹⁸ EAA T-15.1.954, l 18, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1974).

pereliige annetada kõigi pereliikmete eest, vaid seda peab tegema igauks eraldi, kuna „annetamine on iga uskliku kodaniku individuaalne südametunnistuse asi, et ta võib seda teha vaid enda nimel ja selleks ettenähtud korras”, mistõttu kõik annetused tuli registreerida nimeliselt. Volinik viitas asjaolule, et paljud EELK kogudused kasutasid annetuste kogumiseks nn „vöörmündri” abi, kes väljaspool kirikut raha kokku kogus.⁶⁹⁹

RKKdelt oodati finantsküsimumustes peale kassade kontrollimise veel kindlakstegemist, kas korjandused ja annetused toimuvad rangelt vabatahtlikkuse alusel ning mitte väljaspool kirikut või palvelat,⁷⁰⁰ mis tähendas, et vaimulike „mittetõised tulud” annetuste näol tuli välistada, samuti omaalgatuslik rahade korjamine remonditegevuseks – see oli küll lubatud, kuid ainult kohalike võimude nõusolekul.

Kui mingi kontroll koguduste rahaasjade üle ka saavutati, siis oli see ajutine, sest hiljemalt 1980. aastate alguseks viis paljude RKKde loidus järelevalvetöös selleni, et koguduste iga-aastased inventuurid jäeti koguduste endi hooleks. Kuigi volinik Piip saatis selle kohta pidevalt manitsevaid teateid,⁷⁰¹ ei muutunud märkimisväärselt midagi. Ehkki vaimulikud endiselt ei kuulunud koguduste juhatustesse ning seetõttu ei pidanuks neil iga-aastaste revisjonide juures asja olema, soovitas volinik Piip 1981. aastal lubada vaimuliku juuresviibimist iga-aastaste inventuuride juures. Selle põhjuseks oli VÕK praosti Feliks Kadariku kaebus, et selliste ürituste käigus rikutakse kirikute tavasid.⁷⁰²

Omaette teema oli usuühingute õigused erinevateks finantsoperatsioonideks nagu kinnisvara ostmine. Kuigi juba 1967. aasta määrus „Usuühingute küsimused” andis usuühinguile (piiratud) juriidilise isiku õigused ja lubas omandada hooneid ning sõiduvahendeid ning sama oli fikseeritud ka 1977. aastal kinnitatud „Usukoondiste põhimääruses”,⁷⁰³ ei olnud sellealane info TKdes kuigi levinud. Nimetatud küsimus kerkis esile 1972. aastal, kui Kuressaare EELK kogudus soovis kinnisvara omandada ning kohalik TK küsis

⁶⁹⁹ *Ibid.*, l 16, 24.

⁷⁰⁰ Selle seadusepügala mõte oli muidugi selles, et ei tohi korraldada korjandusi väljaspool palvelat ning korjandused peaksid toimuma jumalateenistuse ajal. Toomas Paul kirjeldab selle seaduse rakendamist praktikas: „1963. aastal tuli Haapsalu rajooni TK sekretär sm Lembit Kask mu juurde koju ja andis lugeda trükimasinal paljundatud venekeelsed paberid, mida tulevat täitma hakata. Näiteks keelati laste ristimine kodus. Kui olin paberid läbi lugenud, küsisin ka endale. Ei, seda ei saa, korraldused tuleb meelde jätta ja täita. Ta küsis, kas ma ikka sain aru, et annetusi ei tohi mujal vastu võtta kui kirikuhoones, seega ei tohi keegi koguduse heaks anda kantsleis. Kinnitasin, et sain aru küll, aga see mind ei hirmuta – kirikusse on meilt vaid 700 meetrit, võtan võtme ja lähen liikmeannetuse toojaga kirikusse. Tema, et ei tohi. Mina: aga kus see kirjas on? Ei mina lase kedagi rahaga tagasi, kui mul on seaduse järgi õigus kirikus annetus vastu võtta! Jäimegi eri meelt, kumbki ei andnud alla.” (Toomas Paul, „Mõnel ajal on kergem Jumalat leida kui teisel”, *Scripta Annalia*, 2009).

⁷⁰¹ EAA T-405.1.1451, l 53, Tartu rajooni TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1980).

⁷⁰² SUNVA karp nr 7, 1981.2, l 184, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1981).

⁷⁰³ *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja*, nr 19 (13. mai 1977): 403.

justiitsministeeriumilt selle kohta seletust, viidates asjaolule, et kuigi 1968. aastal adventistide kogudus küll maja omandas, siis 1918. aasta dekreeedi järgi kirikuil omandiõigust ei olnud. Volinikule edasi saadetud kirjale ei reageerinud viimane mitte vastavasisulise seletava ringkirjaga, vaid palus oma alluvatel vastata vaid konkreetsele juhtumile.⁷⁰⁴ Kui Tartu Salemi baptistikogudus 1981. aastal soovis enda kasutatavad ruumid koguduse nimele vormistada, siis vastab sellele Tartu TK sekretär, et riik ei saa kogudusele hoonet kinkida, kuivõrd vastavalt „Usukoondiste põhimääruse” paragrahv 22le peab palvela kuuluma riigile – jättes sellega tähelepanuta sama seaduse paragrahvi 3, mis sõnaselgelt lubab usuühingul „oma vajaduste tarbeks rentida, ehitada ja osta hooneid”. Aruandlus selles küsimus on mõnevõrra puudulik, kuid jääb mulje, et seepeale on kogudus pöördunud sooviga maja osta UN voliniku poole ja selgitab, et õigupoolest kuuluvad ruumid kahele koguduseliikmele, kellele raha nende ostmiseks andis 1945. aastal kogudus. Nüüd soovivad nad ruumid koguduse nimele vormistada. Pärast voliniku sekkumist toetab ka Tartu TK nimetatud ettevõtmist ja kinnitab, et ruumide müüjatel on elupind olemas ega jää nad lageda taeva alla. Aruandlus selle juhtumi kohta käib ka Moskva vahet, sama aasta lõpus rahuldab UN ühes Tartu koguduse avaldusega ka Haapsalu baptistikoguduse soovi maja ostmiseks.⁷⁰⁵

Seoses religioossuse tõusuga ja järjest tihedamalt laekuvate küsimustega saatis UN alles 1985. aasta 29. juulil laiali selgituse 1967. aasta seaduse kohta, „et igal pool seadust ühte moodi mõistetak”, mille volinik kõigile TKdele edastas: „religioossetele organisatsioonidele (religioossed keskused, registreeritud usuühingud) on antud juriidilise isiku õigused oma vajadusteks üürida, oma omandiks ehitada ja osta hooneid. Religioosse organisatsiooni poolt vastavalt seaduslikus korras ehitatud või ostetud hooned kuuluvad religioosse organisatsiooni omandisse ja neid võidakse kasutada ainult oma vajadusteks”.⁷⁰⁶

2.2.1.7.1. Annetused Rahufondi

Kogu NL religioonipoliitika oli väga tugevalt seotud välispoliitikaga. Ehkki „raudset eesriiet” paotati pisut kirikute välissuhtluse jaoks, toimus see UN range kontrolli all ja kandis ainult üht eesmärki – need kontaktid pidid teenima nõukogude riigi huve ehk tõestama ülejäänud maailmale NLs valitsevat usuvabadust. Ametlik nimetus selle tegevuse kohta oli „rahuvõitlus”, mille eestvedajana maailmas NL end nägi ja seda väsimatult kuulutas.⁷⁰⁷ See oli aga kahe teraga

⁷⁰⁴ ERA R-1989.1.136, l 45–46, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями (1972).

⁷⁰⁵ EAA T-15.1.1408, l 99, 106, 107, 139, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1981); SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1975–1982”, l 54–55, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1980).

⁷⁰⁶ SUNVA karp „Kirjavahetus UNga 1983–1990”, l 99jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis (1985).

⁷⁰⁷ Kirikute kanaliseerimisest rahuvõitlusse vt ka Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 169jj; Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 85, 129jj; Tiit Salumäe, *Eesti*

mõõk – vaimulikud tegid end riigi ees „kasulikuks” selle nimel, et oma tööd edasi teha, mida tunnistas ka UN esimees Kurojedov.⁷⁰⁸ Neis küsimustes ei olnud tegu ainult kirikupoolse „vastutulekuga” riigile, vaid ka riigipoolse „pugemisega” kirikutöötajale nende koöperatsiooni eest – voliniku arhiivis on küllalt näiteid kõrgemate vaimulike meelitamise kohta alates vastutulekuist nende materiaalselt laadi palvetele ning lõpetades tänukirjade jm abstraktsemat laadi tunnustamisega, mis, tõsi küll, olid kaugel võrdsest partnerlusest.⁷⁰⁹

Usuvabaduse demonstreerimiseks anti kirikud ja palvemajad kogudustele ametlikult tasuta kasutamiseks, mistõttu kasutas riik kirikute ja vaimulike finantsolukorra nõrgestamiseks muid võtteid. Kõrgendatud tulumaksu, elektrihinna, vaimulikele üüri, tohutu kohustusliku kindlustusmaksu ning aastast 1970 ka kultuurimälestiste säilitamise fondi⁷¹⁰ maksete kõrval olid riigile peamiseks

Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine: [kogumik] (Tallinn: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, 1986).

⁷⁰⁸ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 698.

⁷⁰⁹ Üks näide: 1974. aasta 18. juunil tõstatab volinik Piip küsimuse vaimulike autasustamisest Ülemnõukogu presiidiumi aukirjaga, kuna ammu juba ei ole sel alal midagi ette võetud: „See aitaks kaasa diferentseerumise protsessile ning võimaldaks öelda tänusõnu neile, kes seda välja on teeninud”. Asjale ametlikku käiku veel ei anta, kuid järgneb KK ateismilektori Ehatamme isiklik vestlus Piibuga, mille kohta ta kirjutab käsikirjalise aruande: selgub, et tegelikult ülevaadet selle kohta, keda on autasustatud, ei ole ning Piip on lubanud seda uurida, samuti seda, kuidas on autasustamise küsimus lahendatud teistes liiduvabariikides. Piibu eelistusteks võimaliku autasustamise puhul on metropoliit Aleksius (kes enda sõnutsi on juba mitmetel kordadel saanud NSVL Rahukaitsekomitee aukirju), peapiiskop Alfred Tooming ja praost Edgar Hark. Ehatamm ütleb oma seletuskirjas, et Piibu väitel kiri ei taotlenudki kellegi autasustamist, vaid oli lihtsalt teema ülestõstmiseks, et ei unustataks usutegelasi, kui autasustamine peaks kõne alla tulema. Tema arvates võiks autasustamine olla ka ainult Rahukaitsekomitee poolt. Viimaks koostab PAO selles küsimuses aruande EKP I sekretärile Käbinile, milles öeldakse, et PAO arvates ei ole tingimatut vajadust kedagi autasustada Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga, kuid „Rahukaitsekomitee liinis võiks ju mõningaid usuteenreid rahu eest võitlemisel ära märkida” (ERAF 1.14.69, l 1–3, EKP KK PAO, Переписка с Уполномоченным совета о представлении к награждению активистов движения за мир, об отказе в приеме верующей в Тартуский госуниверситет (1974)).

⁷¹⁰ Pospelovsky annab kultuurimälestiste fondi algusaastaks 1968 (Dimitry Pospelovsky, *Soviet antireligious campaigns and persecutions* (Macmillan, 1988), 170). Tegelikult oli selline loodud aga juba 1967. aastal – oma kõnes 17. aprillil 1968 julgustas UN esimehe asetäitja Furov volinikke seda võimalust aktiivsemalt kasutama (ERA R-1989.2s.40, l 86, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1968)). Selline lahter esineb ENSV voliniku aruandluses juba 1969. aastal, kuid enne 1970. aastat ükski kirik sellesse fondi makseid ei teinud. Kultuurimälestiste fondi „annetuste” summad jäid ligikaudu samasse suurusjärku Rahufondi maksetega. Nii Rahufondi, Kultuurimälestiste fondi kui ka teiste meetodite aktiivsem kasutamine oli põhjustatud vajadusest hoida kirikute sissetulekud madalal – koguduste üha kasvavad tulused 60. aastate lõpus seostas Furov oma eelmainitud kõnes rahva elatusaseme tõusuga.

lisissetulekuallikaks koguduste maksed Nõukogude Rahukaitsekomitee (loodud 1949. aastal) fondi ehk lühidalt Rahufondi,⁷¹¹ millised summad ametlikult kulutati rahu tagamiseks maailmas. Eestis esindas seda KGB variorganisatsiooni Vabariiklik Rahukaitsekomitee ühes Nõukogude Rahufondi Eesti Vabariikliku Kaastöökomisjoniga, kuhu kuulusid ka suuremate konfessioonide esindajad – nt 1973. aastal EELK peapiiskop Tooming, VÕK ülempreester Kokla, metodistidest superintendent Kuum ja baptistidest vanempresbüterid Võsu ja Murd.⁷¹² Vabariiklikule Kaastöökomisjonile allusid veel omakorda piirkondlikud Rahufondi kaastöökomisjonid.

Rahufondi maksed initsieeriti 1958. aastal, mil „paljud töölised, kolhoosnikud, teadlased /.../ algatasid patriootliku liikumise rahufondi loomiseks, mille eesmärgiks on kaasa aidata rahukaitseliikumise edasiarendamisele ja rahvastevahelise sõpruse tugevdamisele”.⁷¹³ Sama aasta 26. juunil annab UN teada, et on saanud mitmeid küsimusi Rahufondi annetuste kohta ning selgitab, et religioossed organisatsioonid võivad raha koguda ainult enda tegevuse tarbeks ja eriloo alusel muudeks otstarveteks. Seetõttu soovitatakse spetsiaalseid Rahufondi rahakogumisi mitte korraldada, kuid kui vaimulikel ja usuühendustel on olemasolevad rahalised vahendid, mida nad soovivad annetada, siis selleks takistusi ei tehta. Seetõttu soovib UN muuta volinike tegutsemisinstruktsiooni järgmiselt: „on lubatud korjata usuühendustelt annetusi, mis on seotud koguduse patriootilise tegevusega”.⁷¹⁴ Sama aasta 14. novembril järgneb VÕKni umbes samasisuline teade.⁷¹⁵

Tegelikkuses nähti Rahufondi-makseid kirikutepoolse tasuna UN aparraadi ülalpidamiseks ja religiooniprobleemiga tegelemiseks. Sellele viitab volinik Piibu kiri MN esimehele Klausonile 1972. aastast, milles ta teeb ettepaneku oma aparraati suurendada. Piip põhjendab, et ehkki UN volinikule usaldatud tööloiku on siiani üsna tagasihoidlikult hinnatud, ei ole tegu teps mitte sellise valdkonnaga, mis riigile midagi ei anna – „usuühingud kandsid näiteks 1971. aastal 126 772 rubla rahufondi ja ajalooliste mälestusmärkide fondi, mis katab UN voliniku aparraadi ülalpidamiskulud enam kui kümnekordselt.” Ka kaheksa aastat hiljem, 1980. aastal saadetud samateemalises kirjas teeb Piip ettepaneku luua „Usuasjade Teadusliku Uurimise Laboratoorium” ja kinnitab, et uue institutsiooni näol ei ole tegu „priileivasõjaga”, kuna „usukoondised annavad igal aastal riigile tagasi (rahufond) 140 – 150 000 rubla, mis katab jäägiga nii UN

⁷¹¹ Sõtšov nimetab seda VÕKi Rahufondiks (*Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 132).

⁷¹² ERA R-1989.1.149, l 43, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с религиозными центрами республики и с религиозными общинами (1973).

⁷¹³ Eesti Rahukaitsekomitee, *Informatsiooniline kiri Rahufondist* [26. juunist 1961. aastal] (Tallinn: Eesti Rahukaitsekomitee, 1961), 3. Ametlikult moodustati Rahufond alles 1961. aasta 27. aprillil.

⁷¹⁴ ERA R-1989.1.38, l 77, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с центральными учреждениями и местными органами по вопросам религиозных культов (1958).

⁷¹⁵ ERA R-1961.2s.42, l 50, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Руководящие документы – законы, постановления правительства, инструкции и указания Совета (1958).

voliniku aparaadi kui ka antud laboratooriumi eelarvelised kulud”.⁷¹⁶ Tähelepanuväärne on see, et Piip käsitleb nii Rahufondi kui kultuurimälestiste säilitamise fondi summasid ühiselt, mis on ka arusaadav – mõlemal puhul oli tegu vaid nimetusega kirikutelt maksu kogumiseks.

Mil moel aga puutuvad koguduste annetused RKKdesse? Nimelt nägi riik RKKsid nende üksustena, kes pidid tegelema koguduste „masseerimisega” selle ülla eesmärgi nimel. 1974. aasta lõpus saatis volinik Piip kõigile RKKdele kirja, kus ütleb, et „usuühingud täiendavad sellel aastal rahufondi tunduvalt passiivsemalt kui muidu. Arvestades, et nende annetustest saadavad sissetulekud aasta-aastalt suurenevad, pole Rahufondi kindlustamise ülesandesse passiivne suhtumine millegagi põhjendatud.” Ta palub RKKdel „tarvitusele võtta mõjutamise abinõud”, kuid „mõjutamist korraldada delikaatselt ja argumenteeritult, arvestades, et antud kampaania on usklikesse ja usuühingute tegelastesse kodanikutunde, nõukogude patriotismi ja sotsialistliku internatsionalismi sisendamise paremaid vorme”.⁷¹⁷ Milliseid mõjutamisvahendeid volinik silmas pidas, ei ole kahjuks öeldud. 1978. saadab volinik sarnase kirja: „Usukoondistelt rahufondi laekuvad summad tunduvalt väiksemad kui möödunud aastal”, millist olukorda ta nimetab „ebanormaalseks” ning nõuab „kaastöökomisjonide tegevuse otsustavat parandamist sellel alal”: „Palume rakendada mõjutamisabinõud ning tagada Rahufondi laekumise möödunud aasta taseme tunduva ületamisega. Seejuures palume arvestada, et laekumise viimaseks tähtpäevaks on 1. detsember”.⁷¹⁸

Selle kirjaga seoses juhtus piinlik äpardus Kohtla-Järve TK töötajal, kes ilmselt pikemalt mõtlemata kasutas sama sõnastust kogudustele saadetud kirjas. Kiviõli Peetri koguduse juhatause esimees kirjutab oma vastuses üsna irooniliselt: „Rahufondi on kogudus annetanud EELK konsistooriumi arvele. Kirjast jääb selgusetuks lõik „rahufondi kantavad summad peab (?) üle kandma 1. detsembriks.” Siiani on fond olnud vabatahtlik annetus. Kui on toimunud muudatus, paluks sellest teada anda.”⁷¹⁹

Rahufondi vastu oli varemgi protesti tõstetud. Nt 1965. aastal keeldus VÕK Kergu kogudus sellekohase makse tegemisest. Kiriku ülempreester Emmanuel Kirss põhjendas, et kiriku aknad (üle 50 klaasi) loobiti kooliõpilaste poolt sisse, miilits ega õpetajad aga ei reageerinud ning ajalehes *Pärnu Kommunist* ilmus pealekauba veel mõnitav artikkel selle kohta, kuidas jumal ei suuda oma koda kaitsta. Kogudus otsustanud seepeale, et kuna rahu ei ole ega miilits seda ka

⁷¹⁶ SUNVA karp nr 6, 1980.1, l 161, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1980).

⁷¹⁷ EAA T-15.1.954, l 15, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1974).

⁷¹⁸ EAA T-15.1.1219, l 33, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

⁷¹⁹ LVMA 2iv.1/1.36, l 15, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1979).

taga, siis investeerib kogudus Rahufondi rahad ise ja nimelt uutesse aken-
desse.⁷²⁰

Et aimu anda kogutud summade suuruselt, siis olgu siin mõned väljavõtted erinevate aastate aruandlusest Rahufondi annetuste kohta kõigi Eesti religioos-
sete ühenduste poolt kokku:

Tabel 1. Annetused Rahufondi usuorganisatsioonide poolt aastail 1967.–1973.⁷²¹

1967. aastal	8046 rbl	1971. aastal	126 772 rbl
1968. aastal	15 480 rbl	1972. aastal	137 921 rbl
1969. aastal	27 757 rbl	1973. aastal	136 821 rbl
1970. aastal (siit edasi koos kultuurimälestiste säilitamise fondiga)	86 127 rbl		

Aruandluses eristati eraldi koguduste annetusi ja kirikuvalitsuse kontributsiooni, VÕK puhul lisandus eraldi veel Pühtitsa nunnakloostri repart, mis oli teistega võrreldes üpris suur ja mille põhjuseks oli ilmselt vajadus vaimuliku keskuse tegutsemas hoidmiseks enam ohvreid tuua.

Kui Rahufondi summad konverteerida riigitruduseks, siis kuldmedali võidavad VÕKi kogudused ja piiskopkonna valitsus, mille annetused olid vähemalt sama suured kui EELK-l või tihti suuremadki – seda hoolimata oluliselt väiksemast koguduste arvust. Nt 1968. aastal kandsid EELK kogudused Rahufondi 470 rbl, EELK konsistoorium 2000 rbl, VÕKi kogudused aga 2343 rbl, VÕK piiskopivalitsus 300 rbl ja Pühtitsa nunnaklooster 8000 rbl.⁷²² Kui vaadata koguduste kaupa, siis olid vahed üsna suured, nt Jõhvi EELK kogudus kandis 1977. ja 78. aastail üle 175 rbl, samal ajal kui Jõhvi VÕK vastavad summad olid 800 ja 1500 rbl⁷²³). Selle põhjus oli kirikujuhtide poolt avaldatud surves – nagu selgub metropoliit Aleksiuuse ringkirjast 1974. aastal, siis oli nimetatu korduvalt pöördunud koguduste poole palvega annetada Rahufondi ning tuletas ka sel aastal meelde „head traditsiooni annetada Rahufondi Üleliidulise laupäevaku päeval kirikukassadesse laekunud summad”. Aleksius rõhutab, et kõik summad tuleb saata Piiskopkonna valitsusele, kust need vastava

⁷²⁰ ERA R-1961.1.141, 1 10, NSVL MN j. a. VÕKN volinik Eestis, Переписка с Управлением делами Совета Министров ЭССР, с городскими и районными исполкомами, с другими советскими органами (1965).

⁷²¹ SUNVA karp nr 1, 1972.1, 1 6, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1971–1973 (1972); SUNVA karp nr 2, 1974.1, 1 146, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1974).

⁷²² ERA R-1989.1.112, 1 30, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

⁷²³ LVMA 2iv.1/1.35, 1 10, Kohtla-Järve linna TK, RKK dokumendid (andmed, õiendid, kirjavahetus jm) (1978).

kaaskirja alusel Rahufondi kantakse.⁷²⁴ Selline skeem oli üldine ja vajalik juriidiliselt korrektseks asjaajamiseks, et mitte jätta kogudustelt raha väljapressimise muljet. Samas ei ole riigitrudust võimalik seostada ka ainult ülaltpoolt tuleva survega. Nt Tartu linna RKK materjalide viimane dokument pärineb truualamlikult VÕK Uspenski koguduselt, kes 1989. aasta lõpus annab teada, et 28. jaanuaril 1990 toimub koguduse üldkoosolek⁷²⁵ – seda ajal, mil ülejäänud kogudused juba mõnda aega ei vaevunud RKKga enam midagi kinnitama ega kooskõlastama.

Praktiliselt viimasele kohale jäävad selles võistluses vanausulised, kelle paljud kogudused ei andnud riigile aastate kaupa punast veeringutki, mida võib aga seletada koguduste väiksusega, kuid kindlasti oli küsimus ka tahtmises. Kuni 1980. aastate teise pooleni olid Tartu piirkonna erinevate koguduste rutiinsed Rahufondi maksed 50–100 rbl (sellele kontrastiks ulatus VÕK Uspenski koguduse rahuarbastus juba mitmetel aastatel 712 rublani⁷²⁶), vanausuliste koguduse poolt oli fond aga juba aastaid puutumata. Pärast 7. detsembril 1988 Armeenias Spitakis toimunud maaväriinat loodud Armeenia abistamise fondi annetasid nad aga probleemideta 275 rubla. Samal ajal pühitati maailmarahu otsekui peoga ka enamike teiste koguduste meelest ning seda huvi hakkasid juba mainitud Armeenia fondi kõrval asendama teised ettevõtmised – Piiblifond, Eesti Rahva Muuseumi Fond jms, millesse investeeritud summad olid enamasti neljakohalised.⁷²⁷

2.2.1.8. Kontrollkomisjonide ja täitevkomiteede suhtumise muutumine 1980. aastate lõpus⁷²⁸

1980. aastate keskpaigaks olid kirikute ja TKde suhted kujunenud rutiinse repressioonide raamides, milles kummalgi oli oma suhteliselt kindlaks kujunenud roll. Alates 1970. aastate keskpaigast oli siiski märgata teatud elavnemist kirikutes ning 1980. aastate alguses õgvendati õige pisut ka nende kohta käivaid seadusi – samal ajal aga uut ateistlikku propagandakampaaniat valla päästes, mis end ammendas umbes 1985. aastaks. Hoogu koguva *perestroika* taustal ei ole aga märkimisväärsed muutusi religioonialal märgata enne 1987. aastat – Andersoni sõnul võttis UN just sel aastal liberaalsema hoiaku.⁷²⁹

⁷²⁴ ERA R-1989.1.158, l 21–22, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с религиозными центрами республики (1958).

⁷²⁵ EAA T-15.1.1904, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷²⁶ EAA T-15.1.1846, l 116, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷²⁷ EAA T-15.1.1904, l 100jj, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷²⁸ Selle perioodi üldpoliitilist sündmustikku vt Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn, 1999), 156jj.

⁷²⁹ Anderson, „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”, 691. Vt ka Jane Ellis, „New Soviet thinking on religion,” *Religion in Communist Lands* 17, nr 2 (1989), sama autori „Some reflections about religious policy under Kharchev”, Sabrina Petra Ramet, „Religious policy in the era of Gorbachev”, Philip Walters,

Nagu ka varasemad muutused, jõudsid need Eestisse teatud viivitusega – märgatavaks said nad alles 1988. aastal.⁷³⁰ Seda tõukasid tagant mitu asjaolu: VÕK 1000. aastapäev (millega seoses oli UN juba varemgi erinevates asjus suurenenud vastutulelikkust üles näidanud nii VÕK, kuid teatud määral teistegi konfessioonide suhtes ning soovitanud seda teha ka kohalikel täitevorganitel⁷³¹), endiselt rõhuasetus välispoliitikale ning viimaks vajadus järele jõuda muutustele, mis ühiskonnas aset leidsid. Direktiivid „perestroiliseks” suhtumiseks saadeti UN poolt 28. jaanuaril 1988, milles tehti märkus „stereotüüpse ja vananenud suhtumise” kohta usklikesse, mistõttu „ei rakendata vajalikke abinõusid nende avalduste läbivaatamisel ja lahendamisel”, mis oli tegelikult „vastuolus nii religioonalase seadusandluse kui ka NSVL MN presiidiumi otsusega „Kodanike ettepanekute, avalduste ja kaebuste läbivaatamise korrast” 1968. aasta 12. aprillist”.⁷³² See ei tähendanud muidugi otsekohest kannapööret. Juhtumite lahendamisel mängis olulist rolli see, millise ametkonna hammasrataste vahele küsimus parasjagu jäi. See tõi kaasa palju ambivalentseid tulemusi: vanglasse saadeti inimesi, kes keeldusid usulistel põhjustel sõjaväkke minemast, lubati esmakordselt jumalateenistuse ülekannet televisioonis, algatati kriminaalasi Elu Sõna liikumise vastu, vaadati läbi sõrmede pooleldi sanktsioneeritud religioosse koosoleku korraldamisele jne.

Suhete normaliseerumisele kirikutega aitas kaasa volinik Ristlaane kiri kõigile RKKdele 1988. aasta 8. septembrist, milles ta ütleb, et maksusoodustuste andmine usuühingutele on kinnitatud kohalike TKdele (NSVL ülemnõukogu presiidiumi seadlusega „Kohalike maksude põhimäärus”, §8, 26. jaanuarist 1981) ja teeb ettepaneku „läbi vaadata 1989. aastaks usuühingute kasutuses olevatele kirikutele kehtestatav hoonetemaks ja võimaluse korral vabastada vabariikliku ning kohaliku tähtsusega kultuuri- ja arhitektuurimälestistena arvel olevad kultusehooned maksustamisest, nõudes ühtlasi kogudustelt vabanenud summade kasutamist kirikute hooldus- ja renoveerimistööks.”⁷³³ Järgmise aasta aruandest lähtub, et nt Tartu TK on läinud soovituselt veel kaugemalegi ja sõlminud lepingu Peetri kiriku remondi tasumiseks ca 3/4 summa ulatuses eelarvelisest maksumusest. Kui varasemate aastate aruandluses võis sellisesse infosse suhtuda veidikese ironiaga, siis sellises valguses pole imestada, et

“A survey of Soviet religious policy”, *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet (2005).

⁷³⁰ Ka Salo paigutab muutuse just sellesse aastasse ning oma raamatus kasutatud terminoloogia järgi kutsub aastaid 1988–90 „jõuetu käe perioodiks” (Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*, 40).

⁷³¹ EAA T-15.1.1846, l 44, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷³² SUNVA karp nr 5, 1988.3-1, l 164, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja õiendid (1988).

⁷³³ SUNVA karp nr 9, 1988.2, l 26jj, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1988). Iseküsimus on muidugi see, millist mõju UN-l ja tema volinikel religioonipoliitika uuenemisele üldse oli. Nagu varasemast näha, ei olnud TKde koostöö volinikega just ülemäära ladus ning pole põhjust arvata, et see mingil põhjusel järsku oleks muutunud.

RKK esimees kinnitab – usuühingute side linnavalitsusega on hea.⁷³⁴ Igal pool see ettepanek küll läbi ei läinud, nt Haapsalu rajoon keeldus kultusehooneid maksudest vabastamast, kuid sellegipoolest teatas, et on toetanud märkimisväärsede summadega kohalike kirikute remonditöid.⁷³⁵

Kirikute rolli tõus ühiskondlikus elus paistis välja ka koostöös TKdega. 1988. aasta 21. novembril peeti seoses planeeritava seadusandluse muudatusega Tartu RKK soovitusel TK ja linna koguduste esindajatega ühine koosolek. Kui 1977 aasta konstitutsiooni ettelugemiselt mindi vaikides ja küsimusi esitamata minema, siis nüüd laekus kahe lehekülje jagu muudatusettepanekuid: õigus tegeleda laste ja noorte kasvatamise ja õpetamisega, anda kogudustele ja kirikutele juriidilise isiku õigused, võrdsustada kirikuteenijad maksustamisel tööliste ja teenistujatega, tagada kirikutele massiteabevahendite kasutamine, UN allutamine vabariigi valitsusele jne,⁷³⁶ millest TK pidas põhjendatuiks kolme: võrdsustada kiriku töötajad maksustamisel tööliste ja teenistujatega; parandada kirikute ja koguduste massiteabevahendite kasutamise ja kirjastustegevuse võimalusi ja allutada Usuasjade Nõukogu vabariigi valitsusele.⁷³⁷

Samal aastal TK-siseses märgukirjas loetleb Tartu RKK esimees Tõnu Anton Tartus olevad kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud hooned ning küsib: „Kas täitevkomitee on valmis neid vajaduse korral tagasi andma või ütleb traditsiooniliselt, et pole võimalik?” Vastust palutakse „1 nädala jooksul ajalehes „Edasi” avaldamiseks sobivas vormis koos vastaja nimega.”⁷³⁸ Otsus on positiivne, sest järgneb terve laviin seadusvastaselt võõrandatud hoonete tagastamisi, kusjuures TKd ja UN voliniku aparaat näitavad üles märkimisväärset silmakirjalikkusega pikitud vastutulelikkust. Nt Tartu adventistide järjekordne soov saada tagasi Lille tänaval asuv palvela saab toetuse volinik Ristlaane poolt, kes peab taotlust täiesti põhjendatuks ja palub Tartu TKd leida võimalus seal asuv lasteaed kuskile välja viia.⁷³⁹ Nõudmisele vastab Ants Paabut, TK esimehe I asetäitja: „TK ei ole kunagi vaidlustanud omandiõigust hoonetele” ja vabandab asjade viibimist sellega, et lasteaed viiakse sealt välja alles 1991 aasta juulis.⁷⁴⁰

Tartu Georgi (Jüri) VÕK kogudus oli läbi aastate esitanud palveid vabastada kiriku juures asuvas majas preestri jaoks mõni ruum, mille kasutamise õiguse oli kogudus kaotanud 1964. aastal, kui oli andnud korteri kasutada kodanikule, kes ühel hetkel ei olnud aga enam nõus üht tuba sellest kogudusele kantseleiks andma. TK jõudis toona järeldusele, et kogudus „kasutas ruumi ebaotstarbekalt”

⁷³⁴ EAA T-15.1.1904, l 97, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷³⁵ SUNVA karp nr 9, 1988.2, l 73, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1988).

⁷³⁶ EAA T-15.1.1846, l 70–71, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷³⁷ EAA T-15.1.1904, l 96, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷³⁸ *Ibid.*, l 38.

⁷³⁹ EAA T-15.1.1846, l 52, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷⁴⁰ EAA T-15.1.1904, l 82, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

ning eraldas korteri kodanikule.⁷⁴¹ Pärast järjekordset TKle esitatud palve rutiinset tagasilükkamist volinik Ristlaane poole pöördunud kogudus saab temalt abi üsna järsus toonis kirja näol TK esimehele Toomas Mendelsonile, kelle asetäitja Zingfeld oli eelmise vastuse koostanud: „Arvan, et praegu, mil osutatakse Venemaa ristimise 1000. aastapäevale üldriiklikku tähelepanu, on taoline formaalne vastus usklike korduvalle kaebusele lubamatu! Loodan, et leiate ise aega (või teete selle ülesandeks inimesele, kes selleks sisuliselt võimeline), et koguduse juhtkonnale olukorda selgitada.” Postskriptum lisab: „See kiri ei ole ametlik kaebus, vaid isiklik pöördumine.”⁷⁴² 26. mail 1989 tühistas Tartu TK oma 1964. aasta otsuse ja nõudis korteris elanud kodaniku väljakolimist.⁷⁴³

Veel suurem vastutulek tehti Tartu „Kolgata” baptistkogudusele. Kuigi kogudusele kuulunud korteris elanud kodanikule, kes endale maja ehitas ning seetõttu korterist peagi välja pidi kolima, tehti mitmeid ettekirjutusi maja kiireks valmimiseks, siis selle viibimise tõttu eraldati talle viimaks linna fondidest ajutine elamispiind, et kogudus oma ruumid kätte saaks.⁷⁴⁴

Vastutulelikkus usuorganisatsioonidele ei väljendunud ainult juriidilistes küsimustes. Kui varasemate aastate RKKde raportid räägivad koguduste viirelemisest ja aruandlus on koostatud halvustavas või üleolevas toonis, siis 1988. aasta aruandlus raporteerib kirikliku tegevuse aktiveerumisest ning esmakordselt saab koguduste tegevus Tartu RKK aastaaruandes positiivse hinnangu: „Kalmistupäevad ja tähtpäevatemaatilised jumalateenistused on muutunud heatasemelisteks kultuuriüritusteks, kuhu on kaasatud linna paremaid koore, orkestreid ja etlejaid.”⁷⁴⁵ On raske öelda, kui palju oli suhete leevenemises kohalikku aktiivsust ja kui palju seda soodustasid ülalttulevad suunised – suure tõenäosusega oli siin tegu mõlemaga, sest mitmetel puhkudel on märgata kõhklosti uue poliitika rakendamisel. Nagu tavaliselt, ei olnud ülalttulnud käskude interpretatsioon igal pool ühesugune ning see, kui palju usuühingutele vastu tuldi, sõltus piirkonnast.

⁷⁴¹ EAA, T-1168. 3.1191, l 34 (Tartumaa hooneregister, Narva mnt 103, Tartu Jüri kirik 1952–1996)

⁷⁴² EAA T-15.1.1846, l 28, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷⁴³ EAA, T-1168. 3.1191, l 55 (Tartumaa hooneregister, Narva mnt 103, Tartu Jüri kirik 1952–1996)

⁷⁴⁴ EAA T-15.1.1904, l 96, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1988).

⁷⁴⁵ *Ibid.*, l 97.

3. ATEISTLIKU PROPAGANDA SÜSTEEM

3.1. EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakond

Parteisüsteemis kuulus kogu vabariigis toimuv ideoloogia-alane tegevus EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna⁷⁴⁶ (PAO) ampluaasse. Ateistliku töö valdkonnas olid KK PAO ees aruandekohuslased praktiliselt kõik selle ideoloogilise töö valdkonda puutunud institutsioonid: piirkondlikud EKP PAOd, ELKNÜ KK; oma aruanded ideoloogiatööst esitasid ka EKP liini mittekuuluvad üksused, nagu nt usuaşjade volinik, ühingu „Teadus” teadusliku ateismi sektsioon jt. Osa sellisest aruandlusest oli suhteliselt regulaarne (nt alluvate PAODE ja usuaşjade volinikuga), osa sõltus aga vajadusest kontrollida mingi vastuvõetud otsuste täitmist. Sellesse klassi jäi ka Tallinn ja Moskva vahel aset leidnud religiooni- ja ateismiteemaline aruandlus.⁷⁴⁷

Seeläbi koondus EKP PAO kätte kogu ideoloogiat käsitlev informatsioon: milliseid seminare ja mitu loengut on kuskil peetud, millised olid peamised teemad, mitu lektorit tegutsevad, mitmel erineval teemal nad esinevad, mitu poliitinformaatorit on piirkonnas, milline on nende haridustase, kas nad on lõpetanud MLÜ, kuidas valmistatakse ette uusi lektoreid, mitu inimest võttis osa noorte suvepäevadest, mitu inimest ristiti, mitu maeti ilmalikult, mitu kiriklikult jne *ad absurdum*. Tõsi, enamik sellest infost jõudis kohale kord aastas, kindlate reeglite alusel ja konkreetseid teemasid käsitlevate aruandlusvormide vahendusel; mõni selline infokild võis PAOsse jõuda ka ainult üks kord, kui prioriteediks oli tõstetud mingi konkreetne küsimus.

Läbi piirkondlike komiteede propagandaosakondade vahendas ja initsieeris KK PAO ideoloogia-alast tegevust: töö aktiveerimist, suunamist, teemasid ja rõhuasetusi. Traditsiooniliselt olid sellisteks juhtumiteks parteikongresside otsuste tutvustamine, erinevad aastapäevad jne, kuid sekka ka mõned erandlikud sündmused, nt Juri Gagarini lend kosmosesse⁷⁴⁸ vms.

⁷⁴⁶ Kandis vahepeal ka nime ideoloogiaosakond. EKP PAO tegevuse ja struktuuri kohta vt täpsemalt *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, 242jj. Käesolevas töös on nimetusi „propagandaosakond” ja „ideoloogiaosakond” kasutatud sünonüümselt, kuivõrd struktuurimuutustest hoolimata neis sisulist vahet ei olnud.

⁷⁴⁷ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

⁷⁴⁸ Selle sündmusega seoses on EKP KK PAO arhiivis koguni omaette arhivaal (ERAF 1.221.75, EKP KK PAO, Informatsioonid massilise selgitustöö kohta inimese lennu puhul kosmosesse), mis koosneb EKP piirkondlike organisatsioonide aruandlusest selle kohta, kuidas seda sündmust laiemale publikumile serveeriti. Enamik kirjeldusest on pateetikast nõretav, kuid silma jääb üks oluline asjaolu – mitte kuskil ei ole märgitud, et seda sündmust oleks mingilgi moel seostatud religioonivastase võitlusega. Arvestades seda, et ateistlik kampaania oli juba mitu aastat jõudu kogunud, on see nüanss märkimisväärne. Ainus viide religioonile on säiliku 50. leheküljel, kus EKP Hiiumaa RK sekretär mainib et Gagarini-teemalistel loengutel esitati lektoritele ka küsimusi ning mõned neist olid provokatsioonilise

Et kogu ideoloogiaalase töö initsieerijaks oli partei ning parteiseselt tegeles nende küsimustega PAO, siis pidanuks just viimatinimetatud allüksus tegelema ateismialase propaganda ja religiooniküsimuste suunamise ning juhendamise. Probleem seisnes aga selles, et ateismi- ja religioonivaldkond ei olnud praktiliselt mitte kunagi prioriteetne ning seetõttu lähtus kogu piirkondlike organisatsioonide tegevus tihti vaid vajadusest kõrgemalseisvate organite ees sellealase töö eest märge kirja saada. Selline suhtumine ei valitsenud mitte ainult parteivälistes organisatsioonides, vaid ka EKP siseselt ja mitte üksnes algorganisatsioonides või LKdes/RKdes, vaid juba EKP KK tasandil.

3.1.1. Vabariiklik Ateismikomisjon

Ateistliku töö olukorra parandamiseks loodi 1962. aastal EKP KK ateismialase resolutsiooni „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise abinõudest vabariigis”⁷⁴⁹ kaasnähtena komisjon, mille täisnimeks sai EKP KK Propaganda ja Agitatsiooni Osakonna Teaduslik-Ateistliku Propaganda Komisjon, mida arusaadavatel põhjustel dokumentides ja igapäevases tööalases suhtlemises tihti peale lihtsalt Vabariiklikuks Ateismikomisjoniks kutsuti. Sõtšov viitab volinik Kanteri kirjale VÕKN esimehele Kurojedovile, milles Kanter kinnitab, et komisjoni loomine oli tema idee.⁷⁵⁰ Komisjonile asetatud kohustused olid järgmised: „Vabariigis teostatava teaduslik-ateistliku töö koordineerimine, ateistliku propaganda olukorra ning kaasaegse religioosse ideoloogia, usuliste igandite leviku ja olemuse tundmaõppimise organiseerimine, teaduslik-ateistliku kasvatuuse kogemuste üldistamine ja ateistide kaadri ettevalmistamise kohta käivate ettepanekute väljatöötamine”.

Komisjoni kokkutoomise üheks ideeks oli pakkuda võimalust koos käia juhtivatel positsioonidel olevatele asjast huvitatud ja ateismiteemaga kursis olevatele inimestele. Asja teine tahk oli kindlasti aga just vajadus selliste inimeste järele erinevates propagandatöoga seotud ametkondades, kes

iseloomuga, mida sekretär seostas Soome raadio mõjudega. Üks sellistest küsimustest oli järgmine: „Kas Gagarin ei kartnud jumala viha seal kõrgel pilvedes nagu baptistid räägivad?” Selle näite ja ülejäänud tausta alusel kaldun arvama, et nii kodumaiste kui ka välisuurijate poolt mõnuga kasutatud ateistliku huumori kuldvaramusse kuuluv järeldus Gagarini ja jumala ebaõnnestunud kohtingust jumala mitteeksistentsi ühe tõendusena ei ole tegelikult üldsegi n-ö originaalne ateistlik idee, vaid tulenes hoopis mõne propagandisti vastulausest usklike samateemalisele väitele. Suure tõenäosusega kerkisid sarnased küsimused esile ka mujal kodumaa mõõtmatuses avarustes, seega ei ole mingit alust pidada kirjeldatud juhtumit Hiiumaal selle väite algtõukeks. Ehkki Eestis oli vähemalt ametlikul tasandil juba 1970. aastateks sellistest robustsetest vulgaarateistlikest seisukohtadest loobutud, on sama väide üllatuslikult esindatud 1980. aastal ilmunud ateismiõpikus – N. Gordijenko, *Teadusliku ateismi alused* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 94.

⁷⁴⁹ ERAF 1.4.2738, 1 23jj, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

⁷⁵⁰ Andrei Sõtšov, *Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964*, 146.

ateismiküsimuse aeg-ajalt esile tõstaksid, sest nii nagu madalamatel tasanditel, ei toimunud selles valdkonnas ka kõrgemal pool ilma isikliku initsiatiivita praktiliselt mitte midagi.

Komisjoni juhiks määrati EKP KK propagandaosakonna esimees (toona Vello Ranne), komisjoni liikmete hulka kuulusid veel ka nt Ferdinand Eisen (haridusminister), Kaljo Oja (EKP KK ateismilektor), Lembit Raid (Elva RK sekretär), Lehte Salus (Vabariikliku Perekonnaseisuameti juhataja), Anatoli Mitt (TRÜ füüsika ja matemaatika teaduskonna dekaan), Kuulo Vimmsaare (TPI õppejõud) jt, kokku 17 inimest, kes nii või teisiti oma ametikohustuste või huvide poolest olid seotud ateismialase propagandaga.⁷⁵¹ Poliitilisest korrektsusest lähtuvalt usuasjade volinikud vähemalt esialgu ametlikult komisjoni liikmete nimekirja ei kuulunud, kuid osalesid nad tegevuses sellegipoolest, millele viitavad nii volinikele saadetud kutsed kui ka volinik Tederi teade UN esimehele Kurojedovile 1969. aastal, milles kinnitab, et sellesse komisjoni kuulub isegi (*sic!*) volinik.⁷⁵² Hilisematel aastatel esindasid komisjonis voliniku aparaati kas volinik ise, tema asetäitja või mõlemad korraga.

Näib aga, et tegu oli ühega paljudest (pool)turnult sündinud allüksustest, mistõttu EKP KK ideoloogiaosakonna materjalide seast ei ole võimalik selle komisjoni tegevuse kohta praktiliselt mitte mingit infot leida, kuigi Lembit Raid ütleb, et aastail 1962–1965 oli komisjoni töö küllaltki elav: „Mõne aja pärast kujunesid komisjoni istungid bürookraatlikeks ning vaibusid iseenesest, nagu iga üritus, kus käsu korras koos käiakse – keegi, kel on suurem koorem, lükkab asja kaela inimesele, kes on vähem informeeritud ja kompetentne jne. Selle tulemusena taandas end peagi Vello Ranne ning komisjoni töö peamine raskus jäi Kaljo Oja õlgadele, kes oli lähedalt kontaktis UN ja VÕKN volinikega.”⁷⁵³

Samas aga ilmneb juba 1963. aasta „Teaduse” Ateismi TMNi nõupidamise materjalidest, et „vabariikliku komisjoni töö on soikunud seoses [EKP KK ideoloogiaosakonna] reorganiseerimisega”,⁷⁵⁴ mistõttu „meile saabub küsimusi, mille lahendamine ei kuulu meie kompetentsi”,⁷⁵⁵ ning ettepanekuid parandada ateismialast tegevust tsentraalse koordineerimise abil on tehtud ka pärast

⁷⁵¹ ERAF 1.4.2738, 193–99, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962). Ehkki sellel ei ole suurt tähtsust, olgu täpsuse huvides ära märgitud, et Lauri Vahtre eksib, kui nimetab komisjoni suuruseks 16 inimest – Vahtre, „Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis”, 68.

⁷⁵² ERA R-1989.2s.42, 1 6, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969). Teder oli kuulunud komisjoni juba oma eelmisel tööpostil, Riikliku Kirjastuse peatoimetajana.

⁷⁵³ Lembit Raid, intervjuu 16. jaanuar 2003.

⁷⁵⁴ Vt *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, 248.

⁷⁵⁵ ERA R-2048.1.589, 1 34, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

mainitud reorganiseerimise lõppu.⁷⁵⁶ Seetõttu on üpris kindel, et vabariiklik ateismikomisjon langes letargiasse juba üsna peagi pärast oma sündi. Üksikuid jälgi komisjoni kohta arhiivides siiski on, nt 1965. aastal on komisjoni esimees Ranne esitanud järelepärimise ENSV Vabariiklikule Õpetajate täiendusinstituudile ateismialase tegevuse asjus.⁷⁵⁷ Et aga komisjoni istungeist mingit märki ei ole, siis on täiesti võimalik, et PAO esimees Ranne esitas järelepärimise komisjoni esimehena ja sellega asi piirduski.

Komisjoni vaikelu häiriti 1968. aastal EKP KK vastu võetud otsusega „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”, milles muudeti komisjoni koosseisu (uueks esimeheks saab Kuulo Vimmsaare)⁷⁵⁸ ning rõhutati, et mainitud üksus peab tugevdama partei linna- ja rajoonikomiteede abistamist teaduslik-ateistlikes ja organisatoorses küsimustes.⁷⁵⁹ 1969. aasta alguses järgneski komisjoni koosolek, mille päevakorras oli kaks küsimust: seksioonide koosseisu ja tööplaanide kinnitamine ning Eesti NSV MN juurde moodustatava Tavandinõukogu põhimääruse projekti läbiarutamine,⁷⁶⁰ mis ilmselt oli ka komisjoni kokkukutsumise peapõhjuseks. Sama aasta veebruaris kinnitab volinik Teder UN esimehele Kurojedovile, et komisjon koguneb regulaarselt, kord kvartalis,⁷⁶¹ kuid ilmselt oli see hinnang veidi optimistlik.

Nähtavasti sama otsuse mõjul on 1968. aasta detsembris ühingu „Teadus” Ateismi TMNi koosolekul tulnud jutuks töö tsentraliseerimine nii Tallinnas („ühendada kõik väikesed ateismiringid ja grupid, teha üks ülelinnaline ateismiseminar”) kui ka kogu vabariigi ulatuses („ühendada parteikomiteede ja ühingu jõupingutused”). TMN võttis vastu otsuse „pöörduda kõrgemalseisvate organite poole, et tsentraliseerida ateismialast tööd”,⁷⁶² kuid pöördumisega tegeleja nime

⁷⁵⁶ Nt ERAF 148.77.11, l 54, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968). Ateistliku töö ebakohti Tartus põhjendatakse just puuduliku tsentraalse koordineerimisega; kogu vabariigi ateismialase töö puudulik tsentraalne koordineerimine on ka ühingu „Teadus” Ateismi TMNi koosolekute läbiv teema.

⁷⁵⁷ ERA R-2189.1.373, l 11, Haridustöötajate koolituskeskus, Õiendid ja ülevaated kommunistliku, ideelis – poliitilise ja ateistliku kasvatustöö teostamise; koostöö kohta õppeasutuste ja teaduslike uurimisinstituutidega (1965).

⁷⁵⁸ Leitav voliniku aruandest Kurojedovile ERA R-1989.2s.42, l 5, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

⁷⁵⁹ ERAF 1.4.3699, l 6, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 93 (1968).

⁷⁶⁰ ERA R-1989.1.112, l 25, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам (1969).

⁷⁶¹ ERA R-1989.2s.42, l 6, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эстонской ССР (1969).

⁷⁶² ERA R-2048.1.816, l 127, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

koht on otsuses jäetud tühjaks ning sellest küsimusest järgnevatel Ateismi TMNi koosolekutel enam juttu ei ole, samuti ei ole märke sellest, et midagi oleks selles valdkonnas muutunud. Võimalik, et tsentraliseerimise ülesannet pidi mingil määral täitma ligi 300 propagandistile korraldatud ateismikonverents 1970. aastal, kus aset leidnud sõnavõttudest läkitati EKP ideoloogiaosakonna juhatajale Vello Rannele ülevaade, milles olid loetletud ateistliku propaganda ebakohad; dokumendis leitakse, et Tallinnas peaks olema ateistlikku propagandat juhtiv keskus,⁷⁶³ millest võib järeldada, et vabariikliku ateismikomisjoni töö oli taas unarusse vajunud.

Komisjoni nimi vilksatab siiski aeg-ajalt järgnevate aastate erinevate arhiivide materjalides, kuid on täiesti kindel, et endale pandud kohustusi ega lootusi see komisjon ei täitnud. Nagu kinnitas EKP KK PAO pikaaegne ateismilektor Villi Ehatamm, oli komisjoni näol tegu pigem valdkonnaga seotud inimeste informeerimise ja mõttevahetuse moodusega. Ehatamm märkis, et tema tegutsemise perioodil toimus üks koosolek, kus kuulati UN voliniku informatsiooni usuorganisatsioonide tegevusest. Mingit otsust vastu ei võetud, „sest otsuseid oli niigi küllalt”. Kuna komisjoni juhiks oli KK osakonna juhataja ning tema poolt initsiatiivi komisjoni kokkukutsumiseks ei olnud (ja ka vajadust ilmselt mitte),⁷⁶⁴ siis oli see allüksus pidevas varjusurmas nagu nii mõnedki teised komisjonid ja nõukogud erinevate alade või probleemide käsitlemiseks. Komisjoni tegevust mainitakse „Teaduse” Ateismi TMNi materjalides 1972.⁷⁶⁵ ja 1974.⁷⁶⁶ aastal seoses ateismialaste seminaride korraldamisega. Kuna mingeid arhiivimaterjale komisjoni koostumiste kohta ei ole võimalik leida, siis on üpris tõenäoline, et kontakt ja asjaajamine toimus komisjoni kuuluvate inimeste vahel otseselt (Villi Ehatamm ja Kuulo Vimmsaare?).

Töö aktiveerimiseks muudetakse komisjoni koosseisu järjekordselt EKP KK 1975. aasta ateismiotsusega,⁷⁶⁷ kuid sellegipoolest jääb mulje, et igapäevaselt sai KK PAO hakkama ateismilektori konsultatsioonide või seisukohavõttudega ja komisjon kutsuti kokku ainult siis, kui selleks tekkis vältimatu vajadus. Üheks selliseks juhtumiks on olnud komisjoni istung 1977. aastal,⁷⁶⁸ et käsitleda noorte suvepäevade küsimusi, mille algusest möödus 20 aastat. Midagi originaalset vastuvõetud resolutsioonis ei ole – asjade üldist seisut loetakse rahuldavaks, kiidetakse Paide kandi (sealt nad ka alguse said) kogemusi

⁷⁶³ ERA R-2048.1.920, l 74, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

⁷⁶⁴ Villi Ehatamm, E-kiri 9. veebruaril 2010. Tegelikult oli komisjoni koosolekuid Ehatamme tegutsemise perioodil (1971 – 1989) ilmselt siiski veidi rohkem.

⁷⁶⁵ ERA R-2048.1.1118, l 5, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

⁷⁶⁶ ERA R-2048.1.1181, l 7, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

⁷⁶⁷ ERAF 1.4.4647, l 3, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 161 (1975).

⁷⁶⁸ Vt ERAF 1.22.78, EKP KK PAO, Материалы работы комиссии по научно-атеистической пропаганде ЦК КП Эстонии (1977).

suvepäevade läbiviimisel ja soovitatakse veelgi enam pingutada. Sama kokkusaamise käigus on ära kuulatud ka EKP Pärnu LK sekretäri ettekanne ateistliku propaganda olukorrast piirkonnas ning tehtud rutiinseid märkusi selle parandamise kohta. Tavajuhtudel on sellised aruanded ja soovitused ideoloogiaosakonna õiendite ja informatsioonide seas ilma igasuguse märketa selle komisjoni tegevusest ning kannavad enamasti kas KK ateismilektori või mõne osakonna inspektori allkirja, seekord aga on alla kirjutanud ateismikomisjoni esimees (samal ajal EKP KK PAO esimees) Ülo Nõmm. Ateismikomisjoni õiendi alusel üllitas EKP KK otsuse tavandite olukorrast vabariigis.

1979. aastal, pärast NLKP otsust „Ideoloogilise, poliit-kasvatustliku töö pikaajalisest parendamisest” asutati EKP KK PAO juurde ideoloogiakomisjon, mille eesmärgiks oli kõigi ideoloogiliste institutsioonide ja teenistuste ideelis-kasvatustlik koordineerimine, tehes seda läbi kogemuste üldistamise, uute töövormide otsingu, ideelise õpetuse aktuaalsete küsimuste uurimise ja analüüsi, töötades välja soovitusi töö paremaks läbiviimiseks. Komisjonile oli pandud ka kõrgete parteiorganite ja komisjoni enda otsuste täidesaatmise kontroll. Algselt kuulus komisjoni 31 inimest ning nad kõik võtsid komisjoni tööst osa. Kuid nagu ütleb komisjoni tegevuse hilisem analüüs, „tööprotsessi käigus ilmnesid sellise organisatsiooni ebakohad: rea seltsimeeste passiivsus, huvi ainult „enda” küsimuste vastu, raskused komisjoni täieliku kokkukutsumisega jt”.⁷⁶⁹

Aja möödudes hakkasid komisjonist punguma ideoloogiast erinevate tahkudega tegelevad sektsioonid: sotsioloogiliste uurimuste sektsioon, avaliku arvamuse sektsioon jt. 1982. aastal, seoses EKP järjekordse ateismiteemalise otsusega („Vabariigi elanikkonna ateistliku kasvatamise tõhustamisest”) reorganiseeritakse vahepeal järjekordselt letargiasse langenud teadusliku ateismi propaganda komisjon „ateistliku töö täiustamiseks ja koordineerimiseks” ideoloogiakomisjoni ateismisektsiooniks.⁷⁷⁰ Sektsiooni juhi ametisse saab Ain Soidla (EKP KK PAO esimees) asemel taas Kuulo Vimmsaare.

Sektsioonide tekkimise tõttu läheb ideoloogiakomisjoni tegevus 1983. aastal revideerimisele ning töö efektiivsuse parandamiseks reorganiseeritakse kogu komisjon. Luuakse komisjoni presiidium ja seitse sektsiooni, millest igauks tegeles ideoloogiast kindla küljega. Presiidium tegeleb koordineerimisega ja sektsioonide töö juhendamisega, sektsioonid aga töötavad välja strateegiaid, uurivad seniseid kogemusi ja kontrollivad otsuste täitmist. Igasse sektsiooni kuulus keskmiselt 12–15 inimest, komisjoni kokku – 104 inimest, neist partei-aparaadi töötajaid 31. Sektsioonid ja presiidium pidid tegutsema tööplaani alusel, kohtudes mitte harvemini kui korra kvartalis. Nagu kinnitab aruandlus, töötati komisjoni tegevuse tulemusena välja mitmeid soovitusi, mille adreksaadiks olid nii EKP LKd ja RKd kui ka ideoloogiaasutused. Vahetevahel esitati

⁷⁶⁹ ERAF 1.36.87, 1 35, EKP KK PAO, Планы работы президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии на II–IV кварталы 1984 г. Протоколы но. 1–8 заседаний президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии (1984).

⁷⁷⁰ ERAF 1.4.6047, 1 9, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 28 (1982).

soovitused dokumentide kujul, vahetevahel aga suuliselt (nt „Religioosest olukorrast vabariigis” 1981. aastal).⁷⁷¹

Nende muutuste tagajärjel on märgata ateismisektsiooni tegevuse teatavat elavnemist ning 1982. aasta juunis koostatud töö- ja perspektiivplaan⁷⁷² sisaldab tõesti selliseid kavapunkte, mida võiks eeldada koordineerivalt ja kontrollivalt üksuselt: „Usuorganisatsioonide tegevusest vabariigis”, „Ateistliku kasvatuses päevaprobleeme”, „Ateismialase kaadri ettevalmistamise küsimusi”, „Ateistlik propaganda ajalehtede „Noorte Hää” ja „Molodjož Estonii” veergudel”, „Soovitused usupühade-vastaseks selgitustööks”, „Ateismialaste teadmiste levitamisest rahvaülikoolide kaudu”, „Ateismialase teadusliku uurimistö seisund ja arengusuunad vabariigis” jne. Kuulo Vimmsaare tehtud käsikirjalised märked viitavad, et sektsiooni kaks esimest kohtumist toimusid ettenähtult ning kõiki päevakorrapunkte ka käsitleti. Ateismisektsiooni tööd assisteerisid sotsioloogiasektsiooni läbi viidud ateismiteemalised uurimused, mille puhul tehti koostööd ka NLKP KK j.a. Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi Vilniuse vabariikidevahelise filiaali nooremtöötaja Liimetsaga, AÜde ja „Teadusega”.⁷⁷³ Sotsioloogilise andmestiku kasutamine ateistlikus propagandas ei olnud muidugi midagi uut – sellega oli alustatud juba 1960. aastate teises pooles ja üheks eesmärgiks oli kindlasti näidata järjest kahanevat usklite hulka,⁷⁷⁴ EKP „liini” kõrval tegelesid sellega nt Kuulo Vimmsaare juhendamisel ateismiklubi „Atheos” liikmed.⁷⁷⁵

⁷⁷¹ ERAF 1.36.87, 1 35jj, EKP KK PAO, Планы работы президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии на II–IV кварталы 1984 г. Протоколы но. 1–8 заседаний президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии (1984). Sarnased juhtumid võivad olla komisjoni kohta käiva vähese kirjaliku allikmaterjali põhjuseks.

⁷⁷² Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv, lehed nummerdamata.

⁷⁷³ ERAF 1.34.112, EKP KK PAO, Ходатайство и вопросник Эстонского республиканского Совета профсоюзов на проведение социологического исследования по проблемам атеистического воспитания (1983); ERAF 1.46.347, EKP KK PAO, Ходатайства и вопросники межреспубликанского Вильнюсского филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС о проведении социологического исследования по темам: „Эффективность подбора, подготовки и использования атеистического актива в ЭССР”, „Молодежная гражданская обрядность в эстонской ССР” (1985); ERAF 1.46.364, EKP KK PAO, Ходатайства и вопросники Таллинского, Тартуского, Нарвского ГК КПЭ, Раквереского РК КПЭ, Общества „Знание” на проведение социологических исследований по пропаганде решений XVII съезда КПСС, идеологическому обеспечению народно-хозяйственных планов, атеистическому воспитанию молодежи, „Я и коллектив”, „Мы и дети”, „Лекционная пропаганда 1986” (1986).

⁷⁷⁴ Toivo Pilli, „Towards a Revived Identity. Estonian baptists, 1970–1985”, *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, toim. Sharyl Corrado ja Toivo Pilli (Praha, 2007), 143.

⁷⁷⁵ Ateismisotsioloogia kohta vt Rimmel, „Ateism kui nõukogude teadus”, 58j. EKP KK otsuste temaatilise kataloogi alusel pühendas KK oma otsustes tähelepanu sotsioloogiaküsimustele alates 1964. aastast kuni 1989. aastani 13 korral.

1982. aasta detsembrisse planeeritud kohtumiseks oli hoog juba raugenud ning kuni 1984. aastani ei kohtunud sektsioon mitte kord kvartalis, nagu ette nähtud, vaid kaks korda aastas. Seetõttu leidsid mõned 1982. aasta detsembrikohtumisse ja 1983. aasta perspektiivis planeeritud küsimused käsitlust alles 1984. aastal: „Võitlusest luterliku kiriku mõjuga”, „Religioosete organisatsioonide tegevuse tendentsidest”, „Vastupropagandistlikest meetmetest seoses Eesti baptistide organisatsiooni 100 aastapäevaga”, „Teaduslikest töödest ateismi alal Eesti NSVs”, „Ateistlikest publikatsioonidest noorsookirjanduses Eesti NSVs 1983–1984”.⁷⁷⁶ Sellesse perioodi jääb ka Kuulo Vimmsaare koostatud ning ateismisektsiooni otsusena piirkondlikesse organisatsioonidesse saadetud dokument võitlusest jõulude tähistamise vastu,⁷⁷⁷ mida märgib oma diplomitöös Mihkel Laar.⁷⁷⁸

Pärast 1984. aastat ei paista sektsiooni tegutsemise kohta enam mingeid märke – põhjuseks võib olla see, et selle perioodi ideoloogiatööd käsitlevad dokumendid muutuvad peaaegu kõigis arhiivides üha juhuslikumaks ja segipaisatumaks. Igal juhul on ilmne, et ateismi järjekordne lainehari oli selleks korraks taas möödas. Partei- ja riigipoolsele tegevusetusele viitab ka 1985. või 1986. aastal Kuulo Vimmsaare koostatud aruanne Tallinna linna ateistliku kasvatustöö süsteemist, kus ta ütleb, et „ateistlik kasvatustöö toimub peaaegu täielikult ühiskondlikel alustel”.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et EKP KK PAO ateismikomisjon ei hakanudki kunagi korralikult tööle, seda ilmselt teema üldise ebaolulisuse, asjaosaliste hõivatuse tõttu muude asjadega ning seetõttu, et komisjoni töösfääri kuuluvad küsimused lahendati jooksvalt KK PAO igapäevase töö käigus. Hoolimata sellest, et aeg-ajalt vilksatab arhiivimaterjalidest seoses ateismiteemaga läbi selle komisjoni nimi, ei tõenda see veel selle komisjoni tegevust. Suure tõenäosusega kasutati komisjoni nime ateismi- ja religiooniteemaliste otsuste juures neile kaalu andmiseks või komisjoni töö markeerimiseks, tegelikult olid aga otsuste või tegevuse taga üksikud asjaga seotud isikud (EKP KK PAO esimehed, Kuulo Vimmsaare või ateismilektor Ehatamm). Reaalset komisjoni, mille tegevus või otsused midagi mõjutanuks või mis olnuks mingis hierarhilises

⁷⁷⁶ ERAF 1.36.87, 1 34, 46, EKP KK PAO, Планы работы президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии на II–IV кварталы 1984 г. Протоколы но. 1–8 заседаний президиума идеологической комиссии ЦК КП Эстонии (1984). Vimmsaare kinnitusel käis komisjon koos 4–5 korda aastas, hiljem muutusid kokkusaamised formaalseteks (Kuulo Vimmsaare, intervjuu 14. veebruaril 2004). Kahjuks ei ole arhiivimaterjalide põhjal võimalik sellele väitele kinnitust leida.

⁷⁷⁷ ERAF 1.32.106, 1 3jj, EKP KK PAO, Предложения секции по атеистической пропаганде идеологической комиссии ЦК КП Эстонии и об эстонской лютеранской церкви (1982). Kuulo Vimmsaare koduses arhiivis on sama dokument tema enda allkirjaga.

⁷⁷⁸ Mihkel Laar, *EKP Keskkomitee kirikupoliitika Eestis aastatel 1979–1985: bakalaureusetöö* (Käsikiri TÜ filosoofiateaduskonna Eesti ajaloo õppetoolis, 2010), 55. Tegu ei olnud siiski esimese jõulude-vastase otsusega – sarnase tegevusplaaniga tuli Tartu LK ideoloogiakomisjoni ateismisektsioon välja juba 1971. aastal. See dokument leiab tutvustamist EKP piirkondlike organisatsioonide tegevust käsitlevas peatükis.

seoses ülejäänud ateismitemaatiliste üksustega, tegelikult ei eksisteerinud.⁷⁷⁹ Nagu ütles kokkuvõtvalt komisjoni tegevuse kohta selle esimees Vimmsaare: „Komisjon ei saanud partei otsuseid täita, sest need olid nõmedad”.⁷⁸⁰

3.1.2. Lektorite grupp

EKP KK ideoloogiaosakonna tegevus ateismivaldkonnas ei piirdunud ainult (puuduliku) tsentraalse koordineerimisega. Selle kõrval oli peamiseks tegevuseks parteitöötajate ateismialase teadlikkuse tõstmine, mis leidis aset kahes vormis: ideoloogiaosakonna lektorite grupi tegevuse ja EKP KK juures tegutseva ateismikooli näol, millest on juttu käesoleva töö peatükis, mis käsitleb ateismipropagandistide koolitamist.

EKP KK PAO juurde oli moodustatud lektorite grupp (enamasti 4–6 inimest).⁷⁸¹ KK lektori peamiseks funktsiooniks oli olla konsulteerivas rollis KK aparadi jaoks. Iga lektor oli spetsialiseerunud mingile ideoloogiatoole tahule, neist ühe vastutusalaiks olid ateismi ja usuasjade küsimused. Kõrvuti nõuandmisega religiooniküsimustes tegutsesid nad (rohkem või vähem) ateismivaldkonna koordinaatoritena vabariigis ning olid ühenduslülideks EKP KK kui tegevuse initsiaatori ja teiste ateismivaldkonda puutuvate üksuste vahel, võttes osa ühingu „Teadus” Ateismi TMNi koosolekutest,⁷⁸² tegelesid religiooni-teemaliste küsimuste lahendamise ja kirjavahetusega, kui need KK PAOLE laekusid ning kontrollisid piirkondlike EKP komiteede tegevust ateismi- ja religioonivallas. Lisaks pidasid nad erinevatel parteiaparadi töötajatele korraldatud täienduskoolitustel (seminarid, poliitpäevad jms) ettekandeid ateismiteemadel, võtsid osa lektorite või külalistena noorte suvepäevadest, organiseerisid ise ateismiteemalisi seminare jne.

Kuigi volinike roll usuasjade määramisel oma võimupiirkonnas oli kahtlemata oluline, tuleb arvesse võtta, et nemad olid kommunistlikus „toitumishelas” suhteliselt madalal kohal ning olulisemad asjad kinnitati ikkagi Moskvas UNs ning kohalikus partei KKs. Viimasel puhul suunati küsimused just ateismilektori kätte, kellega suhtlus oli väga tihe. Lektori roll KK PAO suhtumise kujundamisel ei olnud aga mitte väike: mitmed UN voliniku Leopold Piibu uuenduslikud ideed lõpetasid oma teekonna Villi Ehatamme laual soovitusel need „arvelt maha võtta”. Ei tohi aga EKP KK ateismilektorit üle tähtsustada: Ehatamm kinnitab, et ta ei olnud mitte „Eesti ateismi juht”, vaid spetsialist ja koordinaator (või kuraator), tal puudus „telefoniõigus” ja tema rolliks oli vahendada infot PAOLE ja ideoloogiasekretärile, kes tegi otsuse.⁷⁸³ Ateismilektori

⁷⁷⁹ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

⁷⁸⁰ Kuulo Vimmsaare, intervjuu 14. veebruaril 2004.

⁷⁸¹ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, 248jj.

⁷⁸² Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

⁷⁸³ *Ibid.*

ametipost kaotati 1988. aastal seoses järjekordse ideoloogiaosakonna reorganiseerimisega, mille käigus lektorite arv vähenes kuult kolmele.⁷⁸⁴

EKP ateismilektorite rollis on olnud:

- Kaljo Oja aastail 1959–1970, tihedate kontaktide tõttu UN voliniku aparaadiga sai pärast volinik Kanteri pensionilesaatmist tema kohale UN voliniku asetäitjaks. Varem TRÜ vanemõpetaja ametis olnud Oja vormistati tööle 28. juulil,⁷⁸⁵ seega oli ateismilektori ametikoha loomine kindlasti seotud ateismiteemaliste otsustega sama aasta märtsis. Oja töölekutsumise põhjuseks oli ilmselt tema tegevus sektide uurimisel, mida ta oli alustanud juba 1954. aastal⁷⁸⁶;
- Elmar Randrüüt (1970–71), kes tuli sellele tööle EKP Jõgeva RK sekretäri kohalt. Ateismitööga oli tal kokkupuude juba varasemast ajast – alates 1968. aastast oli ta kuulunud Vabariikliku Ateismikomisjoni liikmete hulka, mis oli ilmselt ka tema töölekutsumise põhjuseks;
- Villi Ehatamm (1971–88) oli varem töötanud erinevates partei- ja komsomoliametites, pärast ateismilektori ametit pikka aega Eesti Teaduste Akadeemia sekretär. Ehatamme ametisemääramine oli seotud tema kuulumisega Vaino Väljase meeskonda, kes 1971. aastal tõusis EKP Tallinna LK I sekretäri kohalt EKP ideoloogiasekretäriks;
- KK koosseisuväliseks ateismilektoriks oli (ilmselt kuni oma surmani 1980. aastal) ateismiaktivist Anatoli Mitt, kelle rolliks oli tegevus KK ateismikoolis ning erinevate ateismialaste artiklite retsenseerimine.

3.2. Ateistlik tegevus EKP piirkondlikes üksustes

3.2.1. RK/LK büroode või sekretariaadi tegevus

EKP KK ateismikomisjoni tegevuse(tuse) põhjal võib jääda ekslik mulje, nagu poleks EKP suutnud religioonivaldkonnas mitte midagi korda saata peale juhuslike otsuste vastuvõtmise. Muidugi jäi palju vastuvõetud plaanidest ainult paberile, kuid sellest hoolimata andsid need otsused EKP piirkondlikele üksustele konkreetse signaali, mis aktiveeris ateistlikku tööd vähemalt mõneks ajaks. Kui keskkomitee otsused olid enamasti üsna üldsõnalised, siis mida madalamale otsuste käitlemine jõudis, seda spetsiifilisemaid nüansse neist leida võib, nt märgitakse piirkondlikes otsustes tihti konkreetsete kohalike asutuste või organisatsioonide töö parandamist või stimuleerimist. See ei olnud aga reegel, vahetevahel võeti KK otsused vastu ka sõnasõnaliselt samadena, määrates kindlaks vaid tegevuse täitmise eest vastutajad (TKd, tavandibürood,

⁷⁸⁴ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, 251.

⁷⁸⁵ ERAF 1.6.12518, l 17, EKP KK parteitöö osakond, Oja Kaljo Martini p. isiklik toimik.

⁷⁸⁶ ERA R-1989.1.110, l 30, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР (1969).

ELKNÜ vms). Otsused kinnitati sekretariaadi või (enamasti) büroode istungitel, tihti toimus töö ideoloogiaotsuse kohalikule tasandile kohandamisel koostöös PAO ja ideoloogiakomisjoni või selle sektoritega.⁷⁸⁷

Nagu ka KK otsuste puhul, määrati sellelgi tasandil otsuse kontrollimiseks tähtajad, mis käisid nii otsuse punktide kohta eraldi kui ka lõpuks kogu otsuse kohta. Otsuse lõplik kontroll toimus enamasti 2–3 aastat pärast algse piirkondliku otsuse vastuvõtmist ja lõppsõna selles oli öelda parteikomitee bürool. Tihti saadi vastav plusspunkt kirja, kuid paljudel kordadel see ei õnnestunud ning enamasti oli põhjuseks ateismivaldkonnas valitsev kaadri- ja huvipuudus. Nt 1972. aasta 13. aprillil Paide RK poolt vastu võetud otsust „Rajooni elanikkonna ateistliku kasvatuse tõhustamisest rajoonis” ei suudetud täita ja selle peamiseks põhjuseks oli EKP RK ateismisektsiooni varjusurm, mille omakorda põhjustas sektsiooni esimehe tervislik seisund.⁷⁸⁸ Enamasti oligi personali- puudusega samaväärseks probleemiks huvipuudus ateistliku propaganda-tegevuse vastu.

Religiooniküsimusi võidi bürool arutada ka vastavalt ülalt- või altpoolt tulnud signaalidele. Nt 1965. aastal arutati Valga RK bürool küsimust ateismi- alasest loengulisest propagandast, pärast mida loengute läbiviimine paranes ning aasta jooksul peeti 93 loengut;⁷⁸⁹ järgmisel aastal võeti asi ette aga veelgi spetsiifilisemalt ning vaatluse all oli küsimus „Tõsistest puudustest ateistlikus kasvatustöös Lüllemäe ja Tõrva kultuurimajas ning Valga Piimatoodete Kombinaadis”.⁷⁹⁰ Paide kandis oli „loengulise töö parteiline juhtimine” lahendatud aga sel moel, et loengute küsimusi arutati bürool kaks korda aastas ning samas kinnitati ka poolaastaplaanid. Vastutus loengulise töö täpsema planeerimise ja läbiviimise eest asutustes pandi partei-algorganisatsioonidele, teemade- valikul võeti aga aluseks ühingu „Teadus” poolt koostatud loengute temaatika, mis tähendas seda, et need teemad olid ette valmistatud ja nende läbiviimine reaalne.⁷⁹¹

Mingi küsimuse arutamine büroode istungitel oli üheks indikaatoriks, kas kohalik komitee võtab neid küsimusi tõsiselt – mis aastate lõikes võis muidugi tugevalt erineda – ja EKP KK PAO ideoloogiaalastes aruandlusnõuetes tunti selle vastu alati huvi. Ülaltoodud Paide RK tegevust kritiseerib karmilt juba kahe aasta pärast EKP KK ateismilektor Randrüüt, kes 1971. aastal käis seal

⁷⁸⁷ Olev Liivik, *Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991* (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005), 206.

⁷⁸⁸ ERAF 4895.41.33, 1 57–58, EKP Paide RK, Õiendid otsuste täitmise kohta töötajate internatsionalistlikul kasvatamisel, sõjalise algõpetuse olukorrast jm küsimustes isikliku kasvatuse tõhustamisel, poliitilisest enesetäiendamisest, kehakultuuri- ja spordi arendamisel jne (1973).

⁷⁸⁹ ERAF 3277.39.7, 1 23, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1965).

⁷⁹⁰ ERAF 3277.39.19, 1 15, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1966).

⁷⁹¹ ERAF 4895.34.52, 1 5, EKP Paide RK, Informatsioonid ja õiendid propagandatöö küsimustes (1968).

ateismipropaganda seisukorda kontrollimas ja avastas, et regulaarse tegevuse asemel „arutatakse partei-algorganisatsioonides ateistliku kasvatustööga seotud probleeme väga harva ja see tööloik on rajoonis tervikuna unaruses. 1969.–1970. aasta jooksul pole EKP Paide RK oma bürool kordagi ära kuulnud partei-algorganisatsioonide sekretärade aruandeid ateistliku kasvatustöö kohta. Partei RK mittekoosseisuliste lektorite ja kõnelejate gruppide liikmetel pole ühtki ateistlikku loengut ega ettekannet ning nendel teemadel nad ei esine.” Mõnevõrra paremaks hindas Randrüüt olukorda nõukogulike kombetalituste alal.⁷⁹²

3.2.2. EKP LK/RK PAOd

Parteisüsteem dubleeris suurel määral täitevvõimu⁷⁹³ ning tegelikult ka erinevate ideoloogiatööga seotud organisatsioonide, nt ühingu „Teadus” tegevust. Rõhuasetused olid siiski mõnevõrra erinevad. Ehkki „Teaduse” ateismisektsioonid võisid mõnel pool olla piirkondliku religioonivastase töö initsiaatoriteks, oli nende põhitegevuseks elanikkonna harimine loengute abil ja sisuline tegevus uute propagandistide koolitamisel. EKP tegutsemisväli oli sama, kuid enama tähelepanuga tegevuse algatamisel, organiseerimisel, mõjutamisel ja kontrollil.

Kaudsemalt mõjutasid PAOd ideoloogilist tegevust kaadriavaliku, paigutuse ja kasvatamise teel. Nt Valga RK PAO esitas TK kultuuriosakonnale nõude, et kõik kultuuritööle võetavad inimesed oleksid eelnevalt kooskõlastatud RK PAOga ning kohalike partei algorganisatsioonidega. Selle eesmärgiks oli, et kultuuritööle asuksid vähemalt keskharidust omavad ja seda tööd armastavad inimesed.⁷⁹⁴ Paide PAO tegeles ateistliku töö aktiivi ülalhoidmisega, korraldades neile seminar-nõupidamisi⁷⁹⁵ ning sarnaste ettevõtmistega tegelesid ka ülejäänud kohalike komiteede PAOd. Suur osa praktilisest tegevusest jäi partei algorganisatsioonide õlgadele.

⁷⁹² ERAF 1.10.210, 1 ljj, EKP KK PAO, Справка отдела о выполнении постановления Бюро ЦК КП Эстонии от 15.XI 1968 г. „О мерах по улучшению научно-атеистической пропаганды в республике” в Пайдеском РК КП Эстонии (1971).

⁷⁹³ Liivik, *EKP kohalikud organisatsioonid 1940–1991*, 213.

⁷⁹⁴ ERAF 3277.49.18, 1 19, EKP Valga RK, Информация райкома КПЭ по вопросам работы с лекторами, руководству культурной работой, воспитательной работе в профтехшколе № 30, повышения общеобразовательного уровня (1973).

⁷⁹⁵ ERAF 4895.41.33, 1 61–62, EKP Paide RK, Õiendid otsuste täitmise kohta töötajate internatsionalistlikul kasvatamisel, sõjalise algõpetuse olukorrast jm küsimustes isikliku kasvatusel põhustamisel, poliitilisest enesetäiendamisest, kehakultuuri- ja spordi arendamisel jne (1973).

3.2.2.1. Lektorite grupid⁷⁹⁶

Nii nagu KK tasandil, olid lektorite grupid moodustatud ka EKP piirkondlike PAOde juurde pärast 1950. aastate lõpu ideoloogia-alaseid otsuseid. Siingi olid ateismilektori funktsioonid (juhul, kui selline inimene oli leitud) sarnased KK ateismilektori omadele, s.o. parteikomitee konsulteerimine, rakendus spetsialistina poliitharidusvõrgus või täienduskoolitustel propagandistidele ja partei aktiivile;⁷⁹⁷ avalike populaarsete loengute pidamine oli nende tegevuses teelikult teisejärguline. Teinekord said lektorid ühekordseid töökäske – pidada ettekandeid tähtpäevade puhul nagu 1. mai, naistepäev, Suure Oktoobrirevolutsiooni aastapäev, piirkonna vabastamine fašistliku võimu alt jne.⁷⁹⁸ Lektorite grupe võidi luua ka suuremates ettevõtetes või asutustes, sel juhul kuulusid nad partei algorganisatsiooni juurde.

Ehkki lõpuks olid lektorite grupid igal pool, siis 1960ndate aastate alguses ei ole kohalikud komiteed alati neis mõtet näinud. Tartu LK kinnitab, et erilist vajadust lektorite grupi järele ei ole: „Kui on lektorit tarvis, siis palutakse selleks kõige kompetentsem. See on põhjustatud asjaolust, et kvalifitseeritud kaadrit on ülikooli tõttu palju. Seetõttu arvatakse, et ei ole mõtet selliseid lektoreid kunstlikult nn linnakomitee gruppi eraldada, kuna nad sisuliselt ei erine millegi poolest teistest seltsimeestest, kes gruppi ei kuulu, küll aga meil pidevalt esinevad.” KK ideoloogiasekretär Leonid Lentsman on nõus grupi likvideerimisega, kuna see ei mõjuta mingilgi määral linnas toimuvat agitatsiooni.⁷⁹⁹ KK PAO aruande küsimusele, kas lektoritegrupi kvalifikatsiooni on ka täiendusõppega tõstetud, tunnistab aruandlus, et kuna lektorite grupp koosneb valdavalt TRÜ ja EPA ühiskonnateadlastest, teadusliku kraadiga õppejõududest, siis on

⁷⁹⁶ Kõrvuti lektorite gruppidega tegutsesid nn „kõnelejate” grupid (seda nii KK kui kohalike LK/RK juures, kuid igale poole ei olnud neid moodustatud), keda ei tasu segamini ajada lektoritega – „kõnelejateks” olid enamasti vabariigi (KK grupi puhul) või piirkonna juhtivtöötajad ja parteiaparaadi liikmed (linnakomitee sekretärid, instruktorid ja nõukogude juhtivad töötajad), kes kohtusid poliitpäevade või muude avalike ürituste raames rahvaga ning nende ürituste käigus peetud loengutes rahvast valgustasid. Lektorite gruppi sidus nendega kohustus kõnelejate jaoks loengutekste koostada. Kõnelejate sõnavõttudes ei olnud ateismitemaatika väga tihti esindatud, kuid vahetevahel võis juhtuda sedagi (ERAF 1.17.91, 1 6–7, EKP KK PAO, Справки отдела и Тартуского РК КПЭ о выполнении постановления Секретариата ЦК КП Эстонии от 14.01.74 г. о состоянии лекционной пропаганды в Тартуском районе (1975)).

⁷⁹⁷ Ka neile endile korraldati pidevalt täiendkoolitusi, mis „avardavad lektorite silmaringi, õpetavad paremini nägema probleeme” (ERAF 148.86.48, 1 5, EKP Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud EKP KK-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatusest, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974)).

⁷⁹⁸ ERAF 3277.39.7, 1 4, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1965).

⁷⁹⁹ ERAF 148.56.17, 1 8–9, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1963).

LKI „kõrgetasemelise kvalifitseeritud abi osutamine küllaltki komplitseeritud ülesanne. Põhilise moodusena on loengute teoreetilise ja ideelis-poliitilise taseme tõstmiseks kasutatud loengutekstide läbiarutamist ja retsenseerimist kõrgemate koolide vastavate kateedrite vahendusel.”⁸⁰⁰

Nii Tartus kui ka mujal lahendati lektoritegrupi küsimus viimaks sel moel, et parteikomitee juurde võeti tööle üks koosseisuline lektor, kes oli tegev konsulteeriva spetsialistina ja organisatoorse tööga, ülejäänud lektoritegrupp oli koosseisuväline ja tegutses just täpselt niipalju, et saada ideoloogiatöökaks vajalik plusspunkt kirja. Üllatuslikult tunnistas Tartu aruandlus: „Mittekoosseisulise lektorite grupi poolt peetud loengud on üldiselt nõrgal ideelisel ja teoreetilisel tasemel”, – „paljus osas on lektorite töö ainult paberilt maha lugemine ja oma meetodeid ei täiustata”.⁸⁰¹ Ilmselt põhjustasid nimetatud asjaolu nii siin kui mujalgi „ühiskondlikud alused”, mistõttu „propagandistide rahalist stimuleerimist ei toimunud”, vaid „märgiti ära kollektiivi ees moraalselt”.⁸⁰² Mitmetel puhkudel on aga märgata, et sõltuvalt kohalikest võimalustest võis „rahaline stimulatsioon” ka aset leida.⁸⁰³ Seejuures oli koosseisulise lektori positsioon materiaalselt üpris tulus – nt 1975. aastal oli EKP Tartu LK koosseisulise lektori palk 150 rubla, samal ajal kui autojuht (toona vägagi kõrgelthinnatud professioon) sai 128.75 rubla ning statistikud ja raamatupidajad pidid leppima 90–100 rublaga.⁸⁰⁴ Mittekoosseisuliste lektorite grupi peamiseks eesmärgiks oli asjalike ja vastavate teadmistega inimeste töösse kaasamine.⁸⁰⁵

Statistika alusel võib öelda, et võrreldes teiste ideoloogiateemadega oli ateismiküsimuste käsitlemine EKP lektorite poolt üsna ebaolulisel kohal. Lektorite gruppide panus ateismialastesse loengutesse jäi enamasti umbes veerandi piirimaile võrreldes ühingu „Teadus” loengute arvuga: 1966. aastal olid vastavad suhtarvud 3319 ateismiloengut „Teaduselt” ja umbes 900 loengut EKP lektoritelt,⁸⁰⁶ 1977. aastal aga 3030 ja 769.⁸⁰⁷ Kehvapoolne statistika

⁸⁰⁰ ERAF 148.86.48, l 3, EKP Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud EKP KK-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatuses, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974).

⁸⁰¹ ERAF 148.71.19, l 11, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1965).

⁸⁰² ERAF 3277.62.14, l 8, EKP Valga RK, Отчеты первичных парторганизаций по итогам работы в системе партийной и экономической учебы в 1980/81 учебном году (1981).

⁸⁰³ *Ibid.*, l 32; ERAF 148.47.20, l 16, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1960).

⁸⁰⁴ ERAF 148.87.40, EKP Tartu LK, Linnakomitee töötajate palgalehed (1975).

⁸⁰⁵ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

⁸⁰⁶ ERA R-2048.1.742, l 44, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

⁸⁰⁷ ERAF 1.46.249, l 6, EKP KK PAO, Справки отдела о работе лекторских групп партийных комитетов КП Эстонии (1977).

vabandatakse tihtipeale välja muude kohustustega, nt enamik Tartu lektoritegrupi koosseisust oli samal ajal tegevuses Tartu MLÜs,⁸⁰⁸ samuti olid lektoritegrupi liikmed personalipuuduse tõttu samal ajal tegevad ka ühingu „Teadus” liinis.⁸⁰⁹

3.2.3. Ideoloogiakomisjonid

Enamiku rajoonide ja linnade parteikomiteede juurde olid organiseeritud ideoloogiakomisjonid, mille tegevuse eesmärk oli parteiorganite abistamine piirkonnas tehtavas ideoloogiatoos. Ideoloogiakomisjonid moodustati kõrgemalt poolt tulnud ettepaneku peale ja kohapealse aktiivi olemasolul. Esimesed neist tekkisid Tallinnas Kalinini ja Oktoobri rajoonides ning Harju ja Hiiumaa rajoonides,⁸¹⁰ 1966. aastaks tegutsesid nad 19 linna või rajoonikomitee juures; seal, kus neid ei olnud, oli samade probleemide lahendamiseks moodustatud üle 40 osakonna, nõukogu või komisjoni.⁸¹¹ Kõigi linnade ja rajoonide parteikomiteede juures alustasid ideoloogiakomisjonid tööd alles pärast NLKP 1979. aasta otsust „Ideoloogiatoõ ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest”,⁸¹² neid loodi ka suuremate asutuste ja organisatsioonide partei algorganisatsioonide juurde.⁸¹³ Ideoloogiakomisjonidesse kuulusid EKP linnakomiteede liikmed, liikmekandidaadid ja teised ideoloogiatoõga kursis olevad inimesed, kes tihti olid tegevuses ka TKdes, komisjonide tööd juhtisid enamasti kohalikud parteisekretärid või nende asetäitjad ideoloogia alal.⁸¹⁴

1966. aastal ideoloogiakomisjonide tegevust revideerinud EKP KK propaganda ja agitatsiooniosakonna instruktor Polman kinnitab oma aruandes, et ideoloogiakomisjone ei tohi segamini ajada PAOdega, nad ei tegele ideoloogiatoõ operatiivse juhatamisega, vaid pigem uurimise, juhendamise ja parteiorganitele spetsialistide abi garanteerimisega ideoloogiatoõ erinevates valdkondades – seega sarnaselt RKKdega TKde abilistena: viisid läbi sotsioloogilisi uuringuid, aitasid organiseerida KÜsid (leida kuulajaid ja õppejõude). Komisjonidel lasus ka ideoloogiavaldkonda puutuvate komisjonide, nõukogude,

⁸⁰⁸ ERAF 148.86.48, 1 3, EKP Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud EKP KK-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatuses, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974).

⁸⁰⁹ ERAF 148.47.20, 1 27, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1960).

⁸¹⁰ Heikki Gross, *Ideoloogiakomisjonid: [parteikomisjoni juures]*, Abiks lektorile (Tallinn: Eesti NSV Ühingu „Teadus”, 1986), 1.

⁸¹¹ ERAF 1.295.5, 1 1, EKP KK PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966).

⁸¹² Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 17–18.

⁸¹³ Gross, *Ideoloogiakomisjonid*, 21, 25, 31.

⁸¹⁴ *Ibid.*, 7.

organisatsioonide ja ideoloogiliste asutuste tööplaanide kooskõlastamise ning hilisema kontrollimise funktsioon.⁸¹⁵ Siin-seal tegutsesid ideoloogiakomisjonid ka LK/RK pleenumite ettevalmistamisel või võtsid pleenumite tööst ja bürooistungitest.

Kuigi 1961. aastal oli soovitatud efektiivsemaks asjaajamiseks jagada tööteemade kaupa sektsioonidesse,⁸¹⁶ olid 1966. aastaks mõned sektsioonid moodustatud vaid 6 ideoloogiakomisjoni juurde. Instrktor Polman soovitas neis komisjonides mingisugunegi ühtne struktuur luua, kuid lisas, et tegelikult töötavad ka ilma sektsioonideta ideoloogiakomisjonid hästi.⁸¹⁷ Sellegipoolest leidsid ideoloogiakomisjonides aastate vältel aset mitmed üldisemat laadi (1965. ja 1979. aasta paiku) kui ka kohaliku tähtsusega (nt 1976. aastal Tartus) reformid., kuid ühtset struktuuri ei tekkinud sellegipoolest, sest komisjonid toimisid vastavalt kohalikele võimalustele ja vajadustele. Näiteks olgu toodud Jõgeva ideoloogiakomisjoni struktuuripuu 1981. aastast, mis oli selleks ajaks juba õige haraliseks muutunud:

Ideelis-poliitilise kasvatuse sektor:

Rahvaülikoolide nõukogu

Agitmassilise töö nõukogu

Komsomoli poliithariduse nõukogu

Ühing „Teadus” juhatus (*sic!*)

Komisjon „Igale töötavale noorele keskharidus” jt.

Kõlblise kasvatuse sektor:

Laulupeo ja taidlusürituste komisjon

Nõukogude rahufondi kaastöökomisjon

Ateismikomisjon

Joomise vastu võitlemise komisjon

Rajooni rahvamaleva staap

Sõjaveteranide nõukogu jt.

Töökasvatuse sektor:

Põllumajandustöötajate sotsialistliku võistluse komisjon

Õpilaste suvevaheaja staap

Juhendajate nõukogu jt.⁸¹⁸

Valgas 1985. aastal tegutsenud ideoloogiakomisjoni oli moodustatud veel operatiivgrupp ning lisaks ülmärgitud sektoritele (Valgas nimetati neid sektsioonideks) ühiskondliku arvamuse uurimise ja vastupropaganda

⁸¹⁵ ERAF 1.295.5, 1 1–4, ЕКР КК PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966); Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 17–18.

⁸¹⁶ ERAF 148.50.21, 1 74, ЕКР Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1961).

⁸¹⁷ ERAF 1.295.5, 1 6, ЕКР КК PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966).

⁸¹⁸ ERAF 1.32.85, 1 16–17, ЕКР КК PAO, Статистические данные ГК, РК, ПК КП Эстонии о работе идеологической комиссии (1982).

seksioonid.⁸¹⁹ Samas ei taganud selline põhjalikkus veel edu – mitmete ideoloogiakomisjonide tegevus ainult ümberstruktureerumise ja uute plaanide tegemisega piirduvatki.⁸²⁰

3.2.3.1. Ateismikomisjonid/seksioonid/sectorid

Kõrvuti ideoloogiakomisjonidega tegutsesid EKP piirkondlike komiteede juures veel ateismikomisjonid, mille loomise aluseks oli EKP KK büroo otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis” 1962. aasta 12. juunist. 1966. aastaks oli neid moodustatud siiski vaid kolme linnakomitee juurde (Tartus, Valgas ja Paides).⁸²¹ Nagu ideoloogiakomisjonide puhul, puudus ka ateismikomisjonide struktuuris kõige väiksemgi ühtsus, nende nimetus ja täpne struktuurne alluvus sõltusid kohalikest võimalustest ja eripäradest. Mõnel pool olid nad vormistatud ideoloogiakomisjonide ateismiseksioonide või -sektoritena; vahetevahel nimetati neid ka ateistliku kasvatuses või teaduslik-ateistliku propaganda seksiooniks. EKP Tartu LK juures tegutsenud ja algselt ideoloogiakomisjoni seksioonina vormistatud⁸²² allüksus reorganiseeriti aga „töö parandamiseks” 1966. aastal eraldiseisvaks ateismikomisjoniks.⁸²³ Ateismikomisjonidel võisid olla omi alamseksioone, nt Tartu ateismikomisjoni juurde oli moodustatud ilmalike kombetalituste seksioon TRÜ NLKP ajaloo kateedri vanemõpetaja Vilve Kalitsa juhtimisel.⁸²⁴

Ateismikomisjonide loomise põhjuseks pidanuks olema ateistliku propagandatöö puuduste likvideerimine, kuid arhiiviallikate põhjal jääb vägisi mulje, et tihti olid nad loodud hoopis vajadusest näidata kõrgemalseisvatele organitele kohaliku EKP komitee ateismialast tegevust. Enamik ateismikomisjone moodustatigi pärast KK järjekordseid ateismiteemalisi otsuseid, kuid see ei garanteerinud veel nende tulemuslikku tegutsemist. Nt Paide rajooni inspekteerides avastati 1970. aasta lõpus, et EKP 1968. aasta ateismiteemalise otsuse tagajärjel loodud 9-liikmeline ateismikomisjon, mis kinnitati RK bürool 9. jaanuaril 1969,

⁸¹⁹ ERAF 3277.70.23, EKP Valga RK, Планы работы идеологической комиссии (1985).

⁸²⁰ ERAF 1.295.5, 1 6, EKP KK PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966).

⁸²¹ *Ibid.*, 11.

⁸²² ERAF 1.290.7, 1 18, EKP KK PAO, Справки политотдела по идеологической работе в городах Кохтла-Ярве, нарва, Тарту, в промышленных зонах Хаапсалу, тапа, Кингисепп, химкомбината „Маарду” (1960–1963).

⁸²³ ERAF 1.295.5, 1 3, EKP KK PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966).

⁸²⁴ ERAF 148.86.48, 1 5, EKP Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud EKP KK-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatuses, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974).

ei ole tegelikult tööle hakanud ega ole ka kohalik EKP RK mingisuguseid muid abinõusid otsuse elluviimiseks kavandanud.⁸²⁵

Üldiselt näitavad EKP ateismikomisjonide tegevuse aktiivsusega seotud küsimused välja märkimisväärset sarnasust RKKde probleemidega, mistõttu võib öelda, et kui komisjonid ka nimeliselt eksisteerisid, ei pruukinud nad kas aktiivi kadumise või inimressurssi vähesuse tõttu üldsegi töötada – või jättis nende töö lihtsalt soovida, nagu selgub otsuses EKP Tartu LK ateismikomisjoni kohta („puudulik side partei algorganisatsioonidega”).⁸²⁶ Seetõttu tuletasid kõrgemalseisvad organid aeg-ajalt oma ateismiteemalistes otsustes nende loomist või töö intensiivistamist meelde, nt EKP KK 1982. aasta otsus „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigis”,⁸²⁷ mis samuti sellekohast märkust sisaldas, stimuleeris Valgas RK ateistliku kasvatustöö komisjoni tegevust tervelt kolmeks aastaks. Enne seda ei ole arhiivimaterjalide põhjal komisjoni tegevusest kuigi palju jälgi, hoolimata asjaolust, et komisjon oli loodud juba 1968. aastal.⁸²⁸ Uue jõu saanuna võttis komisjon vastu perspektiivplaani aastaiks 1982–1985, pärast millist aastat tema kohta taas enam infot ei ole võimalik leida.

Hoolimata ülalttulnud suunistest ei peetud igal pool ateismisektorite loomist vajalikuks või ei võimaldanud seda aktiivi puudumine. See aga ei tähendanud automaatselt ateismiteematika unaruses olemist ja sel puhul tegelesid ateismiküsimustega kas ideoloogiakomisjonid (või mõni tema teine sektor, nt kõlbelise kasvatuses oma) või lahendasid need küsimused PAOd jooksvalt oma töö käigus.⁸²⁹ Nt Põlvas rajoonis tegeles ateistliku tööga RK PAO, mis analüüsis tegevust ning viis partei algorganisatsioonides sisse regulaarse aruandluse ateistliku kasvatuses ja nõukogulike kombetalituste asjus,⁸³⁰ Paide RK PAO aga saatis laiali küsitluse majanditele ja asutustele, et need esitaksid inimeste nimed, kes oleksid võimelised juhtima matusetalitust ja pidama hauakõnesid. Nende instruerimine ja väljaõpetamine jäi seejärel kohaliku tavandiosakonna hooleks.⁸³¹

⁸²⁵ ERAF 1.10.210, l 1, EKP KK PAO, Справка отдела о выполнении постановления Бюро ЦК КП Эстонии от 15.XI 1968 г. „О мерах по улучшению научно-атеистической пропаганды в республике” в Пайдеском РК КП Эстонии (1971).

⁸²⁶ ERAF 1.298.155, l 63, EKP Tartu LK, Заседания бюро (1967).

⁸²⁷ ERAF 1.4.6047, l 9, EKP KK, Протокол заседания Бюро ЦК КП Эстонии № 28 (1982).

⁸²⁸ ERAF 3277.43.28, l 179, EKP Valga RK, Бюро истунгите protokollid nr 16–19 (1968).

⁸²⁹ Muidugi võis juhtuda, et rääkimata komisjonidest oli ka kohalik PAO ise puudulikult komplekteeritud, nagu näiteks juhtus see Valgas 1983. aastal (ERAF 1.34.114, l 2, EKP KK PAO, Информация инструктора отдела о роли устной политической и наглядной агитации в Валгаском районе (1983)).

⁸³⁰ ERAF 1.9.205, l 145, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКСМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

⁸³¹ ERAF 4895.41.33, l 61–62, EKP Paide RK, Õiendid otsuste täitmise kohta töötajate internatsionalistlikul kasvatamisel, sõjalise algõpetuse olukorrast jm küsimustes isikliku kasvatuses tõhustamisel, poliitilisest enesetäiendamisest, kehakultuuri- ja spordi arendamisel jne (1973).

Valga RK PAO planeeris noorte suvepäevi,⁸³² Tallinna LK PAO korraldas ilmalikke kalmistupäevi⁸³³ jne.

3.2.3.2. Ateismikomisjonide/sectorite tegevusvaldkonnad

Erinevalt „Teaduse” ateismisektsioonide tegevusest, mille põhiohk oli suunatud loengulisele propagandale, etendasid EKP piirkondlikud ateismikomisjonid eelkõige organiseerivat, stimuleerivat ja kontrollivat rolli. Tartu ateismikomisjon⁸³⁴ kontrollis ja analüüsis ateistlikku kasvatustööd ettevõtetes, koolides ja kõrgkoolides, organiseeris nõukogulike kombetalituste läbiviimist ja juurutamist ning osutas selleteemalist abi (noorte suvepäevade ja laste kevadpäevade korraldamine, matusebüroo tegevuse hinnang ja analüüs, kalmistupäevade korraldamine), analüüsis kirikute ja palvemajade tegevust⁸³⁵ (k.a. jutluste analüüs⁸³⁶), kontrollis, kuidas kasutavad ateistliku töö tegemise võimalusi ära Etnograafia- ja Zooloogiamuuseum, hoolitses ajalehes „Edasi” ilmuva ateistliku rubriigi „Tänane päev on eilsest targem” sisu eest. „Seoses NLKP KK hiljutise otsusega, milles mõisteti hukka mõnel pool ettevõetud katsed elustada religioosseid kombetalitusi rahvuslike või rahvalike traditsioonide sildi all”, töötas sama komisjon välja soovitusel „näärpäeva” väärrikaks tähistamiseks Tartus. Kuna aga vabariigis üldist seisukohta näärpäevade ettevalmistuse suhtes ei olnud, siis soovitas Tartu linna ideoloogilise nõukogu esimees Jaroslav Raid tutvustada neid seisukohti ka EKP PAOle.⁸³⁷

⁸³² ERAF 3277.66.21, 1 9, EKP Valga RK, Месячные планы работы отдела пропаганды и агитации (1983).

⁸³³ ERAF 1.9.205, 1 56, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКММ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

⁸³⁴ Vt nt ERAF 148.62.12, 1 49, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы, учебных заведений и здравоохранения и информации в ЦК КП Эстонии (1964); ERAF 1.290.7, 1 19, EKP KK PAO, Справки политотдела по идеологической работе в городах Кохтла-Ярве, нарва, Тарту, в промышленных зонах Хаапсалу, тапа, Кингисепп, химкомбината „Маарду” (1960–1963).

⁸³⁵ ERAF 148.77.11, 1 52, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968).

⁸³⁶ ERAF 1.295.5, 1 6, EKP KK PAO, Õiend partei LK ja RK ideoloogiliste komisjonide kohta (1966).

⁸³⁷ Tartlaste ettepanekud olid järgmised:

- nõuda Tartu Kaubandusvalitsuselt kuuskede müügi organiseerimist nii, et näärpäeva eel oleks müügil küllaldaselt häid kuuski. Seni on kahjuks müüdnud häid kuuski ainult jõulude eel. Kui kaupluste kaunistamisel kasutatakse kuuski, siis iluküünalde süütamist mitte teostada enne 28. detsembrist. Nimetatud põhimõtted on kooskõlastatud Kaubandusvalitsusega, kellele vastuväiteid ei esinenud. Arusaamatuste vältimiseks vajaksid soovitusel siiski kinnitamist direktiivse organi poolt;
- Panna ette Tartu linna TSN TK-le: astuda resolootseid samme kuuskede müümiseks ainult selleks ettenähtud müügipunktides. Konfiskeerida miilitsaorganite abil seadusvastaselt müügil toodud kuused ja need üle anda riiklikesse müügipunktidesse;
- Lubada kuuskede illumineerimist mitte enne 28. detsembrist ja ainult tuletõrje vastava loa alusel;

Ateismisektsioonid kontrollisid ka ateismi RÜde tööplaan ja püüdsid nende arengut suunata (Tartu Rahvaülikooli Loodusteaduste ja ateismiteaduskond kinnitab, et „töö juhtimine toimub teaduskonna nõukogu kaudu, mille suunamine omakorda toimub EKP Tartu LK poolt”⁸³⁸), teinekord olid EKP ateismisektsioonid ka RÜde käimalükkamise taga.⁸³⁹ Tihti oligi ateismisektsiooni peamiseks ülesandeks „uute reservide otsimine”.⁸⁴⁰ Valga ateismisektsioon seevastu pani läbi aastate suurema osa oma energiast kalmistupäevade ettevalmistamisele ja nende läbiviimisele „kõrgel ideelis-poliitilisel tasemel”, milleks kohustati koole leidma etlejaid, külanõukogusid kalmistupäevi keskselt koordineerima, komisjon ise aga tegeles laululehtede koostamise, varustusküsimuste ning kalmistupäevade kuulutustega ja leppis kokku kõnelejatega.⁸⁴¹

Ateismikomisjonid osutasid kaasabi küsimuste ettevalmistamisel arutamiseks LK/RK bürool ning propaganda- ja agitatsiooniosakonnas, töötasid välja propagandistidele ning nõukogulike kombetalituste aktivistidele suunatud ateismialaste seminaride ja konverentside temaatika, samuti vaatasid läbi ja

-
- Alustada kuuse ülesseadmist Nõukogude väljakul mitte enne 27. detsembrit;
 - Kohustada haridusosakonda kontrollima, et näärpäeva tähistamist koolides ja lasteasutustes ei alustataks enne 26. detsembrit;
 - Tugevdada miilitsaorganite kontrolli, et ära hoida „hõlmaaluste” religioosse sisuga postkaartide müüki;
 - Paluda EKP LKd anda korraldused ühingule Teadus, partei algorganisatsioonidele ja kultuuriasutustele tugevdada novembris ja detsembris teaduslik-ateistlikku propagandat;
 - Juhtida ettevõtete ja asutuste partei algorganisatsioonide sekretäride tähelepanu vajadusele võtta kontrolli alla näärpäeva tähistamist, mitte lubades olukorda, kus jõululaupäeval on dekoreeritud ruume, autobusse, taksosid jne kuuseokstega;
 - Astuda samme, et Tartu teatrite, kinode ja kultuurimajade repertuaar 23.–27. detsembrini oleks sisustatud rahvast eriti huvitavate etendustega, kontsertide ja muude üritustega;
 - Soovitada ajalehe „Edasi” toimetusel avaldada novembri lõpul-detsembri alguses järjekordset temaatilist lehekülge „Tänane päev on eilsest targem”, millel näidata jõulukommete olemust ning nende toomist Eestisse ca 100 aastat tagasi saksa mõisnike ja pastorite poolt. (EAA T-15.1.51, l 9–11, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1971)). Vabariikliku Ateismikomisjoni poolt väljatöötatud jõuludevastase metoodika väljakujundamiseni kulus siiski veel kümmekond aastat.

⁸³⁸ ERA R-2048.1.562, l 1, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63). Samas ei pruukinud kontroll olla kuigi põhjalik või pädev – vt täpsemalt RÜsid käsitlevast peatükist.

⁸³⁹ *Ibid.*, l 117.

⁸⁴⁰ ERAF 148.86.48, l 5, EKP Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud EKP KK-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatuses, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974).

⁸⁴¹ ERAF 3277.66.23, l 10, EKP Valga RK, План работы и протоколы собраний атеистической комиссии (1983).

korrigeerisid ühingu „Teadus” ateistlike loengute temaatikat. Tartu LK ateismisektsioon raporteeris ka televisioonisaatesarja ettevalmistamisest.⁸⁴²

Komisjonide koosolekud toimusid vastavalt plaanidele, enamasti kord kvartalis, teinekord ka kord poolaastas, kuid mõnel pool ka tihedamalt – sõltuvalt kohalikest vajadustest ja võimalustest. Koosolekutel arutati mitmesuguseid aktuaalseid küsimusi: kuulati ära erinevate partei-algorganisatsioonide informatsiooni ateistlikust kasvatus tööst kollektiivis, ettekannet suvepäevade ettevalmistamise käigust jms.⁸⁴³ Enamasti päädisid sellised koosolekud soovitustega tõsta töö kvaliteeti.

Kuigi ka ateismikomisjonide üheks peamiseks ideeks oli asjast huvitatud inimeste kaasatõmbamine tegevusse, kukkus ikkagi nii välja, et kaadripuuduse tõttu olid tegevuses needsamad inimesed, kes olid ka mingil muul moel ateismipropagandaga kokkupuutes – ühingu „Teadus” ateismisektsioonide, uute tavandite, RKKde vms kaudu; kuna ateismikomisjonide vastutusalas oli alates 1960. aastate algusest lehtedes ja ajakirjades ilmuvate ateismirubriikide sisuline pool, siis kuulusid siin-seal ateismikomisjonidesse kohaliku meedia esindajad; vahetevahel oli seal ka KGB esindaja.⁸⁴⁴ Erinevate üksuste juures suhteliselt sarnaste ülesannete täitmine hägustas aga tugevalt ateismikomisjonide tegevuse piire, sest ei nähtud erilist vahet, millise organisatsiooni raames konkreetse ülesandega tegeleda – see oli oluline vaid välispoliitiliselt tundlikumate volinike ja EKP KK jaoks. Nt on mitmeid teateid, et ateismikomisjonid tegelesid seadusandluse kindlustamisega usuühingutes⁸⁴⁵ või et ateismisektsiooni liikmed külastavad kontrolli eesmärgil kirikuid ja palvemaju⁸⁴⁶ – mis pidanuks kuuluma hoopis RKKde töösfaari. Põhjus võis olla ka selles, et pragmaatilistel kaalutlustel peeti uue allüksuse loomist ebatarvilikuks ning tööülesanded anti juba olemasolevale või hästitegutsevale grupile – või oli üks allüksustest oma töö iseeneslikult lõpetanud ning järelejäänud allüksus assimileeris teise kohustused.⁸⁴⁷ Tegevuse hägusus ning üliagarate parteilaste segatus tegevusse oli tihti „kohtadel” aset leidnud vulgaarateistlike rünnakute taustaks, mis kõrgemal-seisvate organite arvates (UN volinik, Ateismi TMN, EKP KK PAO) tõid pigem kahju kui kasu.

⁸⁴² ERAF 148.84.19, 1 9, EKP Tartu LK, Linnakomitee õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus (1972).

⁸⁴³ ERAF 148.77.11, 1 52, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968).

⁸⁴⁴ ERAF 3277.43.28, 1 179, EKP Valga RK, Büroo istungite protokollid nr 16–19 (1968).

⁸⁴⁵ ERAF 3277.64.14, 1 3, EKP Valga RK, План работы и протоколы собраний атеистической комиссии (1982). Vt ka peatükki RKKde koostööst teiste ateistliku töö üksustega.

⁸⁴⁶ ERAF 148.62.12, 1 47, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы, учебных заведений и здравоохранения и информации в ЦК КП Эстонии (1964).

⁸⁴⁷ ERAF 1.302.42, 1 29, EKP KK PAO, Отчеты и справки Уполномоченных Советов по делам православной церкви и по делам религиозных культов при СМ ЭССР (1966).

Ateismikomisjonide tegevuse kohta on üpris vähe arhiivimaterjale, tihti kajastub see vaid PAO aastaaruandluses. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et enamik tegevust toimus jooksvalt (nt telefoni teel või isiklikult) ning otsest vajadust seda dokumenteerida ei olnudki, sest vahetus tegevuses olid sootuks teised organisatsioonid (TK, tavandibürood vms) ja ateismikomisjoni liikmed olid ainult kontrollivas ning suunavas rollis. Sellele viitab ka nt Tartu LK üldosakonna aruanne 1976. aastast: „Komisjonid 1975. a. kirjalikke soovitusi pole andnud, kuid on vahetanud kogemusi koosolekuil asjast huvitatute osavõtul.”⁸⁴⁸ Teiseks põhjuseks võis olla komisjonide tegevuse juhuslik iseloom ning paljudel juhtudel eksisteeris komisjon vaid nimeliselt, ilma, et seda aastate vältel kokku oleks kutsutud, kuna kohalike arvates vajadus selleks puudus. Kokkuvõtteks võib aga öelda, et kui ateismikomisjonid korralikult töötasid, siis oli tegu ühe kõige olulisema kohaliku ateismipropagandistliku üksusega.

3.2.4. EKP algorganisatsioonide propagandatöö ettevõtetes ja asutustes

„Nõukogude inimest” iseloomustas lakkamatu areng – kuid mitte „stiihiline”, vaid „partei juhatusel toimuv”. Rahva kommunistliku kasvatust oli kõige kergem vormistada inimeste töökohtade kaudu, mille juures olid vastutavad asutustes ja ettevõtetes moodustatud parteirakukesed ehk partei algorganisatsioonid. Kogu asutuses toimuv ideoloogiaalane tegevus (loengud, seminarid, RÜd jms) oli algatatud EKP algorganisatsiooni poolt või sellega koostöös: „Loengute juures on partei algorganisatsioonidel suunav ja kontrolliv osa.”⁸⁴⁹ Asjasse võis olla segatud ka ELKNÜ, mis tegutses eelkõige erinevates haridust andvates asutustes nagu üldhariduskoolid, ülikoolid ja keskeriõppeasutused või suurtes ettevõtetes, kus töötas palju noori. Enamasti oli propagandatöö eest vastutav algorganisatsiooni sekretär või büroo liige, mõnel pool ka ettevõtte või majandi juht. Selle isiku esmaseks ülesandeks oli leida oma kollektiivist võimalikud propagandistid, suunata nad koostöös piirkonna PAOga propagandistide kursustele MLÜdes ja nad seejärel tööle rakendada, hiljem koos PAOga nende ideoloogiaalase täiendõppe eest hoolitsedes. Üsna suur oli tõenäosus, et propagandistikalduvustega inimesed leidsid peagi rakendust ka teistes ideoloogiatoõ sfäärides, nt 1968. aastal oli Kohtla-Järve 342 poliitinformaatorist 72 ühingu „Teadus” liikmed.⁸⁵⁰

On väga juhuslikke andmeid selle kohta, mil määral poliittöötajad töökohtades ateistliku propagandaga tegelesid, mistõttu annan siinkohal mõningase

⁸⁴⁸ ERAF 148.88.23, l 8, EKP Tartu LK, Информации горкома, направленные в ЦК КП Эстонии по вопросам идеологической работы (1976).

⁸⁴⁹ ERAF 1.9.205, l 128, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКСМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

⁸⁵⁰ ERAF 1.295.13, l 63, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

ülevaate propagandasüsteemi ülesehitusest töökohtades,⁸⁵¹ et lugejal oleks ülevaade, kuidas see toimis ja millisesse tausta paigutus ateistlik propagandatöö – juhul kui see aset leidis.⁸⁵²

Töökohtades tegutsenud propagandistid jagunesid üldjoontes kaheks: agitaatorid, kes olid koondatud agitgruppidesse ja poliitinformaatorid. Kahe eri liigi vahe seisnes selles, et kuigi agitaatorite töö oli üldjoontes sarnane poliitinformaatori tööülesannetele, oli tema tegevuse diapsoon veidi laiem: vestluste ja ettekannete kõrval oodati neilt igapäevast otsesest tegevust (erinevalt poliitinformaatoritest, kes esinesid ettekannetega tihtipeale ainult poliitpäevadel): tööd loodritega, käitumis- ja moraalinormide rikkujatega, vestlusringide organiseerimist, isiklikku eeskujut jne. Mõnel pool toimus agitaatorite spetsialiseerumine mõnele üksikule neist tegevusist, mille põhjuseks oli vajadus tegeleda süvendatult „korrarikkujatega, usklikuga, nn raskete perekondadega”. Agitaatorid olid „kõige arvukam väesalk” propagandatöötajast, kelle „tegevus võimaldab ühildada massilist agitatsioonitööd individuaalsega”, kelle „töö on suures osas individuaalne töö inimestega, kelle käitumine või hoiakud vajavad ümberkujundamist.” 1977. aasta andmetel oli ENSVs 13 500 poliitinformaatorit ja 17 000 agitaatorit,⁸⁵³ 1980. aasta andmete alusel tegutses propagandistidena 15 000 kommunisti ja kommunistlikku noort, poliitinformaatorite ja agitaatoritena üle 40 000 aktivisti; lektorite ja kõnelejatena ligi 20 000 inimest.⁸⁵⁴

Poliitinformaatorite gruppide tööd peeti mitmete asjaosaliste poolt palju konkreetsemaks ja tagajärjekamaks kui agitkollektiivide tööd ning ka töötajate hulgas olevat need populaarsemad.⁸⁵⁵ Poliitinformaatorite gruppi juhtis grupi vanem (kindlasti parteiliige), kes pidas tehtud töö kohta arvestust. Keskmise suurusega ettevõttes⁸⁵⁶ loeti normaalseks 3–5 poliitinformaatori tegevust. Nt

⁸⁵¹ Seda teemat käsitleb ka *Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991* (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009), 234–247. Nii propagandatööd asutustes kui ka parteiharidussüsteemi käsitlev peatükk on kirjutatud umbes samaaegselt nimetatud teose ilmumisega ning täies teadmatuses selle olemasolust. Potentsiaalsele huvilisele on asjaolude selline kokkulangemine aga ainult tervitatav ja kaht käsitlust tuleks vaadelda teineteist täiendatavatena, kuivõrd kasutatavad algmaterjalid sama küsimuse vaatlemiseks on olnud täiesti erinevad – prof Enn Tarveli töörühm on kasutanud eelkõige partei algorganisatsioonide koosolekute protokolle, siintoodud käsitlus põhineb aga valdavalt EKP KK PAO ja LK/RK PAOde materjalidel ning nõukogude perioodil ilmunud metoodilisel materjalil (nt Johannes Kalits, *Ideoloogilisest kasvatusesest töökollektiivis, Loengulise töö kogemusi* (Tallinn: Eesti NSV ühing „Teadus”, 1980).

⁸⁵² *Partei-algorganisatsioon*, 197j.

⁸⁵³ *Vahetame mõtteid*, EKP KK bulletin 10 (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), 9, 11, 13, 14, 31j.

⁸⁵⁴ Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 3.

⁸⁵⁵ ERAF 1.295.13, l 62, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968). Võimalik, et nad olid lihtsalt vähem tülikad, sest nende loengutelt oli kergem kõrvale hoida.

⁸⁵⁶ Raske öelda, kui suur see täpselt võis olla. Arvestades üleliidulise tähtsusega tehaste tuhandeid töötajaid, olid 30–40 inimeselised ettevõtted mikrokollektiivide ridades.

EKP aruandluse alusel tegutses neid 1973. aastal Tartu rajoonis 506 ning nad pidasid selle aasta esimese kuue kuu jooksul 5765 vestlust partei poliitikast, kommunistlikust kasvatuses jm sarnastel teemadel.⁸⁵⁷ Poliitinformaatorit eristas agitaatorist tema ettekande pikkus, milleks oli 20–30 minutit.⁸⁵⁸

Poliitinformaatori tööjuhend⁸⁵⁹ soovib poliitinformaatoriteks kinnitada nii parteiliikmete, komsomoli kui ka parteitu aktiivi seast vähemalt keskharidusega inimesed, kes olid võimelised iseseisvalt vestlust ette valmistama ja esinema, teisel soovitatakse lihtsalt kas haritumaid või eesrindlikke töölisi, töökaaslaste seas autoriteeti omavaid inimesi.⁸⁶⁰ Poliitinformaatoritelt oodati tegutsemist vastavalt tööplaanile (enamasti kvartaliplaanid, mõnel pool ka poolaastaplaanid) – normaalseks loeti, et ta esines ettekandega aktuaalsetel teemadel kordpaar kuus. Poliitinformaatoritel olid omad teemad, millele nad olid spetsialiseerunud (välissuhted, ateism jms) – mõnedel oli neid vähem, teistel rohkem – kuid üldiste teemade puhul pidid nad olema võimelised igal juhul kaasa rääkima. Selle tarvis oli nende oluliseks infoallikaks ajaleherubriik „Propagandistile”, milline ilmus ajalehtedes „Edasi” ja „Rahva Hää!” ja „Küsimused ja Vastused”. Info soovitati koguda enda jaoks süstematiseeritult perfokaartidele ajaleheväljalõigete jms näol.

Päevakajalistes või kiiret reageerimist vajavates küsimustes olid poliitinformaatorite suunajaks ja andmete allikaks kohalikud parteisekretärid, raskemate teemade puhul sai teadmisi selle ala kvalifitseeritud lektoreilt, kellega kohtuti õppepäevadel või seminaridel,⁸⁶¹ mida korraldati tihti ka kindlates küsimustes (nt viimase parteikongressi tutvustamine vms). Normaalsel juhul aga võisid poliitinformaatorid käsitleda küsimusi nagu „Millist kahju toob Mao kummardamine Hiina rahvale?”, „Kas palgapäeval saab läbi pudelita?”, „Töödistsipliinist kinnipidamine on toodangu väljalaske suurendamise aluseks” jne.⁸⁶²

⁸⁵⁷ ERAF 2643.55.23, l 27, EKP Tartu LK, Propaganda- ja agitatsiooniosakonna informatsioonid ja õiendid EKP Keskkomiteele poliitharidussüsteemi õppetöö, kõnelejate ja lektoritegrupi töö kohta (1973).

⁸⁵⁸ *Lektori meelespea: (õppe-metoodiline materjal esinemise vormidest ja viisidest)* (Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1984), 57.

⁸⁵⁹ ERAF 1.295.13, l 51–54, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

⁸⁶⁰ ERAF 1.29.106, l 34, EKP KK PAO, Справки о беседах консультанта Дома политпросвещения Цк КП Эстонии о работе политинформаторов Вырусского, Кингисепского, Пярнуского, Раплаского, Харьюского районов, городов Пярну, Тарту и Ленинского района г. Таллина, планы работы и состав республиканского научно-методического совета при Доме политпросвещения ЦК КПЭ (1980).

⁸⁶¹ ERAF 2643.55.23, l 27–29, EKP Tartu LK, Propaganda- ja agitatsiooniosakonna informatsioonid ja õiendid EKP Keskkomiteele poliitharidussüsteemi õppetöö, kõnelejate ja lektoritegrupi töö kohta (1973).

⁸⁶² ERAF 1.295.13, l 53, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

1970. aastate keskpaiga vaimustusest kõikvõimalike atesteerimiste vastu ei pääsenud ka propagandistid. Atesteerimise eesmärki võib väljendada mitme-suunalisena: teada saada, millistel teemadel propagandistid esinevad, kontrollida nende taset ja anda neile enesekindlust teadmisega, et nad vastavad sellele tasemele ning ühtlasi muidugi ka stimuleerida neid oma taset tõstma. Esimesed parteipropagandistide atesteerimised toimusid 1975. aastal ning jätkusid veel järgnevatelgi aastatel. Esmalt võeti ette lektorid, kel staaži üle 10 aasta, teisel ka ainult parteiharidusvõrgu kõrgema astme seminaride juhatajaid jne. Atesteerimisel toimus vestlus ning täideti vastavad atesteerimislehed-aruanded. Kvalifikatsioonitunnistused anti üle propagandistide üldkoosolekul.⁸⁶³ Tõenäoliselt oli tegu siiski suhteliselt formaalse „eksamiga”, kuigi erialakirjandus kinnitab, et „see on märgatavalt parandanud propagandistide töösse suhtumist.” 1980. aastaks oli vabariigi 15 000 propagandistist atesteeritud umbes kolmandik.⁸⁶⁴

Tegelikkuses sõltuski parteipropaganda edukus partei algorganisatsioonide entusiasmist, kuid ei saa öelda, et see valdkond oleks nii publikumis kui ka asjaosalistes endis ülemäära vaimustust tekitanud. Tallinna Mererajoonist kaevatakse, et tegutseb ainult 1/3 propagandistidest ja needki umbes 1 kord kuus⁸⁶⁵ ja teateid suurtest raskustest propagandistide leidmise ja töölerakendamiseks on küllalt mujaltki.⁸⁶⁶ Esines juhtumeid, kus propagandistiks määratud inimene lihtsalt ei hakanudki oma ülesandeid täitma – millele järgnes parteiline karistus.⁸⁶⁷ Eduka tegevusena serveeritakse aga juhtumeid, kus ettevõtetes viidi läbi „isegi 3–4 loengut kuus”.⁸⁶⁸ Propagandistidelt oodati, et nad annaksid ka töötajatele ülesandeks ettekannetega esineda, kuid asjaosaliste arvamusel ei saa sellele lootma jääda, mistõttu enamik neist ei hakanud sellega vaeva nägema.⁸⁶⁹

Nagu muudeski eluvaldkondades, lahendati ka propagandavaldkonnas kvaliteediprobleemid kvantiteedi abil – ilmselt lootuses, et mõni propagandistidest ikka tööle hakkab (sarnast mudelit võis märgata 1950. aastate teises pooles ka ühingu „Teadus” lektorite komplekteerimisel). Seejuures koormati propagandatööle suunatud inimesed üle erinevate „ühiskondlike töödega”,

⁸⁶³ ERAF 1.20.89, 1 4jj, ЕКР КК РАО, Информации РК КП Эстонии аттестации пропагандистов в 1975/76 учебном году.

⁸⁶⁴ Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 33. Ilmselt siin peetakse propagandistideks ainult poliitinformaatoreid.

⁸⁶⁵ ERAF 1.290.14, 1 27, ЕКР КК РАО, Отчеты и справки о работе сети политического просвещения в 1962–1963 учебном году по горкомам, райкомам и промышленно-производственным парткомам республики.

⁸⁶⁶ ERAF 148.75.16, 1 20, ЕКР Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1967).

⁸⁶⁷ *Ibid.*, 1 39.

⁸⁶⁸ ERAF 3277.39.7, 1 5, ЕКР Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1965).

⁸⁶⁹ ERAF 1.10.207, 1 95, ЕКР КК РАО, Справки отдела о состоянии партийного просвещения в городах Кохтла-Ярве, Силламяэ, Тарту и в Выруском, Йыгеваском, Кохтла-Ярвеском, Пайдеском, Рапласком, Тартуском, Хаапсалуском районах (1971).

„mistõttu jääb vähe aega loengute põhjalikuks ettevalmistamiseks. Lektorite arv on kasvanud liiga suureks, mitte kõik ei oma sügavaid teadmisi, mis mõjub loengute kvaliteedile.”⁸⁷⁰

Vaimustus ei peegeldunud ka partei algorganisatsioonide sekretäride nägudelt, kellest paljud olid seisukohal, et ei ole mõtet luua kahte erinevat organisatsioonilist üksust, mis teevad üht ja sama tööd, s.o. poliitinformaatorite grupp ja ühingu „Teadus” lektorid. Situatsiooni absurdsust rõhutas veel asjaolu, et tihti olid nii poliitinformaatoriteks kui „Teaduse” lektoriteks ühed ja samad isikud. Sellise skisofreenilise olukorra lahendamiseks soovitas 1968. aastal Võru LK ettevõtetel jääda pigem ühe propagandatöö vormi juurde ja kindlustada selle hea töö. Kuna aga „Teadus” oma lektoritega on üks tähtsamaid suulise propaganda edastamise kanaleid, siis soovitati partei algorganisatsioonide peatahelepanu pöörata just selle tööloengu edendamisele.⁸⁷¹ Tegelikult ei piirdunud asi ainult nende kahe üksusega. Erialakirjandus nimetab: „Teevad ju ühes ja samas töökollektiivis kasvatustööd partei-, komsomoli-, ja ametiühinguorganisatsioon, klubi, raamatukogu, ühingu „Teadus” lektorid, poliitinformaatorite grupp, agitkollektiiv, poliit- ja majandusharidussüsteemi koolid, ringid, seminarid jne...”⁸⁷²

Hilinemisega, kuid siiski, jõuab selle süsteemi totrus kohale ka EKP KKle. Vaevalt paarikümne aasta pärast, 1988. aastal, kui rida muutusi on juba aset leidnud ning on aimata, et neid on veel tulemas, võtab KK kuulda terve rea parteikomiteede väljendatud seisukohta ning edastab selle „üldistatuna”, hoiatades kohalikke parteikomiteesid „üleorganiseerimise” eest – ei olevat tarvis pidada enda juures täiskomplekti propagandiste, võib-olla aitaks situatsiooni parandada see, kui neid hoopis vähendada. Seda enam, et nii agitaatorite kui ka poliitinformaatorite jne rollis on üks ja seesama inimene, keda rahvas kutsub „lektoriks”.⁸⁷³

Ülalnimetatud propagandistide kõrval olid mõnel pool loodud veel „informatsioonipunktid”, mille tegevus sõltus taas kohalikest eripäradest ja vastuvõetud otsustest. Nt Valgas esinesid nende raames kord kuus „Teaduse” lektorid. Esialgu valisid lektorid teema ise, kuid sellest praktikast loobuti peagi ning kõik lektorid esinesid kuus ühe ja sama teemaga.⁸⁷⁴

Kõigele eelmainitule lisaks võis aset leida ka „elukohajärgne propaganda-töö”, mille põhiraskus oli asetatud majavalitsuste parteiorganisatsioonidele ja mis samuti tähendas erinevaid loenguid. Mitmel pool oli selleks asutatud

⁸⁷⁰ ERAF 1.9.205, 1 121, EKP KK PAO, Информация и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКСМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

⁸⁷¹ ERAF 1.295.13, 1 57, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

⁸⁷² Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 11.

⁸⁷³ ERAF 1.42.125, 1 3, EKP KK PAO, Экспресс-информация о новой форме работы с агитационным активом (1988).

⁸⁷⁴ ERAF 1.10.213, 1 23, EKP KK PAO, Справки лекторов отдела о лекционной работе в Валгаском, Пярнуском и Рапласком районах (1971).

pidevalt tegutsevaid lektoriime, mille temaatika kooskõlastati ühingu „Teaduse” kohaliku organisatsiooni ja LK/RK PAOga.⁸⁷⁵ Mõnel pool (nt Narvas) lasus elukohas tehtava propagandatöö põhiruskus ühiskondlikel korraaitse-punktidel.⁸⁷⁶

3.2.4.1. Ametiühingud (AÜ)

Ametiühingute roll NLs erines mõneti sellest, millisena seda ollakse harjunud tavapäraselt nägema. Selle asemel, et olla töötajate esindusorgan, tegutsesid AÜd töökohtades pigem riigi ja partei käepikendusena kõrvuti ühingu „Teadus” ja partei algorganisatsioonidega,⁸⁷⁷ mis annab põhjuse nende käsitlemiseks partei tegevust puudutavas peatükis. AÜ funktsioonid olid laialivalguvad ja kõikehõlmavad ning muutusid vastavalt partei poolt püstitatud ülesannetele, neid lisandus üha juurde, kuni 1980. aastateks oli neid juba üle saja.⁸⁷⁸ Nt olid AÜl suhteliselt suured volitused personalipoliitikas – töötajate iseloomustused koostas AÜ, kes ühtlasi otsustas ka puhkusetuusikute jagamise ja oli esmaseks otsustajaks võimaliku välisreisi (muidugi vaid Ida-bloki riikidesse või Soome) küsimuses. Seejuures ei võinud AÜdesse kuuluda need, „kes on usuühingu juhatuse liikmed või usklikte grupi volinikud või võtavad osa usuliste kombetalituste ja teenistuste sooritamisest”, mis tekitas probleeme ametiühingute liikmeks registreerimisega neile, kes kirikute juures ka ainult kohakaasluse alusel töötasid. Pärast volinik Piibu kirja 1975. aasta 12. märtsil annab AÜN korralduse see viga likvideerida.⁸⁷⁹

Personalipoliitikaga seoses kuulus AÜ tegevuse alla seltsimehelike kohtute⁸⁸⁰ tegevus, mille osaks oli väärnähete väljajuurimine töökollektiividest – põlu alla langesid tööluus, joomarlus, amoraalne käitumine ja muud nõukogude ühiskonda sobimatud distsipliinirikumised ja nähtused, samuti üle piiride läinud usklikte töökaaslaste personaalküsimused. Töö autori valduses on lindistus ühest sellisest juhtumist, mis toimus „laiendatud ametiühingu-koosoleku” nime all. Jehoovatusnustajate sekka kuulunud Tartu onkoloogiahaigla sanitari Ella Toome personaalküsimuse arutamine kestis (ühe

⁸⁷⁵ ERAF 1.20.78, l 52, ЕКР КК PAO, Справка отдела и информации ГК и РК КП Эстонии города Таллина об агитационно-массовой работе (1976).

⁸⁷⁶ *Vahetame mõtteid*, 70jj.

⁸⁷⁷ Vt ka Donald D. Barry, toim., *Soviet law after Stalin: Soviet institutions and the administration of law* (BRILL, 1979), 277. Kohapealt vaadatuna nähti asja veidi teise nurga alt, vt Igor Markovitš, *Nõukogude ametiühingud – üks tähtsamaid lüüsid sotsialistliku demokraatia üldises süsteemis: abiks lektorile* (Tallinn: Eesti NSV Ühing Teadus, 1974). AÜde tegevusest ideoloogia- ja kultuuritöö valdkonnas vt Lembit Kiik, *Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990)* (Tallinn: Eesti Ametiühingute Keskliit, 2000), 113–121.

⁸⁷⁸ *Ibid.*, 6–7.

⁸⁷⁹ SUNVA karp nr 5, 1975.1, l 84, 116, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes (1975).

⁸⁸⁰ Ironiliselt kutsutud ka „seltsimehelikuks omakohtuks”.

päevakorrapunktina) ligikaudu kolm ja pool tundi, mille lõpuks haigla esindaja avaldab lootust, et Ella Toom oma seisukohti korrigeerib – kui ta seda aga „vaatamata meie ühisele jõupingutusele” ei kavatse teha, siis võib juhtuda, et „meie kollektiiv ei ole nõus töötama koos Ella Toomega”. Koosoleku selle punkti lõpetuseks tehakse ettepanek „mõista hukka Ella Toome reaktioonilised rahvaenulikud seisukohad” ja kanda Ella Toomi iseloomustustesse mäрге selliste seisukohtade kohta.⁸⁸¹

Et igasugune kultuuritöö organiseerimine asutustes (partei-algorganisatsioonide vahetel juhtimisel⁸⁸²) kuulus samuti AÜ-aktivistide haldusalasse, siis rakendati AÜ-aktivistid otsesesse ja kaudsesse ateistlikku propagandasse, nt oli nende vastutusallas igasuguste nõukogulike traditsioonide (erilise rõhuga ilmalikel leinakommetel⁸⁸³) juurutamine, milleks neil oli parem võimalus, kuna igasugused kultuurimajad jms olid AÜde alluvuses. 1950. aastatest ei ole teada kuigi palju seoseid AÜ ja ateismi vahel, 1960. aastatel sai AÜ ateismialases tegevuses põhiosaks (personaliküsimuste kõrval) ateismiRÜde organiseerimine ja neisse inimeste õppima suunamine,⁸⁸⁴ AÜ tagas tihtipeale ka õppejõudude tasustamise.⁸⁸⁵

Kooskõlas partei vastavasisuliste otsustega üllitas üleliiduline AÜ Kesk-nõukogu mitmel korral ateismiteemalisi juhendeid, nt „Abinõudest töötajate ateistliku kasvatus tugevdamisel” 24. veebruarist 1972. aastal, milles kohustati ametiühinguaktiviste religioonivastasesse võitlusesse omapoolset panust

⁸⁸¹ Lindistus pärineb Anatoli Miti lindikogust, mille tema lesk Ljubov Mitt andis 2006. aastal Eesti Kirjandusmuuseumile. Lindistuse dateerimine on mõnevõrra problemaatiline, kuid arvata võib, et see jääb aastasse 1963, sest Ella Toom lahkus sama aasta septembris haiglast ja asus tööle Tartu Mehhaniseerimise Valitsuses kassapidaja-inkassaatorina, pälvides järgnevatel aastatel uuel kollektiivilt mitmeid kiitusi. Onkoloogiahaiglast antud iseloomustuses kirjeldatakse teda „tööka, kohusetruu ja korrektse ning sõbraliku inimesena” – võimalik, et osapooled saavutasid mingi kokkuleppe. Ainuke viide religioossetele tõekspidamistele on tema enda käega kirjutatud eluloos, kus annab teada, et 1950. aastal arreteeriti ta „usuliste vaadete pärast” ja mõisteti Moskva Erikohtukolleegiumi poolt 10 aastaks kinnipidamisele, kuid „kolleegiumi likvideerimisega seoses Erikomisjoni poolt õigeaegselt vabastati 1956. aastal” (EAA V-51.1k.222, Tartu Ehitustrusti Spetsialiseeritud tööde valitsus, Isiklik toimik – Toom, Ella (1963–1969)). Jehoovatunnistajate arreteerimist ja väljasaatmist on põgusalt puudutanud Aigi Rahi-Tamm, *Teise Maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 9 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 40, 46. Põhjalikumalt vt Silver Silliksaar, *Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest* (Tartu: S. Silliksaar, 2001).

⁸⁸² ERAF 3277.49.18, l 21, ЕКР Valga РК, Информация райкома КПЭ по вопросам работы с лекторами, руководству культурной работой, воспитательной работе в профтехшколе № 30, повышения общеобразовательного уровня (1973).

⁸⁸³ Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv, lehed nummerdamata.

⁸⁸⁴ Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, 197.

⁸⁸⁵ Maimo Ilves, intervjuu 11. augustil 2010.

andma.⁸⁸⁶ Sarnane otsus „AÜ töö tugevdamisest töötajate ateistlikul kasvata-
misel” võeti vastu ka 1981. aastal. 1983. aastal toimus selle otsuse täitmise
kontroll Pärnus, Tallinnas, Kohtla-Järvel ja Rakvere rajoonis, mille tulemused
edastati EKP KK ideoloogiakomisjonile.⁸⁸⁷ Jõuti järeldusele, et tänu sellele
otsusele on töökollektiivides organiseeritud RÜsid ja lektoriume, ateistide
klubisid jms, kuid esikohal on siiski loengud. AÜ „liinis” suurenes 1981–1983
aastail ateistlikel teemadel rääkivate inimeste ring 62 inimeselt 86 inimeseni. Et
ka asutuste raamatukogud olid AÜ alluvuses, andis AÜN raamatukogu välja
mitmeid soovitusnimekirju lugejate ateistlikuks harimiseks: „Raamatukogude
ateistlik töö”, „Leninlikud printsiibid ateismis”, „Uued tähtpäevad ja tavandid”,
„Noorte ateistlikud teadmised”, neile lisaks metoodilisi teoseid, raamatukogu-
desse seati üles ateistliku kirjanduse nurgakesed jms.⁸⁸⁸

3.2.4.2. Kuidas propagandatöö töökohtades tegelikkuses välja nägi?

Erinevad ideoloogilisi teemasid puudutavad propagandatööaruanded sisaldavad
suures osas kurtmist selle üle, kuidas see tegevus praktiliselt kuskil ei ole
õnnestunud. Kui juba KK ateismikomisjoni tegevust pärssis partei suuniste
kohatus, siis võib arvata, et läbiva kriitika põhjus on sarnane: partei andis suuni-
sed, mis olid sedavõrd tobedad või utoopilised, et neid ei olnud võimalik täita.
Seetõttu püüti „kohtadel” asju organiseerida oma arusaamise järgi, mis tõi kaasa
isetegevuse ühes automaatselt kaasneva kriitikaga ülevalt poolt. Seejuures oli
nii partei kui ka kõigi teiste ideoloogiatöö üksuste hindamiseks kaks põhilist
kriteeriumit: a) koostatud tööplaan, b) selle täitmine. See tõi kaasa kaks uut
probleemi: kui plaan oli tagasihoidlik või laialivalgus („parandada”, „inten-
siivistada”), sai see kriitika osaliseks; kui plaan oli suurejooneline, siis ei
suudetud seda täita ning tulemuseks oli taas „konstruktiivne kriitika”.⁸⁸⁹

Propagandistide üheks kõige põhilisemaks probleemiks oli publikumi
kokkusaamine: „Loengu toimumisest teatatakse vahetult enne lektori saabumist,
mistõttu suure vaevaga kogutakse lektorile publik. Pärast 15-minutilist loengul
viibimist lahkus ka osa publikust.”⁸⁹⁰ Seetõttu soovitati esinemisteks kasutada
erinevaid nõupidamisi või koosolekuid, kui „auditoorium on juba olemas ja

⁸⁸⁶ *Abiks ametiühingu aktivistile*, Eesti Ametiühingute Keskliidu bulletin 2 (Tallinn, 1972),
4–6.

⁸⁸⁷ ERAF 1.34.112, 1 1, EKP KK PAO, Ходатайство и вопросник Эстонского
республиканского Совета профсоюзов на проведение социологического исследования
по проблемам атеистического воспитания (1983).

⁸⁸⁸ ERA R-2040.16.157, 1 19–20, Eesti Ametiühingute Kesknõukogu, Informatsioonid EKP
Keskkomitee tööviljakuse tõstmise, toitlusprogrammi täitmise, ateistliku kasvatustöö jm
küsimustes (1984).

⁸⁸⁹ ERAF 3277.43.10, 1 23j, EKP Valga RK, Pleenumite protokollid nr 2 ja nr 3 (1968).

⁸⁹⁰ ERAF 1.221.39a, 1 102, EKP KK PAO, Poliitteenmistise Levitamise Ühingu töö kohta
käivad materjalid (1959).

seega on olemas ka vestluseks sobiv koht”⁸⁹¹ kuid nagu näitas kogemus, oli ka sellisel juhul õppustelt puudujaid palju.⁸⁹² Et paljudes ettevõtetes ei olnudki normaalseid tingimusi loengute kuulamiseks, siis ainsaks võimaluseks tabada kuulajad, oli teha seda „lõunavaheaegadel või tööruumides, kus ei katke masinate müra”, mille juures mängis propagandistidele ninanipsu üleminek viiepäevasele töönalale, mistõttu „on vähenenud loengute pidamise võimalused”.⁸⁹³ Teinekord kestsid sellised õppused pärast tööaja ametlikku lõppu. EKP Tartu LK instruktor kirjeldab sellist Tartu toitlustustrusti seminariõppust „NLKP poliitika on marksism-leninism tegelikkuses” järgmiselt: „Õppus toimus direktori kabinetis, mis on küll mugav, kuid märkmete tegemine ja konsepteerimine on seal võimatu. Osa kuulajaid istusid mantlites. Ettekanne kestis 40 min. Küsimusi ega sõnavõtte ettekande kohta ei olnud.”⁸⁹⁴

Kui publik ka olemas oli, siis selgus kontrollimisel, et „tihtipeale samastatakse informaatori töö tootmisnõupidamistega, kus arutatakse esinevate puuduste kõrvaldamist, mida aga informaatori tööks lugeda ei tohiks”.⁸⁹⁵ Kaebused, et domineerivad ainult ettevõttele spetsiifilised teemad ning vähe tellitakse ja peetakse loenguid ideoloogilistel teemadel, on üldised, nt tuntud filosoof Rem Blum(-Russak) on retsenseerinud tuntud füüsiku Tšeslav Luštšiku poliitõppe pähe serveeritud seminari „Füüsikateaduse tulevikust”, mille ettekanne tutvustas kuulajatele arutelusid, mis sel teemal parajasti aset leidsid.⁸⁹⁶

Ülaltoodust hoolimata kinnitasid ettekannete retsensioonid mantrana, et loengud on „huvitavad ja sisukad, esitatud kaasahaaravalt”⁸⁹⁷ – milline vastuolu tekitas valvsust ka KK tasandil („Tekib paradoks – kõik toimub „regulaarselt”, kõik „on läinud paremaks”, aga madruste käitumine läheb aina hullemaks. Ei ole raske aru saada, kui palju on siin formalismi!”⁸⁹⁸). Ei saa aga öelda, et partei inspektoritel positiivseid kogemusi üldse ei oleks olnud, nt 1978. aastal Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis toimud filosoofiaseminari teemal „Agrometeoroloogia perspektiivid NLKP juulipleenumi otsuste valguses”

⁸⁹¹ ERAF 1.295.13, l 53–54, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

⁸⁹² ERAF 148.90.34, l 4–5, EKP Tartu LK, Справки отдела о ходе и итогах учебного года в системе партийного просвещения (1978).

⁸⁹³ ERAF 1.9.205, l 43, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКСМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

⁸⁹⁴ ERAF 148.90.34, l 20, EKP Tartu LK, Справки отдела о ходе и итогах учебного года в системе партийного просвещения (1978).

⁸⁹⁵ ERAF 1.295.13, l 53–54, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

⁸⁹⁶ ERAF 148.90.34, l 27, EKP Tartu LK, Справки отдела о ходе и итогах учебного года в системе партийного просвещения (1978).

⁸⁹⁷ *Ibid.*, l 14.

⁸⁹⁸ ERAF 1.290.14, l 129, EKP KK PAO, Отчеты и справки о работе сети политического просвещения в 1962–1963 учебном году по горкомам, райкомам и промышленно-производственным парткомам республики.

hindas retsensent „huvitavaks, see täitis oma eesmärgid ja võiks lausa olla eeskujuks, kuidas mõtestada NLKP dokumente oma kollektiivi jaoks”.⁸⁹⁹

Vastumeelsust ideoloogiatöö suhtes ilmutasid ka asutuste juhid, nt kaebas Tartu LK kontrollija, et ühe asutuse direktor keeldus teda õppustele laskmast, kusjuures ei olnud selge, kas ta ei kavatse õppust korraldada või ei soovi küllalisi. Teisel puhul pöördus isiku poole, kes väitis, et ta ei olegi propagandist ning ta olevat asendatud. Trusti juhatuse liige, kes pidi valima uue propagandisti, keda kontrollija saaks külastada, lubas seda telefonitsi korduvalt teha, kuid ei teinud seda siiski.⁹⁰⁰ Tihti suhtusid ideoloogilisse õppesse täieliku ükskõikusega ka parteiorganisatsioonide sekretärid ja ametiühingukomiteede liikmed, kelle vastutusalasse see töö kuulus.⁹⁰¹

Selleks, et propagandatöö asutustes paremini sujuks, ei jäädud mõnel pool lootma ainult partei algorganisatsioonide aktiivsusele, vaid kutsuti asutuste tootmisjuhid ja partei algorganisatsioonide juhid parteikomiteesse vastavasisulisele instruktaazile.⁹⁰² Teisel püüti propagandiste ja nende ettevõtteid rahaliselt stimuleerida, nt Tartu Aparaaditehases oli propaganda eeskujulikult korraldatud – parteihariduse metoodikanõukogu kinnitas perspektiivplaani, propagandistid töötasid individuaalplaanide kohaselt. Seminaride kuulajad esitasid referaate ja osalesid ka ise seminaride töös. Tehase metoodikanõukogu koostas soovitusliku nimistu raamatutest. Aruanne kinnitab, et „head tööd soodustab ministeeriumi”⁹⁰³ lõikes läbi viidav konkurss, mis selgitab paremad ettevõtted ideelis-poliitiliste konverentside ja õppuste läbiviimisel. Preemiateks on määratud: esikoha puhul 2000 rbl, teise koha puhul 1500 rbl (2 kohta) ja kolmanda koha puhul 1000 rbl (3 kohta).⁹⁰⁴

Kuidas ülaltoodu valguses suudeti organiseerida religioonivastast propagandat? Täpselt nagu ka ülejäänud töölinides, on märgata pidevat üles-alla käivat lainetust vastavalt partei kõrgematest sfääridest tulevale survele, mistõttu mõnel pool õnnestus ateismialane propaganda mõneks ajaks soovitud suunas liikuma panna. Valga RK PAO 1966. aasta aruanne kinnitab, et partei-algorganisatsioonid on hakanud rohkem tähelepanu pöörama ateistlikule kasvatustööle. Koosolekutel on arutatud ateistliku kasvatustöö küsimusi.⁹⁰⁵ Kaks aastat hiljem

⁸⁹⁹ ERAF 148.90.34, l 15, ЕКР Tartu LK, Справки отдела о ходе и итогах учебного года в системе партийного просвещения (1978).

⁹⁰⁰ *Ibid.*, l 21.

⁹⁰¹ ERAF 1.221.39a, l 102, ЕКР КК PAO, Poliitteenmistite Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁹⁰² ERAF 4895.43.32, l 36, ЕКР Paide RK, RK töötajate ja asutuste juhtide informatsioonid ЕКР Paide RK haridusalaste täitmise kohta (1975).

⁹⁰³ Tegugi ei olnud mitte kõigi ministeeriumide, vaid antud juhul ainult Kergetööstuse ministeeriumi initsiatiiviga.

⁹⁰⁴ ERAF 148.90.34, l 16, 17, 25, ЕКР Tartu LK, Справки отдела о ходе и итогах учебного года в системе партийного просвещения (1978).

⁹⁰⁵ ERAF 3277.39.19, l 15, ЕКР Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimuste kohta (1966).

raporteeritakse võidukalt, et enamikes majandites, ettevõtetes ja asutustes on 1–2 inimest, kes tegelevad ateistliku kasvatustöö korraldamise ja nõukogulike kombetalituste organiseerimisega.⁹⁰⁶ Ka Tallinna RKK esimees annab 1975. aasta kohta teada, et enamikes suuremates ettevõtetes on parteiorganisatsiooni poolt määratud inimene, kes vastutab ateistliku kasvatustöö läbiviimise eest (ateist-organisaator).⁹⁰⁷ 1982. aastal aga on olukord Valgas endine – paljudes ettevõtetes pole määratud kindlat vastutajat ateistliku töö eest ega leitud aktiivi, kes tavandeid juurutaks.⁹⁰⁸ Oma rolli mängis selles kindlasti huvipuudus: „Kõige rohkem tunnevad töötajad huvi rahvusvahelise elu küsimusi käsitatavate poliitinformatsioonide vastu”.⁹⁰⁹ Seega, kui asutuses oli leitud ateismist huvituv „entusiast-eestvedaja”, siis tegevus toimus,⁹¹⁰ vastasel korral jäi üle vaid raporteerida ideoloogilistest puudujääkidest.

Loengute kõrval võidi töötajaid suunata osa võtma ateismialastest seminaridest; teinekord, kui ideoloogiast eest vastutaval isikul õnnestus grupp kokku saada, loodi ettevõtte juurde ateismialane RÜ.⁹¹¹ Toimused üksikloengud ateistlikel teemadel, mida võisid läbi viia ülalnimetatud poliitinformaatorid või „Teaduse” lektorid. Jääb mulje, et juba 1970. aastatel oldi leppinud sellega, et LK/RK lektorite ja poliitinformaatorite peetud ateismiteemalised loengud moodustavad vaid murdosa üldisest loengute summast, millesse peamise panuse andis ühing „Teaduse” ateismisektsioon. Vastava temaatika aktualiseerumisel ei rõhutatud mitte kohaliku parteipropagandavõrgu loengulisele tegevusele, vaid LK/RK organisatsioonidele oskustele ning uute tavandite võidukäigule.

Organisaatori olemasolul olid koostatud ateistliku kasvatuse tööplaanid üritustega terveks aastaks, ülalnimetatute kõrval olid töövormideks veel ka temaatilised õhtud, viktoriinid, kuid kirja läksid ka nõukogulike traditsioonide valdkonda kuuluvad tegevused nagu kollektiiviliikmete isiklike tähtpäevade, riiklike pühade ja töötraditsioonidega seotud päevade tähistamine.⁹¹²

Lisaks eelnimetatule oli nägi ateistlik tegevus ette usklike töötajate kindlakstegemist ning nendega usalduslike vestluste pidamist religiooni väärusest (s.o. individuaalne töö), hõbe- ja kuldpulmade väljaselgitamist, töötajate laste sünni pidulikul registreerimisel ja abielu sõlmimisel osalemist jms.⁹¹³ Needki

⁹⁰⁶ ERAF 3277.43.22, 1 19, EKP Valga RK, Kirjavahetus ideoloogilise küsimustes (1968).

⁹⁰⁷ SUNVA karp nr 2, 1976.1, 1 50, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976).

⁹⁰⁸ ERAF 3277.64.4, 1 92, EKP Valga RK, Протоколы заседаний бюро райкома КП Эстонии № 29–32 (1982).

⁹⁰⁹ ERAF 1.295.13, 1 62, EKP KK PAO, Partei LK ja RK informatsioonid poliitinformaatorite töö kohta (1968).

⁹¹⁰ ERA R-2048.1.1044, 1 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

⁹¹¹ Vt täpsemalt ateismipropagandistide koolitamist puudutavast peatükist.

⁹¹² SUNVA karp nr 2, 1976.1, 1 50, NSVL MN j. a. UN volinik Eestis, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1974–1976 (1976).

⁹¹³ ERAF 3277.64.14, 1 11, EKP Valga RK, План работы и протоколы собраний атеистической комиссии (1982).

ülesanded jäid enamasti poliitinformaatorite hulgast ateismiaktivistideks määratud inimeste vastutusalasse.

Ehkki individuaalne tegevus usklikega oli ideaaliks ja viiteid sellele on paljude erinevate instantside ateismiteemalistes otsustes nii kõrgemal kui madalamal tasandil, esineb selle kohta vaid üksikuid positiivse sisuga ülestähendusi – valdav enamik seda teemat käsitlevatest sissekannetest märgivad individuaalse töö puudulikkust. Kui see aga aset leidis, siis oli mängus ateismiaktivistide isiklik initsiatiiv,⁹¹⁴ mitte laiemamastaabiline kõrgemalt tulnud surve, sest kontroll ja konkreetsed nõudmised puudusid; märgata võib pigem kohalike parteiorganisatsioonide kui teiste ateistliku töö üksuste initsiatiivi ja kaasatust.⁹¹⁵ Tegevus selles vallas sõltus täiesti kohalikest oludest, nt EKP Valga RK kinnitab: „Täiesti puudulik on individuaalne ateistlik töö usklikega. Partei-algorganisatsioonide poolt pole antud kommunistidele konkreetseid ülesandeid vestluste läbiviimiseks usklikega.”⁹¹⁶ Ilmselt ei muutunud selles vallas mitte midagi, sest 17 aastat hiljem, 1982. aastal, antakse (taas kord?) sellelaadne käsk: „Esmalt selgitada välja, kes on usklikud, kui ülevaade olemas, siis neid püüda mõjutada”.⁹¹⁷ On mõningaid viiteid, et selles küsimuses tegid parteikomiteed koostööd KGBga, nt Tartu LK aruandlus 1960. aastast viitab sellele, et enne visiiti uskliku juurde tutvus LK esindaja KGB kohaliku osakonna materjalidega, mis muidugi ei aidanud vähimalgi määral kaasa vestluse lõpptulemusele: „Tema kui fanaatiline usklik jäi oma seisukohtade juurde, keeldudes kategooriliselt kuulamast ateistlikke seisukohti antud küsimuses”.⁹¹⁸ Kõrvuti ülalnimetatud agitaatoritega loodeti individuaalse selgitustöö tegemist nii AÜ-aktivistelt,⁹¹⁹ ateismiRÜde lõpetanutelt⁹²⁰ kui ka nõukogulike kombetalituste organisaatoritelt.⁹²¹

„Individuaalse selgitustöö” peamiseks probleemiks oli ka see, et ei olnud teada, kuidas seda läbi viia: „Hea oleks ka, kui ateismipropagandistid saaksid mõningaid näpunäiteid, kuidas suunata individuaalset kasvatustööd usklikega” – metoodilisi materjale selle kohta on leida alles 1970. aastate keskpaigast.⁹²²

⁹¹⁴ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

⁹¹⁵ Vt nt K. Soop, „Ateistlik kasvatustöö teaduslikel alustel”, *Eesti Kommunist*, nr 12 (1966): 36jj.

⁹¹⁶ ERAF 3277.38.12, 1 37, EKP Valga RK, Büroo istungite protokollid nr. 15, 16, 17 (1965).

⁹¹⁷ ERAF 3277.64.14, 1 7, EKP Valga RK, План работы и протоколы собраний атеистической комиссии (1982).

⁹¹⁸ ERAF 148.47.20, 1 46, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1960).

⁹¹⁹ *Abiks ametiühingu aktivistile*, 6.

⁹²⁰ ERA R-2048.1.1245, 1 57j, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

⁹²¹ ERAF 2643.49.7, 1 18, EKP Tartu RK, Informatsioonid partei, propaganda, ideoloogilise ja poliitõppuse kohta (1968).

⁹²² ERAF 148.56.17, 1 60, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1963). Sellele

Tuleb aga märkida, et kui enamik Lääne uurijatest peab ateismipropagandistide taset madalaks ning nende arusaamu religioossusest puudulikuks, mistõttu kogu nende tegevust kirjeldatakse kui naiivset,⁹²³ siis võib sellega nõus olla, kuid eristus tuleb teha tavapropagandistide ja ateismiala spetsialistide vahel. Mitmel Eesti „ateismieliidist” oli perekonnas usklikke, mistõttu oli nende jaoks täiesti selge, kui mõttetu on „individuaalne selgitustöö”, mida partei põhiliinis järjekindlalt püüti läbi suruda.

Individuaalne töö võis olla põhjustatud ka muudest asjaoludest peale ateistliku „hingedepäästmise”, nt valimistel osalemine, kus erinevaid vahendeid kasutades saavutati ligi 100-protsendiline osavõtt. Igal juhul tegeles partei vähemalt 1960.–70. aastatel valimas mittekäinutega tõsisemalt ja uuris põhjalikult, millel põhines nende vastumeelsus. Kõrvuti kommunaalprobleemidest põhjustatud kibestumisega („korterite küsimus”) ja mõningate erandlike juhtumitega („vajadusel ei ole täie aru juures”) oli üheks keeldumise põhjuseks usklikkus.⁹²⁴

On täiesti võimalik – kuigi väheusutav – et mõnel pool kõiki ülalnimetatud partei propagandavõrgu võimalusi töökohtadel ka kasutati. Üldiselt tähendas ateistlik töö asutustes eelkõige seda, et korraldati paar uute tavandite hulka liigituvat üritust – tööjuubelit või kevadpäevad lastele ning kollektiiv kuulas mõnd „Teaduse” vastavasisulist loengut, millest aga üsna paljudel ettevõtetel õnnestus kõrvale hoida, kuna oli tähtsamatki teha – küllalt on neid raporteid, mis kinnitavad, et „kohtadel” ei suudeta organiseerida isegi minimaalset aastast ateismikogust, milleks peeti 1–2 loengut inimese kohta.

3.3. Ühing „Teadus”

Partei tutvustas oma õpetust erinevate häälekandjate, kirjastustegevuse ja lektorite abil, kuid oluline roll selles oli ka ühingu „Teadus”. Ühingu eelkäijaks oli 1925. aastal moodustatud Usuvastaste Liit (orig. „Союз безбожников”), mis 1929. aasta juunis toimunud liidu teisel kongressil muutis oma nime Võitlevate Usuvastaste Liiduks (VUL, orig. „Союз воинствующих безбожников”).⁹²⁵

küsimusele on pühendatud artiklitekogumik *Individuaalne lähenemine ateistlikus kasvatuses* (Tallinn: Eesti Raamat, 1976). Ka teine samal aastal ilmunud vene keelest tõlgitud artiklitekogumik *Ateism, religioon, kõlblus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1976) sisaldab peatükki „Mõningad usklike hulgas tehtava ateistliku töö moraalsed-psühholoogilised probleemid”.

⁹²³ Paul Froese, „Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 43, nr 1 (2004): 47; vt ka Powell, *Antireligious Propaganda in the Soviet Union*, 119j.

⁹²⁴ ERAF 148.71.18, 1 27, ЕКР Tartu LK, Переписка по организационно-партийной работе Тартуского горкома КП Эстонии с партийными и советскими органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1965).

⁹²⁵ VUL kohta vt: Larry E Holmes, “Fear no evil: schools and religion in Soviet Russia, 1917–1941,” in *Religious policy in the Soviet Union*, ed. Sabrina Petra Ramet, 1993; Arto Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State: A Case Study: The Central Standing*

1930. aastate alguspooleks oli VULst saanud tõeline massiorganisatsioon miljonite liikmetega (1932 aastal 5,7 miljonit liiget), kuid järgneva kümnendi jooksul tema tähtsus vähenes ja organisatsioon kaotas oma tähtsuse.⁹²⁶ Pärast 1940. aastal Eestis toimunud riigipööret prooviti ka siin moodustada VUL rakukesi, kuid see tegevus ei kandnud märkimisväärselt vilja. Suurimaks saavutuseks võib pidada ateismiajakirja „Ateist” väljaandmist, mida ilmus sõjasündmuste tõttu ainult 6 numbrit, mõningate usuvastaste ürituste korraldamist ja vastava-teemalise (tõlke)kirjanduse väljaandmist.⁹²⁷ Riigi vajadus saada usklikke kodanike toetus sõja võiduks viis VUL tegevuse peatamiseni ja religioonivastaste tekstide ilmumine lõpetati. VUL likvideeriti 1941. aasta septembris.⁹²⁸

Sõjajärgsel perioodil kuni Stalini surmani oli ateismipropaganda suhteliselt tagasihoidlikult esindatud ning peamiseks mooduseks selle rahvani viimisel oli loenguline tegevus. Selleks loodi 1947. aastal kaks üksust – Kultuuriministeeriumi alluvusse kuulunud Loengute Keskbüroo (tegutses kuni 1957. aastani) ning Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing (PTTLÜ, rahvasuus tuntud ka „lehvitusühingu” või „pika nimega ühingu” nime all, orig. „Всероссийное общество по распространению политических и научных знаний”), mis aastast 1963 hakkas kandma nime „Знание”, Eestis tegutsenud allüksus sai nimeks „Eesti NSV ühing „Teadus””.⁹²⁹

Ehkki erineva nimega, peetakse „Teadust” VUL otseseks järeltulijaks, mille tegevuse diapasoon oli aga oluliselt laiem – kui VUL keskendus ainult ateismiküsimustele, siis „Teaduse” amplituud hõlmas kõiki mõeldavaid ja mõeldamatuid teemasid. Seetõttu võib ühingu arhiivist leida säiliku pealkirjaga „Riigi ja õiguse, filosoofia ja ateismi ning kalanduse propaganda”⁹³⁰ – rääkimata rahvaste sõprusest, poliitökonoomiast, tööstuse, kaubanduse ja transpordi ökonoomiast, tehnikast, eesrindlikest kogemustest, geoloogiast-geograafiast, sõjalistest

Commission on Religious Questions, 1929–1938, *Studia historica* 57 (Helsinki: SHS, 1997), 26jj; Peris, Daniel. *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*. Cornell University Press, 1998; Pospelovsky, Dimitry. *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*. Macmillan, 1987, 50jj.

⁹²⁶ Pospelovsky, *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*, 60–61.

⁹²⁷ Täpsemalt vt Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991*, 14; Kuulo Vimmsaare (koostaja), *Ateism, religioon, sotsioloogia*, 5–28; Lembit Raid. „Eestimaa Kommunistliku Partei ateistliku kasvatustöö kogemustest aastail 1940–1941”, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised* 233 [Tõid NLKP ajaloo alalt VI] (1969).

⁹²⁸ Davis, *A Long Walk To Church*, 17.

⁹²⁹ Eesti NSV ühingu „Teadus” kohta üldisemalt vt Margit-Mariann Koppel, „Ühing „Teadus” – ideoloogiline vähkkasvaja”, *Kultuur ja Elu* (2001), 4, 24–29.

⁹³⁰ Ilmselt jäaks enamikku lugejaist vaevama küsimus – millega ometi tegeles kalanduse propaganda komisjon? 1956. aastal oli ühel komisjoni koosolekutest kaks peateemat: „Töö organiseerimise kogemustest ENSV eesrindlike kalurikolhooside kalapüügi brigaadides” ning loengu „Räim – Läänemere heeringas” retsenseerimine (ERA R-2048.1.276, Ühing „Teadus”, Sektsioonide koosolekute protokollid (1956)).

teadmistest,⁹³¹ arstiteadusest, tervishoiust, kunstist jne *ad absurdum* propagandateemadest, mille kõigi ühiseks tunnuseks oli see, et nad olid teaduse populariseerimise nime all tähtsaks parteipoliitika rahvani viimise kanaliks. Nagu ütles ühingu põhikirigi: „,Teadus” on vabatahtlik organisatsioon, mille eesmärgiks on ideoloogiliste vahenditega kaasa aidata NLKP programmi elluviimisele” ja „uue inimese loomisele”.⁹³² Mitmekesisus teemades näib olevat tekkinud Stalini surmale järgnenud suunamuutusel ideoloogia kasuks, sest veel 1952. aastal on ühingu loengute temaatika jagatud ainult neljaks: loodusteaduslikud, teaduslik-ateistlikud, põllumajanduslikud ja arstiteaduslikud.

Ateismi valdkonnas toimus ühingu „Teadus” töö peamiselt kolmes suunas. Kõige tähtsamal kohal oli „ateistliku mõtte levitamine”, mis tähistas ateistlikke loenguid ning vastavasisulise kirjanduse ja meetoodilise materjali avaldamist. Teiseks suunaks oli nõukogulike tavandite propaganda, kolmas aga seotud ateismipropagandistide koolitamisega kaudselt „Teadusele” alluvates rahvaülikoolides.

3.3.1. Ühingu ülesehitus

Ühingu „Teadus” juhtimine oli tsentraliseeritud, ülesehitus kopeeris partei subordinatiivset mudelit. Ühingu kõige kõrgemaks organiks oli ühingu kongress, mis kutsuti kokku iga nelja aasta tagant. Kongresside vahel juhtis ühingu selle juhatus, millele allusid liiduvabariikide tasandil moodustatud ühinguühingud. Ka liiduvabariiklike üksuste kõrgeimaks organiks oli kongress ja nende vahepeal ühingu juhatus. Liiduvabariiklikul ühinguühingul olid alamorganisatsioonid linnade ja rajoonide tasandil, millele süsteemi viimase osana allusid kolhoosides, ettevõtetes, asutustes jne moodustatud algorganisatsioonid (organiseeriti, kui liikmeid oli 3 või rohkem). Linna ja rajooni tasandil juhtisid tegevust piirkondlikud juhatused.⁹³³

Ühingusse kuulusid nii kollektiivliikmed – asutused, mille roll oli peamiselt ühingu finantsilise jms tausta kindlustamine, (kirjanike, kunstnike, arhitektide jne) loomingulised liidud, teaduslikud ühinguühingud jne –, kui ka üksikliikmed, kes tegutsesid peamiselt lektoritena. Suurem osa neist olid haritlased, kuid ühingu tegevuse algusaegadel piisas ka õigest ideoloogilisest suunitlusest (s.t. partei või Eesti Laskurkorpuse endised liikmed). Parteisse kuulusid lektoreist ligikaudu pooled.⁹³⁴ Mida aeg edasi, seda suuremaks kasvas kõrgharidusega lektorite

⁹³¹ See üksus kandis hiljem nime „sõjalis-patriootlik seksioon” ning selle liikmed olid valdavalt sõjaveteranid, kes noorsoos kodumaa-armastuse kasvatamiseks oma sõjamälestusi rääkisid.

⁹³² ERA R-2048.1.423, 1 3, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

⁹³³ ERA R-2048.1.423, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

⁹³⁴ Elsa Gretškina, „Ideoloogiatöö parteilisest juhtimisest”, *Propagandamethodika rahvaülikoolides [kogumik artikleid]*, toim. Zinaida Tõnissoo (Tartu: Eesti Raamat, 1975), 194.

hulk – näiteks 1974. aastal oli enamik ateismiala lektoreid kõrgharidusega ja parteisse kuulus neist suurem osa (78,7%). Inimestel, kes tegutsesid elualadel, mida nõukogude võim pidas seotuks ideoloogiaga, oli ühingu liinis tegutsemisest praktiliselt võimatu kõrvale hoida. Nii oli selsamal 1974. aastal ateismi-propagandistide seas õpetajaid 31%, parteitöötajaid 21%, teadlasi 8%, arste 6,5% jne, sealjuures ainult ateismile pühendunud lektoreid oli üsna vähe (19% neist, kes ateistlikke loenguid lugesid), samuti oli vähe noori lektoreid.⁹³⁵ Nii nenditaksegi, et „lektoritena ateismi propageerimisel kasutatakse peamiselt õpetajaid, partei, ametiühingu, nõukogude ja kultuuriala töötajaid ja ettevõtete juhatajaid”⁹³⁶.

Kuigi ühingu põhikiri ütles, et ühingu tegevus on rajatud isetasuvuse põhimõtetele ning vabad vahendid tulevad ühingu korraldatud loengute, kirjastustegevuste ning liikmemaksudest saadavatest sissetulekutest,⁹³⁷ siis tegelikult toetas riik ühingut üpris suurte summadega. Eriti just 1950. aastatel oli palju kaebusi liikmemaksude mittetasumise või kuulatud loengute eest tasu viibimisega, mis on täiesti mõisteta, kuna tegu oli eelkõige ideoloogiliste teemadega ning auditoriumi huviks pigem nende vältimine. Seetõttu jäid ühingu tegevuse algaegadel mitmed ühingu kohalikud organisatsioonid rahahätta⁹³⁸ ning mõnelgi puhkudel toimus lepingute sõlmimine loengute pidamiseks ühingu ja ettevõtete vahel „parteikomitee töötajate otsesel kaasabil”.⁹³⁹ Hiljem rahadega selliseid probleeme ei olnud ning mainitud meetodite abil oli „Teadusel” oma kollektiivliikmete tõttu hea rahaline baas. Seetõttu kasutati ühingut tihtipeale finantseerimisallikana ning kõikvõimalikud ateistlikud üritused, mida tegelikult valmistasid ette teised organisatsioonid, toimusid „Teaduse” egiidi all.⁹⁴⁰ Mõnikord maksid ürituste eest ka kolmandad asutused, nt 1980. aastate alguses aktiveerunud ideoloogiavõitluse käigus ellu kutsutud poliitipäevade puhul on Tartu 36. lastepäevakodu⁹⁴¹ kasutanud ühingu lektorite abi, keda on tasustanud lasteaias „šeffasutus” Lõuna Kõrgepinge Võrgud.⁹⁴²

⁹³⁵ ERA R-2048.1.1181, I 11–14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

⁹³⁶ ERA R-2048.1.816, I 119, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

⁹³⁷ ERA R-2048.1.423, I 24, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

⁹³⁸ ERAF 1.221.7, I 11, EKP KK PAO, Rajooni- ja linnakomiteede informatsioonid EKP Keskkomitee VI pleenumi otsuse „ENSV Poliitiliste ja Teaduslike Teadmiste Levitamise Ühingu töö parandamise abinõudest” täitmise kohta (1955).

⁹³⁹ *Ibid.*, I 23.

⁹⁴⁰ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

⁹⁴¹ Üritus toimus ilmselt siiski kasvatajatele, mitte lastele.

⁹⁴² ERAF 148.98.23, I 10, EKP Tartu LK, Протоколы совещаний отдела пропаганды (1982).

3.3.2. Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu

Erinevate alade propagandat juhtisid liiduvabariigi tasandil ühingu juhatuse juurde moodustatud teaduslikud meetodikanõukogud (TMN), mis said oma otsesed suunised nii parteilt, üleliidulise ühingu juures asuvailt meetodikanõukogudelt kui ka ühingu kohapealselt juhatuselt. TMNid kujutasid endast loomingulist kollektiivi mingi problemaatikaga tegelemiseks ning suunasid ja kontrollisid (ehkki see osa jäi nõrgaks) oma haldusalas ühingu piirkondlike organisatsioonide tegevust. TMNid tõid kokku inimesi erinevatelt elualadelt: spetsialiste, aktiviste, teemasepuutuvate ettevõtete esindajaid jne. TMNide juurde võidi moodustada alamseksioone või -komisjone problemaatika või tegevusala alusel.

Ühingu juhatuse juures tegutsenud ateismiseksiooni tegevuse algusdateering on üpris hägune – ka Lembit Raid viitab sellele üpris ebamääraselt ja põhjuseks on puudulikud arhiivimaterjalid. Esimene märges mingi ateismiseksiooni kohta pärineb 1951. aastast, mil seda nimetatakse kõrvuti loodusteaduste, arstiteaduse ja põllumajanduse seksiooniga.⁹⁴³ Ateismiseksioone esines juba sel perioodil ka PTTLÜ piirkondlike organisatsioonide juures, nt Tallinna oblastikomitee juurde moodustati selline 1953. aastal.⁹⁴⁴ 1954. aastal kuulub Teaduslik-Metoodilise Nõukogu Teadusliku Ateismi Sektsiooni 17 liiget.⁹⁴⁵ Sektsiooni tegevus jättis aga kõvasti soovida – nende tööd peeti järgnevatel aastatel enam kui nõrgaks isegi ühingu üldiselt puuduliku töö taustal: ateismiküsimuste puudulik käsitlemine sai kriitika osaliseks ühingu II kongressil (13.–14. mai 1953), III kongressil (20. detsember 1953), EKP IX kongressil 1956. aasta jaanuaris ja sama aasta märtsis toimunud PTTLÜ IV kongressil.⁹⁴⁶

Küsimus ei olnud tegelikult otseselt ateismiseksiooni töös, vaid selles, et 1950. aastatel ei suudetud ühingu tegevust kuidagi tööle saada, mille kohta on pea kõigis selle perioodi ideoloogiatööd puudutavais arhiivimaterjalides hulk näiteid⁹⁴⁷ – 1955. aastal oli üleliidulise PTTLÜ andmeil ENSV PTTLÜ üks nendest, kes ei suutnud täita isegi pooli planeeritud loengutest.⁹⁴⁸ Ühingu tööd püüti

⁹⁴³ ERAF 1.148.16, 1 1, EKP KK PAO, Отчеты и справки республиканского общества по распространению научных и политических знаний и Центрального лекционного бюро о проведении научно-атеистической и сельскохозяйственной пропаганды в республике (1952).

⁹⁴⁴ ERA R-2048.1.163, 1 160, Ühing „Teadus”, PTTLÜ seksioonide koosolekute protokollid (1953). Tõenäoliselt oli seksiooni loomise põhjuseks sama aasta 3. märtsil vastu võetud EKP KK otsus „Teaduslik-ateistliku ja esteetilis-teadusliku propaganda parandamisest”.

⁹⁴⁵ ERA R-2048.1.199, 1 13, Ühing „Teadus”, PTTLÜ seksioonide liikmete nimekirjad (1953).

⁹⁴⁶ Raid, „Ateistliku propagandatöö arenguhooni ENSVs 1945–1956”, 77, 78, 81.

⁹⁴⁷ ERAF 1.221.39a, 1 102, EKP KK PAO, Poliitteenamiste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁹⁴⁸ ERA R-2048.1.258, 1 12, Ühing „Teadus”, ÜPTTLÜ teadaanded loengulise töö kohta (1955).

1955. aastal turgutada nii NLKP kui ka EKP KK otsustega („PTTLÜ tegevuse parandamise abinõudest”), milles märgiti, et ühingu lektorite tegevus oli plaanitu, loengute kvaliteet nõrk. Paremini läks loengutepidamine käima seal, kus kohalikud parteikomiteede instruktorid küsimusega isiklikult tegelesid,⁹⁴⁹ ehkki üldiselt ei olnud ka parteiorganisatsioonide huvi loengulise tegevuse vastu sel perioodil kuigi suur. Loenguplaani alataitmine johtus sellest, et ei suudetud luua korda lektorite seas. Nt Kilingi-Nõmme osakonnale heideti ette, et juhatus vaatas küll plaanid läbi, kinnitas need, kuid midagi muud ette ei võtnud ja nii plaanid ainult paberile jäidki, samuti ei arutatud kordagi sektiioonide tööd, mille põhjuseks oli see, et sektiioonide töö oli soikunud. Märgitakse ka ühingu liikmete üldist madalat aktiivsust: paljud lektorid ei ole üldse esinenud, teised on esinenud ainult 1–2 korda – Kilingi-Nõmmes oli teaduslik-ateistlikul teemal peetud 29 loengust 20 pidanud üks inimene.⁹⁵⁰

Hoolimata töös esinevatest puudustest tõusis ühingu tähtsus kümne aastaga ideoloogilise töö vallas siiski sedavõrd, et 1. märtsist 1957. aastal kaotati Kultuuriministeeriumi alluvuses olnud Loengute Keskbüroo ning kogu loengulise propaganda funktsioonid anti PTTLÜle.⁹⁵¹ Sellest olukord aga kuigivõrd ei paranenud ja EKP KK büroo reageeris 1958. aastal uue otsusega „ENSV PTTLÜ juhatuse töö parandamise abinõude kohta”, millele järgnes kogu ühingu töö väga põhjalik kontroll partei poolt. See resümeerus 1959. aasta septembris EKP PAO esimehe Johannes Unduski kokkuvõtva seisukohaga PTTLÜ seisukorra ja tegevuse kohta, mida ka kõige peenetundelisemalt võiks nimetada lihtsalt hävitavaks – aruande 14 leheküljest kolm esimest kirjeldavad situatsiooni, ülejäänud olid aga reserveeritud kriitikale, millest ei pääsenud ükski instants alates ühingu juhatusest ja piirkondlikest organisatsioonidest (paljudes kohtades esines loengutega vaid viiendik lektoreist) kuni üksiklektoriteni välja, kes on keeldunud tasuta loenguid pidamast – drastilise näitena toob Undusk välja juhtumi, kus tasustati tsellofaanitehases pidulikku naistepäevakõnet pidanud ühingu liiget.⁹⁵² Mis aga puudutab ateismi- ja religiooniküsimusi, siis seda käsitles Undusk väga põgusalt, mainides vaid „veidi elavnenud religioonivastast propagandat”, mis oli aga „veel kaugel sellest, et vabastada töötajate teadvus religioossetest iganditest, kasvatada neid materialismi ja ateismi vaimus”.⁹⁵³ Arvesse võttes, et Unduski enda aruande alusel võeti sama aasta 17. märtsil

⁹⁴⁹ ERAF 1.221.39a, 1 73, EKP KK PAO, Poliitteenamiste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁹⁵⁰ ERAF 1.221.7, EKP KK PAO, Rajooni- ja linnakomiteede informatsioonid EKP Keskkomitee VI pleenumi otsuse „ENSV Poliitiliste ja Teaduslike Teadmiste Levitamise Ühingu töö parandamise abinõudest” täitmise kohta (1955).

⁹⁵¹ ERA R-2048.1.290, 1 1, Ühingu „Teadus”, Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Eesti NSV Kultuuriministeeriumilt loengulise propaganda organisatsioonide üleandmisest PTTLÜ-le (1957). Ühingu puuduliku töö küsimusi on käsitletud käesoleva töö peatükis, mis räägib ateismikampaania vallandamisest 1950. aastate lõpus.

⁹⁵² ERAF 1.221.39a, 1 305jj, EKP KK PAO, Poliitteenamiste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁹⁵³ *Ibid.*, 1 311.

EKP KKs vastu otsus „Usuvastase töö parandamise abinõud Eestis”, on ateismiteema ebaolulisus üpris veider ning mingit täiesti kindlat seletust sellele pakkuda ei olegi. Parima lahendusena võib arvata, et kuivõrd ka ülejäänud ideoloogilistest teemadest ei olnud ühtegi esile tõstetud, siis oli analüüsi eesmärk pigem ühingu tegevuse ebakohtade kriitika üldiselt, mitte mingi konkreetse teemaga seoses. Võimalik ka, et Undusk jäi ateistliku propagandaga üldiselt rahule, sest märtsiotsuse aluseks olnud aruandes kinnitab ta olukorra parandamist alates 1958. aasta kevadest.⁹⁵⁴

Kohalike PTTLÜ organisatsioonide tähelepanu ateismiküsimustele oli 1959. aasta aruannetes märtsiotsuse valguses mõistetavalt suur ja otsuse mõju religioonivastasele tegevusele selgesti märgatav: paljud ühingu kohalikud organisatsioonid raporteerivad oma ateismisektsioonide loomisest just sellel aastal (ning vabandavad käivitamisraskustega nende puudulikku tööd).⁹⁵⁵ Ühingu tehtav ateistlik töö leidis aga aktiivset arutlust Unduski infole järgnenud ühingu pleenumil 15. oktoobril 1959. PTTLÜ esimehe asetäitja Abelsi infos EKP PAOLE märgitakse, et ka juhatuse juures asuv teaduslik-ateistlik sektsioon on viimasel ajal „otsustavalt oma tegevust laiendanud”, mille peamiseks väljundiks oli 33 liiget senise 14 asemel ning ühingu rajooniorganisatsioonide lektoritele korraldatud ateistide päevad, mis tõid kaasa „teatud mitmekesisumise propaganda vormides” (küsimuste-vastute õhtud tavaliste leksioonide asemel jms).⁹⁵⁶

1961. aasta novembris toimunud reorganiseerimise tagajärjel moodustati ühingu juhatuse juurde Filosoofia ja Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu, mille alamüksusteks olid Ateistliku Töö Komisjon ning 1962. aastast ka Nõukogude Traditsioonide Juurutamise ja Üldistamise Komisjon.⁹⁵⁷ 1972. aastal toimus eraldumine filosoofiast, mille tulemusena moodustus eraldiseisev üksus Teadusliku Ateismi Propaganda Teaduslik-Metoodiline Nõukogu (TMN).⁹⁵⁸ 1983. aastal muutus eelmainitu Ateistliku Kasvatuse Sektsiooniks,⁹⁵⁹ mille arhiivaalid lõpevad riigiarhiivis 1985. aastaga. Sektsiooni töö kestis siiski veel 1990. aastani, osa 1985. aastale järgnevaid aastaid puudutavast materjalidest asuvad TMNi pikaajalise eestvedaja Kuulo Vimmsaare kodus arhiivis. Et materjalid on üpris juhuslikud ja täpsemalt dateerimata, siis ei ole võimalik selgeks teha, millal Ateistliku Kasvatuse Sektsioon toonastes ägedates

⁹⁵⁴ ERAF 1.4.2294, 1 15, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959).

⁹⁵⁵ ERAF 1.221.39a, EKP KK PAO, Poliitteenaste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

⁹⁵⁶ ERAF 1.221.23, 1 6–7, EKP KK PAO, Õiend EKP KK büroo otsuste „ENSV Teadusalaste teadmiste Levitamise Ühingu juhatuse töö parandamise abinõude kohta” täitmise käigust (1959).

⁹⁵⁷ ERA R-2048.1.646, 1 29j, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964). Igapäevaselt ei hoitud neist nimekujudest väga rangelt kinni.

⁹⁵⁸ ERA R-2048.1.1059, 1 20, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

⁹⁵⁹ ERA R-2048.1.1950, 1 5, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

poliitilistes tõmbetuultes Ateismi- ja usundiloo sektsiooniks muutus – suure tõenäosusega juhtus see 1989. aastal. Kõik need nimemuudatused olid ainult kosmeetilist laadi, töö meetodeid ja eesmärki nad ei mõjutanud – küll aga peegeldavad ateismipropaganda rõhuasetuste arengut. Kuna Ateismi TMN oli aastate vältel seltskonna ühte liitnud, moodustasid selle liikmed pärast ühingu „Teadus” likvideerimist 1990. aastal Ateismi TMNi asemel Tallinna Vabamõtlejate Klubi.⁹⁶⁰

Ateismi TMNi juhiks, mis oli omal moel auamet – ehkki sellega käis kaasas ka tasu sektsiooni juhtimise eest ning kohustus aruandluseks – oli läbi TMNi eksistentsi peamiselt Kuulo Vimmsaare, kes oli seltskonna juhtfiguur ka sõnavõttude tiheduselt ja arvamuse kaalukuselt. Vimmsaare liitus TMNiga ilmselt 1961. aastal, mil lõpetas Moskvas Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirantuuri⁹⁶¹ ja juba 1964. aastal märgib EKP KK ateismilektor Oja, et „Vimmsaare isik on ateistlikus töös hädavajalik”. Seoses tema suure koormusega (15 ühiskondlikku kohustust mainitud aastal), tehakse ettepanek ta mõnest neist vabastada, et ta saaks tegeleda ateismiga,⁹⁶² kuid sellest hoolimata on aeg-ajalt sel ametikohal olnud ka teisi isikuid, nt TPEDI õppejõud Linda Mäesalu või Georg Labo.⁹⁶³

Kui Vabariikliku Ateismikomisjoni hulka kuulusid pigem need, kes võisid laiemalt suunata ateismialast tegevust oma haldusalas, siis TMNi kuulunud olid pigem otseselt ateismipropagandaga seotud – ehkki väga tugevat eristust selles teha ei saa, sest mitmed isikud kuulusid mõlemasse üksusesse. Ateismiaktivistide kõrval olid TMNis esindatud paljude elualade esindajad, kellele see oli „ühiskondlikuks kohustuseks”, nt kirjastuste esindajad, kelle kaudu saadi infot võimalike ateismiteemaliste teoste avaldamise kohta; ajalehtede esindajad, kelle kaudu oldi kontaktis toimetustega, mis andis suurema võimaluse ateismiteemaliste artiklite publitseerimiseks ja aitas ärgitada selleteemaliste tekstide kirjutamist. Et anda ülevaade sellise TMNi ühiskondlikust diapasoonist, siis olgu siinkohal näitena ära toodud osalejate nimekiri 1972. aastal, pärast järjekordset reorganiseerimist:⁹⁶⁴

- K. Vimmsaare (esimees) – TPI filosoofiakateedri juhataja;
- H. Artma (aseesimees) – ALMAVÜ autokooli ülema asetäitja;
- A. Kaljo (sekretär) – ENSV Riiklik Loodusmuuseum, osakonnajuhataja;
- I. Baturin – filosoofiakandidaat, TPEDI dotsent;
- V. Ehatamm – EKP KK lektor;
- L. Mäesalu – vabariikliku rahvaülikoolide metoodikakabineti juhataja;

⁹⁶⁰ Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv, lehed nummerdamata.

⁹⁶¹ ERAF 1.6.14567, 1 50p, EKP KK parteitöö osakond, Vimmsaare, Kuulo. Isikutoimik.

⁹⁶² ERA R-2048.1.646, 1 35, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

⁹⁶³ Labo vabastatakse esimehe kohalt üsna kiiresti, kuna „ta ei saa hakkama”. Võimalik, et tegu oli suure hõivatusesga muudel aladel või „ühiskondlikust kohustusest” tuleneva huvipuudusega.

⁹⁶⁴ ERA R-2048.1.1390, 1 10, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

- L. Raid – ajalookandidaat, TRÜ dotsent;
- K. Oja – NSVL MN juures tegutseva Usuasjade Nõukogu voliniku asetäitja ENSVs;
- V. Ratassepp – pedagoogikateaduste kandidaat, Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi kasvatustöö sektori juhataja;
- L. Salus – personaal pensionär, endine Vabariikliku Perekonnaseisusajade Büroo juhataja;
- K. Soop – majandusteaduste kandidaat, Kohtla-Järve Põlevkivi Instituudi vanemteadur, EKP Kohtla-Järve Linnakomitee ateismisektsiooni esimees;
- E. Staak – Harju rajooni matusetalituste kontori juhataja, ühingu „Teadus” Harju rajooniorganisatsiooni esimees;
- H. Vimmsaare – ENSV Kultuuriministeeriumi vaneminspektor, kultuuri- ja ateismi rahvaulikoolide vabariikliku nõukogu ateismisektsiooni esimees.

Ateismi TMNi liikmete arv varieerus – 1972. aasta materjalid annavad teada, et „optimaalseimaks on osutunud töö, kui liikmete arv on 14–15 ringis”, kuid sellest hoolimata on juba 1970. aastate lõpuks liikmete arv 20 ligi kasvanud.⁹⁶⁵ Selle põhjuseks oli asjaolu, et sektsiooni töösse püüti kaasata inimesi võimalikult paljudest erinevatest rajoonidest, „et oleks pidevalt kontakt olemas ja saaks vajaduse korral abistada loengutega”.⁹⁶⁶ Seevastu pärast 1989. aastal toimunud TMNi nimevahetust kaob suurem osa aktiivist, keda veel 1989. aastal oli 10 inimest – viimases, 1990. aasta tööplaanis on ülesannete täitjaid jäänud veel ainult kolm: Kuulo Vimmsaare, Kaljo Oja ja Ants Liimets.

Äramärgitud asjaosalistel olid TMNi töös kindlakskujunenud funktsioonid. UN voliniku asetäitja Kaljo Oja kaudu oli Ateismi TMN vastastikuselt ühenduses UN volinikuga⁹⁶⁷ (varasematel aastatel osales TMNi töös ka VÕKN Eesti volinik, hilisem UN voliniku asetäitja Kanter), mistõttu jõudis TMNini info, mis oli kättesaadav volinikule (nt usuühingute tegevuse aktiivsus ja statistika), volinik seevastu oli otseselt kursis ateismialase tööga. EKP KK ateismilektorite kaudu toimus ühendus EKP KK ideoloogiaosakonnaga (selle kõrval esitas TMN

⁹⁶⁵ *Ibid.*, 14, 10.

⁹⁶⁶ ERA R-2048.1.1772, 1 34, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

⁹⁶⁷ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008, Lembit Raid, intervjuu 16. jaanuaril 2003. Üks juhtum infovahetuse kohta väärrib tähelepanu: 1975. aastal on Ateismi TMN kuulnud ära Paide rajooni esindaja aruande, kus see tutvustas „rajooni usuorganisatsioonide esindajatele läbiviidavaid igakuulisi õppuseid”, mis pakkus kohalviibijatele suurt huvi (ERA R-2048.1.1245, 1 101, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975)). Ilmselt on tegu volinik Piibu initsieeritud konsultatiivsete seminaridega, kuhu esinema olid palutud „Teaduse” lektorid, millise asjaolu kohalik ateismisektsiooni esimees plussi kirjasaamiseks kohe ära märkis. Arusaamatuks jääb asjaolu, kas voliniku abi Oja ei olnud TMNile nende seminaride toimumisest tõesti varem teada andnud või oli see teada, kuid sellegipoolest huvitav. Rohkem Ateismi TMNi materjalide seas vaimulikega tehtavat propagandatööd ei mainita.

nii UN volinikule kui ka EKP KK ideoloogiaosakonnale peamiselt statistilise sisuga aruandeid⁹⁶⁸). Perekonnaseisuasjade büroo esindaja kaudu oldi ühenduses uute tavandite probleeme puudutavates küsimustes jne. Üks näide asjaosaliste kontaktide vajalikkusest: seoses 1970. aastate alguse stagnatsiooniga ateismipropagandas on ENSV Teaduste Akadeemiale tehtud „ettepanek eraldada kaks kohta ateismile”, millele pole aga reageeritud. TMNi liige sm Orav lubab selle küsimuse Teaduste Akadeemia üldkogul kõne alla võtta.⁹⁶⁹

Selle ateismialase propaganda ajutrusti põhituumikuks kujunes Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI) filosoofiakateedri kaader. Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) „punaste ainete” kateedrite töötajad (nt Lembit Raid, Helgi Sillaste) ei olnud TMNi tegevuses nii tugevalt esindatud ja lõid kaasa pigem „Teaduse” Tartu osakonnas. TRÜ väheste osaluse põhjuseks võis olla asjaolu, millele viitab Kuulo Vimmsaare: „Blum⁹⁷⁰ kirjutas materjali, kuid ühing ei avaldanudki ja selle peale on kõik pahased ja enam ei kirjuta”, kuid ka muidu on TRÜd kritiseeritud, et „TRÜ [filosoofia]kateeder ei võta küllalt tõsiselt propaganda-küsimusi elanikkonna hulgas”.⁹⁷¹ Nõnda olidki 1977. aastal aset leidnud seminaril „Ateismi loodusteaduslik põhjendus” TPIst kõik esinejad peale EKP KK PAO lektori Ehatamme ja ühe Kalinini tehase osakonnajuhataja.⁹⁷² Ka kümme-aastat hiljem, 1988. aastal toimunud teaduslik-praktilisel konverentsil „Ateismi ja eetika nüüdisküsimusi” olid endiselt kõik ettekandjad TPIst, eranditeks EKP KK PAO lektor Liimets ja voliniku asetäitja Oja.⁹⁷³

1960. aastate alguses, mil ei olnud veel loodud teisi ateistliku propagandatöö üksusi ning Vabariiklik Ateismikomisjon ei õigustanud endale pandud kohustusi, tegeles TMN väga erinevate ateismipropaganda tahkudega ja toimis teatud määral ateismipropagandat suunava instantsina. Tuleb aga märkida, et tegelikult TMNil mingit reaalselt võimu ei olnud ning palju arutatust jäigi ainult arutelu tasemele. Reaalsusesse rakendus otsustatu niivõrd kui TMNi liikmed suutsid seda oma tegevuses rakendada ja isiklike kontaktidega edasi anda. TMNis otsustatu mõju võis avalduda nt Vabariikliku Ateismikomisjoni töös, suhtluses erinevate ateismipropagandasse puutunud üksustega, kirjastustegevuses, ajaleheartiklitena jne.

Esialgu olid aktuaalsed eelkõige puhtpraktilised küsimused – nt uute tavandite temaatika ja metodoloogia väljatöötamine, ateismi RÜde käivitamise

⁹⁶⁸ ERA R-2048.1.671, 1 59, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1965).

⁹⁶⁹ ERA R-2048.1.920, 1 61, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

⁹⁷⁰ Ilmselt on silmas peetud TRÜ filosoofiakateedri õppejõudu Rem Blum-Russakut (1925–1989).

⁹⁷¹ ERA R-2048.1.742, 1 46, 48, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

⁹⁷² ERA R-2048.1.1390, 1 29, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

⁹⁷³ ERA R-2048.1.2198, 1 18, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1987/88).

ja suunamisega seotud küsimused jms. Paralleelselt tegutsevad ateistliku propagandatöö üksused haarasid aga peagi osa neist teemadest endale: Ministrite Nõukogu alluvuses töötanud Tavandikomisjon ja Kultuuriministeriumi alluvuses tegutsenud ENSV Rahvaloomingu Maja hakkasid tegelema uute tavandite korraldusliku ja sisulise küljega – vähemalt TMNi tasandil ei arutata pärast seda nende küsimuste üle kuigi tihedalt. Nõukogulike tavandite levitamisel jäigi TMNi rolliks “töökogemustega tutvumine ja üldistamine”, mis tähendas peamiselt metodoloogilise kallakuga abimaterjali väljaandmist uute tavanditega seotud loengute jaoks. Otseselt uute kombetalituste läbiviimine ei olnudki „Teaduse” ampluaa – peamiselt seisnes tegevus nende propageerimises ja sel moel kiriklike kombetalituste väljatõrjumisele kaasa aitamises. Siiski viidi ühes komsomoliga läbi noorte suvepäevi ja nende eelüritusi (Noorte ABC) – mõlemal puhul tagas „Teadus”, et üritusel oleks mõni lektor, kes peaks (ateismi)loengu. Kõnepidajad garanteeriti ka kalmistupühadele.⁹⁷⁴ Rahvaülikoolide tegutsemisega seonduv liikus aga suures osas KARÜNi alluvusse. Seetõttu on 1970. aastatel TMNi tegevuses märgata ideoloogilisemat suunda, mis oli seotud sellega, et praktiliste küsimuste lahendamine oli nihkunud teiste institutsioonide alluvusse – TMNi hooleks jäi ateismi filosoofiline, ideoloogiline ja metodoloogiline külg, mis väljendub ka korraldatud seminarides ja üllitatud abimaterjalide teemades.

Loengulises töös oli Ateismi TMNi rolliks ühingu linnaorganisatsioonide ateistliku tegevuse koordineerimine ning metoodiliste abimaterjalide publitseerimise abil loengute „ideoloogilise taseme” tõstmine. Tuleb aga nentida, et ka siin jäid TMNi otsused tihti ainult paberile („Meil on rohkem praktilist tegevust vaja!”⁹⁷⁵), sest seatud eesmärgid ei suudetud saavutada kohalike osakondade suutmatuse või soovimatuse tõttu ning teinekord jääb mulje, et plaanide ebarealsus ei olnud saladuseks ka nende vastuvõtjatele endile.

TMNil lasus tegevuse kontrollimise kohustus, kuid üldiselt ei suudetud seda saavutada. Sellelaadne aktiivsus ilmnis enamasti seoses parteis või ühingu juhatuses vastu võetud ateismiteemaliste otsustega, kuid vaibus peagi. Mõned sel moel sisseseatud uuendused jäid siiski püsima, nt piirkondlike ateismisektsioonide aastaaruannete esitamine, mis oli ilmselt reaktsioon 1968. aasta novembris vastu võetud EKP otsusele ateismipropaganda laiendamiseks ja ateismialase töö tõhustamiseks. 1978. aastal võtab TMN vastu otsuse jaotada oma liikmete vahel ära erinevate linna- ja rajooniorganisatsioonide ateismisektsioonide kontrollimine, kusjuures rõhuasetusteks on loengute arv (et ei oleks tagasiminekut eelmise aastaga võrreldes), ülevaade loengute geograafiast (mille alusel koostada optimaalne ateistlike loengute plaan) ning näide mõnest

⁹⁷⁴ ERA R-2048.1.1680, 1 7–14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

⁹⁷⁵ ERA R-2048.1.742, 1 46, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

kohapealsest loengust, mille põhjal koostada retsensioon, et saada aimu loengute kvaliteedist.⁹⁷⁶

Jääb mulje, et Ateismi TMN kontakt linna/rajooniorganisatsioonidega ei olnud kuigi tugev, üsna sagedased on kaebused, et tegelikult ei teata, mis „kohtadel” toimub ja milliseid loenguid peetakse („Terviklik pilt vabariigis peetavatest loengutest puudub”⁹⁷⁷). Seda püüti leevendada regulaarsete kontrollkäikudega ning piirkonnaorganisatsioonide juhtide ettekannetega TMNi koosviibimistel. Siiski tõdetakse, et „linna ja rajooniorganisatsioonide abistamine sõltub sellest, kui palju suudame ise kontakti pidada.”⁹⁷⁸ Ehkki visiidid „kohtadele” leidsid aset ka juba varem, hakkas Ateismi TMN alates 1970. aastate keskpaigast piirkondlike organisatsioonide ateismialast tööd põhjalikumalt jälgima. Igal aastal arutati 2–3 piirkonna tegevust, 1982. aastaks oli sel moel üle vaadatud 11 piirkondliku organisatsiooni töö.⁹⁷⁹

Töö TMNis ei toimunud igapäevaselt, koos käidi „Teaduse” juhatuse poolt kinnitatud tööplani alusel (ühingu „Teadus” juhatuse ruumes, toonase aadressiga Võidu väljak 10, nüüdsel Vabaduse väljakul asuva kohvik „Moskva” hoones). Aastas kohtuti 4–5 korda, hiljem (eelkõige 1980. aastatel) kahanes aastane kooskäimiste arv kahe-kolmeni. Koosolekute skeem oli enamasti sarnane: alguses kuulati mõnd ettekannet – linnade-rajoonide ateismisektsioonide esimeeste aruannet või TMNi liikme ülevaadet mõnel üleliidulisel konverentsil räägitust, sellele järgnes arutelu.⁹⁸⁰ Analüüsi loengutega seonduvat ja nende retsensioone, arutleti lektorite ettevalmistamisega seotud küsimuste ja loengulise töö tulemuste üle. Istungite protokollide järgi on Vimmsaare olnud peamine, kes muretses tegevuse statistiliste näitajate positiivse arengu pärast – ka kogu ateismialase tegevuse statistika on Vimmsaare koostatud ning tema kodune arhiivgi sisaldab üksikasjalikke statistilisi tabeleid ateismialase tegevuse kohta.

TMNi liikmed külastasid pidevalt üleliidulisi temaatilisi konverentse ja olid seega kursis mujal NLs toimuvate arengute ja kogemustega. Enamasti ei saanud siiski üleliiduliselt arenilt tulnud infot üks-ühele kasutada, vaid tuli seda kohalikele oludele vastavaks töödelda. Vastavat infot ja päevakajalisi küsimusi tutvustati kohalikele ateismilektoritele ja -aktivistidele organiseeritud ülevabariigilistel konverentsidel ja seminaridel (enamasti paar-kolm aastat), kus

⁹⁷⁶ ERA R-2048.1.1390, l 24, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

⁹⁷⁷ ERA R-2048.1.646, l 30, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

⁹⁷⁸ ERA R-2048.1.1772, l 50, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

⁹⁷⁹ *Ibid.*, l 33.

⁹⁸⁰ Sel tegevusel võis olla ka sootuks umbmäärane tulem: „Tutvuneti Üleliidulise Ühingu filosoofia ja ateismi propaganda TMN tööplaanidega ja võeti need teadmiseks” (ERA R-2048.1.816, l 101, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968)).

ettekandjaid oli mujaltki NLst. Konverentside korraldamisel tuli maksta lõivu kehtivale stiilile, mille kohaselt pidi kõik praktikaga seonduv olema ühenduses kas marksismi-leninismi klassikutega või viimasel parteikonverentsil otsustatuga. Nii leidis 1970. aasta veebruaris aset üritus, mida algsetes plaanides nimetati „ateismiveteranide kokkutulekuks” ja mida see ilmselt ka oli („ateistide poolt on tulnud ettepanek kokkutuleku päeva õhtul kollektiivselt külastada kohvikut”⁹⁸¹ „muljete ja mälestuste vahetamiseks ning Eesti NSV ateistliku mõtte arengutee täpsustamiseks”⁹⁸²), kuid mis viimaks toimus Poliitharidusmajas nime all „Eesti NSV ühingu „Teadus” lektorite-ateistide kokkutulek üldteemaga „Leninlik ateismipärand ja tänapäev””, kuivõrd just sel aastal tähistati Vladimir Iljitši sajandat sünniaastapäeva. Enamasti oli otsene seos konverentsi pealkirjaga vaid avaettekandel, ülejäänud osa käsitles ateismi- ja religiooniprobleeme praktilisemast küljest.

Et Ateismi TMN oli tugevalt seotud ateistliku propaganda praktiliste küsimustega ja tema tegevust mõjutasid nii ühingu juhatuse, partei kui ka üleliidulistelt konverentsidelt saadud suunised, siis peegeldavad selle materjalid üpris hästi ateistliku propaganda olulisust erinevatel perioodidel. Kui sellealane sundus ilmnes, on märgata kohe aktiivsemat tegevust; kui valitses üldine seisak, olid formaalsed ja harvemad ka TMNi kokkusaamised. Nt 1984. aastal leidis esimene koosistumine aset alles 2. juulil, 1985. aastal aga 20. juunil – vahe on märgatav võrreldes nt 1960. aastatega, mil TMNi esimesed kohtumised toimusid juba jaanuari lõpus.⁹⁸³ Äärmiselt iseloomulikud on TMNi materjalid kirjeldamiseks 1980. aastail ateismipropagandas aset leidnut, mille puhul on paslik nõustuda Inna Leitsalu pandud diagnoosiga: „agoonia”.⁹⁸⁴

3.3.2.1. Ateismisektsioonid „Teaduse” linna- ja rajooniorganisatsioonides

Ka „Teaduse” linna- ja rajooniorganisatsioonide juurde olid loodud temaatilised sektsioonid, mis rakendasid TMNi „üldistused” ellu ja suunasid piirkonna asutustes tegutsenud ühingu algorganisatsioone. Ateismisektsioonide tegevus toimus tihedas koostöös linna või rajooni TK haridusorganite ja ühiskondlike organisatsioonidega (nt tavandinõukogud) ning TKde juurde loodud RKKdega,⁹⁸⁵ samuti EKP kohaliku komitee ideoloogiaosakonnaga ja selle juurde moodustatud ideoloogia- või ateismikomisjoniga, mille suhtes ühingu LO/RO oli

⁹⁸¹ ERA R-2048.1.920, l 3, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

⁹⁸² ERA R-2048.1.864, l 91, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1969).

⁹⁸³ Kuigi muude andmete alusel (nt „Teaduse” ateismiloengute arv) võiks 1980. aastate ateismikampaania lõpu dateerida isegi 1985. aastaga, on see fakt TMNi passiivsusest üpris märkimisväärne.

⁹⁸⁴ Inna Leitsalu (Baturin), intervjuu 26. märtsil 2007.

⁹⁸⁵ ERA R-2048.1.646, l 33, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

aruandekohuslane ja kust tihtipeale saadi otsesed tegutsemisjuhendid.⁹⁸⁶ Sel moel sisse seatud partnerlus võis sõltuvalt piirkonnast toimida nii igapäevaselt kui ka üksikjuhtudel, nt konverentside ja seminaride läbiviimisel, mis leidsid aset vastavalt kohaliku parteiorganisatsiooniga kooskõlastatud aastaplaanile.⁹⁸⁷ Sektsiooni juhatuse hooleks jäi ka „parimate aktivistide ja lektorite ergutamine”.⁹⁸⁸ Tihtipeale kujunes aga just „Teaduse” ateismisektsioonist kohalikku ateistlikku tööd suunav üksus, mis koondas sellealast aktiivi. Sellisel juhul võis sektsiooni tegevus laieneda EKP ateismikomisjoni piiridesse: tähtsaks peeti ateistlikku tööd lastevanematega ja religioossete perekondadega (koolikohustuse mittetäitmine religioossetel ajenditel, koolist puudumised religioossetel pühadel); märkimist leiab ka klassiväline töö (ateismiringid, ateismiteemade käsitlemine teistes erialaringides).⁹⁸⁹ Tihedad kontaktid olid kooliõpetajatega, keda hoiti ateismitemaatikaga kursis, et nad „tunneksid olukorda vabariigis ja linnas; et nad omandaksid ateistliku kasvatuses meetodika põhialused ja rakendaks neid oma ainetundides”.⁹⁹⁰

Piirkondlikud ateismisektsioonid soovitati moodustada „inimestest, keda huvitab teaduslik ateism ning kes on suutelised esinema loengute ja ettekannetega. Sektsiooni liikmeskonda on vajalik võtta inimesi erinevatelt elualadelt: teadlasi ja pedagooge (füüsikud, keemikud, loodusteadlased, ajaloolased, kirjandusõpetajad), meditsiinitöötajad, partei- ja nõukogude töötajad, nõukogulike tavanditega tegelevad isikud, kultuuritöötajad jt”.⁹⁹¹ 1970.–80. aastail paistab, et paljud (kohaliku) aktiivi hulka kuuluvad isikud tegutsesid veel pensionäridena ateismi alal edasi – nt Lehte Salus Tallinnas, Alleks Vallner Valgas ja Anatoli Mitt Tartus. Kõigis „Teaduse” piirkondlikes organisatsioonides ei pruukinud aga ateismisektsioone olla ja ateismiteemaliste loengutega tegelesid inimesed teistest sektsioonidest. Sel moel kippus ateismitemaatika kõrvaliseks jääma ning teinekord juhtus, et ateismisektsioon moodustati just sellealase tegevuse elavdamiseks, nt 1971. aastal Viljandis.⁹⁹² 1981. aastaks oli ENSV linnades ja rajoonides moodustatud kokku 22 ateismisektsiooni.⁹⁹³

Erinevate linnade ja rajoonide „Teaduse” organisatsioonid ei olnud ühtlase tasemega ning selle tõstmise oli TMNis pidevaks küsimuseks. Tihti sõltus kohaliku ateistidegrupi töö ainult mõne üksiku inimese aktiivsusest; tema

⁹⁸⁶ ERA R-2048.1.1680, l 5, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

⁹⁸⁷ ERA R-2048.1.1772, l 33, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

⁹⁸⁸ ERA R-2048.1.1680, l 7, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

⁹⁸⁹ *Ibid.*, l 14–15.

⁹⁹⁰ *Ibid.*, l 13.

⁹⁹¹ *Ibid.*, l 5.

⁹⁹² ERA R-2048.1.1044, l 29, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

⁹⁹³ ERA R-2048.1.1680, l 44, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

siirdumisel mujale võis ateismialane propaganda kas alla käia või sootuks katkeda. Nt 1964. aastal oli Pärnu olukord murettekitav: „Halb, töö on tagasi läinud. Peamine figuur – Paeväli. Ateismi klubi praktiliselt ei tööta. Intelligentid võtavad ateistlikust tööst vähe osa. Religioosete kultustega on hõlmatud 20–22% elanikkonnast”.⁹⁹⁴ Vahepeal saavutati Pärnu ateismialases tegevuses teatud stabiilsus, kuid 1984. aastal kurdetakse taas, et Pärnus on toimunud loengulises töös tagasiminekuks, mille põhjusena tuuakse väljavahetunud kaader.⁹⁹⁵ Aruannetest on märgata, et probleemid on enamasti ühtede ja samade piirkondadega, ehkki aeg-ajalt suutsid need osakonnad end kokku võtta: „Suhteliselt stabiilne on Tallinna, Narva, Pärnu linna ja Haapsalu, Paide, Kohtla-Järve jt rajoonide ateismialane tegevus. Murelastena figureerivad Tartu linn, Kohtla-Järve linn ja Hiiumaa rajoon. Kokkuvõttes on ateistlike loengute arv suurenenud, kuid loengud jagunevad ebahõltseliseks.”⁹⁹⁶ Kui oli näha, et kohapealsete jõududega hakkama ei saada, lähetas TMN sinna kvalifitseeritud lektoreid keskustest.⁹⁹⁷

Kuigi ühingu „Teadus” tegutses olukorras, kus kirikuõpetajad olid suurel määral erinevate jõuorganite (KGB või UN voliniku) kontrolli all, peeti võimalikke siiski riske suurendavaks asjaoluks ühingu töö läbiviimisel. Viljandimaa ateistliku tööga seoses tehakse kompliment tuntud kirikuõpetajale Harri Haamerile: „Haameriga on väga raske toime tulla – seda tuleb arutada. Seda tuleb tundma õppida ja ära kasutada.”⁹⁹⁸ Haamerist ei ole üle saadud veel ka 1980. aastate alguses – siis mainitakse teda artiklikogumikus „Ateistide argipäevad” „Taruvalu” majandi parteisekretäri ja ateismiaktivisti Kaarel Mäeoru „antipoodina”.⁹⁹⁹ 1983. aastal on Põlva rajooni olukorda analüüsides leitud, et „Põlvas on uus, noor pastor,¹⁰⁰⁰ kelle tegevus võib mõnevõrra muuta keerukamaks ateismialase töö”, kuid tegelikult oli peamine süü ikkagi ühingu töö nõrgas organiseerimises: „Ühingu töötingimused on väga halvad, iseseisvad ruumid peaaegu puuduvad.”¹⁰⁰¹

⁹⁹⁴ ERA R-2048.1.646, 1 51, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

⁹⁹⁵ ERA R-2048.1.1950, 1 24, Ühingu „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

⁹⁹⁶ ERA R-2048.1.1390, 1 12, Ühingu „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

⁹⁹⁷ Kui tavaliselt oli mõiste „tuusik” seotud puhkusega, siis „Teaduse” lektorite jaoks oli see termin pigem vastupidine – „loengutuusik” oli lähetuse dokumentaalseks tõestuseks, mille alusel tasuti sõidu- ja majutuskulud.

⁹⁹⁸ ERA R-2048.1.742, 1 66, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

⁹⁹⁹ Heino Kään, *Ateistide argipäevad* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 24j.

¹⁰⁰⁰ Ilmselt on silmas peetud Georg Lillemäed, kes oli EELK Põlva koguduse õpetaja aastail 1982–1993 („Põlva Püha Neitsi Maarja Koguduse ajalugu”, <http://www.eelk.ee/~kpolva/ajalugu.html> (27. aprill 2011)).

¹⁰⁰¹ ERA R-2048.1.1870, 1 28, Ühingu „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1983).

Suuri probleeme oli ateistliku propagandaga Valga rajoonis, kus oli suur saksa kogukond, kelle arvelt „ainuüksi 1972. aastal suurenes Valga baptistide koguduse liikmete arv 63 inimese võrra. Peale selle organiseerivad nad illegaalseid kokkutulekuid ja palvetunde erakorterites. Esineb juhuseid, kus mõned saksa rahvusest töötajad püüavad provotseerida konflikte administratsioonidega ning kasutavad seda põhjusena pöördumiseks partei- ja nõukogude organite poole taotledes luba NSV Liidust väljasõiduks. Eriti aktiivset religioosset tegevust arendatakse noorsoo hulgas.”¹⁰⁰² Üks läbi aastate kõige kehvemate ateistlike näitajatega piirkond oli aga Hiiumaa rajoon. Ka sealse ateistliku töö probleemide peamise põhjusena nähakse aktiivselt tegutsevaid baptiste,¹⁰⁰³ ehkki viimaks, 1984. aastal, on ka Hiiumaa ateistliku propaganda olukord veidi paranenud, mida seostatakse kohaliku ühingu vastutava sekretäri aktiivsema tegevusega.¹⁰⁰⁴ Probleemaatiliste kohtade nimistus esineb ka Haapsalu, mille põhjuseks oli „tugev vabakoguduslik taust ning sellest lähtuvalt intensiivsemad usutunded, noorte suurem osakaal”.¹⁰⁰⁵ Haapsalu ateistlikku tegevust arvustades kurdetakse 1981. aasta Ateismi TMNi koosolekul, et „selliseid loenguid, mida võiks mingilgi moel lugeda ateistlikeks, on kokku 8%. On olemas väga põhjalik partei rajoonikomitee otsus, mille täitmisel poleks midagi juurde lisada. Märkata on väikest iga-aastast tagasiminekut”. Samas dokumendis märgitakse, et Haapsalu rajoonis on palju usuorganisatsioone ning jumalateenistusi 12,3 korda rohkem kui ateistlikke loenguid.¹⁰⁰⁶

1984. aasta raport kinnitab, et peale Hiiumaa on probleeme tekkinud veel Põlva ja Narvaga.¹⁰⁰⁷ Ateistliku töö küsimus Narvas tõusis 1985. aastal esile ka EKP KK tasandil – heideti ette seda, et „linnas on usutavandid endiselt kõrgel järjel, eriti ristimised, üle 20 protsendi matustest toimub kiriklikult”. Partei Narva LK saab üsna tugeva kriitika osaliseks – KK kohustab neid mobiliseerima oma jõude ning tegelema probleemiga põhjalikult, pöörates muude asjade seas tähelepanu noortele emadele (ilmselt selleks, et need ei satuks religioossete organisatsioonide mõju alla), usklike perekondade laste täpsemale jälgimisele (ülesanne komsomolile), ajalehe „Нарвский рабочий” artiklite

¹⁰⁰² ERA R-2048.1.1118, l 96, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁰³ ERA R-2048.1.1772, l 32, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹⁰⁰⁴ ERA R-2048.1.1950, l 57, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹⁰⁰⁵ Jaanus Plaat, „Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987)”, *Teekond teiseenas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*, toim. Toivo Pilli (Tartu, 2005), 155.

¹⁰⁰⁶ ERA R-2048.1.1680, l 42–43, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

¹⁰⁰⁷ ERA R-2048.1.1950, l 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

ründavusele religioossete ilmingute vastu, hukkamõistva suhtumise kujundamisele usukommete täitmise vastu jms.¹⁰⁰⁸

Ateistliku tegevuse aktiivsus ei pruukinud aga kuigi tugevalt olla seotud usuorganisatsioonide tegevusega, vaid võis lähtuda ainult kohaliku ateismi-aktiivi tegevusest või tegevusetusest – nt 1982. aastal saab ateistliku töö eest kiita Kohtla-Järve linn, kuid sama rajooni ateismialane tegevus langeb kriitika alla.¹⁰⁰⁹ Enamik linnu-rajoon näitavad aga üles nii tõuse kui langusi, kuid enamasti on esirinnas Tallinna linn kui võimukeskusele kõige lähemal asetsev ning ka Harju rajooni tegevusega ollakse üldjoontes rahul.

1980. aastate teises pooles hakkasid kohalikud ateismisektsioonid iseeneslikult likvideeruma, väheste olemasolevate andmete põhjal võib murranguaastaiks pakkuda 1986–87. Ideoloogiliste põhjuste kõrval olid süsteemi kokkuvõtteks ka majanduslikud põhjused – paljud asutused läksid üle isemajandamisele ja see tõi „täiendkoolituses” kaasa hoopis teistsugused suhted. Nt „Teaduse” Tallinna LO loengutellimused vähenesid seetõttu 1988. aastal 25%, ühingu referentidest koondati 22%, mitmed ühingu algorganisatsioonid likvideeriti, osad aga muudeti isemajandavateks lektorite gruppideks.¹⁰¹⁰

3.3.2. Ühingu „Teadus” loenguline tegevus

Kuigi Hruštšovi kampaania käigus loodud uued sotsialistlikud tavandid toetasid loenguvormis peetavat ateistlikku võitlust ja ületasid selle peagi funktsionaalsuses, jäid ateismiloengud sellest hoolimata üheks kõige olulisemaks ateistliku propaganda vormiks. Pärast eespool mainitud Loengute Keskbüroo likvideerimist 1957. aastal jäigi peamine roll ateismialaste loengute pidamisel ühingu „Teadus” propagandistidele, väiksem koormus oli parteikomitee liinis tegutsenud lektoritel.

„Teaduse” loenguline tegevus jagunes kahte suurde rühma: loengud ettevõtetes ja loengud ateismi rahvaulikoolides. Tavaloengute kõrval tegutses „Teaduse” egiidi all veel Ateismi kesklektorium, millist nime kandis ühingu juhatuse saalis kord kuus toimuv avalik loeng, mida organiseeris Vabariikliku Perekonaseisuameti juhataja asetäitja Maimu Mustkivi.¹⁰¹¹ Kesklektoriumi raames korraldati ka uute tavandite teemalisi seminare ja koolitusi. Avalikud loengud ei toimunud siiski pidevalt, aeg-ajalt tegevus soikus.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ ERAF 1.4.6604, 1 5–8, ЕКР КК, Протокол заседания Секретариата ЦК КП Эстонии №110 (1985).

¹⁰⁰⁹ ERA R-2048.1.1772, 1 32, Ühingu „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹⁰¹⁰ ERA R-2048.1.2217, 1 2, 38, Ühingu „Teadus”, Ühingu „Teadus” Tallinna LO juhatuse presiidiumi protokollid nr. 1–4 ja sektsioonide tööplaanid (1989).

¹⁰¹¹ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹⁰¹² ERA R-2048.1.699, 1 35, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1966).

Ühingu nime poolest vabatahtliku osavõtuga loengud ei hiilunud ideoloogilise suunitluse tõttu enamasti ülemäärase populaarsusega. Seetõttu lahendati probleem järgmiselt – et nõukogude inimene pidi pidevalt partei juhata tud suunas arenema ja kõige lihtsamaks osutus inimeste kontrollimine töökohtade kaudu, siis oli nõukogude üritusele ustavatel asutustel ja ettevõtetel kirjutamata seaduse kohaselt „tungivalt soovitav” tellida kvartalis teatud hulk loenguid „Teaduse” kohaliku osakonna pakutud nimekirja alusel, kusjuures töötajad pidid saama teavet kõige erinevamatest ja ootamatumatest valdkondadest nagu astrofüüsika, poliitökonoomia, Hiina majanduslik olukord jne. Loengute eest maksmine vormistati enamasti mitme loengukorra (või loengusarja) eest ette tasutud abonementidena.¹⁰¹³

Ehkki loengute seas oli palju esmapilgul populaarteaduslikke teemasid, oli nende ühine joon ikkagi selline, et 28. septembril 1963. aastal toimunud „Teaduse” Ateismi TMNi koosolekul tõdetakse: „Ühingu liinis tehtavat tööd tuleks vaadelda tõsise parteilise ülesandena”.¹⁰¹⁴ Ideoloogilisest taagast põhjustatud ebapopulaarsuse tõttu kasutati „Teaduse” loenguid teinekord omalaadsete distsiplinaarkaristustena – tööluusi, hilinemise vms patu sai lunastada mõne üldhariva loengu kuulamisega.¹⁰¹⁵ Kasu oli mitmepoolne – organisatsioonid said näidata, et töötajad olid loenguid kuulanud, „Teadusel” oli garanteeritud publikum ning ka ideoloogilises plaanis olnuks justkui midagi ära tehtud.

3.3.2.1. Ühingu „Teadus” ateismialased loengud

„Teaduse” üldine loenguline arv oli aukartustäratav. 1966. aastal aastal lugesid ühingu lektorid 91 000 loengut,¹⁰¹⁶ 1979. aastal peeti aga juba 150 000 loengut kokku 6,2 miljonile kuulajale – iga lektor pidas aastas keskmiselt 7–8 loengut.¹⁰¹⁷ Kuid nagu juba ülalpool märgitud, ei olnud ateismitemaatika ühingu tegevuses kuigi olulisel kohal – enamasti jäi see nii erinevates piirkondades kui ka üldkokkuvõttes 3–5% piirimaile loengute üldarvust.¹⁰¹⁸

Järgnevast tabelist on näha, milliste kvantitatiivsete tulemusteni jõudis ühingu tegevus ateismivaldkonnas. Nimetatud arve ei tasu muidugi sajaprotsendiliselt

¹⁰¹³ Vt lisa nr 4.

¹⁰¹⁴ ERA R-2048.1.589, I 34, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹⁰¹⁵ Vt nt Ants Sild, „Mälestusi ning küsimusi loengulise töö kohta”, *Kultuur ja elu* (2001), 4, 30–31.

¹⁰¹⁶ ERA R-2048.1.742, I 44, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹⁰¹⁷ Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 75.

¹⁰¹⁸ Nt ERA R-2048.1.1950, I 76, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984). Hilisematel aastatel jäi see arv üldkokkuvõttes protsentuaalselt siiski väiksemaks. Et ateistlik kasvatus kuulus nn „nõukogude elulaadi”-teemade hulka (rahvastevaheline sõprus, nõukogude patriotism, rahuvõitlus jne), siis parafraseerides teatava huumoriga nõukogudeaegset kiindumust kõikvõimalike statistiliste näitajate vastu võiks väita, et ateism moodustas ligikaudu 5% nõukogulikust elulaadist.

tõe pähe võtta ning tegu ei pruukinud olla alati ka konkreetset loengutega – juba alates 1950. aastatest tuvastas Ateismi TMN, et ateistlike loengute pähe on plusspunkti saamiseks proovitud sokutada ka matusekõnesid või muid ateismiga kaudselt seotud tegevusi (ateistlikud õhtud vms) – see oli levinud igal pool ning valmistas TMNi liikmetele suurt muret. Nt raport Pärnust 1973. aastast andis teada, et „ateismialase propaganda olukord on vilets. Peetud on 53 ateismialast loengut, enamuse neist kannab pealkirja „Kalmistupäeval peetud kõne”¹⁰¹⁹. 11 aastat hiljem toimunud kontrollkäik tuvastas sellise praktika jätkumist.¹⁰²⁰ Rapla rajooni ateismikomisjoni koosolekul 1979. aastal tunnistati aga ausalt: „Kui me matusekõnesid ateismi alla ei pane, siis praktiliselt muud ei olegi.”¹⁰²¹

Tabel 2. Ühingu „Teadus” ateismiloengute arv.¹⁰²²

Aasta	Loengute arv	Aasta	Loengute arv	Aasta	Loengute arv
1949	94	1962	2618	1975	3184
1950	179	1963	2625	1976	3064
1951	517	1964	3175	1977	3030
1952	643	1965	3347	1978	3105
1953	832	1966	3319	1979	3467
1954	542	1967	2980	1980	3749
1955	1141	1968	2899	1981	3800
1956	908	1969	2836	1982	4166
1957	897	1970	2466	1983	4915
1958	1406	1971	2577	1984	4876
1959	2062	1972	2832	1985	4627
1960	1931	1973	2797	1986	3461
1961	1680	1974	3047	1987	?

¹⁰¹⁹ ERA R-2048.1.1118, I 25, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰²⁰ ERA R-2048.1.1950, I 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹⁰²¹ ERAF 3303.61.34, I 2, EKP Rapla RK, Rapla rajooni ateismikomisjoni protokollid (1977).

¹⁰²² 1949–1958 aastate statistika (PTTLÜ ja Loengute Keskbüroo ateismialase tegevuse summa) põhineb Lembit Raidi andmetel (*Vabamõtlejate ringidest*, 170). Nende (nagu ka ülejäänud) andmete täpsuses ei maksa kuigi kindel olla, sest mitmel pool arhiivimaterjalides esinevad arvud on mõnevõrra teistsugused, nt PTTLÜ esimehe asetäitja Abelsi aruanne ühingu töö parandamise kohta (ERAF I.221.23, I 26) toob ära, et hoopis 1958. aastal oli 897 loengut ning 1959. aasta detsembri seisuga oli peetud 1697 loengut. Ülejäänud statistika on pärit Kuulo Vimmsaare kodusest arhiivist pärit graafikutest, mille andmed langevad kokku mitmel pool Riigiarhiivis olevate „Teaduse” aruannetes toodud arvudega. 1987. ja järgnevate aastate kohta ei ole õnnestunud andmeid leida, kuid arvata võib, et loengute arv läks vabalangusse. 1987. aasta juulis koostatud EKP KK propagandaosakonna aruanne 1982. aasta ateismiotsuse täitmise kohta ütleb küll, et kuni viimase ajani on „Teaduse” loengute arv igal aastal püsinud 5000 ringis, kuid tegemist on ilmselge liialdusega, sest sama dokument näitab üles tendentsi ilustada olukorda ka muis asjus (ERAF I.4.7024, I 34, EKP KK, Документы о выполнении постановления Бюро ЦК КП Эстонии № 28/2 от 02.03.82 г. „Об усилении атеистического воспитания населения республики” (1987)).

1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses terves NLs aset leidnud ateismi-loengute kvantitatiivne langus¹⁰²³ tekitas TMNi liikmete seas segadust („Tuleks veel uurida, mis põhjustas ateistlike ja filosoofiaalaste loengute vähenemise”), kuid sinnapaika see jääbki.¹⁰²⁴ Selleteemalise arutelu lõpetanud Kuulo Vimmisaare repliik „Võib-olla pole ateistidel enam midagi välja naerda”¹⁰²⁵ on nähtavasti siiski irooniline. Tõenäoliselt oli tegu kontrolli ja parteipoolse sunduse nõrgenemisega – sarnast langustendentsi seoses sunduse nõrgenemisega on alates 1970. aastaist märgata ka noorte suvepäevadest osavõtjate arvudes.¹⁰²⁶ Seetõttu peegeldab ateistlike loengute arv üsna täpselt religiooniküsimuste liikumist fookusesse ja sellest välja. Võimalik, et põhjuseks oli mõnevõrra uuenenud religioonipoliitika, mille tõttu pöörõhk liikus „administreerimisele”; kindlasti ei jätnud mõju avaldamata ateismialase temaatika ammendumine, sest juba 1960. aastate lõpus tunnistavad asjaosalised, et Eesti ateismis on seisak¹⁰²⁷ ning stagnatsioon ateistlikus propagandas – nii sisuliselt kui kvantitatiivselt – on ilmne läbi 1970. aastate.

Uus tõus loengute arvus leiab aset alles kümnendi lõpus ning on seotud ideoloogilise võitluse esilekerimisega. Hariduse ja ideoloogia küsimustele olid pühendatud EKP XVIII (28.–30. jaanuar 1981) ja NLKP XXVI kongress (23. veebruar – 3. märts 1981), sama aasta lõpus lisandus NLKP ateismiteemaline otsus, mis EKP poolt kinnitati 1982. aasta veebruaris. Neist tulenesid „ateistliku loengulise propaganda temaatiline suunitlus ja loengute mõjukuse suurendamine”¹⁰²⁸ ja, nagu sedastati võidukalt Ateismi TMNi koosolekul 27. mail 1982, lõid need „soodsa pinnase ateistliku kasvatustöö suurendamiseks. On vaja suurendada haaret ja sügavust, tunda paremini kohalikku olukorda, paremini organiseerida seminare”¹⁰²⁹. Sama aasta augustis võeti vastu „Teaduse” juhatuse presiidiumi otsus „Teadusliku ateismi propaganda tõhustamise abinõudest”¹⁰³⁰. Ja tõepoolest, ateistlike loengute arv kasvas hüppeliselt – 1984. aastaks saavutas ühing „Teadus” oma ateismialaste loengute absoluutse tipu. Nende retseptioon, tõsi küll, ei olnud märkimist väärt – „Täheldatav on ateistliku prestiiži langus”¹⁰³¹.

¹⁰²³ Anderson, „The campaign that never was”, 183.

¹⁰²⁴ Sama küsimus tekkis KARÜNis ateismiRÜde tegevust analüüsid (vt peatükki Ateismi rahvaülikoolide arvust).

¹⁰²⁵ ERA R-2048.1.816, 1 99, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹⁰²⁶ Rimmel, „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”, 259j.

¹⁰²⁷ ERA R-2048.1.920, 1 61, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹⁰²⁸ ERA R-2048.1.1680, 1 1, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

¹⁰²⁹ ERA R-2048.1.1772, 1 46, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹⁰³⁰ *Ibid.*, 1 26.

¹⁰³¹ *Ibid.*, 1 33.

Üheks huvipakkuvaks asjaoluks on Kuulo Vimmsaare märkus, et „mitmetes rajoonides on ateistlike loengute osas toimunud mõningane tagasimine. Seda arvestades tuleb eriti pingutada, et aasta lõpuks oleks võlgnevus likvideeritud.”¹⁰³² „Võlgnevus” viitaks justkui mingile kindlale kvoodile, mis tulnuks aasta jooksul saavutada, kuid arhiivimaterjalidest ei paista, et mingi kindel loengute arv oleks eesmärgiks seatud. Pigem on siin tegu nõukogude statistika kirjutamata reegluga, mille kohaselt progressi näitasid igal aastal suurenevad kvantitatiivsed näitajad,¹⁰³³ seega oli alati eesmärgiks ületada eelmiste aastate tulemused. Ka eelmisest aastast väiksemad, kuid samasse suurusjärku jäävad arvud tähistasid ikkagi „tagasiminekut”.

3.3.2.2. Ateismiloengute temaatika

1950. aastail ilmunud vähesed ateismialased metoodilised abimaterjalid kirendasid ideoloogilistest fraasidest, mis on ilmselt ka põhjuseks, miks selle perioodi ateistlikke (ja ka muid) loenguid iseloomustab pigem isevoolu teed minek. Seetõttu „irdus loengute sisu tihti parteipoliitika eesmärkidest” – loengute retsensendid leiavad, et „loengutel ei avata veel religiooni klassiolemust, ei paljastata kiriklike kommete ja tavade tehtavat kahju ning ei kasutata näiteid kohalikust elust”,¹⁰³⁴ mistõttu kogu käsitletav teema jääb „abstraktseks ja arusaamatuks”. Mitmetel puhkudel nähakse probleemi selles, et loeng oli täiesti apoliitiline¹⁰³⁵ või peetud täiesti valele auditoriumile. 1959. aastal leidis aset ateistlik loeng Lihula haiglas, millest võttis osa 18 inimest, „neist enamus haiged”, mida kuulajad kiitsid kui väga hästi katoliku kiriku ajalugu tutvustavat, kuid retsensent arvas, et seda loengut võiks pidada küll propagandistidele, kuid mitte tavakuulajale.¹⁰³⁶ Teine samast aastast pärit retsensioon Räpina kandist ütleb luterlust käsitleva loengut kohta, et see oleks täitnud oma eesmärgi, kui oleks olnud esitatud luteriusku inimestele, seal on aga enamik inimesi „venekatoliku kiriku kammitsais”.¹⁰³⁷ Lembit Raid resümeerib: „Loengutes käsitleti kas piiblikritikat või ajaloolis-etnograafilist materjal, mis jäi hoopis kaugele usuvastase võitluse aktuaalsetest küsimustest. Tõsist kahju tõi ateistlikule propagandale mitmete madala kvalifikatsiooniga ateistide-lektorite esinemine avalikkuse ees. Kahju tõi ka ateistliku kasvatustöö probleemide lihtsustatud käsitlemine”,¹⁰³⁸ kuid võis minna ka risti vastupidi – 1956. aastal Orissaare rajooni

¹⁰³² ERA R-2048.1.1245, I 37, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹⁰³³ „Nõukogude mikroprotsessorid – suurimad maailmas!”

¹⁰³⁴ ERAF 1.221.23, I 3, EKP KK PAO, Õiend EKP KK büroo otsuste „ENSV Teadusalaste teadmiste Levitamise Ühingu juhatuse töö parandamise abinõude kohta” täitmise käigust (1959).

¹⁰³⁵ ERAF 1.221.39a, I 270, EKP KK PAO, Poliitteenaste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

¹⁰³⁶ *Ibid.*, I 78.

¹⁰³⁷ *Ibid.*, I 67.

¹⁰³⁸ Raid, „Ateistliku propagandatöö arenguhooni ENSVs 1945–1956”, 79, 80.

Stalini-nimelises kolhoosis peetud loengu “Marksism-leninism usust” kohta ütleb kroonik, et „loeng oli koostatud sedavõrd raskepäraselt ja auditooriumi ettevalmistust arvestamata, et 116-st loengule tulnud inimesest jäid lõpuni kohale vaid 2 – kohalik esimees ja tema asetäitja!”¹⁰³⁹

1960. aastate esimeses pooles Ateismi TMNi aktiivsema tegevuse tõttu loenguteemad mõnevõrra „aktualiseerusid” ning ateismiloengute vastu näidati isegi mõningast huvi üles (vt Tartu Ateismi RÜ kohta käivast peatükist), kuna sellelaadne info ei olnud kuigivõrd levinud. Probleemiks sai aga loenguteemade üldisus, seda just ateismilektorite koolitamisel: „Need ei anna midagi, sest sellised materjalid on igale propagandistile kätte saadavad. Oleks vaja anda mõned loengud piibli vastuolude paljastamisest, konkreetsete ateistliku töö vormide selgitamisest ja kindlasti mõned ettekanded nõukogulike traditsioonide ja nende rakendamise kohta”.¹⁰⁴⁰

Nõukogulike tavandite uudsuse tõttu oli publikum 1960. aastate alguses neist huvitatud ja pigem oli probleemiks tavandite propaganda vähesus (nt Võru RÜ ateismiteaduskonna õppeprogrammis 1966/67 aastaks oli 40st teemast uutele tavanditele pühendatud ainult neli¹⁰⁴¹), kuid juba 1960. aastate lõpus on märgata, et loengute temaatika hakkab muutuma ühekülgseks – vähe oli juttu ateismi filosoofilisest sisust või ateismi olemusest. TMNi poolt suunamatult oli iseenesest peamiseks saanud uute kombetalituste tutvustamine,¹⁰⁴² millele pandi sel ajal põhilootused religioossuse väljatõrjumiseks – seda eriti pärast 1962. aasta veebruaris toimunud üleliidulist ateismiteemalise propaganda konverentsi, kus just sellelaadseid seisukohti väljendati.¹⁰⁴³ 1970. aastate alguseks oligi situatsioon selline, et EKP KK ateismilektor Randrüüt raporteerib Rapla rajooni kontrollides: „Teaduslik-ateistliku loenguline propaganda Rapla raj-s on halvasti korraldatud. Rapla seltsimehed on ilmselt loengulise propaganda osatähtsust alahinnanud ning trööstivad end sellega, et nõukogulike tsiviiltavandite poolest on töö hästi korraldatud”.¹⁰⁴⁴ Sarnaseid teateid tuli epideemiliselt ka mujalt: Pärnu rajoonis piirdus „ateistlik kasvatus töö põhiliselt laste nimepaneku, kevadpäevade, noorte suvepäevade, ilmalike kalmistupäevade jt kombetalituste organiseerimise ning propageerimisega”, Haapsalus „pearõhk ateistlikus töös on pandud ilmaliku kombetalituse juurutamisele ja ateistlikule tööle noorte hulgas”¹⁰⁴⁵ jne. Sellist rõhuasetust ei peetud TMNi poolt 1960. aastate teises

¹⁰³⁹ Rahva Hääl, 20. III 1956.

¹⁰⁴⁰ ERAF 148.56.17, 1 59, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1963).

¹⁰⁴¹ ERA R-1797.2.1008, 1 103, ENSV Kultuuriministerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta. V köide (1966).

¹⁰⁴² Nt ERA R-2048.1.742, 1 66, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹⁰⁴³ Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 377.

¹⁰⁴⁴ ERAF 1.10.213, 1 28j, EKP KK PAO, Справки лекторов отдела о лекционной работе в Валгаском, Пярнуском и Рапласком районах (1971).

¹⁰⁴⁵ ERAF 1.9.205, 1 157j, 191, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

pooles veel otseselt negatiivseks, kuid juba 1970. aastate alguses muutuvad TMNi koosolekutel sagedaseks kaebused, et „tavandid hakkavad mingil määral takistama ateistlikku propagandat ning on vaja teha kõik, et ateismialane töö rajoonides saaks õige suuna”,¹⁰⁴⁶ s.o. tähelepanu peaks olema eelkõige ateismi filosoofilisel küljel. Seetõttu on 1960. aastate lõpul ning eriti 1970. aastatel märgata tugevamaid TMNi-poolseid katseid loengute temaatikat kaasajastada ja eelkõige saada ülevaadet sellest, millistel teemadel vabariigis loenguid õigupoolest loeti.

TMNi mureküsimumuseks sai see, et filosoofilise ateismi ja uute tavandite arengu tõttu eri suundades ei toetanud need kaks ateismi tahku enam teineteist – uusi tavandeid ei seostatud enam võitlusega religiooni vastu. See asjaolu oli ka uute tavandite alaste KÜde enama populaarsuse põhjuseks – nad jätsid vähem ideoloogilise mulje ning seetõttu oli neid kergem organiseerida. 1974. aastal märgib Kuulo Vimmsaare, et 50% ettekannetest räägivad uutest tavanditest, ning lisab, et neile loengutele oleks vaja anda ateistlik kallak.¹⁰⁴⁷ Seda võib pidada üpris oluliseks seisukohavõtuks – TMNi tasandil oli tekkinud arusaam, et uued tavandid ja „traditsiooniline” ateism, mis algselt olid seotud, on nüüdseks teineteisest lahknenud ning liiguvad erinevates suundades. Alguses olid uued tavandid olnud lihtsalt meetodiks, mille abil murda kiriklik traditsioon ja kallutada nõukogude kodanike maailmavaade materialismi suunas – nüüd oli see suund aga sedavõrd iseseisvunud, et tema toetus ateismi filosoofilise külje populariseerimisele oli jäänud praktiliselt olematuks. Veel hullemaks tegi situatsiooni asjaolu, et kirik oli nõrk ja ühiskonnas täiesti perifeersel positsioonil, mistõttu laiema üldsuse jaoks oli ateistlik propaganda võitlus tuuleveskitega, ateismist jäi aga mulje kui usuvoolest, mis võitleb kõigi teiste usuvoole vastu.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁶ ERA R-2048.1.1059, l 40, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹⁰⁴⁷ ERA R-2048.1.1118, l 42, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁴⁸ Sellise suhtumise ehedaks näiteks võib tuua kodanik N. Villemi kirja aastast 1974 „Teaduse” ateismi TMNile: „Usklikkudega rahu sisseseadmine. Kommunismi arenemine on juba nii kaugel, et isegi usuasjade selgitamiseks jätkub aega. Tekkimisel on uus „Nõukogude kirik”. Mille sihiks on teadusliku usu väljatöötamine ja selle abil meie kirikute ühtlustamine ja kõikide teiste uskude normaalseks õpetamine selle abil (kogu ilmas). Teaduslik usk on kiriku õpetuse parandamine, ajakohastamine ja päikesega arvestamise õpetus ja päikeste ja elu tekkimise (maakeral) põhjustaja teadmine professorite seletuse järgi (nn Jumala teadmine). Mõte võetud Itaalia kristlikust Kommunistlikust Parteist lugedes ja seda edasi arendades, täiendades.” Vastuses kirjale soovitab Kuulo Vimmsaare tutvuda kaasapandud brošüüriaga: L. G. Ossintseva, B. I. Opeinik, *Marksistlik-leninliku õpetuse religiooniga samastamise paikapidamatus* (Moskva, 1973) (ERA R-2048.1.1181, l 19–21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974)). Mainitud brošüüri kohta puudub kahjuks igasugune lähem informatsioon – võimalik, et tegu on „Teaduse”-sisese lektorite täiendusõppe materjaliga, mis ei kajastu raamatukogude nimekirjades.

Kuna ateismipropagandas filosoofiline külg üksi nõrgaks jäi, oli nõukogulike tavandite ja filosoofilise ateismi taastühendamine tegelikult kriitilise tähendusega – etteruttavalt võib aga öelda, et seda ei suudetud saavutada. Selle üheks põhjuseks võib pidada asjaolu, mille on välja toonud Helgi Sillaste 1976. aastal: „Ateismialase töö juhtimine on ühtsetes kätes, samal ajal ateismi lektorid ja tavandite propageerijad on erinevad isikud” ning pakub lahenduseks, et „koostada tuleks üldine ateismiteemaline temaatika.”¹⁰⁴⁹ Ateistliku mõtte sumbumises nägi konkreetseid põhjusi ka Ateismi TMNi liige Inna Baturin, kes 1970. aastate teises pooles on mitmetes pöördumistes sellele tähelepanu juhtinud; tema lähenemine on aga vastandlik: „Koostada loengute ja vestluste nimekiri kohtadele, kust nad ise saaksid valida ja kutsuda. See oleks vähem subjektiivne. Muidu valivad ja otsustavad kaks meest vastavalt oma subjektiivsele maitsele. See hakkab aga takistama ateistliku mõtte arengut (ning muudab selle ühesuunaliseks) meie vabariigis.”¹⁰⁵⁰

Hüpoteetiliselt on võimalik, et üheks katseks sellist dilemmat lahendada ja püüda tavanditöötajaid rohkem suunata, olid 1970. aastatel levima hakanud atesteerimised (nt 1975, mil matusetalitajad said kursuse lõpetamisel vastava tunnistuse¹⁰⁵¹), mis, tõsi küll, ei puudutanud ainult uute tavandite alal tegutsejaid, vaid kehtisid ka näiteks vokaal-instrumentaalansamblite jaoks, kelle esinemisluba sõltus atesteerimiskomisjoni otsusest. Leitsalu väitel oli atesteerimiste eesmärgiks anda uute tavandite alal tegutsejaile enesekindlust, et nad on rahva ees esinemiseks valmis.¹⁰⁵² Igal juhul võib siin näha katset kehtestada suuremat kontrolli propagandistide tegevuse üle.

Ühekülgsete teemade tõttu püüab TMN sel perioodil rõhuda ateismi „elujäätavale sisule” ja elu mõttele¹⁰⁵³ (eetika, moraal jms), millega püüti kõrvale tõrjuda negatiivset muljet ateismist ning sisse tuua teemasid, mis üheülbalise ja

¹⁰⁴⁹ ERA R-2048.1.1315, I 13, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

¹⁰⁵⁰ ERA R-2048.1.1449, I 60, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978). Teadaolevalt oli Inna Baturini ja Vimmsaare vahel isiklikku laadi ebasümpaatia, mistõttu võib arvata, et ühena oli silmas peetud just Vimmsaaret, teine oli suure tõenäosusega EKP KK ateismilektor Ehatamm või voliniku asetäitja Oja. Ilmselt olid tüli põhjuseks ka erinevad rõhuasetused ateismipropaganda küsimustes – Vimmsaare tegeles eelkõige ateismi filosoofilise küljega, Baturini huvi oli aga uutel tavanditel. Võimalik, et sellest tülist lähtuvalt on peatselt toimuva seminari „Ateismi kõlbeline sisu” plaanist Inna Baturini ettekanne läbi kriipsutatud.

¹⁰⁵¹ ERA R-2048.1.1245, I 13, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹⁰⁵² Inna Leitsalu (Baturin), intervjuu 26. märtsil 2007.

¹⁰⁵³ Selle olulise küsimusega seoses on arhiivimaterjalides säilinud südamlük kiri Valga ateismiaktivistilt Alleks Vallnerilt, kus palutakse külalislektoriks lähetada Vimmsaare mõne oma loenguga (sõnastus muutmata): „Ja kui K. Vimmsaare ei saa tulla, siis palume pöörduda Vello Pohla poole, et tema tuleks elu mõtte ja eesmärkidega. Olge paid inimesed, me ootame.” (ERA R-2048.1.1245, I 41, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975)).

kõigile tüütuks muutunud religioonikriitika tõttu olid kõrvale jäänud (nt seminar „Teadusliku ateismi kõlbeline sisu”). Soovile tasakaalustada loenguteemasid filosoofilisemas suunas viitab ka planeeritav seminar teemal „Nõukogulikud traditsioonid ja ateistliku kasvatustöö sisu”.¹⁰⁵⁴

Mis aga puudutab loengute kaasajastamist ja otseselt väljatoodud puudusi, siis on üksikud positiivsed märged selles valdkonnas mõneti vastuolulised. 1974. aastal tõdetakse rõõmsalt, et „On paranenud loengute sisu ja mitmekesis-
tunud temaatika”,¹⁰⁵⁵ kuid peagi jätkub enesekriitika vanas vaimus. Kui 1984. aastal nenditakse, et „Luteri kiriku juubel sai ära märgitud nõutaval tasemel”,¹⁰⁵⁶ siis juba järgmisel kohtumisel langeb see seisukoht kriitika alla: „Vähe on olnud üritusi Luteri juubeli vastupropagandaks”.¹⁰⁵⁷ Ateistlikena kirja läinutest moodustasid nõukogulikke tavandeid puudutavad loengud ajapikku ühe suurema osa, nt 1984. aastal on see juba 55.2%¹⁰⁵⁸ ning aeg-ajalt arhiivimaterjalides esinevad raportid kohtadelt näitavad tegelikult veelgi suuremaid protsente, üldine madalam protsent tuleneb aga sellest, et ju suutsid võimukeskustele lähemalolevad piirkonnad filosoofilisele ateismile suuremat rõhku panna, mistõttu üldine suhe jäi umbes 50% piirimaile.

Et ateismi peeti üheks teadusliku maailmavaate alustalaks, siis käsitleti automaatselt kogu (nõukogude) teadustegevust ateistlikuna ning ka vastupidi – ateismi teaduslikuna. Seetõttu peeti heaks tooniks, et mitte ainult ateismi-propagandistid, vaid ka „päristeadlased” populaarteaduslikes artiklites ja loengutes ateismiteemadel sõna võtaksid, ehkki otseseid nõudeid või tellimusi (vähemalt Eestis) ei esitatud. Praktikas viis see aga olukorrani, kus tegelikud teadlased hoidusid religiooni kohta midagi ütlemast, sest puuduliku religiooni-alase hariduse ja teabe tõttu ei olnud neil religiooni kohta midagi öelda – või ei läinud nad kaasa „võitlevate ateistide” propagandistliku lähenemisega. Nagu seda väljendati Ateismi TMNi koosolekul: „Ateistlikule tööle tuleks kaasa tõmmata loodusteadlasi, kuid kahjuks valitseb nende seas veel liberaalne suhtumine usuküsimustesse.”¹⁰⁵⁹ Sellega seoses kurdab Vimmsaare 1968. aastal, et vähenenud on ateismi osa loodusteaduste propagandas: „Tuleks tõmmata loodusteadlasi ateismi propagandasse ja suurendada loodusteaduslike teemade arvu.”¹⁰⁶⁰ 1974. aastal nimetatakse, et kolmandik ateismiloengutena kirja läinutest on olnud tihedalt seotud teiste teemadega (loodusteadused,

¹⁰⁵⁴ ERA R-2048.1.1118, I 16, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁵⁵ ERA R-2048.1.1181, I 11, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹⁰⁵⁶ ERA R-2048.1.1950, I 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹⁰⁵⁷ *Ibid.*, I 76.

¹⁰⁵⁸ *Ibid.*, I 24.

¹⁰⁵⁹ ERA R-2048.1.699, I 389, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1966).

¹⁰⁶⁰ ERA R-2048.1.816, I 126, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

filosoofia, meditsiin)¹⁰⁶¹ – ei tasu aga arvata, tegu oleks olnud eduka integratsiooniga, pigem nimetati loodusteaduste propagandat ateistlikuks vastava plusspunkti kirjasaamiseks (mis otseselt ei olnud ka ju vale).

Kuna TMNi arhiivimaterjalides esineb pidevalt kaebusi valede või aegunud loenguteemade üle, siis võib esile tuua need teemad, millistel soovitati „kohtadele” saata abimaterjale või korraldada konverentse. Nende teemade olulisus johtub eelkõige asjaolust, et ilmselt kajastasid sellised soovitusel vähemalt Ateismi TMNi arvates toona käesoleva hetke aktuaalseid küsimusi. Kohati on päevakorralisi teemasid mainitud ka TMNi koosolekute protokollides, mis on sellisel juhul samuti siin ära toodud.

1963. aasta TMNi materjalides räägitakse meetodilisest materjalist „Soovitusi matuste korraldamiseks”, päevakorras on küsimused „Kuidas käsitleda loenguis sektantlike usuorganisatsioonide tegevust kaasajal Eesti NSVs” (sama ka õigeusu kiriku kohta), samuti on teemaks tulnud „Nõidade jälitamisest feodaalses Eestis”, millisest nähti abi eelkõige võitluses luteri kiriku ideoloogia vastu.¹⁰⁶²

1964. aasta septembris korraldati seminar-nõupidamine koos Meditsiini TMNiga, mille teemaks oli „Kuidas arstiteaduslikku propagandat seostada ateistliku kasvatusesga?”. Loodusteaduste TMNiga kahasse korraldati seminar „Kaasaegne loodusteadus ja ateistliku kasvatus ülesanded”. Samal aastal leidis aset konverents „Protestantism tänapäeval”, kus räägiti laste ateistlikust kasvatusest perekonnas, samuti teemadel „Miks me ei pea jõulusid”, „Mitte usklike, vaid usu vastu”.¹⁰⁶³

1965. aasta plaan näeb ette anda välja meetodilist abimaterjali laste ateistlikust kasvatamisest ja sünni pidulikust tähistamisest, seminare korraldatakse teemadel „NLKP programm ja töötajate ateistliku kasvatus ülesanded kaasajal etapil” ja „Õigeusu kaasaegse ideoloogia kriitika”.¹⁰⁶⁴

1966. aastal soovitatakse meetodilisi materjale teemadel elu mõte, perekond ja abielu sotsialistlikus ühiskonnas, EELK jutlustustegevus (tunne oma vaenlast!), kõlblusest ja kõlblustest omadustest.¹⁰⁶⁵

1967. aasta seminarid propagandistidele kandsid pealkirju „Ateistliku propaganda suundadest”, „Baptismist” ja „Methodismist”.¹⁰⁶⁶ TMNi koosolekul

¹⁰⁶¹ ERA R-2048.1.1181, I 59, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹⁰⁶² ERA R-2048.1.589, I 11, 14, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹⁰⁶³ ERA R-2048.1.646, I 23, 49, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

¹⁰⁶⁴ ERA R-2048.1.671, I 40–41, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1965).

¹⁰⁶⁵ ERA R-2048.1.699, I 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1966).

¹⁰⁶⁶ ERA R-2048.1.742, I 68, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

öeldakse, et „Oleks vaja tänapäeva jutlustele reageerida, sotsioloogilistele probleemidele peatähelepanu, eetika jne”.¹⁰⁶⁷

1968. aastal on Kaljo Oja soovitanud korraldada ateismilektorium, kus leiaksid käsitlemist järgmised teemad: „Kirik laias maailmas”, „Tallinna kirikute ajaloost”, „Kaasaegne elu illusioonide kõverpeeglis”, „Kirik ja noored”, „Missugused usundid on praegu Eestis”, „Noorte traditsioonid”.¹⁰⁶⁸

1971. aasta abimaterjalid lektorile on teemal „Sektantlus ja selle ideoloogia”¹⁰⁶⁹, 1972. aasta abimaterjalideks planeeritakse aga Kuulo Vimmsaare traktaati „Mis on ateism?”, mis viitab ilmselgelt sellele, et mantrana korrutatud religioonivastaste seisukohtade ning uute tavandite lahknemise tõttu hägustus ka ateismi sisu ka propagandistide endi jaoks.

1973. aastal organiseeriti vabariiklik seminar „Teadusliku ateismi aktuaalseid probleeme” (osales 42 inimest, algse pealkirjaga „Teadusliku ateismi kõlbeline sisu”), kus käsitleti küsimusi „Religioon ja ateism nõukogude kirjan-duses ja kunstis”, „Uue inimese kasvatamise ateistlik aspekt”, „Elu mõtte probleemist kaasajal”, „Ühingu Teadus organisatsioonide ülesannetest teadusliku ateismi propageerimisel”, „NLKP ja nõukogude riigi suhtumisest religiooni ja kirikusse”.¹⁰⁷⁰ Järgmisel aasta seminaril lisanduvad neile teemad „Nõukogude seadusandlus religiooni ja kiriku vahekorras”, „Uusi tendentse tänapäeva sektantluses”, „Katoliku kiriku püha aasta – aasta 1975”, „Ateistlike loengute metoodikast”, „A. Schweitzer – filosoof ja usuteadlane”.¹⁰⁷¹

Samal perioodil soovitatakse rajoonilehtedele saata materjale järgmistes küsimustes: „Südametunnistuse vabadus NSV Liidus”, „Ateism ja humanism”, „Kui peres on lein (ilmalikest matusetalitustest)”, „Religiooni moderniseerimine”.¹⁰⁷²

1973. aasta TMNi koosolekul on probleemsed teemad ka sõnaselgelt välja toodud: „Ebapiisavalt on aga loenguid ateistlikust kasvatustööst, ateismi kõlbelisest sisust, religioosse moraali, kommete ja usupühade kahjulikkusest”, „Vähe on loenguid, mis puudutavad kunsti ja kultuuri seoses religiooniga”.¹⁰⁷³

1974. aastal kurdetakse: „Endiselt on vähe loenguid marksistliku ateismi elujaatava sisu ja teadusliku maailmavaadet kujundavate positiivsete ateismi-probleemide (elu mõtte, eluväärtuste, teadusliku ateismi kõlbelise sisu jne) kohta”, samas on „enam hakatud loengutes käsitlema usukultuste kohta käivat

¹⁰⁶⁷ *Ibid.*, l 51.

¹⁰⁶⁸ ERA R-2048.1.816, l 106, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹⁰⁶⁹ ERA R-2048.1.978, l 65, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1971).

¹⁰⁷⁰ ERA R-2048.1.1118, l 16–17, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁷¹ ERA R-2048.1.1245, l 21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹⁰⁷² ERA R-2048.1.1118, l 4, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁷³ *Ibid.*, l 14–15, 42.

nõukogude seadusandlust, nõukogude riigi ja NLKP suhtumist religiooni ja kirikusse, elu mõtte ja eluväärtuste küsimusi, teadusliku ateismi kõlbelise sisuga seotud probleeme”.¹⁰⁷⁴

1977. aasta seminaride rõhuasetused on „Religioon ja kirik nüüdisaja ideoloogilises võitluses” ja „Ateismi kõlbeline sisu” (marksism ja religioosne moraal elu mõttest, sotsiaalsete normide religioosne kinnistamine, tavandite ja traditsioonide osa kõlbelises kasvatuses).¹⁰⁷⁵ Uue religiooniseadustiku tõttu soovitab TMN seminarides ette võtta loenguid teemal „Südametunnistuse vabadus”, propagandistidele ateismi põhialuste selgitamiseks soovitatakse teemat „Ateismi loodusteaduslik põhjendus”.¹⁰⁷⁶

1977. aastal jõustunud uue konstitutsiooni ja „Usuühingute põhimäärusega” seoses kinnitatakse värskendatud loengute temaatika: eelkõige räägitakse juba mainitud südametunnistuse vabadusest, samuti Nõukogude riigi suhtumisest religiooni ja kirikusse, nõukogulikust elulaadist ja ateistlikust selgitustööst rahva hulgas, samuti traditsioonide osatähtsusest.¹⁰⁷⁷

1979. aasta plaanis oli konverents „Leninlik ateismipärand”, mille teemadeks on taas südametunnistuse vabadus, elu mõte, inimese põlvnemine jne.¹⁰⁷⁸ Seoses 1981. aasta alguses toimunud NLKP XXVI parteikongressiga, kus olulisel kohal olid ideoloogia- ja haridusküsimused, korraldati seminarid „NLKP XXVI kongress ja ateistliku kasvatus ülesanded” ja „Religioon paljurahvuselises maailmas”¹⁰⁷⁹ – võimalik, et viimase puhul on tegu reaktsiooniga paavst Johannes Paulus II trooniletõusule ja tema Poola-visitidele järgnenud sündmustele (ametiühingu „Solidaarsus” teke jms).

¹⁰⁷⁴ ERA R-2048.1.1181, 1 11, 59, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹⁰⁷⁵ ERA R-2048.1.1390, 1 2, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977). Siinkohal ka lühiülevaade sellest, mida ateismi kõlbelise sisu all õigupoolest silmas peeti: „Esiteks, ühiskonnas valitseb materialistlik, st ateistlik mõttelaad. Meie maa on olnud ilmekaks sotsiaalseks eksperimendiks, mis praktikas on tõestanud ateistliku maailmavaate kõrget kõlbelist potentsiaali. Sekulariseerumisprotsessiga on kaasnenud ühiskonna humansemaks muutumine, religioonist vabanenud inimesed on sügavamalt hakanud mõistma inimese kui isiksuse sotsiaalset väärtust jne. „Vastupidi,” kirjutab kirjanik V. Pomerantsev, „nõukogude võimu aastate jooksul on kogu Eestis vähenenud ühiskondliku ja isikliku omandi riisumine, kriminaalvastutusele võtmine, huligaansuse juhtumid”. Teiseks, religiooni ja teaduse vahelise võitluse tulipunkti on kerkinud just inimese, ta eluväärtuste probleemid. Kolmandaks, kommunistliku kasvatus kompleksis on ateismi ja kõlbluse probleemid kõige otsesemalt, otse lahutamatu seotud.” (ERA R-2048.1.1449, 1 52–53, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978)).

¹⁰⁷⁶ ERA R-2048.1.1390, 1 21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

¹⁰⁷⁷ *Ibid.*, 1 24.

¹⁰⁷⁸ ERA R-2048.1.1449, 1 26, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹⁰⁷⁹ ERA R-2048.1.1772, 1 27, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

1982. aastal korraldatud seminar „Marksismi-leninismi ateistlikud alused” (mujal nimetatud „Marksistlik-leninliku ateismi teaduslikud alused”¹⁰⁸⁰) viitab ilmselt vajadusele seostada ateistlikku propagandat päevapoliitika ja igapäeva-eluga, millest see oli üldsuse jaoks juba tugevalt kaugenenu. Teine samal aastal toimunud seminar kandis pealkirja „Religiooni evolutsioon Nõukogude Liidus”, kus käsitletud teemad olid „Kiriku sotsiaal-poliitilise hoiaku muutumisest NSV Liidus”, „Vaenuliku usupropaganda paljastamine ja ateistliku kasvatus ülesanded”, „Muutused usuorganisatsioonide tegevuses ja seaduslikkuses”, „Vastuolulisi tendentse Eesti evangeelse luterliku kiriku ideoloogias ja tegevuses”, „Tänapäeva õigeusu evolutsioon”.¹⁰⁸¹

1983. aastal toimus konverents „Kompleksne lähenemine ateistlikus kasvatustöös”, mille kava oli järgmine: „Ateistliku kasvatus juriidiline aspekt”, „Ateistliku kasvatus kõlbeline aspekt”, „Ateistliku kasvatus ajalooline aspekt (ideoloogiavõitlus Martin Lutheri 500. juubeli ümber), „Ateistliku kasvatus esteetiline aspekt” (Reformatsioon ja kunst). Lutheri juubeliga seoses on märgitud vajadust välja anda õige, marksistlik hinnang tema õpetuse kohta – mida oli selles progressiivset. Ühingu poolt planeeriti välja anda ja ajakirjanduses avaldada rida materjale, mis aitaksid selles küsimuses õigesti orienteeruda. Et möödus 100 aastat Karl Marxi surmast, siis leidis ka tema personaalküsimus tee aktuaalsete teemade nimistusse.¹⁰⁸²

1984. aasta aruandlus annab teada: „Vähe oleme tähelepanu pööranud usulahkudele, eriti adventistide ja metodistide tegevuse kriitikale; baptistidest oleme rohkem rääkinud seoses nende 100. juubeliga”.¹⁰⁸³

1985. aasta perspektiivplaan¹⁰⁸⁴ järgnevas viieks aastaks sisaldab nii üldisi teemasid („Ideoloogiavõitluse teravnemine ja ateistliku kasvatus aktuaalseid küsimusi NLKP XXVII kongressi otsuste valgusel”, „Religioon ja kirik tänapäeva ideoloogiavõitluses” jne) kui ka spetsiifilisemaid, millest mitmed on pühendatud protestantlikele konfessioonidele („Protestantlikud usulahud: ideoloogia ja praktika” jms) ja üks noortetööle („Noorsoo ateistliku ja kõlbelise kasvatus ühtsus”). Enamikku planeeritud konverentsidest-seminaridest ilmselt ei õnnestunud ellu viia, kuid mõnede toimumise kohta on märkmeid.

1987. aastal juunis leidiski aset konverents „Tänapäeva luterlus – ideoloogia ja praktika”, mille ettekanded peale esimese („Ateistliku kasvatus ülesanded ja põhisuunad NLKP XXVII kongressi otsuste valguses”) olid pühendatud EELK tegevusele, suunamuutustele ning selle kajastustele teisel pool piiri. Vastavalt uutmispoliitikale püüdis TMN oma tegevust kaasajastada – sama aasta lõpus

¹⁰⁸⁰ *Ibid.*

¹⁰⁸¹ *Ibid.*, 155.

¹⁰⁸² ERA R-2048.1.1870, 1 19, 22, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatus Sektsiooni materjalid (1983).

¹⁰⁸³ ERA R-2048.1.1950, 1 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatus Sektsiooni materjalid (1984).

¹⁰⁸⁴ See ja järgnevad andmed konverentside kohta on pärit Kuulo Vimmsaare kodusest arhiivist.

korraldati vabariiklik seminar „Ateistlike loengute metoodikast” teemadega: „Ateistliku ja kõlbelise kasvatuse vastastikune seos uutmise tingimustes”, „Ateistlike loengute metoodikast uutmise tingimustes”, „Uutmisprotsess ja suhtumine religiooni ning kirikusse”, „Ateistlike loengute näitlikustamine”, „Uuendusprotsess ja ateismi dialektika”.

1988. aasta TMNi tööplaanis on eesmärk välja anda abimaterjale teemadel „Kaasaegse religioosse ideoloogia kriitiline analüüs”, „Luterliku kiriku suhtumine rahvusküsimusse” (*sic!*), „Religiooni sotsiaalsed funktsioonid”, „Religioon ja perekond”. Aasta viimasesse kvartalis on planeeritud sektsiooni üldkoosolek teemal „Ateistliku loengulise töö analüüs uuendusstrateegia tingimustes”. Samal aastal toimus ka konverents „Ateismi ja eetika nüüdisküsimused”, mille teemadeks oli „Marksistliku ateismi kõlbeline kriteerium”, „Väärtusküsimused: minevik ja tänapäev” jms.¹⁰⁸⁵

1990. aasta TMNi tööplaani nägi ette lektorite seminari teemal „Inimõigused ja südametunnistuse vabadus”. Metoodilistest abimaterjale peetakse vajalikuks avaldada teemal „Religioon ja kirik Eesti kultuuriloos” ja „Inimõigused, südametunnistuse ja usuvabadus”. Tööplaani kuulus veel ka idee töötada välja uus loenguteplaani ning näidistemaatika täiendamine.

Võttes kokku ateismipropaganda temaatilise arengu, võib öelda, et 1950. aastatel peeti ateistlikke loenguid suhteliselt suunamatult, kuna abimaterjale nende jaoks praktiliselt ei olnud või ei suudetud seda kohtadele saata. 1960. aastate tegevus on kantud uute tavandite populariseerimise katsest ja teaduse-religiooni vastandlikkuse küsimustest, kuid juba kümnendi lõpupoole kerkivad esile ateismi sisu ja eesmärgi mõtestamisega seotud teemad – „elu mõtte” küsimus, mille esimesi märke on näha juba 1960. aastate teises pooles, samuti on 1970. aastad kantud „ateismi elujaatava ja kõlbelise sisu” rõhutamisest, milles võib selgelt näha reaktsiooni üldiselt levinud seisukohale, et ateism tegeleb ainult religiooni eitamisega, pakkumata ise midagi asemele, sest nagu ütleb 1973. aasta loengu-teemade analüüs: „Kõige enam peetakse loenguid uutest nõukogulikest traditsioonidest, religiooni ja teaduse vastandlikkusest, religioossete vaadete paikapidamatuses.”¹⁰⁸⁶ Lisaks neile kerkivad sel perioodil mitmel pool esile loengu-teemad koondnimetusega „Kellele on vaja ateistlikku tööd?”¹⁰⁸⁷ 1970. aastate lõpu loengute aktuaalne temaatika olid kantud sel perioodil vastu võetud uuest usukoondiste põhimäärusest ja uuest konstitutsioonist („Südametunnistuse vabadus” jms). 1980. aastate alguse küsimused olid seotud ägenenud ideoloogivõitlusega, rõhuasetusega noorte ateistlikul kasvatusel ning kirikute ideoloogia ja tegevuse evolutsioonil. Kümnendi lõpupoole on teemade areng seotud muutustega

¹⁰⁸⁵ ERA R-2048.1.2198, 1 18, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1987/88).

¹⁰⁸⁶ ERA R-2048.1.1118, 1 14–15, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹⁰⁸⁷ ERA R-1797.2.1332, 1 39, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

ühiskonnas, mistõttu oluliseks saab oma töö kaasajastamine – arhiiviallikate vähesuse tõttu ei saa aga öelda, kui palju see ka tegelikkuses aset leidis.

TMNi tegutsemise kolme aastakümne jooksul oli ka läbivaid teemasid, milleks võib pidada ateistliku töö metodoloogiat puudutavaid teemasid, teemasid „noored ja religioon” või „noored ja ateism” – hilisematel aastatel aga pigem „noored ja indiferentsus”. Ateismi seotus päevapoliitikaga¹⁰⁸⁸ kerkis esile iga natukese aja tagant pärast olulisi ideoloogia- või ateismialased otsuseid. Eestile spetsiifiliselt on tähelepanu keskmes olnud EELK kui põhivastase tegevuse analüüs ja õpetuslikud ning tegevuslikud muutused. Tähelepanu on pööratud ka teistele protestantlikele konfessioonidele. Samas, VÕKiga seotud teemad on olnud vähem-esinevad, kuna mingil põhjusel ei olnud Eesti ateistide seas kuigi suurt huvi õigeusuga tegeleda.

Kogu aja vältel on käsitletud sektantluse-teemasid – seda seetõttu, et need liikumised ei olnud sedavõrd „kodustatud” nagu EELK ja VÕK, mistõttu ei teatud täpselt, mismoodi neisse suhtuda ning see tekitas ohutunnet. Sektantlusega tegelemise tähtsusest annab kinnitust ka see, et 1982. aastal on kiita saanud Pärnu ateismi RÜ, kuna „õppuste pearõhk on asetatud usulahkude tegevuse ja ideoloogia kriitikale”¹⁰⁸⁹

3.3.2.3. Ateismiloengud tegelikkuses

Eelnenud teemadekirjeldus näitab eelkõige kõrgemalt poolt tulnud otsustele reageerimist ja rõhuasetuste muutumist aja jooksul, kuid ei kirjelda vähimalgi määral seda, millistel teemadel loengud tegelikult aset leidsid või kas seminaridel käsitletud teemad laiemate rahvamassideni jõudsid. Et Ateismi TMNi oli teatud määral ka kontroll-kohustus, siis kajastab arhiivist leitav aruandlus mingil määral seda, mis kohtadel realselt aset leidis. Ehkki teinekord on juttu ka saavutustest, kõlavad Ateismi TMNi koosolekute protokollid ateistliku loengulise propaganda organiseerimisest rääkides valdavalt minoorsest helistikus.

Ateismi TMNi koosolekute pidevaks kurtmisteemaks on loengute vähene arv („Loengulise töö haare on väike. Halvasti kasutatakse kaadrit”¹⁰⁹⁰), selle põhjuseks oli aga asjaolu, et loenguid peeti siis, kui neid ettevõtete poolt telliti. Kuna loengud olid tasulised, siis eelistasid ettevõtted pigem üldhariduslikke loenguid kui ideoloogilisemat sorti teavet. „Kui oleks tasuta loengud, siis tellitaks,” kurdetakse TMNi koosolekul – häda on ettevõtetega, kes deklareerivad, et neil ei ole ateistlikke loenguid tarvis, sest neil on kõik töölised ateistid.¹⁰⁹¹ Kaebusi

¹⁰⁸⁸ – „Miks Nõukogude Liit ei ole ikka veel kommunismini jõudnud?”

– „Sest meil on iga parteikongress pöördeline.”

¹⁰⁸⁹ ERA R-2048.1.1781, 1 7, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1981/82).

¹⁰⁹⁰ ERA R-2048.1.1772, 1 33, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹⁰⁹¹ ERA R-2048.1.816, 1 97, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968). Üllatuslikult oli nt 1985. aastaks tasuta ja tasulisi ateismiloenguid enam-

ettevõtete juhtkondade ateismialase huvipuuduse üle võib aruandlusest leida läbi aastate („Reas ettevõtetes ei toimu aasta jooksul ühtegi ateistlikku loengut”¹⁰⁹²); samas – selliseid, kes arvavad, et „kuna meil usklikke ei ole, ei ole vaja tegeleda ka ateismiküsimusega” jäi aastatega siiski vähemaks ning üldiselt „mõistetakse ideoloogilise võitluse komplitseeritust nüüdisajal”.¹⁰⁹³ Samas, „kui mõni asutus pikka aega ei telli meilt ühtki loengut, oleme me peatselt seal kutsumata külalised. Küllalt väiksearvulise lektorite kaadriga jõuaksime ära teha palju rohkem, kui kohtadel valitseks suurem huvi meie vastu.”¹⁰⁹⁴

Varasemate aastate materjalidest ei selgu, kui mitu n-ö ateistliku propaganda ühikut inimese kohta aastas normaalseks peetakse. Seoses loengute arvu teatud vähenemisega 1960. aastate lõpus on see küsimus aga päevakorda kerkinud. 1970. aastate alguses on Kuulo Vimmsaare mitmel korral nentunud, et hea oleks, kui inimene kuulaks aastas üks-kaks ateismiteemalist loengut,¹⁰⁹⁵ 1977. aastal küsib ta aga juba murelikult, kas oleks võimalik saavutada tase, et inimene kuulaks aastas vähemalt ühe ateismiteemalise loengu. Tööülesandeks seatakse siiski 1–2 loengut aastas, kuid nagu näitavad raportid,¹⁰⁹⁶ ei pruukinud ka see kohalikele osakondadele jõukohaseks osutada, hoolimata sellest, et mõnel pool ei olnud „Teaduse” loengute külastamine mitte ainult kirjutamata seadus, vaid lausa kohaliku EKP komitee poolt kohustuslikuks tehtud: „Varem oli partei [Valga] rajoonikomitee poolt tehtud kohustuslikuks vähemalt 1 loeng igas ettevõttes ateistlikul teemal aastas.”¹⁰⁹⁷

Nii resümeeritaksegi: „Peamine raskus on lektoriumi saamises”¹⁰⁹⁸ – „rahvas nagu kardaks ateismialaseid loenguid”¹⁰⁹⁹ – ning see asjaolu oli nähtavasti tugevalt seotud kahe järgmise põhjusega: madala tasemega või motivatsioonita lektorid („Alati pole jätkunud tiptasemel lektoreid, et mitte korrata vanu tõdesid”¹¹⁰⁰), millest tulenes ebapädev esitus („Käesoleval aastal oleks vaja kvaliteeti tõsta, see ei vasta nõuetele ning sageli on ebahuvitavad

vähem võrdselt (*Andmeid Eesti NSV Ühingu „Teadus” organisatsioonide tegevusest aastatel 1982 – 1986* (Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1987), 22.

¹⁰⁹² ERAF 3277.64.4, 1 92, EKP Valga RK, Протоколы заседаний бюро райкома КП Эстонии № 29–32 (1982).

¹⁰⁹³ ERA R-2048.1.1449, 1 23, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹⁰⁹⁴ ERA R-2048.1.920, 1 82, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹⁰⁹⁵ ERA R-2048.1.1315, 1 21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

¹⁰⁹⁶ ERA R-2048.1.1390, 1 8, 11, 21, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

¹⁰⁹⁷ *Ibid.*, 1 6.

¹⁰⁹⁸ *Ibid.*, 1 7.

¹⁰⁹⁹ ERA R-2048.1.1315, 1 20, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

¹¹⁰⁰ ERA R-2048.1.1772, 1 33, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

loengud¹¹⁰¹) ning teiseks, aegunud loengutemaatika („Toimub areng, kuid temaatika on jäänud küll Noa-aegseks¹¹⁰² (*sic!*)). Loenguvormi vähene atraktiivsus ei olnud saladuseks ka TMNi liikmetele („Ateistlikud loengud väga palju rahvast kokku ei too, vaja oleks näitemängu ja isetegevust¹¹⁰³), samas ei suudetud selle muutmiseks palju ette võtta., mõnel pool siiski kasutati ka vestluste või diskussioonide vormi, näidati temaatilisi filme ja arutleti hiljem nende üle, korraldati kohtumisõhtuid, raamatunäitusi jms. Ateismiloengute ebapopulaarsus viis ka vastupidise tendentsini: 1971. aasta Ehatamme koostatud õiend ühingu „Teadus” Pärnu rajooniorganisatsiooni seksioonide tööst EKP ideoloogiaosakonnale kinnitab: „Lektorid kõnelevad, et ateistlikke teemasid ei tellita ja seetõttu ei ole huvi ette valmistada¹¹⁰⁴ Kui lektorid aga siiski kohale telliti, siis ei tahtnud asutused oma tööaega selle peale raisata ega inimesed pärast tööd jääda, mistõttu eraldati lektorite esinemiseks lõunavaheaeg.

Ülaltoodu ei tähenda, et heatasemelisi lektoreid poleks üldse olnud. Kindlasti oli, kuid tüüpiline ateismiteemaline loeng tähendas ikkagi „Teaduse” TMNi poolt publitseeritud abimaterjali tuima mahalugemist. Põhjuseks võis olla asjaolu, et abimaterjalide rõhuasetus oli tihtipeale ideoloogilisel osal ning see nüanss ei olnud saladuseks ka TMNile („Abimaterjalid peaksid sisaldama rohkem faktilist materjali¹¹⁰⁵). Algne idee oli küll selline, et abimaterjalid on „kondikavaks”, mille põhjal iga lektor eraldi oma loengu ette valmistab, reaalsuses tähendas see enamasti aga seda, et aja- ja huvipuudusel lugesid lektorid keskusest saadetud teksti auditoriumile ilma omapoolsete täiendusteta ette ja sellega asi piirduski.¹¹⁰⁶

Kui aga lektorid oma fantaasiat ise hakkasid rakendama, võisid tulemused olla ettearvamatud. Ateismiküsimustes võis „Teaduse” nime all kuulda ka „teadusvastaseid vaateid, kaasaegset müstikat, budismi”, nagu juhtus loengus „Tähesüsteemide mõjust inimese südametunnistusele”, milles „sensatsioonitaotlus ja lektori eneseupitamine oli muutunud eesmärgiks omaette.”¹¹⁰⁷ Teinekord juhtus, et kuigi loeng ise oli vastuvõetav, siis jättis kõvasti soovida teema formuleering („Muistsed näarikombed” jt).¹¹⁰⁸ Kuid võis ka juhtuda, et ühingu nime all esinedes esitati selliseid vaateid, mis ametliku ideoloogiaga risti vastu

¹¹⁰¹ ERA R-2048.1.1950, l 22, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹¹⁰² ERA R-2048.1.742, l 51, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹¹⁰³ *Ibid.*, l 50.

¹¹⁰⁴ ERAF 1.10.213, l 45, EKP KK PAO, Справки лекторов отдела о лекционной работе в Валгаском, Пярнуском и Рапласком районах (1971).

¹¹⁰⁵ ERA R-2048.1.978, l 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1971).

¹¹⁰⁶ *Ibid.*

¹¹⁰⁷ Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv, lehed nummerdamata. Dokument on dateerimata, suure tõenäosusega aastast 1982. Kahjuks ei ole nimetatud, kes oli selle vaimustava pealkirjaga loengu autor.

¹¹⁰⁸ ERA R-2048.1.1118, l 47, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

läksid. Näiteks puhkes korralik skandaal, mida klaariti viimaks isegi EKP tasandil, hilisema majandusprofessori Lembit Ebre 1974. aastal peetud loengu pärast, kus ta võrdles Eesti ja Taani majandust, „kasutamata loengu jooksul kordagi nimetust Eesti NSV või Nõukogude Eesti ning selgitas, millises osas me peaksime Taanist eeskjuju võtma”, mis kutsus kuulajates esile „meelepaha ja repliigid, et Eesti ei ole väike maa, vaid maailma kõige suurema riigi – Nõukogude Liidu lahutamatu koostisosa ning kapitalistliku integratsiooni arenguseadused ei ole meie suhtes rakendatavad”.¹¹⁰⁹

Olgugi, et abimaterjalid olid tugevalt ideoloogilise kallakuga, siis alates 1960. aastaist ei olnud neis enam nii tugevat vulgaarateistlikku sisu nagu 1950. aastate materjalides. See aga sedalaadi loengute esitamist ei aidanud vältida, sest ateistliku „võitlevuse” määr sõltus suuresti lektorist endast. Nt Tartu käremeelse ateisti, füüsika- ja matemaatikateaduskonna dekaani ning kohaliku Ateismi RÜ juhataja Anatoli Miti ateismialase loengu kirjeldus ei jäta tõlgenduseks kuigi palju võimalusi: „Täie veenvusega selgitati kuulajaile, et religioosset moraali kui niisugust polegi olemas. Kirik lihtsalt omastas juba ammu varem kehtinud üldinimliku kooselu moraali normid ja pani neile kirikupitsati peale. Kasvõi seitsmes käsk – „sa ei tohi varastada” on ise Babüloonia seaduste koodeksist vaimulike poolt varastatud – “pühakirja” sisustamiseks.”¹¹¹⁰

3.3.2.4. Abimaterjalid loengute ettevalmistamiseks

Loengute ettekandmise stiili kõrval läbivad ühingu arhivaale rutiinsed kaebused loengute ettevalmistamiseks vajalike abimaterjalide (sari „Abiks lektorile”) puudumise pärast. Sellelaadseid hakati välja andma juba 1950. aastatel, mil enamasti oli tegu tõlkekirjandusega vene keelest, nt „Teaduse ja religiooni lepitamatus”, „Religioon on teaduse ja progressi vaenlane”, kuid esines ka kohalikke olusid käsitlevat materjali, nt „Luteri usu kiriklikest kombetalitustest”.¹¹¹¹ Suurem ateismiteemaliste abimaterjalide väljaandmise buum jäi 1960. esimestesse aastatesse.

Enamasti oli Ateismi TMNi tööplaanis ette nähtud avaldada 2–3 abimaterjali aastas, kuid kuna uusi teemasid ateismi alal laekus väga harva,¹¹¹² siis piirdus asi enamasti 1–2 nimetusega aastas. Abimaterjalide abil püüdis Ateismi TMN loenguteemasid veidi suunata ja käsitlusi kaasajastada, pidevaks probleemiks oli aga see, et kui abimaterjalid viimaks õnnestus avaldada, siis oli suur osa neist selleks hetkeks juba vananenud.¹¹¹³

¹¹⁰⁹ ERAF 1.14.79, l 6jj, EKP KK, Материалы о допущенных политических ошибок лектором общества „Знание” Л. Эбре (1974).

¹¹¹⁰ TÜR KHO 80.83, l 11, Anatoli Miti isikuarhiiv. Ateismiteemalised materjalid.

¹¹¹¹ ERAF 1.221.39a, l 13, EKP KK PAO, Poliititeadmiste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

¹¹¹² ERA R-2048.1.920, l 81, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹¹¹³ ERA R-2048.1.1118, l 82, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

TMNi-poolne kurtmine vananenud materjalide üle võib aga olla suhteliselt formaalne, sest tundub, et TMNi enda tegevus pigem soodustas sellist praktikat. Näiteks, 1975. aasta TMNi perspektiivplaanis aastaiks 1976–80¹¹¹⁴ on märgitud järgmised planeeritavad seminarid lektoreile: „Tänapäeva kristluse kriis”, „Ateistlik kasvatustöö efektiivsemaks”, Ateismi kõlbeline sisu” jne, mida toetavad vastavasisulised abimaterjalid. Samas, 1977. aasta TMNi tegevuse aruanne viitab aga aruandeperioodil (1972–1976) ilmunud trükistele (kokku 7 nimetust, lisaks näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele 1975. aastast), milleks on „Mennonitlusest ja selle esinemisest Eesti NSV-s” (1972), „Ateismi kohast tänapäeva ideoloogilises võitluses” (1973), „Religioon tänapäeva ideoloogilises võitluses” (1974), „Uute traditsioonide osast ateistlikus kasvatustöös” (1975), „Poliitilise ateismi” kontseptsioonide kriitikast” (1976), „Tänapäeva luterluse ideoloogia ja tegevuse iseärasused” (vene k.) (1976), „Ühiskonna vaimne kultuur ja religioon” (1976).¹¹¹⁵

Kui need andmed omavahel kokku viia, siis jääb mulje, et konverentsi teemad lähtuvad pigem juba valmisolevatest abimaterjalidest ja tegu on katsega minna lihtsama vastupanu teed. Nt 1977 aastaks planeeritud abimaterjalid „Marksism-leninismi klassikud religioonist” abimaterjalina võidi silmas pidada 1975. aastal ilmunud V. I. Lenini religiooniteemaliste kirjutiste kompilatsiooni pealkirjaga „Religioonist ja kirikust”. 1977. aastaks planeeritud abimaterjal teemal „Sektantlus ja noored” kasutab suure tõenäosusega 1972. aastal ilmunud materjale „Mennonitlusest ja selle esinemisest Eesti NSV-s” jne. Kõrvuti muude ateismi stagnatsiooniilmingutega (nt ateismi sisu hägustumine propagandistide jaoks) võib sellises käitumises näha stagneerumist juba Ateismi TMNi tasandil. Jääb aga alati võimalus, et TMNis peeti ateismipropagandistide taset sedavõrd kehvaks, et oluliseks sai kasvõi aegunud materjali tutvustamine.¹¹¹⁶

Igal juhul on kindel, et üheks peamiseks probleemiks uute abimaterjalide ilmumise juures oli ateismiteemade autorite väga kitsas ring, mille laiendamiseks organiseeris Ateismi TMN kahel korral ateistlike loengumaterjalide konkursse. TMNi roll neis ettevõtmistes oli tänapäevases mõistes sponsorite otsimine ning pärast konkurssi saabunud materjalide hindamine. Esimene selline üritus toimus 1965. aastal. Ateismi- ja filosoofia-alaste loengumaterjalide konkursi edukaks läbiviimiseks planeeriti auhinnafondiks toonases kontekstis vägagi märkimisväärne summa – 500 rubla.

Spondeerimisel jäadi lootma nii Ametiühingute Nõukogule, Komsomoli Keskkomiteele, Kultuuriministeeriumile kui ka teistele asutustele. Kui selgus, et komsomol neilt loodetud 100 rubla eraldada ei saa, pöörduti EKP KK sekretäri Leonid Lentsmanni poole, pärast mida „nõustus osa võtma” Eesti NSV

¹¹¹⁴ ERA R-2048.1.1315, I 34, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

¹¹¹⁵ ERA R-2048.1.1390, I 13, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1977).

¹¹¹⁶ ERA R-2048.1.816, I 127, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee, mistõttu viimaks viidi üritus läbi ühingu „Teadus”, Ametiühingute Nõukogu, Kultuuriministeeriumi ning Kõrgema- ja Keskerihariduse Komitee egiidi all.¹¹¹⁷ Konkursile laekus 17 ateismialast ja 16 filosoofia-alast tööd; kokkuvõtvalt nenditakse, et üldine tase oleks võinud olla kõrgem.¹¹¹⁸ Et filosoofiaalased tekstid planeeriti avaldada kogumikuna, siis võib arvata, et nõrgemateks osutusid pigem ateismialased kirjutised.

Sarnaste summadega opereeriti ka kümme aastat hiljem toimunud sama-laadsel konkursil, mille stiimuliks olid: esimene preemia – 100 rubla, 2 teist preemiat 75 rubla, kolm kolmandat preemiat – 50 rubla.¹¹¹⁹ Konkursile laekus 25 tööd, esimese koha sai Kuulo Vimmsaare, II koha Aron Solovei, III kohad Rein Vänter, Tamara Ivanova ja Ludmilla Kulikova. Ära märgiti Helgi Sillaste ja Aita Koger. Eraldi toodi välja Sillamäelt konkursile saanud G. Ossipovi¹¹²⁰ töö „Raadioloengute tsükkel religiooni ajaloost”.¹¹²¹

Kui materjalid ka olemas olid, siis ei pruukinud nad veel ilmuda – probleemiks võis osutada trükiplaani piiratus või „Teaduse”-sisesed kommunikatsioonihäired. Kui 1979. aasta ühingu toimetuse-kirjastusnõukogu koosolekul nenditakse, et Ateismi TMN ei ole suutnud kindlustada käsikirju,¹¹²² siis samal üritusel viis aastat hiljem, kui Kuulo Vimmsaare uuris, miks ei ole trükkimise plaanis esindatud filosoofilis-maailmavaatelist temaatikat, siis selgus, et selliseid käsikirju ei ole keegi sinna lihtsalt esitanud.¹¹²³

Kui abimaterjalid viimaks trükist ilmusid, siis ei tähendanud see mitte probleemide lõppemist, vaid hoopis uue probleemi algust – arusaamatutel põhjustel oli abimaterjalide lektoriteni toimetamine pidevalt häiritud. Nt ühingu Harju RO informatsioon 1975. aastast kinnitab, et „Abimaterjale on hankida väga raske. Korduvalt on pöördutud abipalvetega TMN poole, kuid siiani pole seda palvet

¹¹¹⁷ ERA R-2048.1.671, I 42, 44, 47, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1965).

¹¹¹⁸ ERA R-2048.1.699, I 32, Ühingu „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1966).

¹¹¹⁹ ERA R-2048.1.1245, I 25–26, Ühingu „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975). Needki olid üsna korralikud summad: EKP Tartu LK I sekretär sai kuus 250 rubla, II sekretär 220 rubla, osakonnajuhatajad 160–180 rubla, instruktorid 150 rubla, statistikud ja raamatupidajad 90–100 rubla (ERAF 148.87.40, EKP Tartu LK, Linnakomitee töötajate palgalehed (1975)).

¹¹²⁰ Mitte segi ajada ateistiks pöördunud endise õigeusu vaimuliku Aleksandr Ossipoviga, keda eksponeeriti ateistliku propagandatöö musternäidisena. Tema pöördumise ametliku versiooniga on võimalik tutvuda teoses „Tee vaimsele vabadusele: endise usuteadlase jutustus” (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961). Škarovski kinnitab, et Ossipov oli pikaajaliselt KGBga seotud ja tema avaldused kirikulist lahkulöömiseks olid tehtud KGB ülesandel (Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, 367).

¹¹²¹ ERA R-2048.1.1315, I 6–7, Ühingu „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1976).

¹¹²² ERA R-2048.1.2072, I 20, Ühingu „Teadus”, Eesti NSV Ühingu „Teadus” juhatuse Toimetuse-kirjastusnõukogu koosolekute protokollid (1977–1985).

¹¹²³ *Ibid.*, I 49.

suudetud rahuldada”.¹¹²⁴ Üheks põhjuseks oli see, et abimaterjalide tiraaž ei olnud väga suur, teisalt aga hakkasid rolli mängima logistilised probleemid – mõnel pool käidi ise ühingu kohalikus kontoris valimas, mõnel pool jaotati neid valikuliselt, kuna kõigile niikuinii ei jätkunud; individuaalselt anti neid kätte siiski üsna vähe. Sellest hoolimata on ühingu toimetus-kirjastusnõukogu koosolekul peetud vajalikuks märkida, et „Praegused lektorid on mugavamad kui varem ja ootavad, et neile materjalid kätte toodaks.”¹¹²⁵

3.3.2.5. Loengute retsenseerimine

Selleks, et saada aimu loengute sisust ning anda lektoreile tagasisidet, peeti oluliseks loengute retsenseerimist, seda nii ühingu alorganisationsioonide tasandil kui ka TMNi liikmete poolt. Ei saa aga öelda, et see oleks olnud väga tihe praktika, mistõttu esineb siin ja seal nurinat ja nõudmist, et loenguid tuleks retsenseerida tihedamalt. Näiteks 7. aprillil 1970 kell 11 Harju rajooni rahvaülikoolis Kuulo Vimmsaare peetud loengut teemal „Ristiusu 10 käsku” (kestus 55 min, kuulajaid 26) retsenseeris bioloogiakandidaat ja ateismi TMN liige T. Orav. Olgu siinkohal ära toodud kogu selle suhteliselt lühikese retsensiooni tekst, mis annab aimu nii loengute retsenseerimise viisist kui ka sellest, millest sellistes loengutes räägiti:

„Loeng esitati huvitavalt, sügava materjalitundmisega, heas keeles ja rahvapäraste näidetega, sealjuures esitatavaid probleeme lihtsustamata. Lektor analüüsis detailselt ja loogiliselt moraaliga seotud momente, millel baseerub religioosne propaganda: „põlvkondade konflikti”, joomist, suurt abielulahutuste arvu ning näitas nende nähtuste objektiivseid põhjusi, mis ei ole seoses usu mõju langusega. Usk ja moraal on muutunud erinevates suundades. Loengus toodi näiteid konkreetsetest jutlustest ning sellest, kuidas neis kasutatakse isegi „Nõukogude Naise” artikleid.

Lektor avas „kümne käsu” põhiolemuse, mis on kokku võetud esimeses käsus, näitas, et ka kõik teised käsud on suunatud ühele eesmärgile – usu tugevdamisele moraali kaudu. Lektor näitas, et käsud on kujunenud välja teatud ajalooliste üldnimilike suhete, üldnimilike tõekspidamiste usulisel eesmärgil kasutamisel, kusjuures neile on lisandunud usulised sanktsioonid.

Kuulajad said loengust palju kasulikku ateismialase propaganda jaoks. Loengu sisu tuleb lugeda väga heaks.

Puudusena tuleb märkida kuulajate passiivsust küsimuste esitamisel, kuid see ei sõltunud lektorist, kellel kontakt kuulajaskonnaga oli täiesti olemas.”¹¹²⁶

¹¹²⁴ ERA R-2048.1.1245, I 15, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹¹²⁵ ERA R-2048.1.2072, I 29jj, Ühing „Teadus”, Eesti NSV Ühingu „Teadus” juhatuse Toimetus-kirjastusnõukogu koosolekute protokollid (1977–1985).

¹¹²⁶ ERA R-2048.1.920, I 63, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

Ehkki mõnedel aastatel võtsid TMNi liikmed endale kohustuseks retsenseerida lähema aja vältel võimalikult 1–2 loengut, ei ole neid retsensioone mingil põhjusel arhiivimaterjalides kuigivõrd säilinud – kuivõrd retsenseerimine oli millegipärast üheks probleemseks töötahuks, siis on võimalik, et see töö jäigi tegemata.

3.3.2.6. Loengutel esitatud küsimused

Loengute lõpus oli publikumil võimalus esitada küsimusi. Nagu seda tehti EKP KK ideoloogiaosakonnas EKP lektorite loengutel esitatud küsimuste kohta, nii leidis ka „Teaduses” aset küsimuste analüüs, kuid jääb mulje, et see ei olnud väga põhjalik, konkreetselt Ateismi TMNi puhul oli sellelaadne tegevus pigem sporaadiline. EKP seevastu suhtus küsimuste analüüsi oluliselt tõsisemalt kui „Teadus”, kuid see sõltus tugevalt kohalikest oludest ja aktiivsusest. Nt Pärnus analüüsiti kõnelejate grupile esitatud küsimusi igakuisel LK PAOs, kord kvartalis aga LK bürool, küsimused arutati hiljem läbi ka kõnelejate ja lektoritega. Mitmete küsimuste kohta avaldati artikleid kohaliku lehe „Pärnu Kommunist” veergudel, kus tõstatatud probleeme analüüsiti.¹¹²⁷ Mõlema organisatsiooni analüüsides olid küsimused ära toodud anonüümsetena.

Ei saa öelda, et küsimuste üldarvu põhjal kajastuks tohutu huvi ateismitemaatika vastu – EKP Pärnu RK 1971. aasta informatsioon annab teada, et enamik loengute lõpus esitatud küsimustest on esitatud sisepoliitiliste sündmuste kohta, eriti hinnapoliitika ja kaubandusküsimused, samuti tööstuse ja põllumajanduse kohta.¹¹²⁸ 1976. aasta EKP propagandaosakonna aruande järgi puudutas I kvartalis esitatud küsimustest ideoloogiaküsimusi 24%, ateismi aga 9% kõigist sisemise olukorra küsimustest, II kvartalis olid vastavad näitajad 25% ja 8%, III kvartalis 33% ja 8% jne. Näiteid EKP loengutel esitatud küsimustest 1976. aastal: Miks alles viimastel aastatel on hakatud laiemalt nõukogude eluviisist rääkima? Kas Tallinnasse ehitatakse abielupalee? Milles peitub kodanliku massikultuuri kahju? Millised religioossed sektid on keelatud, miks? Kas õpetaja või agitaator võib osaleda kiriku teenistusel, et teada saada, millest seal räägitakse? Kas on tõsi, et meie vabariigis on hakanud tegutsema „kristlikud hipid”? Mida nad endast kujutavad?¹¹²⁹

1982. aastal „Teaduse” ateismisektsiooni aruanne kinnitab 170 ateismiteemalise küsimuse esitamist (sel aastal oli ateistlikke loenguid 4166, s.t. ligikaudu igas 25. loengus esitati üks küsimus), millest „probleemseid küsimusi oli

¹¹²⁷ ERAF 1.20.78, 1 45, EKP KK PAO, Справка отдела и информации ГК и РК КП Эстонии города Таллина об агитационно-массовой работе (1976).

¹¹²⁸ ERAF 1.9.205, 1 128, EKP KK PAO, Информации и отчеты ГК, РК КП Эстонии и ЦК ЛКСМ Эстонии о работе лекторских групп (1971).

¹¹²⁹ ERAF 1.2.93, 1 2, 20, 37, 51, 66, 82, EKP KK PAO, Информации отдела о вопросах, заданных лекторам и докладчикам партийных комитетов КП Эстонии за 1976 год. Вопросы, заданные лекторам и докладчикам партийных комитетов КП Эстонии (1976).

üldiselt vähe. Väiksem osa oli seotud kombetalitustega. Osa on konkreetsed küsimused (usklike arv jne)”.¹¹³⁰

1985. aastal analüüsis Ateismi TMN küsimusi põhjalikumalt. Küsimused olid laekunud peamiselt Kohtla-Järve ja Narva „Teaduse” linnaorganisatsioonidelt ning TMNi hinnangul olid ülekaalus nn „uudishimuküsimused”: Kui palju saavad vaimulikud palka? Missugused usundid on Jaapanis? Eesti NSV-s? Mida kujutab endast see või teine usuvool? Neile küsimustele vastamisel soovitatakse lektoritel pöörata tähelepanu järgmistele asjaoludele: „a) mitte kalduda üksikute usundite kirjeldamisele, vaid peamine tähelepanu pöörata nende usuvoolude kriitikale, mida kuulajaskond tunneb halvasti; b) Loengutes on vaja hajutada mitmel pool levinud ühekülgselt arvamust, et Eesti NSV-s kasvavat huvi religiooni vastu, eriti noorte hulgas;¹¹³¹ c) mitte lihtsalt levitada teavet usuorganisatsioonide kohta, vaid nii loengutes kui ka küsimustele vastamisel selgitada eelkõige põhimõttelisi seisukohti, mida pahatihti ei teata (küsimused „Kas riik toetab kirikuid?” või „Kas vaimulike seas on partei liikmeid?”).” Eestikeelseid küsimusi oli vähe ja need käisid peamiselt tavandite kohta. Tähelepanu väärivaks peeti küsimust „Kas kirik teeb ka midagi kasulikku?”, millele vastamisel soovitati „usuorganisatsioonide religioosete ja mittereligioosete funktsioonide ning neile antavate hinnangute diferentseeritud käsitamist nii minevikus kui tänapäeval”,¹¹³² mis teiste sõnadega tähendab seda, et kogu kiriku tegevusse ei tohiks ühtemoodi (negatiivselt) suhtuda.

Põhjalikumalt kaardistati küsimusi ka 1986. aastal, religiooniteemadel uuriti sel aastal: kas peetakse usklike arvestust? miks ei vähene Kuremäe kloostris viibijate arv? kuidas tähistada ilma alkoholita huvitavalt perekondlikke tähtpäevi? millega seletada religiooni tõusvat mõju? Mõnede uute kombetalituste juurdumatuses annab tunnistust Tartu teenindustootmisvalitsuse teenistujate küsimus – kuidas suhtuda kunstlikult sünnitatud tavadesse?¹¹³³

¹¹³⁰ ERA R-2048.1.1772, l 47, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹¹³¹ Mis vastas tegelikult tõele. Juba 1968. aastal on Ants Hansen Ateismi TMNi koosolekul juhtinud tähelepanu asjaolule, et tuleb olla valmis religioosusepuhanguks noorte seas (ERA R-2048.1.816, l 127, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968)). Ka 1974. aasta Haapsalu rajooniorganisatsiooni raport kinnitab, et huvi kiriku vastu on rajooni noorte seas suurenenud (ERA R-2048.1.1181, l 34, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974)). Samal perioodil raporteerivad noorte suurenevast tungist kirikutesse (peamiselt küll jõuluõhtuti) erinevate RKKde liikmed. Küsimus Eesti noorte religioosest aktiveerumisest või suurenenud liitumisest kirikutega 1970. aastatel on siiski ebaselge ning pakub ainet eraldiseisvaks uurimuseks.

¹¹³² Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv, lehed nummerdamata (1985).

¹¹³³ ERA R-2048.1.2158, Ühing „Teadus”, Analüüsid lektorite ühiskondlik-poliitilistel teemadel esitatud küsimuste kohta (1986).

4. ATEISMIPROPAGANDISTIDE KOOLITAMINE

Stalini lause „Kaadrid otsustavad kõik” osutus täiesti pädevaks ka ateismi-valdkonnas. Arhiivimaterjalidest ja toonastest leheartiklitest tuleb võrdlemisi selgelt esile asjaolu, et ateistlikku (ja tegelikult ka suurt osa ülejäänud) propagandat vaevasid kaks teineteist vastastikku mõjutavat probleemi – esmalt, kaadri vähesus ning teisalt, tehtud töö nõrk kvaliteet, mis vähemalt osaliselt oli põhjustatud esimesest asjaolust. Ainult ateismiga tegelemisele said pühenduda mõned üksikud, enamike jaoks oli tegu „ühiskondliku kohustusega”, mis võis käia kaasas mingi ametikoha või positsiooniga. See tähendas, et needki vähesed inimesed, kes ateismipropagandaga tegelesid, olid pidevalt erinevate kohustustega seotud. Sel põhjusel kannatas nii töö kvaliteet kui ka jäid mitmed asjad ajapuudusel lihtsalt tegemata. Näiteks kaebab Kaljo Oja 1967. aastal arutelus massimeedia tihedama kasutamise üle ateistlikus propagandas, et „vabariigis on 5–6 inimest, kes oleksid võimelised esinema raadios ja TVs, kuid need on kõik niivõrd ülekoormatud, et ei jõua füüsiliselt”.¹¹³⁴ Neil põhjusil oli järelkasvu tootmine ja harimine ateismipropaganda jaoks äärmiselt olulise tähtsusega. Ateismipropagandistide koolitamisest olid kaasatud peamiselt kaks haridus-võrgustikku: kultuuriülikoolid ja parteiharidussüsteem.

4.1. Kultuuriülikoolide süsteemi areng

Kui üks osa „Teaduse” propagandast viidi inimesteni eraldiseisvate loengute näol töökohtadel, siis rahvaülikoolide (RÜ) süsteem andis võimaluse käsitleda teemasid mõnevõrra süvendatumalt. Ehkki rahvaülikoolide loengutes oli kuulajate seas ka lihtsalt huvilisi, oli see võrgustik mõeldud eelkõige kindlate sihtgruppide täienduskoolituseks; püsis ka teatud lootus saada neist (ateismi)propagandistide järelkasvu.

1959. aasta 21. aprillil saatis ENSV kultuuriministri asetäitja Vladimir Riis rajoonide ja linnade TKde kultuuriosakondadele kirja, milles soovitas luua kultuuriülikooli (KÜ). Kirjale oli kaasa lisatud kultuuriülikooli näitlik õppekava, teemad piirdusid kirjanduse, kunsti, muusika, teatri ja kujutava kunstiga. Esimeseks sõjajärgseks nõukogude rahvahariduslikuks täienduskooliks sai 1959. aasta oktoobris avatud Tallinna Kultuuriülikool (tegutses aadressil Mündi 3, Tallinna Raekoja vastas), samal aastal avati veel 16 kultuuriülikooli.¹¹³⁵

¹¹³⁴ ERA R-2048.1.742, 1 48, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹¹³⁵ Paul Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 27–28.

Kultuuriülikoolide võrgustiku laiemale arengule pani aluse 1960. aastal vastuvõetud NLKP KK otsus „Kultuuriülikoolide tööst”,¹¹³⁶ mille alusel võttis vastava otsuse vastu ka EKP KK büroo. Sellest lähtuvalt andis kultuuriminister 18. augustil 1960 välja käskkirja moodustada Kultuuriülikoolide Vabariiklik Nõukogu (KVN) eesotsas Eesti NSV kultuuriministri asetäitja Paul Uusmaniga,¹¹³⁷ mis oli „Eesti NSV kultuuriministeeriumi ja ENSV Ametiühingute Nõukogu kollektiivne nõuandev organ kultuuriülikoolide töö koordineerimise ja juhtimise küsimustes”.¹¹³⁸ Kultuuriministri asetäitja jäigi hiljem traditsiooniliselt selle nõukogu juhiks, pärast Uusmani oli sellel kohal Ants Päiel, alates 1979. aastast aga Ilmar Moss.¹¹³⁹

Et kogu rahvaülikoolide süsteem toimis suuresti ühingu „Teadus” tegevussfääris, siis võib öelda, et need kaks institutsiooni olid küll vormiliselt eraldi-seisvad, kuid toimisid teineteist toetavalt.¹¹⁴⁰ Sel põhjusel langes suur osa RÜde tegevuse sisulisest juhtimisest ühingu „Teadus” RÜde TMNi õlule,¹¹⁴¹ koha peal aitasid sellele kaasa RÜde erinevate osakondade juurde moodustatud õppe-metoodilised nõukogud.¹¹⁴² RÜ põhimääruse järgi oli rahvaülikoolidel õigus saada ruume ka kultuurhariduslikelt asutustelt, kultuuri- ja rahvamajadelt, koolidelt, klubidelt, mis kuulusid enamasti AÜ alluvasse, seetõttu oli RÜde süsteem poolenisti ka AÜ jurisdiktsiooni all.

RÜde loomine ja töölesaamine läks alguses üle kivide ja kändude – või, nagu armastati seda väljendada toonases kantseliidis – „töös esines veel palju formaalsust”. Mõned RÜd olid tegelikkuses lihtsalt ümber nimetatud kohalikud lektoriumid (loengutesari ilma kindla kuulajaskonnata); teisel oli õppekava äärmiselt hektiline, kuna programmid koostati koha peal ja neid muudeti vastavalt kuulajate ettepanekutele; kolmandas kohas erinesid tööplaan ja tegelikkus kardinaalselt, kuna tööplaani aluseks oli võetud Stalingradi KÜ programm, mida ei õnnestunud aga kohalikesse oludesse adapteerida. Propagandistlikud väited RÜde suurest populaarsusest ei vastanud paljudel juhtudel tõeale, nt Abja

¹¹³⁶ *Ideoloogilise töö küsimusi*, 214jj.

¹¹³⁷ ERA R-2048.1.2094, 1 20, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaülikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaülikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

¹¹³⁸ ERA R-2048.1.440, 1 9, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹¹³⁹ Ilmar Moss, „Kultuuri ja ateismi rahvaülikoolide vabariikliku nõukogu tegevusest ja lähematest tööülesannetest”, *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 12. Ilmar Mossiga ligikaudu samaaegselt oli kultuuriministriks Johannes Lott, mistõttu sel perioodil oli käibel maksiim „Eesti kultuur on kuidagi mossis ja lottis”.

¹¹⁴⁰ W. John Morgan ja Grigori Kljutcharev, „Adult Education and the Transition in Russia”, *Civil society, citizenship and learning, Volume 2*, toim. Agnieszka Bron ja Michael Schemmann (LIT Verlag Münster, 2001), 228 jj.

¹¹⁴¹ ERA R-2048.1.423, 1 36–38, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

¹¹⁴² ERA R-1797.2.781, 1 42, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1963).

kandis oli 1959. aastal registreerunud 250, kuid kohal käis 125–150 inimest.¹¹⁴³ Seetõttu hinnatakse KÜde 25 aasta pikkuse tegevuse tagasivaates, et „kultuuriülikoolide olemuse põhitõed – süstemaatilisi teadmisi andev õppeprogramm, püsiv kuulajate koosseis ja aktiivsed õppevormid paralleelselt loengutega ei juurdunud neil aastail kuigi kiiresti”.¹¹⁴⁴ Ette tuli ka raskusi lektorite saamisega, sel puhul (neid juhtumeid oli 1961. aastaks kokku 23) saadeti lektorid Tallinnast ja Tartust.¹¹⁴⁵

Mainitud puuduste likvideerimiseks kutsuti EKP KK, ENSV Kultuurministeeriumi ja ENSV Ametiühingute Nõukogu poolt kokku kultuuriülikoolide vabariiklik nõupidamine, mis päädis kultuuriministri käskkirjaga 4. maist 1961 „suurendada, aktiveerida”, kohustades muu hulgas Eesti Riiklikku Kirjastust süstemaatiliselt välja andma kirjandust kultuuriülikoolidele, (millega seoses hakkas ilmuma populaarteaduslik sari „Kultuuriülikool” ja tegi seda peaaegu nõukogude perioodi lõpuni) ning ajakirja „Kultuur ja Elu” ja ajalehte „Sirp ja Vasar” valgustama kultuuriülikoolide ja -koolide töökogemusi, avaldama materjale parematest loengutest ja õppustest jne.¹¹⁴⁶ Fr. R. Kreutzwaldi nim. Riiklik Raamatukogu alustas RÜ-alase kirjanduse soovitusnimekirjade avaldamist.¹¹⁴⁷ Sellest hoolimata kaevatakse 1964. aasta aruandes EKP KKle, et potentsiaalsed kuulajad ei tea RÜde olemasolust.¹¹⁴⁸

Kõrvuti mitmel pool märgatava EKP komiteede suure huviga KRÜde vastu¹¹⁴⁹ annab ka eelmainitud käskkiri aimu partei soovist uus algatus enda huvides ära kasutada ja rakendada see kommunistliku propaganda teenistusse: „NLKP KK on ära märkinud rea puudusi kultuuriülikoolide töös, millest peamine on marksistliku-leninliku ideelise kasvatuse kahjuks. Programmides on liiga suur tähtsus mineviku teemade käsitlemisel, nõrk on seos nõukogude kaasajaga.” 1961. aasta informatsioonide järgi KÜde tegevuse kohta oli selleks perioodiks peamine rõhk on pandud kirjanduse, kujutava kunsti ja muusika alaste teadmiste tutvustamisele, kuid „vähe on lülitatud temaatikasse teaduslik-ateistlikke loenguid”¹¹⁵⁰ – seega oli parteipoolne ideoloogiline nõudlus olemas, kuid ei toiminud kuigi tõhusalt. Olukorra parandamiseks moodustatakse „Teaduse” RÜde TMNi alluvusse 1961. aastal mitmeid erialaseid komisjone, mis pidid tegelema RÜdes toimivate loengute metoodilise nõustamise, loengute ja loengutsüklike väljatöötamise ning saadud kogemuste üldistamisega, teiste

¹¹⁴³ ERAF 1.221.35, 1 12, EKP KK PAO, Materjalid rahvaülikoolide töö kohta (1959).

¹¹⁴⁴ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 28.

¹¹⁴⁵ ERA R-2048.1.440, 1 5, 7, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹¹⁴⁶ *Ibid.*

¹¹⁴⁷ ERA R-2048.1.2094, 1 20, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaülikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaiks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaülikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

¹¹⁴⁸ ERAF 1.255.10, 1 8, EKP KK PAO, Õiend vabariigi rahvaülikoolide töö kohta (1964).

¹¹⁴⁹ ERAF 1.221.35, 1 12, EKP KK PAO, Materjalid rahvaülikoolide töö kohta (1959).

¹¹⁵⁰ ERA R-2048.1.440, 1 154, 156, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

komisjonide seas oli ka Teaduslik-ateistlik komisjon, millel oli kolm liiget: esimees Voldemar Maasik, liikmed Erkki Rannik ja Heljo Paan (hiljem Vimmisaare),¹¹⁵¹ spetsiaalselt noortele pühendatud loengute küsimustega tegeles noortekomisjon.¹¹⁵²

Arhiivimaterjalide põhjal on selgelt nähtav EKP soov KÜde süsteem ideologiseerida: „Kultuuriülikoolide peamine ülesanne on laiade rahvahulkade kommunistliku teadmise tõstmine, nende ideelis-esteetiline kasvatamine, eesrindliku kogemuse, teaduse ning tehnika propaganda. Kultuuriülikoolid peavad kõigiti aitama partei ideelist mõju viia iga inimeseni, arendama kuulajate püüdu endaharimisele” kinnitavad RÜde organiseerimise materjalid.¹¹⁵³ RÜde põhimäärus lisab sellele nüansse toonase ideoloogia peasuuna vaimus: eesmärgiks on „uue inimese kujundamine, tööarmastuse, kollektiivsuse, nõukogude patriotismi ja proletaarse internatsionalismi kasvatamine”, milliseid teadmisi tuleb kuulajateni viia populaarteaduslikus vormis.¹¹⁵⁴ Omal moel oli ideoloogiatöö seatud ka üheks RÜ olemasolu tingimuseks: „Rahvaülikoolid peavad vastama järgmistele nõuetele: alatise kuulajaskonna olemasolu, õppetöö kindlate programmide alusel, kuulajate iseseisva töö organiseerimine, õppetöö ühendamine kuulajate kommunistliku kasvatusena.”¹¹⁵⁵ Ka 1962. aasta RÜde TMNi nõupidamisel rõhutati täiesti selgelt mõtet, et „rahvaülikool pole eriala kvalifikatsiooni tõstmise asutus, vaid kommunistliku kasvatusena vorm inimese mitmekülgse arendamiseks”.¹¹⁵⁶ Neil põhjusil algasid enamike KÜde õppeplaanid „ühiskondlik-poliitilise tsükliga” (nn „punased” ained), millele järgnesid üldised ained ning seejärel KÜ spetsiifikast lähtuvalt erialased teemad. Ideoloogiline osa jäi enamike KÜde õppeplaanis 10–15% piiridesse.¹¹⁵⁷ Vastuvõetud otsustele järgnenud suunamuutus viis selleni, et juba mõne aasta pärast ollaksegi EKP KK PAOs rahul – „rahvaülikoolid on üheks tõhusaimaks ideoloogilise töö vormiks”.¹¹⁵⁸

Tegelikkuses oli asi muidugi mõnevõrra teistsugune kui arhiiviallikate põhjal võiks arvata. Nt Tallinna Kultuuriülikooli toonase direktor Luule Miku (ametis 1959–1967) sõnusti oli tema juhutatud KÜ kontakt kõrgemal seisvate üksustega (ENSV Kultuuriministeerium ja ühing „Teadus”) suhteliselt

¹¹⁵¹ *Ibid.*, l 18.

¹¹⁵² ERA R-2048.1.423, l 45, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

¹¹⁵³ ERA R-2048.1.440, l 4, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹¹⁵⁴ ERA R-2048.1.423, l 35, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

¹¹⁵⁵ ERA R-2048.1.653, l 62, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1964/65).

¹¹⁵⁶ ERA R-2048.1.440, l 27, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹¹⁵⁷ Vt nt ERA R-1797.2.663, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1961).

¹¹⁵⁸ ERA R-2048.1.673, l 22, Ühing „Teadus”, Vabariikliku rahvaülikoolide nõukogu koosolekute protokollid (1965/66).

formaalne¹¹⁵⁹ ning ka järetulija tema ametis, Maimo Ilves (1967–1999) kinnitas, et hiljemgi ei olnud partei surve ülemääraselt tuntav ning piirdus peamiselt EKP linnakomitee-poolse õppekavade kinnitamisega õppeaasta alguses ning aruandlusega õppeaasta lõpus, samuti ei toimunud mingit ranget kontrolli esitatud andmete tõlevastavuse üle.¹¹⁶⁰ Et ka ühingu „Teadus” lektoreid telliti loenguid andma suhteliselt vähe ning ühing ei surunud oma lektoreid peale, siis oli enamik õppejõude kooliga seotud Kultuuriülikooli töötajate isiklike kontaktide kaudu. Seetõttu oli esile tõstetud pigem erialane ja pedagoogiline professionaalsus ning Tallinna Kultuuriülikooli loengute ideologiseeritus oli suhteliselt väike. Vajalik plusspunkt ideoloogi töö näitamiseks saavutati kord kuus toimuva ülekoollise poliitloenguga. Hea lektoritevalik viis diplomi „Parim rahvülikool” saamiseni üleliidulisel rahvamajanduse näitusel 1970. aastal.¹¹⁶¹ Vähesele ideoloogi tööle juhiti teinekord tähelepanu nii Kultuuriministeeriumi kui EKP Tallinna Linnakomitee poolt, kuid olulist muutust see õpetamisse ei toonud.¹¹⁶² Nagu kirjeldab RÜde olukorda hilisem poliitvang Mati Kiirend, võis ideologiseerimisetaotlus jääda täiesti parteipoolseks soovmõtlemiseks: „1960. aastate alguses avati Tallinnas Kultuuriülikool, mis tõi kokku kultuurihuvidega inimesi. Selle põhiprogrammides puudusid poliitilised sundused ja seepärast pakkusid nad koos töö käigus tekkinud seltskondlike kooskäimismvormidega teatud alternatiivi ametlikule (nõukogude) kultuuripoliitikale.”¹¹⁶³ Tüüpilise KÜ seos ideoloogiaga võiski olla peamiselt selles, et ta ametlikult kuulus poliit-haridusvõrku. Samas ei kehtinud selline kirjeldus kõigi KÜde kohta – kindlasti oli ka politiseeritumaid ja ideoloogiliselt truualamlikumaid KÜsid, eriti mis puudutab neid, mis olid otseselt loodud ideoloogiaküsimustega tegelemiseks. Oma rolli mängis ka kohaliku parteiorganisatsiooni aktiivsus, nt Pärnus juhtis KÜ ateismifakulteedi tööd EKP LO juurde moodustatud komisjon.¹¹⁶⁴

Töö edasiseks edendamiseks korraldati 1964/65 üleliiduline rahvülikoolide ülevaatus,¹¹⁶⁵ millest loodeti abi rahvülikoolide üldiselt abistamisel, töövormide ja meetodite täiustamisel ning uute teaduskondade avamisel.¹¹⁶⁶ Ülevaatus tähendas peamiselt põhjalikke aruandeid tehtud tööst ja lektoritele

¹¹⁵⁹ Luule Mikk, Suuline teade, 7. juulil 2010.

¹¹⁶⁰ Maimo Ilves, intervjuu 11. augustil 2010.

¹¹⁶¹ Uusman, „Mõningaid jooni rahvülikoolide kujunemisest”, 34–35.

¹¹⁶² Luule Mikk, Suuline teade, 7. juulil 2010.

¹¹⁶³ Mati Kiirend, „Erik ja „Must Kass”: pilk põrandaalusesse ajastusse: Mees, keda ei murtud” Tartu, 2001, 199–211, leitav ka aadressil: http://www.mustkass.kongress.ee/tegevus/erik_kass.htm (27. aprill 2011)

¹¹⁶⁴ ERA R-1797.2.934, I 333, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1965).

¹¹⁶⁵ Ülevaatus juhendiga võib tutvuda ERA R-1797.2.859, I 143jj, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1964).

¹¹⁶⁶ ERA R-2048.1.673, I 22, Ühing „Teadus”, Vabariikliku rahvülikoolide nõukogu koosolekute protokollid (1965/66).

korraldatavaid ülevabariigilisi konverentse, mille teemadering sõltus sellest, millele konkreetne ülevaatus oli pühendatud, näiteks:

- 1966/1967 toimunud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäevale pühendatud RÜde ülevaatus;
- 1968–1970 toimunud V. I. Lenini 100. sünniaastapäevale pühendatud linnade ja rajoonide rahvaülikoolide ülevaatus;
- 1972/73 toimunud NSV Liidu moodustamise 50. aastapäevale pühendatud RÜde ülevaatus;
- 1973/74 erialade kaupa läbi viidud RÜde ülevaatus;
- 1982/83 toimunud NSV Liidu 60. aastapäevale pühendatud RÜde ülevaatus¹¹⁶⁷;
- 1985/86 toimunud KRÜde üleliiduline ülevaatus (ilma konkreetse teemata).

Pühenduste temaatika mõjutas tugevalt ka selle perioodi loengute rõhuasetusi.

Esimesest ülevaatuses tehti omad järeldused, RÜde temaatikat puudutati ka 1964. aasta juunis toimunud üleliidulise ühingu „Знание” IV kongressil.¹¹⁶⁸ Sellest lähtuvalt võetakse Eestis 10. septembril 1964 vastu ühingu „Teadus” presiidiumi, ENSV Ametiühingute Nõukogu, ELKNÜ KK, ENSV Kultuuriministeeriumi, ENSV Haridusministeeriumi, ENSV MN Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse komitee ning ENSV MN Riikliku Kinematograafia Komitee ühine otsus „Rahvaülikoolide edasiarendamisest”, milles kohustatakse süsteemi laiendama ning tööd parandama, andes selleks ka mõningaid näpunäiteid. Organiseerimistöö tõhusamaks läbiviimiseks korraldatakse RÜde õppejõudude ja šeflusorganisatsioonide esindajate seminar-nõupidamine.¹¹⁶⁹ Töö parandamine kulmineerus 1965. aastal kardinaalsete muudatustega – luuakse Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu (RÜN), mille esimeheks saab ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja Aleksander Ansberg (ühtlasi kultuuriminister aastail 1953–63) ning algab rahvaülikoolide eristamine ainevaldkondade järgi. Ministeeriumide ja keskasutuste juurde luuakse vabariiklikud erialanõukogud (tervishoiu, pedagoogika, loodusteaduste ja tehnikaalade jne, kuhu 1983. aastaks kuulus ligikaudu 400 inimest¹¹⁷⁰), mida traditsiooniliselt juhtisid vastava ministeeriumi ministri asetäitjad.¹¹⁷¹ See tõi endaga kaasa olulisi organisatoorseid muutusi – kui eelnevalt baseerus kogu RÜde tegevus (vähemalt ametlikult)

¹¹⁶⁷ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 34.

¹¹⁶⁸ „International Association ‘Znanie’, History” (<http://interznanie.ru/en/pages/id/history-en.html>) (27. aprill 2011).

¹¹⁶⁹ ERA R-1797.2.859, 1 131jj, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1964). Algselt oli see otsus planeeritud vastu võtta 16. juulil 1964, kuid lükkus mingitel põhjustel septembrisse, seejuures on otsuse sisu sõnasõnaliselt sama (*Ibid.*, 1 39jj).

¹¹⁷⁰ ERA R-2048.1.2094, 1 23, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaülikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaülikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

¹¹⁷¹ *Ibid.*, 1 20.

vabatahtlikkusel kodanikualgatuse korras, siis nüüd sai see vabatahtlikkus ametkondlikud baasid ja -toetuse, mille alusel lahendati nii organisatsioonilisi, personali- kui ka finantsküsimusi. Teemaatilised RÜd läksid paari järgneva aasta jooksul vastavate erialanõukogude alluvusse (s.o. nende ministriumide alluvusse, mille töötajaskonna harimiseks nad olid loodud,¹¹⁷² noorte suvepäevade eelüritus „Noorte ABC”, mis oli samuti vormistatud RÜna, läks aga ELKNÜ alluvusse). Varemloodud KVNi alluvusse jäid vaid kultuuri- ja ateismialased RÜd,¹¹⁷³ mistõttu edaspidi nimetatakse seda Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide (Vabariiklikuks) Nõukoguks (KARÜN) ning eristus tehakse tavaliste RÜde ja kultuuriülikoolide (KÜ) vahel, mida teinekord ka kultuurirahvaülikoolideks (KRÜ) nimetati.¹¹⁷⁴

KARÜNi struktuur sai varasemaga võrreldes kosmeetilisi parandusi: endiste KVNi erialakomisjonide asemele moodustati 1965. aastal ainesektsioonid, mille eesmärgid olid samad – juhtida ja abistada oma eriala KÜde ja teaduskondade arengut. KARÜNi sektsioone oli algselt kokku kuus: kirjanduse, kujutava kunsti, muusika, teatrikunsti, tarbekunsti ja kodukultuuri ning ateismi sektsioonid, millele 1980. aastal lisandus sotsiaalpsühholoogia sektsioon.¹¹⁷⁵ Sarnaselt ühingu „Teadus” sektsioonide tööga ei toimunud tegevus kogu aeg, vaid üksikute kokkusaamiste korras, samas kui nende vahepeal tegutsesid sektsiooni liikmed vastavalt ettenähtud tööplaanile. 1967. aasta tegevuse aruanne viitab sellele, et ateismisektsiooni tegevuse ainsaks tulemiks oli ateismifakultetide juhatajatele korraldatud õppe-ekskursioon Moskvasse Teadusliku Ateismi Instituuti,¹¹⁷⁶ seevastu juba järgmise aasta tööplaan näeb seoses vahepeal vastu võetud ideoloogiaotsustega ette oluliselt tihedamat tegevust (aidata kaasa ateismi RÜ loomisele Põlva rajoonis, koostada kirjanduse soovitusnimestik, kontrollida ja abistada ateismi RÜde tööd, korraldada õppeekskursioon Lätti ja Leetu jne).¹¹⁷⁷

¹¹⁷² EAA T-1113.2.399, l 1, Lõuna-Eesti Statistikabüroo, Tartu linna rahvaülikoolide arvestus (1973).

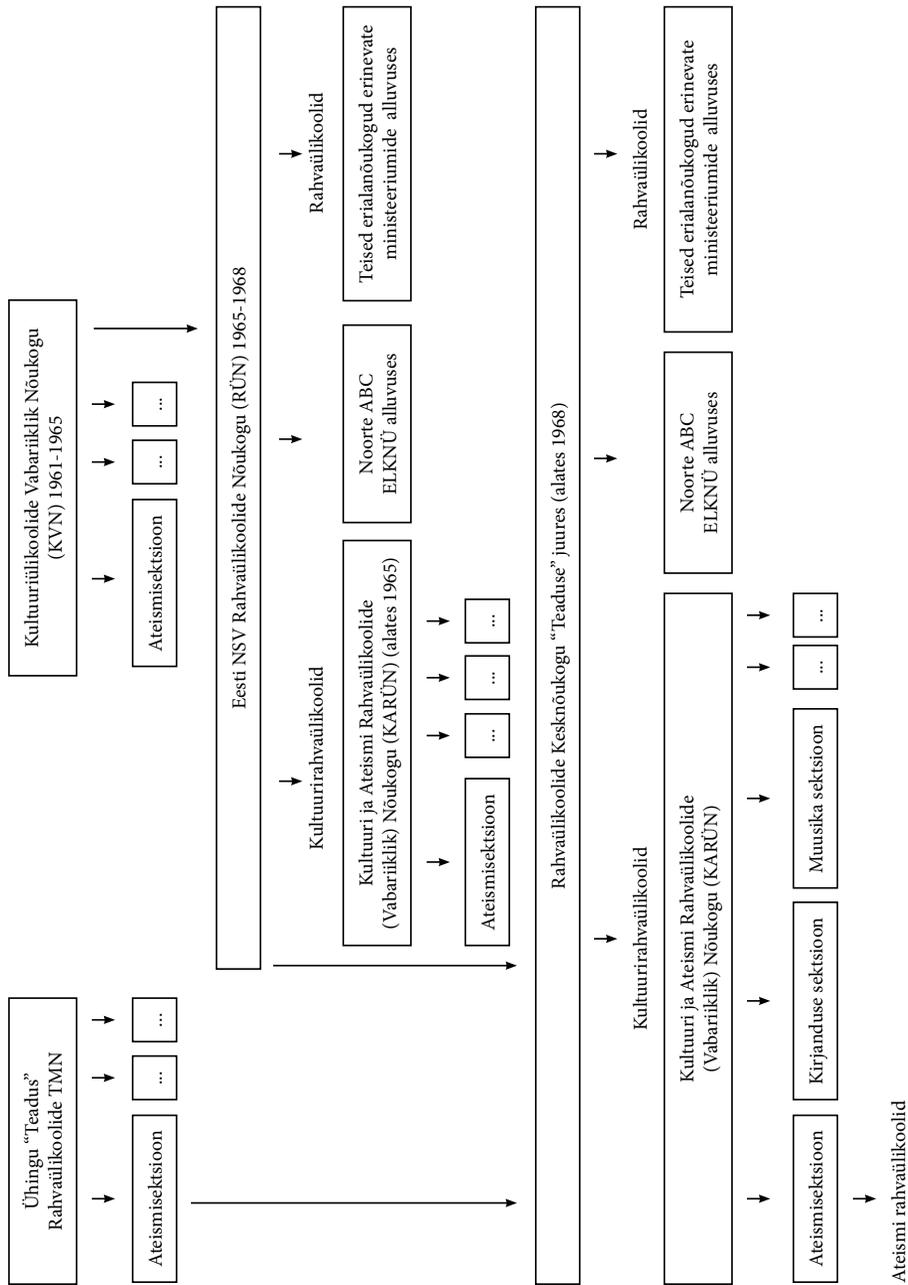
¹¹⁷³ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 30–31.

¹¹⁷⁴ Tegelikult kasutati ametialases kõnepruugis ka edaspidi nii RÜ kui KÜ kui ka KRÜ nimetusi segiläbi, mistõttu ka siinses töös on neid kasutatud võrdlemisi sünonüümselt.

¹¹⁷⁵ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 31.

¹¹⁷⁶ ERA R-1797.2.1086, l 36jj, 40, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1967).

¹¹⁷⁷ *Ibid.*, l 103.

Skeem 1. Rahvaülikoolide juhtimise institutsionaalne areng ja seos ateismi rahvaülikoolidega.

Restruktureerimisest hoolimata jäi suur osa RÜde sisulisest juhtimisest ühingu „Teadus” RÜ TMNi hooleks. Ka siin leidis põhitegevus aset koosolekutena, kus kuulati ära ettekandeid, võeti vastu tööd suunavaid otsuseid jne. Aeg-ajalt saadeti „kohtadele” RÜ TMNi kontrollid, kes uurisid, kas ja kuidas rahvaulikoolide süsteem toimib, samuti võidi kohalike RÜde esindajaid kutsuda RÜ TMNi ette ka aru andma. Ühingu rolli RÜde süsteemi juures näitab ka asjaolu, et uus RÜde näidispõhikiri kinnitati 1967. aasta 23. juunil üleliidulise ühingu „Знание” juhataste presiidiumil.¹¹⁷⁸ Samas on aga ENSV ühing saanud 26. oktoobril 1966 korraldatud loominguuliste liitude, ühingu „Teadus” ja KÜde juhatajate kohtumisel kritiseerida, kuna „on suhtunud väga formaalselt RÜde soovidesse lektorite kaadri ettevalmistamises”, mille tõttu „KÜd ei tunne ühingu kui meetoodilise keskuse abi.”¹¹⁷⁹

Rahvaulikoolide võrk saab järjekordse taganttõuke pärast NLKP KK otsust „Rahvaulikoolide töö parandamisest” 1968. aasta 8. oktoobrist, milles RÜsid mainitakse esmajoonel kui ideoloogilise töö asutusi, kuid juba tunnustatakse neid ka kui „teaduslik-tehniliste teadmiste propageerimise ja töötajate vaba aja efektiivse kasutamise ning haridus- ja kultuuritaseme tõstmise tähtsat vormi”. Sellele järgneb EKP KK samalaadne otsus – parteialgorganisatsioonidele tehakse ülesanneteks parandada rahvaulikoolide juhtimist ning tugevdada ühiskondlikke nõukogusid ning konkretiseeritakse RÜde töö parandamise ülesandeid. Nimetatud otsuste alusel organiseeritakse ühingu „Teadus” juures töötanud õppemetoodiline nõukogu ametkondadevaheliseks Rahvaulikoolide Kesknõukoguks.¹¹⁸⁰

1970. aastad mingeid radikaalseid muutusi KRÜde süsteemis kaasa ei toonud, aeg-ajalt võeti erinevates kõrgemates instantsides vastu rutiinseid otsuseid, mis püüdsid KRÜde küsimusi fookusesse tuua, nt partei XXIV kongressil 1971. aastal või ENSV Kultuuriministeeriumi kolleegiumi otsus nr 13 15. veebruarist 1974, mis kohustas KRÜsid oma tööd parandama ning kasutama kõiki võimalusi KRÜde süsteemi suurendamiseks ning lektorite kvaliteedi parandamiseks.¹¹⁸¹ 1976. aastal vormistas KARÜN otsuse, milles viidatakse NSVL Kultuuriministeeriumi, üleliidulise ühingu „Знание” ja RÜ kesknõukogu presiidiumi otsusele nr 56 28. juulist 1976 „Kultuuriülikoolide võrgu edasisest arengust ja nende tegevuse täiustamisest NLKP XXV kongressi otsuste valguses”, mille tähelepanuväärsemaks osaks on märkused KRÜde materiaalse baasi tugevdamise kohta: kasutada kõik võimalused kultuuriülikoolide võrgu

¹¹⁷⁸ *Kogemusi ja soovitusi kultuuriülikoolidele* (Kultuuri ja Ateismi Rahvaulikooli Vabariiklik Nõukogu, 1975), 6.

¹¹⁷⁹ ERA R-1797.2.1086, 1 7, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1967).

¹¹⁸⁰ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaulikoolide kujunemisest”, 32.

¹¹⁸¹ EAA T-893.1.426, 1 86–87, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide passid, õppeprogrammid ja aruanded (1973–1974).

edasiseks laiendamiseks ning enam kasutada moraalset ja materiaalseid vahendeid õppejõudude ja aktivistide ergutamiseks.¹¹⁸²

Tehtud töö ja parteipoolne stimuleerimine viisid KÜde süsteemi ja kuulajate arvu järjepideva kasvuni 1970. aastatel. Kui esimesel tegutsemisaastal 1959/60 oli KÜde kuulajaid 6000, siis 1970/71 õppeaastal oli neid juba 12 345 ja 1982/83 õppeaastal 21 594. Kogu KÜde süsteemist oli 1983. aastaks läbi käinud hinnanguliselt üle 300 000 inimese.¹¹⁸³ Samas võib kuulajate arvu suurenemise põhjuseks pidada RÜde üha vähenevat ideoloogilist suunitlust, mistõttu neist said üha enam ja enam mitte kommunistlikku kasvatust, vaid eelkõige just erialast täiendõpet pakkuvad asutused, millena nad justkui pidanuks juba algusest peale toimima. Mingil määral ideoloogilise õpetuse osa siiski säilis ning sinna alla kuulus ka ateismivaldkond koos uute tavandite teemaliste RÜdega, millest viimastes ideoloogiline osa aga nii otseselt välja ei pruukinud paista.

KÜde kuulajaskonna statistilise suurenemise üheks põhjuseks võis olla ka KÜ vormi suhteline hägusus, mis andis võimaluse selle nime all esitada erinevaid tegevusi ning teisalt, seeläbi ametlikest ideoloogilistest nõudmistest mööda hiilida. See ei jäänud saladuseks ka juhtivatele organitele: „Teinekord on leidunud kohtadel ka neid, kes on läinud kergema vastupanu teed ja ristunud mõne lektooriumi või abonementkontsertide sarja kultuuriülikooliks vaid selleks, et oma aruannetes kultuuriülikooli olemasolu kui kultuuritöö plusspunkti fikseerida.”¹¹⁸⁴ Üheks selliseks näiteks on 1970. aastatel tohutult populaarseks saanud kinofakulteedid, nt Tartu Raudteeklubis oli loengutel iga kord 400–600 kuulajat.¹¹⁸⁵

Nii tunnistabki KÜde juubelikogumik, et küsimus, „kust algab kultuuriülikool ja lõpeb lektoorium, huvialaklubi vms /.../ on aastate jooksul tekitanud vaidlusi ja tinginud arusaamatusigi.” Segaduse vältimiseks töötas KARÜN viimaks välja KRÜ näidispõhimääruse,¹¹⁸⁶ mis kinnitati Kultuuriministeeriumi kolleegiumi poolt 8. aprillil 1980. aastal ning mis näitab, et peamine rõhuasetus RÜdes toimuvale ideoloogilisele õppele on selleks hetkeks jäänud möödanikku, kuid ei ole veel täiesti kadunud. Uues põhimääruses öeldakse, et „Kultuuriülikool on omalaadne õppevorm, kus õppetöö toimub vabal ajal ja antakse

¹¹⁸² EAA T-893.1.468, I 114, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide tööplaanid, passid ja aruanded (1976).

¹¹⁸³ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 35, 38. See statistika kehtib ainult KRÜde kohta – kogu RÜde süsteemis oli nt 1985. aastal 380 RÜd 8300 õppegrupiga, mille kuulajate arv oli 356 000 ehk iga viies ENSV elanik (ERA R-2048.1.2094, I 18, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaülikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaülikoolide 25-aastasest tegevusest (1986)).

¹¹⁸⁴ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 39.

¹¹⁸⁵ EAA T-893.1.408, I 113, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide passid, õppeprogrammid ja aruanded (1972–1973).

¹¹⁸⁶ Põhimäärus on leitav nt EAA T-893.1.683, I 6jj, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuri- ja ateismi rahvaülikooli perspektiivplaan 1986.–1989. a. Varasemad ja hilisemad siin mainitud põhimäärused olid üldisemalt RÜde jaoks.

teadmisi enesetäiendamiseks, erialase kvalifikatsiooni tõstmiseks või ühiskondlikuks elukutseks.¹¹⁸⁷

1980. aastate alguse KRÜsid iseloomustavad vajadus tabada kuulajate huvi ning leida aktuaalseid ning huvitavaid teemasid.¹¹⁸⁸ See viis üldisest arenguseisakust hoolimata mitmete huvitavate eksperimentideni, nt RÜna vormistatud Noorte ABC on andnud inspiratsiooni paljutöotava nimega tarbekunsti rahvaülikoolide „CDE kõigile” loomiseks.¹¹⁸⁹ Rahvaülikoolid „EFG vanuritele”, mis neile loogiliselt järgneda võinuks, on arhiiviallikates siiski mainimata. Teatavale hāgususele KRÜde eesmärkides viitab Tartu Tervishoiutöötajate majas tegutsenud üpriski abstraktse nimega RÜ „Kõigest kõigile”.¹¹⁹⁰ 1981/82 aastal alustasid mitmetes rajoonides tööd südamliku nimega „Rahvaste sõpruse ülikoolid”,¹¹⁹¹ millega arvatavasti oli kirja saadud plusspunkt ideoloogiatöös olulise „nõukogude patriotismi ja internatsionalismi” tarvis. Süsteemi kaasajastamine ei viinud mitte ainult selliste poolnaljakate tulemusteni, vaid nt ateismi valdkonnas jõuti viimaks ka päevakohaste tulemusteni – Tallinna Haridus- ja Teadusala Töötajate majas komplekteeriti fakulteet õpetajatele moraali ja eetika teemadel ning vastavad fakulteedid loodeti avada ka Tartus ja Kohtla-Järvel¹¹⁹² – vajadusest selliste järele oli rāāgitud juba 1970. aastate alguses.

Eesmäärke püüdis omal moel konkretiseerida partei. Teravdunud ideoloogilises situatsioonis võttis EKP KK 1981. aastal vastu RÜsid puudutava otsuse „Vabariigi rahvaülikoolide töö edasisest täiustamisest NLKP XXVI kongressi valgusel”, mis rõhutas ideoloogilise õppe osa RÜde tegevuses, sama kinnitas 1983. aastal rõhutas nõupidamisel KARÜNi esimees Moss: KRÜde tööd tuleb organiseerida „võimalikult mõtestatult, läbi ideoloogiatöö prisma” – „On vajalik, et iga lektor tahab, oskab ja suudab ainet käsitleda läbi poliitika prisma”.¹¹⁹³ Kõik see andis põhjust 1986. aasta aruandluses kinnitada: „Möödunud viis-aastakul tugevnes RÜde töö parteiline juhtimine.” Üldiselt hinnati ENSV RÜde süsteem sedavõrd õnnestunuks, et otsustati seda kogemust, eriti juhtimis-

¹¹⁸⁷ Moss, „Kultuuri ja ateismi rahvaülikoolide vabariikliku nõukogu tegevusest ja lähematest tööülesannetest”, 13.

¹¹⁸⁸ „Tallinna Rahvaülikooli ajaloo”, http://www.kultuur.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=174 (27. aprill 2011).

¹¹⁸⁹ ERA R-2048.1.2061, 1 1, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1984/85).

¹¹⁹⁰ EAA T-893.1.542, 1 77, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide 1979. a tööplaanid, passid ja informatsioonid tegevuse kohta (1979).

¹¹⁹¹ KMA 2.2439, 1 3, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1981–82).

¹¹⁹² ERA R-2048.1.2174, 1 18, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1986).

¹¹⁹³ KMA 2.2540, 1 35, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

struktuuri osas, levitada üleliidulises ulatuses.¹¹⁹⁴ Kontrolli tugevnemisele viitab ka põhjalikum aruandlus kohtadelt – alates 1982. aastast hakati esitama eraldi andmeid nii linnade kui rajoonide kohta. Kindlasti oli siin aga üsna palju tege- mist partei soovmõtlemisega, sest tegelikkuses ei suurenenud mitte ideoloogia- töö valdkond, vaid üha rohkem loodi teaduskondi just töötajate erialaseks enesetäiendamiseks.¹¹⁹⁵

Reaalsusega püüdis sammu pidada 1986. aastal Moskvast saadetud järje- kordne RÜ põhimääruse projekt, mis kinnitatakse Eesti NSV RÜN pleenumil 18. novembril 1986. Selles oli ideoloogilise õppe osa jäänud tahaplaanile ning rõhutakse pigem täiendõppele, ideoloogilist osa siiski täiesti veel mitte kõrvale jättes: „RÜd on õppeasutused, mis tegelevad nõukogude inimese teadmiste pideva laiendamise ja süvendamisega. Kõrvuti hariduse ja kasvatuse muude vormidega täiendavad poliitilise ja majandusliku hariduse ja kaadri kvalifikat- siooni tõstmise süsteemi”, kusjuures spetsiaalselt rõhutatakse, et RÜd „aitavad kaasa ühiskondlike kutsealade kaadri ettevalmistamisele”.¹¹⁹⁶

Kõik see aga enam eriti ei aidanud – koos ülejäänud ideoloogiliste töövald- kondade näitajatega hakkasid järjest langema ka RÜde statistilised näitajad. Juba rahvaülikoolide 25. juubeliks 1984. aastal oli RÜ süsteem jõudnud surnud punktini – kuulajate arv oli juba mitmetel aastatel jäänud stabiilseks ega olnud näha ka märkimisväärset sisulist arengut. NSVL Kultuuriministeerium reageeris seisakule 1984. aasta 20. aprilli otsusega „Abinõudest kultuuriülikoolide töö edasiseks täiustamiseks”,¹¹⁹⁷ kuid 1985./86. õppeaasta kujunes sellest hoolimata murranguliseks – kogu RÜ süsteemi kuulajate arv vähenes ligikaudu 17 000 kuulaja võrra, 356 000 kuulajalt ca 339 000 kuulajani.¹¹⁹⁸ Selle süsteemi siseselt oli KRÜde kuulajate arv tipphetkest 1983./84. õppeaastal (21 925 kuulajat¹¹⁹⁹) aastaks 1988 langenud ligikaudu 5000 võrra – 16 220ni), millise tendentsi tule- musena „lakkasid eksisteerimast terve Haapsalu rajooni KRÜd”.¹²⁰⁰

1988. aasta RÜN koosolekul käsitleti RÜ süsteemi üpris optimistlikus võtmes ning kuulajate arvu jätkuvat langust serveeriti eelkõige RÜde õppe- süsteemi ümberkorraldamisest tulenevaks ning toimunud nihet „loeti

¹¹⁹⁴ ERA R-2048.1.2094, 1 23, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaülikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaülikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

¹¹⁹⁵ KMA 2.2540, 1 41, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja infor- matsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

¹¹⁹⁶ ERA R-2048.1.2091, 1 16, Ühing „Teadus”, Eesti NSV RÜ Nõukogu pleenumi protokoll (18. november 1986).

¹¹⁹⁷ ERA R-2048.1.2061, 1 1, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1984/85).

¹¹⁹⁸ ERA R-2048.1.2167, 1 33, Ühing „Teadus”, Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu 1987. a. tööplaan, põhisuunad aastaks 1987–1991 ja koosolekute protokollid (1987).

¹¹⁹⁹ ERA R-2048.1.1975, 1 1, Ühing „Teadus”, Aruanded ja informatsioonid kultuuri- ja ateismi-rahvaülikoolide töö kohta (1983/1984).

¹²⁰⁰ ERA R-2048.1.2198, 1 13, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1987/88).

positiivseks”, kuivõrd tegu oli „eksperimendi-aastaga”. Seejuures avaldati arvamust, et vähenemine võiks veelgi toimuda, eriti pedagoogilistes rahvaülikoolides, mille auditooriumeid hinnati liiga suurteks.¹²⁰¹ Seevastu KARÜN aseesimehe Viia Roosipõllu aruanne KRÜde tööst 1987./88. õppeaastal on sootuks teistsuguses toonis. KRÜde ja nende kuulajate arvu vähenemist põhjendatakse järgnevalt: KRÜde (teaduskondade) organiseerimine jäeti täielikult kohalike klubitöötajate otsustada ning mitmel poolt tehti seda teiste institutsioonide kasuks (huviklubid jne), milliste töö korraldamine on märksa lihtsam; osa RÜdest ammandas õppeprogrammi ning uute teaduskondade avamist ei peetud kohapeal vajalikuks või puudusid selleks vajalikud tingimused; mõned KRÜd olid loodud formaalselt ning nende töö kvaliteet ei rahuldanud kuulajaid; mõned TKde kultuuriosakondade juhatajad on jätnud need probleemid väljapoole oma töö vaatevälja. Igal juhul on aruandest selgesti aru saada, et RÜde süsteem on vankuma löönud: „Viimasel ajal on avaldatud kultuurirahvaülikoolide töö ja tegevuse kohta erinevaid arvamusi. Leitakse, et see vorm on ennast juba ammandanud ning pole enam populaarne.” Aruandes on märgata soovi näidata seda mitte süsteemi kui sellise ammandumisenähtena, vaid kohalike RÜde juhtide tegematajätmist viljana: „Samal ajal ei suuda mõned KRÜ kõiki soovijaid vastu võtta (Tallinna Kultuuriülikool). Tartu linnas avati käesoleval õppeaastal isemajandav kultuurirahvaülikool (3 teaduskonnaga), mille tööst võtab osa üle 300 kuulaja. /.../ Ilmselt on probleemi naelaks õppetöö kvaliteet. Kultuurirahvaülikooli populaarsus või ebapopulaarsus sõltub eelkõige kultuuritöö tegijate oskustest ja tahtmistest ning muudest KRÜ edukaks tööks vajalikest tingimustest.”¹²⁰²

RÜ süsteemi kokkuvarisemise vältimiseks uutmise tingimustes muutis KARÜN oma tööstiili inimlikumaks, näiteks jäeti ära mitmesuguste aruannete ja informatsioonide nõudmised – KRÜd ei pruukinud enam oma õppeprogramme kõrgemale poole kinnitamiseks esitada, mis tähendas, et kohapealne otsustusvõimalus suurenes ning võimalik ideoloogiline surve vähenes, „välja arvatud juhtudel, kui nende kohta vajatakse erialasektsioonide konsultatsioone” (*sic!* varasemate aastate kantseliidis populaarne sõna „nõudma” on siin asendatud verbiga „vajama”). Teisalt, et süsteemi püsti hoida, püüti tugevdada KARÜNi sidemeid kohtadel asuvate KRÜdega. Lõpetuseks kinnitatakse: „Need on alles esimesed sammud. Kuid on ilmne, et uutmise nõuab palju kardinaalsemaid ja põhjapanevamaid ümberkorraldusi.”¹²⁰³

Süsteemi kaasajastamisele ning inimlikumaks muutmisele viitab ka KARÜNi esimehe Mossi allkirja kandev KRÜde esimeestele saadetud teade, kus kinnitatakse, et ära on tehtud suur töö inimeste kultuurile lähemale toomisel ja „seeläbi inimese hinge kultuuri arendamisel”, kuid sellest hoolimata palutakse

¹²⁰¹ ERA R-2048.1.2167, 1 33, Ühing „Teadus”, Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu 1987. a. tööplaan, põhisuunad aastaks 1987–1991 ja koosolekute protokollid (1987).

¹²⁰² ERA R-2048.1.2198, 1 13j, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1987/88).

¹²⁰³ *Ibid.*

(sic!) kaasa mõelda ja esitada oma arvamused ja ettepanekud, et KRÜd „muutuksid tõelisteks rahvakoolideks, kus kuulajad kustutavad oma kultuuri-janu ja saavad neile vajalikku vaimuvalgust”.¹²⁰⁴

Nagu paljudes teistes valdkondades, jäid ka RÜ süsteemi muudatused ajale jalgu. Paindlikumad RÜd elasid siiski 1990. aastate alguse keerulise perioodi üle, suutsid toime tulla orientatsioonimuutusega ning mitmed neist tegutsevad rohkem või vähem edukalt siiani.

4.2. Kultuuriülikooli ülesehitus

1961. aasta rahva-kultuuriülikoolide põhimäärus nägi ette ühe rahva-kultuuri-ülikooli moodustamise (koos vastavate fakultetidega) linnadesse ja rajoonidesse v.a. Tartu ja Tallinn, kus see arv ei pruukinud piirduda ainult ühega. Rahva- ja kultuuriülikoolid ning nende nõukogud tuli moodustada EKP kohalike komiteede otsusel ja heakskiitmisel, samade organite poolt kehtestati ka kontroll ja arvestus RÜde töö üle, mille juhtimiseks moodustati 7–15 liikmelised nõukogud, kuhu kuulusid esimees, asetäitjad, sekretär ja liikmed ning fakultetide nõukogude esimehed.¹²⁰⁵

KÜde/RÜde struktuur ja alluvuslik suhe ei järginud alati ühte skeemi – tihti-peale improviseeriti koha peal oma paremate võimaluste kohaselt ning mitmetel puhkudel lasid need paremad võimalused end aastaid oodata, enne kui rahva-ülikoolid üldse avati. Enamasti püüti rahvaülikoolid luua nn „baasasutuste” juurde (koolid, rahvamajad vms), mis olid ka ise huvitatud selles, et nende töötajad saaksid täiendkoolitust. Sel moel loodeti rõhuda eelkõige „ühiskondlikule aktiivsusele” ja samas näidata tungi ideoloogilise kasvatuses järele elanikkonna enda seast tulenevana. Teisalt jällegi, pärast 1960. keskpaiku toimunud ümberkorraldusi see süsteem mõnevõrra muutus ning teinekord olid baasasutusteks riiklikud institutsioonid (nt tavandinõukogu,¹²⁰⁶ TK kultuuriosakond¹²⁰⁷ jms) või ka EKP kohalik komitee.¹²⁰⁸ Alates 1970. aastate keskpaigast loodi mõnel pool RÜd iseseisvaina (nt 1975/76 aastal Haapsalus),¹²⁰⁹ mille põhjuseks oli Kultuuriministeeriumi kolleegiumi otsus nr 13, 15. veebruarist 1974, mis andis erinevaid soovitusi ning korraldusi KRÜde töö parandamiseks, muude asjade seas märkides, et „tuleks vaadata, kas tugevamaid osakondi ei oleks võimalik

¹²⁰⁴ *Ibid.*, l 19.

¹²⁰⁵ ERA R-2048.1.423, l 36–38, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

¹²⁰⁶ ERA R-2048.1.1322, l 132, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1975/76).

¹²⁰⁷ ERA R-2048.1.1680, l 15, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1981).

¹²⁰⁸ ERA R-2048.1.1245, l 12, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹²⁰⁹ ERA R-2048.1.1322, l 69, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1975/76).

muuta iseseisvateks kultuuriülikoolideks oma nõukoguga eesotsas. See annaks kohtadel asuvatele kultuuriülikoolidele rohkem iseseisvust ja aitaks kaasa tõmmata kohalikku aktiivi õpetajate, spetsialistide jne näol.”¹²¹⁰

4.3. Kultuuriülikoolide majandamine

Kogu kultuuriülikoolide süsteem oligi algselt planeeritud üles ehitada ainult korraldajate ja osavõtjate endi entusiasmil, mis on mõistetav toonase ideoloogia taustal – päevateemaks oli uue nõukogude inimese loomine, kelle üheks ise-loomuomaduseks oli lakkamatu arenemine partei osutatud suunas. Mis võiks soovi areneda illustreerida veel paremini kui rahva endi osalusel loodud täienduskoolid, millest vabatahtlikena võtavad osa nii õpetajad kui ka kuulajad! Nii ütlebki kultuuriministri käskkiri 4. maist 1961, mis oli rahvaülikoolide võrgu loomise üheks alustekstiks: „Kultuuriülikoolide töö rajada laialdasele aktiivile ühiskondlikul alusel, teadlaste ja kunstitegelaste kaasatõmbamisele, tihedale kontaktile Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu, ametiühinguorganisatsioonidega, loovate liitudega ja teiste ühiskondlike organisatsioonidega.”¹²¹¹ KÜ põhimäärus lisab, et „Õppetöö toimub peamiselt tasuta. Õppetöö paremaks korraldamiseks võib abistada materiaalselt organiseerides abonementide müüki RÜ kuulajatele, kusjuures soovitatav on abonemendid välja osta ettevõtete fondidest. Abonemendi hind ei tohi ületada 5 rbl aastas”,¹²¹² mis tähendas seda, et raha koolituseks ei tulnud mitte kuulajate, vaid ettevõtete taskest, kus KÜde kuulajad töötasid. Samas aga kurdetakse 1969./70. õ-a alguses, et ei AÜ organisatsioonid ega ka ettevõtete administratsioonid ei ole RÜdele kuigivõrd materiaalselt abi osutanud.¹²¹³

Loominguliste liitudega olid kultuuriülikoolidel loodud nn „šeflussidemed”, mis tähendas, et kultuuriülikoolide vastava nõudmise peale suunati mõni liidu liige ühiskondlikus korras kaaskodanikke omal erialal harima.¹²¹⁴ Nt 1977–81 aastail esinesid kultuuriülikoolides 117 Teatriühingu liiget (neist paljud mitu korda), 1976–1980 aastail kohtusid KRÜ kuulajad 380 korral Kirjanike Liidu

¹²¹⁰ EAA T-893.1.426, l 86j, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide passid, õppeprogrammid ja aruanded (1973–1974).

¹²¹¹ ERA R-2048.1.440, l 4, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹²¹² ERA R-2048.1.423, l 40, Ühing „Teadus”, Üleliidulise ja Vabariikliku Ühingu „Teadus”, rahvaülikoolide ja komisjonide põhimäärused (1960–64).

¹²¹³ ERA R-1797.2.1163, l 114, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968). Selle õppesüsteemi vabatahtlikkust ilmestab fakt, et eriti just RÜde süsteemi alguses olid abonementide müügiga seotud komsomoli või EKP liikmed (ERA R-1797.2.663, l 17, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1961)).

¹²¹⁴ Loomeliitude positsiooni ja funktsiooni kohta vt Tiiu Kreegipuu, *Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel: magistritöö* (Tartu, 2005), 40jj.

liikmetega.¹²¹⁵ Paremaks kontaktiks oli KARÜNil olemas „šeffide nimekiri”,¹²¹⁶ kus iga piirkonna juurde oli teemaaliselt kinnitatud mingi asutus, kes pidi hoolitsema vastava ala lektorite eest.

Arhiivimaterjalide põhjal võib arvata, et algusaastatel soovitatud tasuliste abonementide praktikast mitmel pool peagi loobuti, seda nähtavasti kuulajaskonna suurendamise eesmärgil. Nt 1962./63. aasta Tartu ateismi RÜ materjalid kinnitavad, et algselt oli mõnedes Tartu RÜ osakondades minimaalne õppemaks, kuid see kaotati sellest õppeaastast. Raport sedastab, et „kõik osakonnad töötavad suure entusiasmiga”.¹²¹⁷ Samas näiteks Tallinna KÜs oli samal õppeaastal õppemaks 5 rubla aastas, kuna „tasuta ei saa, sest majandusliku baasi puudumine seda ei võimalda. Ruumide puudumisel kasutatakse mitmeid saale linna ulatuses.”¹²¹⁸ Hilisema direktri Maimo Ilvese sõnutsi oli esialgu õppemaks sisse seatud isegi salaja.¹²¹⁹ KÜs osalemise hinnad varieerusid tublisti – nt lastevanemate RÜ, mis leidis aset Kesklektoriumis (Harju tn 45), maksis 1962. aastal 10 rbl.¹²²⁰

Kultuuriülikoolide kohta käivas kirjanduses on sageli kasutatud fraasi „ühiskondlikel alustel töö”, kuid see töövorm hakkas peagi tunda andma tegemiste kvaliteedis, kui esmane entusiasm oli lahtunud. Probleemi lahendamiseks võttis ENSV MN 1968. aasta 3. septembril vastu korraldus nr 906-k, mis kohustas ministeeriumeid, ametkondi, TKsid jne „abistama igakülgset rahvaulikoole nende töös”, mis ellu rakendatuna tähendas seda, et sovhoosid, kolhoosid ja teised isemajandavad ettevõtted pidid astuma ühingu „Teadus” kollektiivseteks liikmeteks ja tasuma liikmemakse vastavalt oma töötajate arvule¹²²¹: kuni 500 töötajat – 150 rbl, 501–1000 töötajat – 200 rbl jne kuni 500 rublani, mis tuli üle kanda iga aasta 1. juuliks. Vastava meeldetuletuse tulevastele kollektiivliikmetele saatis RÜN esimees Ansberg välja sama aasta oktoobris. Sel moel ühingu „Teadus” arvele laekunud liikmemaksud nimetati „tsentraliseeritud fondiks”, millest rahvaulikoole rahastati.¹²²²

Pärast seda rahaline aruandlus mõneks ajaks kaob, mistõttu võib arvata, et tsentraliseeritud fond läks tööle. Küll aga ei lahendanud see nende piirkondliku juhtimisega seotud küsimusi, millised kohustused olid pandud kohalike TKde kultuuriosakondade töötajatele. Nt 1972. aastal kaebab Tartu TK kultuuriosakond, et „väga raske on KRÜ juhtimine ühiskondlikul alustel just

¹²¹⁵ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaulikoolide kujunemisest”, 37.

¹²¹⁶ ERA R-1797.2.1163, l 129, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968).

¹²¹⁷ ERA R-2048.1.562, l 7, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63).

¹²¹⁸ *Ibid.*, l 14.

¹²¹⁹ Maimo Ilves, intervjuu 11. augustil 2010.

¹²²⁰ ERA R-2048.1.440, l 183, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹²²¹ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaulikoolide kujunemisest”, 33.

¹²²² ERA R-2048.1.2094, l 19jj, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaulikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaiks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaulikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

fakulteetide suure arvu tõttu. Hädasti oleks vaja 1 koosseisulist töötajat. Olukorda aitaks parandada ka asjaolu, kui kõigi Tartu RÜde peale oleks 1 koosseisuline töötaja.”¹²²³

Ilmselt lähtuvalt eelmainitud Kultuuriministeeriumi kolleegiumi otsusest 1974. aastal, mis soovitas KRÜdele suuremat iseseisvust, on 1980. aastatel teateid isemajandavate RÜde kohta, nt TPedI Noorte ABC¹²²⁴ Tallinnas 1984. aastal või KRÜ Tartus 1988. aastal ning ka KRÜde 1983./84. õ-a aastaaruanne soovitab „arendada KRÜde tegevuses lepingulisi suhteid, abonementide levitamise praktikat ning kultuuriülikoolide isemajandamise põhimõtteid”.¹²²⁵

Seevastu 1986. aasta RÜ põhimäärus sedastab taas, et „RÜ-d luuakse riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide ning töökollektiivide poolt. Asutavad organisatsioonid kindlustavad õppe- ja materiaalbaasiga. RÜ õppe-materiaalse baasi tagavad asutav organisatsioon ja teised huvitatud organisatsioonid. Moodustatakse fondid, mis on eraldatud kaadri kvalifikatsiooni tõstmiseks, sotsiaalkultuuriliseks tööks ja kultuurmassiliseks tööks.”¹²²⁶

Mis puudutab lektorite töö tasustamist, siis hoolimata alguses väljakuulutatud „ühiskondlikel alustel” töötamise ideest said esinejad tasu juba algusest peale – küll minimaalset, kuid siiski.¹²²⁷ Pidevalt esineb siiski teateid, et lektorid ei soostu tasuta esinema, seda eriti kaugetes piirkondades.¹²²⁸ Mitteametliku tasuna premeeriti RÜ aktiviste tuusikutega idabloki riikidesse, paljud KÜde aktivistid said palka hoopis teistest asutustest, nt loodi nende jaoks metoodiku kohad linna TKde juurde.¹²²⁹ Alles 1986. aasta põhimäärus muutis tasustamise ametlikuks.¹²³⁰

4.4. Ateismi rahvaülikoolid

4.4.1. Ateismi rahvaülikoolide sihtgrupid

Ateismi RÜdega tegelesid algselt ühingu „Teadus” juures samaaegselt kaks üksust – Ateismi TMN ja 1961. aastal KVN-i juurde moodustatud kolmeliikmeline ateismisektsioon. Seejuures oli nende omavaheline tegevus alguses täiesti

¹²²³ EAA T-893.1.408, I 113, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide passid, õppeprogrammid ja aruanded (1972–1973).

¹²²⁴ ERA R-2048.1.2061, I 57, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1984/85).

¹²²⁵ KMA 2.2620, I 22, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, töö aruanne, tööplaan ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1983–85).

¹²²⁶ ERA R-2048.1.2091, I 17, 18, 26, 27, Ühing „Teadus”, Eesti NSV RÜ Nõukogu pleenumi protokoll (18. november 1986).

¹²²⁷ Luule Mikk, Suuline teade, 7. juulil 2010.

¹²²⁸ ERAF 1.255.10, I 12, EKP KK PAO, Õiend vabariigi rahvaülikoolide töö kohta (1964).

¹²²⁹ Maimo Ilves, intervjuu 11. augustil 2010.

¹²³⁰ ERA R-2048.1.2091, I 17, 18, 26, 27, Ühing „Teadus”, Eesti NSV RÜ Nõukogu pleenumi protokoll (18. november 1986).

koordineerimatu – veel poolteist aastat hiljem, 1963. aasta 19. jaanuari Ateismi TMNi koosolekul tuleb teade KVNi ateismisektsiooni olemasolust asjaosalistele täieliku üllatusena.¹²³¹ Sama aasta lõpus koostatud aruandes annab üleliidulisest ühingust tegevust kontrollima saadetud seltsimees Koltsov „Teaduse” ateismisektsiooni tegevusele aga hävitava hinnangu: „Faktiliselt ei ole ateismisektsioon mitte midagi teinud rahvaülikoolide töö parandamiseks.”¹²³² Hilisematel aastatel on KARÜNi ateismisektsiooni ja Ateismi TMNi tegevuses märgata suuremat koordineeritust, millele aitas kindlasti kaasa KARÜNi ateismisektsiooni esimehe Heljo Paani (ENSV Kultuuriministeeriumi Kultuurhariduslike Asutuste Valitsuse inspektor) kuulumine samaaegselt ka Ateismi TMNi liikmete hulka ning abielu Ateismi TMNi esimehe Kuulo Vimmsaarega, kes samuti KARÜNi sektsiooni tegevuses kaasa läi. Seoses 1965. aastal toimunud reorganiseerimisega muutub ühingu „Teadus” juures tegutsenud RÜde TMNi ateismikomisjon KARÜNi alluvuses tegutsevaks ateismisektsiooniks, kuid ateismiRÜdega seonduvad küsimused leiavad sellegipoolest kajastamist „Teaduse” Ateismi TMNis.

RÜ süsteemi ideaaliks oli „diferentseeritud lähenemine”, mis tähendas, et erineva tasemega kuulajaskonda tuli käsitleda erinevalt. Seetõttu peeti soovitavaks, et kuulajate tase oleks enam-vähem ühesugune, mis loogiliselt viis püüdeni luua mingi kindla kontingendiga ateismi RÜsid. Väga sageli see siiski ei õnnestunud. Sel moel loodud RÜsid ei pruugitud aga moodustada ainult haridusliku või ametkondliku kuuluvuse järgi. Nt Pärnus 1972. aasta sügisel toimus RÜ ateismiosakonna komplekteerimine vastavalt partei linnakomitee otsusele eeskätt neist asutustest, kus seni aktiviste ei olnud ja ateistlik töö puudus.¹²³³

Et kultuuriülikoolide pidevaks probleemiks olid madala tasemega lektorid,¹²³⁴ siis vaadati koolitamisel ennekõike haritlaste poole, kellest saaks hiljem ise lektorid: „Oleks vaja kõrge kvalifikatsiooniga ning kindlate veendumustega lektoreid”.¹²³⁵ Tööd just konkreetselt intelligentsiga oli Ateismi TMNs

¹²³¹ ERA R-2048.1.589, 1 5–7, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1963). Seda, et info jõuab Ateismi TMNini mitte ametlikke kanaleid pidi, vaid isiklike kontaktide kaudu, on märgata ka muudel juhtudel,

¹²³² ERA R-2048.1.589, 1 55j, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹²³³ ERA R-2048.1.1044, 1 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹²³⁴ Irena Korba märgib oma artiklis „Atheism in the eighties: A new look” (*Religion in Communist Lands* 15, no. 3 (1987), 325–326), et pärast XXVI parteikongressile leidis 1982. aasta septembris aset üleliiduline ateismipropagandistide seminar, mille kokkuvõttes publitseeriti ajakirjas *Наука и религия*, kus üllatava avameelsusega anti teada, et need, kellele ateismiteematika oli usaldatud, olid tihtipeale ebakompetentsed, agressiivsed ja tihti ka ebapiisavate teadmistega religiooni kohta.

¹²³⁵ ERA R-2048.1.1950, 1 24, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

rõhutatud mitmetel kordadel.¹²³⁶ Neil põhjusil oli koolitamise rõhuasetus eelkõige õpetajatel, kultuuritöötajatel ja meditsiinitöötajatel,¹²³⁷ RÜdes said koolitust ka ettevõtetes töötavad propagandistid. Üldine häda oli, et enamik kuulajaist olid naisterahvad¹²³⁸ ning mitmel puhul on aga raporteeritud, et töölisnoored (või ka kogu töölikond) jäävad ateismi RÜdest üldse kõrvale.¹²³⁹ Seevastu kõige arvukama osa RÜde ateismialase täienduskoolituse läbinuist moodustasid juba 1960. aastatest kultuuritöötajad,¹²⁴⁰ mis oli ka täiesti loomulik, kuna üha suurenev osa ateismiRÜdest tegeles uute tavanditega. See trend jätkus ka 1980. aastatel.¹²⁴¹

Õpetajaid käsitles nõukogude riik oluliste ideoloogiatöötajatena ning seetõttu peeti väga tähtsaks nende abistamist ja täiendusõpet. Ateismivaldkonnas loodeti klassijuhatajate tegevuse peale nii õpilaste kui lapsevanematega (koolikohustuse mittetäitmine religioossetel ajenditel, koolist puudumised religioossetel pühadel), õppeainetest andsid ateistlikuks kasvatuses võimaluse eelkõige ajalugu ja kirjandus, veidi väiksem rõhuasetus oli loodusteadusteadustel – füüsika-, keemia- ja bioloogiaõpetajatest loodeti, et nad näitavad katsete abil religiooni imede paikapidamatust. Nii olidki mitmel pool erinevatel aegadel loodud just õpetajatele mõeldud RÜd, nt 1978. aastal Tallinnas.¹²⁴²

Arstide olulisus ateismialases töös lähtus nende võimalusest saavutada usklikega isiklik kontakt.¹²⁴³ Eeldati, et kui arstid ateismitemaatika vastu huvi tunneksid, siis selline süsteem toimiks – see oli aga üpris tühi lootus.¹²⁴⁴ Mõnes kohas olid arstid siiski ateistlikus töös kaasa löönud ja seda rõhutati eriti positiivse näitena.¹²⁴⁵ Üldiselt ei olnud aga millegagi kiidelda – 1962. aasta EKP KK ateismiteemalisele otsusele lisatud EKP KK PAO esimehe Ranne üsna kriitilises informatsioonis vabariigi ateistliku propaganda seisukorra kohta

¹²³⁶ ERA R-2048.1.671, 1 51, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1965).

¹²³⁷ ERA R-2048.1.1449, 1 39, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹²³⁸ ERA R-2048.1.931, 1 8, Ühing „Teadus”, Kultuuri ja ateismi rahvaulikoolide materjalid (1969/70).

¹²³⁹ ERA R-2048.1.1064, 1 6, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1971/72).

¹²⁴⁰ ERA R-2048.1.742, 1 66, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967). „Kultuuritöötaja” nimetuse alla võisid kuuluda igasuguste erinevate ametite esindajad (klubide-kultuurimajade töötajad, ametiühingute kultuuritöö aktivistid, raamatukogutöötajad, nõukogulike traditsioonide komisjonide liikmed külanõukogudest jne), kelle ühiseks nimetajaks oli see, et riik käsitles neid ideoloogiatöötajatena.

¹²⁴¹ ERA R-2048.1.1950, 1 24, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹²⁴² ERA R-2048.1.1181, 1 60, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹²⁴³ Lembit Raid, intervjuu 16. jaanuaril 2003.

¹²⁴⁴ Kuulo Vimmsaare, intervjuu 16. mail 2008.

¹²⁴⁵ ERA R-2048.1.646, 1 30, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

mainitakse teiste ministeeriumide kõrval ära tervishoiuministeeriumi loidust religiooniküsimustega tegelemisel ning kaadri valikul ja kohalemääramisel – selle näitena tuuakse nimeliselt hulk sektante, kes siimaani meditsiinivõrgus töötavad¹²⁴⁶ ning seeläbi potentsiaalselt ateistlikule propagandale vastu töötada saavad. Oht oli tõsine – nt 1959. aastal teatas EKP Pärnu LK, et haiglas suur osa põetajaist ja õdedest on baptistid ja oli juhtum, kus suremas haige kommunist nende tõttu oli nõus loobuma parteipiletist.¹²⁴⁷ Igal juhul sedastab ka 1962. aasta EKP KK ateismiotsus, et „elanikkonna hulgas teostatavast teaduslik-ateistlikust propagandast on tarvis hõlmata laiemalt osa võtma arste”, kusjuures ateistlikku propagandat tuleb tihedalt seostada sanitaarse selgitustööga.¹²⁴⁸

Nii RÜde ateismikursustel osalemine kui ka propagandistidele korraldatavatest seminaridest osavõtt oli „tungivalt vabatahtlik” – 1975. aastast pärineva seminarikutse sõnastus ei jäta selles suhtes mingit kahtlust: „Seminarist palume osa võtta ühiskondlik-poliitiliste metoodikasektsioonide liikmeid, ateismi metoodikasektsioonide esimehi ja liikmeid, ateismi RÜ õppejõude ning lektoreid-ateiste. Teie rajoonist (linnast) palume komandeerida seminarile ... inimest.”¹²⁴⁹ Enamasti toimus suunamine kas „Teaduse” algorganisatsioonide või ka EKP komiteede kaudu, nt ülalmärgitud aruanne Pärnu asutuste kohta, kus seni ateismialane töö puudus, resümeerib: „Nende asutuste parteiorganisatsioonidele tehti kohustuseks suunata mõni vastavate eeldustega inimene rahvaülikooli.”¹²⁵⁰ Mis puudutab pedagooge, siis loodeti suunamisel ka kohalike harridusosakondade¹²⁵¹ ja Õpetajate Täiendusinstituudi¹²⁵² peale.

Sunduslik kohalviibimine tekitas muidugi probleeme. Viljandi kandis 1960. aastate lõpus tegutsenud ateismi rahvaülikooli kuulajateks olid „kultuuritöötajad maalt ja linnast, kellele osavõtt oli kohustuslik, mistõttu distsipliin jättis soovida”.¹²⁵³ Kuna aga vabatahtlikke propagandiste ei leidunud või oli neid väga vähe, siis oli sunduslik viis järelkasvu saada parim olemasolevatest: „Kuigi see meetod vaevalt kõrget kasutegurit annab, on see momendil nähtavasti siiski

¹²⁴⁶ ERAF 1.4.2738, 1 45, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

¹²⁴⁷ ERAF 1.221.39a, 1 93, EKP KK PAO, Poliititeadmiste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

¹²⁴⁸ ERAF 1.4.2738, 1 99, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

¹²⁴⁹ ERA R-2048.1.1245, 1 36, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹²⁵⁰ ERA R-2048.1.1044, 1 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹²⁵¹ ERA R-2048.1.1449, 1 31, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹²⁵² ERA R-2048.1.589, 1 34, 36, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹²⁵³ ERA R-2048.1.1044, 1 29, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

kõige otstarbekam, kuna mingil määral ikkagi laiendab ateistliku töö geograafiat.”¹²⁵⁴

4.4.2. Ateismi rahvaülikoolide tööerakendamise probleemid

Sarnaselt enamikele teistele KÜdele ei läinud ka ateismi RÜde süsteem alguses kuigi hästi käima, õigupoolest esimestel aastatel eraldiseisvaid ateismiRÜsid ei loodudki, vaid ateismiloenguid („Elu tekkimisest maal”, „Südamest ja usust hauatagusesse ellu”, „Teadus ja religioon” jne) loeti üldise kursuse raamides.¹²⁵⁵ Konkreetsetl ateismile pühendatud RÜde seast loeti 1962. aastal ainsana kordaläinuks Anatoli Miti juhitud Tartu KRÜ ateismifakulteeti.¹²⁵⁶

Kuigi 1963. aasta lõpus viidi KÜde (nende seas ka teaduslik-ateistlike KÜde) organiseerijaile läbi mitmeid seminare,¹²⁵⁷ oli 1964. aastal taas Eestit visiteerinud Koltsovi hinnang positiivne vaid Tartu KRÜ ateismifakulteedist rääkides: „Kuulajate hulk erineb tugevalt sellest, kes end kirja on pannud, tihti on neid palju rohkem (nt 45 ametlikku kuulajat, kohal aga 208 inimest)”. Loenguid ja diskussiooni pidas ta „elavaks”, mis teisisõnu tähendab seda, et algusaastatel, kui ateistlik propaganda ei olnud end veel tüütuseni kordama hakanud, pakkus ka ateistlikus võtmes esitatud religioonitemaatika inimestele suurt huvi. Üldist olukorda kirjeldab Koltsov aga üsna mustades värvides: „Rapla ateismi KRÜs oli kohalkäimine aga väga halb, samuti osakonna töö ja religioosne situatsioon. Rakvere ateismi KRÜs õppeplaan on läbimõtlemata, kuid loenguid käib kuulamas rohkem inimesi kui on registreerunud. Õppeplaanid on koha peal tehtud, paljudes on puudusi. Töö toimus siiski plaani järgi.”¹²⁵⁸ Ka järgmisel aastal ei ole olukord tema hinnangul kuigivõrd paranenud: „Seminare korraldatakse ainult kombetalituste küsimustes. Pärnus on kummalised seminarid. TRÜ filosoofia kateeder ei võta üldse osa rahvaülikoolide tööst jne.”¹²⁵⁹ Ka kohapealsed aruandlused räägivad suurtest raskustest töö korraldamisega, lektorite saamise või mitteilmumisega¹²⁶⁰ jne. Puuduliku organiseerimistöö kõrval võis ateismikoolile saatuslikuks saada ka haldusreform, nagu see juhtus Väike-Maarja ateismi rahvaülikooli puhul, kus õppis 13 inimest, kuid mis „ei viinud oma tööd lõpule ja likvideerus koos rajooni likvideerumisega, kuna paljud kuulajad ja õppejõud lahkusid”.¹²⁶¹

¹²⁵⁴ *Ibid.*, l 31.

¹²⁵⁵ ERAF 1.221.35, l 14, EKP KK PAO, Materjalid rahvaülikoolide töö kohta (1959).

¹²⁵⁶ ERA R-2048.1.440, l 33, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹²⁵⁷ ERAF 1.255.10, l 11, EKP KK PAO, Öiend vabariigi rahvaülikoolide töö kohta (1964).

¹²⁵⁸ ERA R-2048.1.589, l 40–57, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹²⁵⁹ ERA R-2048.1.646, l 53, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

¹²⁶⁰ ERA R-2048.1.562, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63).

¹²⁶¹ ERA R-2048.1.513, l 13, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide töö materjalid (1961/62).

Koltsov rõhutab oma aruandes eraldi, et „kogu töö toimub eesti keeles, töötajad ei oska vene keelt või oskavad seda halvasti”, samas aruandes hiljem rõhutab ta venekeelsete ateismilektorite ja venekeelsete rahvaülikoolide vähesust.¹²⁶² Siinkohal ongi paslik mainida, et ENSV venekeelsel usklikkonnal oli ateistliku propaganda suhtes mõnel moel vedanud – esmalt puudusid siin VÕK-spetsialistid või oli neid väga vähe, teiseks organiseeriti venekeelseid ateistlikke üritusi vähem kui eestikeelseid, samuti oli oluliselt nõrgem venekeelsete uute tavandite levik. Nt 1964. aastal kaebab Ateismi TMNi koosolekul Mitt: „Vene rahvusest elanikkonna seas ei tehta ateistlikku tööd. Samuti on probleeme matmistega – ei ole ilmalikke matjaid”.¹²⁶³ Raskustest ateistliku töö tegemisel ja ateistide leidmisel vene ja saksa (kellest enamik olid baptistid) rahvusest inimeste hulgas raporteerib ka EKP Valga RK ning kinnitab, et „neid partei-algorganisatsioone, kus töötab saksa rahvusest kodanikke, on kohustatud läbi viima ateistlikku kasvatust eriplaani alusel”.¹²⁶⁴ Kui aga 1967. aastal otsustab Ateismi TMN korraldada kaks venekeelset ateistlikku üritust, jäävad hea idee teostamist takistama vaid kaks tühist piasija – puuduvad nii esinejad kui ka auditoorium.¹²⁶⁵ Venekeelse ateismialase propaganda kokkuvõtteks ENSVs võibki öelda, et see jäi kuni nõukogude võimu lõpuni puudulikuks ning sellele juhiti nii „Teaduse” kui KARÜNi kui ka EKP liinis aastate vältel iga natukese aja tagant tähelepanu, kuid midagi ei muutunud.

Tulles tagasi ateismiRÜde arengu juurde, siis juba mõne aja möödudes näib olukord olevat tublisti paranenud – 1966. aasta alguses on seesama Koltsov märkinud, et üleliidulise ühingu Ateismi TMNi bürool 1965. aasta detsembris arutati kaadri ettevalmistamise probleeme ja otsustati seda Balti vabariikides uurida: „Teil on saavutusi, seda tuleb propageerida.” Uurimiseks arvati olevat sobivad Kohtla-Järve, Narva ja Võru.¹²⁶⁶ Kas uurimus läbi viidi ja millistele tulemustele jõuti, selle kohta Ateismi TMNi materjalides kahjuks mingit informatsiooni ei leidu.

See kiitus ei tähendanud paraku, et pärast seda ateismi RÜde süsteem õlitatud kellavärgina oleks töötanud – ikka ja jälle tulid esile põhjused, miks mõne RÜ töö jäi kas soiku või ebaõnnestus RÜ käivitamine. Nt 1971. aasta Viljandi aruanne ütleb, et ateismi RÜ oli „ette nähtud kahe aastasena, möödunud õppeaastal toimus paar loengut. Potentsiaalsed võimalused nii lektorite kui ka

¹²⁶² ERA R-2048.1.589, 1 40, 56, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1963).

¹²⁶³ ERA R-2048.1.646, 1 33, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

¹²⁶⁴ ERAF 3277.49.18, 1 6, EKP Valga RK, Информация райкома КПЭ по вопросам работы с лекторами, руководству культурной работой, воспитательной работе в профтехшколе № 30, повышения общеобразовательного уровня (1973).

¹²⁶⁵ ERA R-2048.1.742, 1 56, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹²⁶⁶ ERA R-2048.1.699, 1 32, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1966).

kuulajaskonna näol on olemas, kuid organiseerimistöö tegemata, mistõttu seda ei saa lugeda tegelikuks rahvaülikooliks.¹²⁶⁷ Hiiumaal alustas ateismi RÜ tegevust alles 1983. aastal, kuid Ateismi TMNile oli selge, et „oma jõududega ei suudeta seal tööd teha”. Rakvere rajoonis aga oli püütud ateismi RÜdega mitmel korral alustada, „kuid siiski mitte midagi pole välja tulnud”.¹²⁶⁸ Postuumse auhinna lühima ja löövaima tegevusearuande kohta võiks aga anda Rapla rajooni RÜdele: „Objektiivsetel põhjustel lakkasid töötamast Kohila kultuurimaja jne rahvaülikoolid”.¹²⁶⁹ Objektiivsete põhjustena läksid arvesse nt ruumide mittesaamine, lektorite väljalangemine¹²⁷⁰ jms *force majeure*’i ilmnemismvormid. Teinekord ei õnnestunud RÜ käimalükkamine kohapealse „kontingendi ammendumise” tõttu.¹²⁷¹

1970. aastatel liikus ateismi RÜde peasuund sarnaselt ateistliku propaganda rõhuasetustega rohkem uute tavandite propageerimise kasuks, seda enam, et mitmed nõukogulikud tavandid olid vormiliselt rahvaülikoolid, nt Noorte ABC-d, Tartus tegutses RÜ fakultet noorpaaridele, mis käsitles perekonna-probleeme¹²⁷² jne. Teatud muutused leidsid aset 1980. aastate alguses ägenenud ideoloogilise võitluse tõttu, mis tõi kaasa ateismi fookusesse sattumise ning seeläbi ka mõningase elavnemise ateismi RÜdes, kuid sellegipoolest jääb KRÜde aruandluse põhjal mulje, et 1980. aastate alguseks oli ateism KRÜde nimetusse jäänud rudimendina, sest tegevuse peamised teemad olid seotud kultuuri erinevate valdkondadega. Ka 1980. aastate lõpu ateismiRÜde juures on enamasti märgitud, et need tegelevad tavanditega.

Mil määral mõjutasid ideoloogiaotsused ateismiRÜde ja neid juhtivate organite tegevust? Tundub, et mitte ülemäära palju, üpris ajutiselt ning ka ainult neid, kes selle teemaga olid otseselt seotud. Kui vaadelda nt 1968. aasta novembris vastu võetud EKP ateismiteemalisele otsusele eelnenud ja järgnenud arenguid, siis RÜN ja „Teaduse” presiidiumi ühises otsuses 22. maist 1968, mis oli üllitatud EKP otsuse „Vabariigi RÜde tööst” (16. aprillist 1968) alusel, ei ole mingeid viiteid ateismialasele tegevusele.¹²⁷³ Ateismiotsustele järgnenud KARÜNi 1969. aasta tööplaanis on tähelepanu ateismile pisut suurenenud ning ka aastaaruandes on ateismi puudutavad kohad alla joonitud.¹²⁷⁴ Teisalt,

¹²⁶⁷ ERA R-2048.1.993, l 26, Ühing „Teadus”, Ateismi RÜ materjalid (1970/71).

¹²⁶⁸ ERA R-2048.1.1950, l 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹²⁶⁹ ERA R-2048.1.1781, l 121, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1981/82).

¹²⁷⁰ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 36.

¹²⁷¹ ERA R-2048.1.1449, l 17, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹²⁷² ERA R-2048.1.1118, l 8, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973).

¹²⁷³ ERA R-1797.2.1163, l 155, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968).

¹²⁷⁴ ERA R-1797.2.1254, l 86, 90j, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (1969).

huvigrupi otseselt mitte kuuluva kultuuriministri käskkiri Tartu ja Paide rajooni KÜde kohta sama aasta märtsist ei maini ateismi poole sõnagagi ning välja on toodud hoopis V. I. Lenini sünniaastapäeva küsimus.¹²⁷⁵ Teema aktuaalsus näikse olevat kadunud paari aastaga – KARÜNi 1970./71. aasta tööplaanis ei saa ateismiküsimusi enam mingil moel teistest esiletungivamaks pidada,¹²⁷⁶ ning ka järgnevate aastate tööplaanides piirdub ateismitemaatika peamiselt kord aastas lektoritele korraldatava seminariga – jääb mulje, et EKP KK 1971. aasta ateismiotsus ei mõjutanud ateismiRÜde tegevust mingil moel.

Suhteliselt sarnased tendentsid leiavad aset ka pärast 1979. aasta ideoloogiaotsuseid. KARÜNi 1980./81. aasta väga põhjalik tööplaani kirendab ideoloogilisest retoorikast: „õppuste ideelis-teoreetilise taseme tõstmine”, „arengu põhisuunad”, „koostada loengute temaatika” ja „metoodiline materjal”, viia läbi konverents „Ateistliku kasvatus ülesanded NLKP XXVI kongressi valguses” jne.¹²⁷⁷ Järgmisel aastal koostatud KARÜNi perspektiivplaan aastaks 1981–85 on aga ideoloogiaküsimustes suhteliselt üldsõnaline ning kuigi see näeb ette KRÜde osa suurendamist „inimeste marksistlik-leninliku maailmavaate, esteetilise maitse ja mõistlike vajaduste kujundamises”, rõhutatakse konkreetsemaks minnes hoopis uue põhimääruse nõuete juurutamist ning tähelepanu pööramist kirjandusele, muusikale, teatrile ja kujutavale kunstile, märkimata mingilgi moel usuküsimusi – kui välja arvata plaan „anda välja metoodiline materjal perekondlike tähtpäevade tähistamisest”.¹²⁷⁸ Ka 1981./82. aasta KRÜde tegevuse aruanne on samuti täiesti ateismivaba ning aruandluses pole isegi ateismi KRÜsid eraldi välja toodud.¹²⁷⁹ 1982. aasta NLKP XXVI kongressi ja EKP ateismiotsuse tagajärjel on aga RÜN 1983. aasta aruandluses, rääkides EKP 1981. aasta otsusest „RÜde töö parendamisest”, põhitähelepanu saanud kaks töövaldkonda: NSVL moodustamisele 60. aastapäevale pühendatud RÜde ülevaatus ja Heljo Vimmsaare koostatud aruandlus ateismi RÜde tööst vabariigis.¹²⁸⁰ Ateismi RÜde küsimus kerkis esile ka KARÜNi nõupidamisel 1983. aastal, kus esimees Moss rõhutas, et „tähtis ei ole, et töötaks RÜ, vaid hoopiski vajalikum on, et iga KÜ tööd läbiks seostatus ateistliku kasvatusetööga.” KARÜNi ateismisektsiooni töö seevastu kuigivõrd ei aktiveerunud – endiselt korraldati ateismi RÜde juhatajatele ja lektoritele üks seminar ja üks konverents

¹²⁷⁵ ERA R-1797.2.1332, l 144, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹²⁷⁶ *Ibid.*, l 110.

¹²⁷⁷ KMA 2.2257, l 1–3, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaani ja informatsioon nõukogu tööst (1980–81).

¹²⁷⁸ KMA 2.2351, l 7, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused (1981), 1981/82 õ-a tööplaan ja perspektiivplaan 1981–1985.

¹²⁷⁹ KMA 2.2439, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1981–82).

¹²⁸⁰ ERA R-2048.1.1879, l 1jj, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1982/83).

aastas.¹²⁸¹ KARÜNi 1983./84. aasta suhteliselt üldsõnaline aruandlus ei anna ateismi RÜde kohta taas mingit infot¹²⁸² ning see teema on kõrvale jäänud ka järgnevate aastate KARÜNi aruandlusest ja tööplaanidest, kus pearõhu on saanud hoopis alkoholismivastane võitlus ning ideoloogiline võitlus üldisemalt.

Üllatuslikult on ateismitemaatika esindatud kogu RÜde süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaanis aastaiks 1986–1990¹²⁸³ ja RÜN tööplaanis aastaiks 1987–1991: „Lähtuda NLKP XXVII kongressi suunistest teadusliku maailmavaate ja aktiivse kommunistliku eluhoiaku kujundamisel ning ateistlikku kasvatust käsitlevatest NLKP KK otsustest ja direktiividest, pöörata tähelepanu religiooni olemuse selgitamisele. Klassipositioonilt paljastada Lääne reaktsiooniline, vaenulik usupropaganda. Kasvatada ja süvendada kogu elanikkonna, eriti noorte seas, teaduslikku materialistlikku maailmavaadet, hajutada indiferentset religiooni- ja ateismikäsitlust, kujundada ateistlikku ühiskondlikku arvamust ning kiirendusstrateegias vajalikku aktiivset eluhoiaku.”¹²⁸⁴ Nähtavasti viimasest lähtuvalt on RÜNi 1988. aasta tööplaanis koostöös KARÜNiga plaan „arutada täiendavalt ateismi RÜsid”.¹²⁸⁵ On aga üsna suur tõenäosus, et tegu oli rutiinselt esiletõstetud teemaga, kuna juba tükk aega ei olnud sellele teemale tähelepanu pööratud. Muidugi ei haakunud need tööplaanid kättejõudmise ajaks enam kuigi tugevalt reaalsusega.

4.4.3. Ateismi rahvaulikoolide arv ENSVs

Ateismi RÜd olid ühe- või kaheaastase, harva kolmeaastase kestusega. Kui üks grupp lõpetas, et pruukinud enam uut RÜd tekkida ja seetõttu kõikus nende arv pidevalt üles-alla. Kahjuks on Ateismi TMNi statistika ateismi RÜde ja ateismi-aktivistide kohta üpris puudulik, mille põhjuseks oli see, et „Teaduse” linna- ja rajooniosakondade aruandlus ei olnud järjepidev. Seetõttu ei olnud ka Ateismi TMNil sellest küsimusest ülevaadet ning ka kohalikud organisatsioonid on tihtipeale tunnistanud, et neilgi puudub selles asjas täielik pilt. Nt 1978. aasta Ateismi TMNi materjalides viidatakse, et aruandlus näitab 450 kuulajat ateismi RÜdes, kuid tegelikult oli neid üle 800. Sellest järeldatakse, et TMNi side rahvaulikoolidega on nõrgenenud.¹²⁸⁶ Veidi järjekindlam on statistika KARÜNi

¹²⁸¹ KMA 2.2540, I 35, 38, ENSV Kultuuriministerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

¹²⁸² KMA 2.2620, I 18jj, ENSV Kultuuriministerium, KARÜNi otsused, töö aruanne, tööplaan ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1983–85).

¹²⁸³ ERA R-2048.1.2094, I 11, Ühing „Teadus”, Eesti NSV rahvaulikoolide süsteemi edasiarendamise ja tegevuse põhisuundade perspektiivplaan aastaiks 1986–1990 ning aruanne ENSV rahvaulikoolide 25-aastasest tegevusest (1986).

¹²⁸⁴ ERA R-2048.1.2167, I 13, Ühing „Teadus”, Eesti NSV Rahvaulikoolide Nõukogu 1987. a. tööplaan, põhisuunad aastaiks 1987–1991 ja koosolekute protokollid (1987).

¹²⁸⁵ *Ibid.*, I 59.

¹²⁸⁶ ERA R-2048.1.1449, I 31, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

materjalides 1960. aastatel, kuid reeglina need andmed omavahel kokku ei lange ning kahjuks ei ole mingit konkreetset alust eelistada ühe või teise ametkonna statistikat, seda enam, et alates 1970. aastatest on lünklikud mõlema statistilised aruanded.

Rahvaülikoolide-alase statistilise aruandluse puudustele viitab ka Inna Baturini protestikiri: „Üldse on natuke ebanormaalne, et ENSV Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide Vabariiklikus Nõukogus (sm H. Vimmsaare) puudub ülevaade selle kohta, kui paljude ateismi rahvaülikoolide juures vabariigis on tegutsenud tavandite teaduskonnad. Kui enne Kiievi nõupidamist tahtsime andmeid, siis tuli välja, et sm H. Vimmsaarel neid lihtsalt polnud.”¹²⁸⁷ Põhjus võis siin olla selles, et organisatsiooniliselt ühtne süsteem ateismi rahvaülikoolides puudus – nad võisid tegutseda ateismifakulteedidena kultuuri rahvaülikoolide juures või eksisteerida ka eraldi ateismi rahvaülikoolidena. 1970. aastate lõpus hakkas aga levima praktika, kus ateismifakulteedid moodustati ühiskondlik-poliitiliste RÜde juurde,¹²⁸⁸ mis osutus süsteemi isepäise toimimise tõttu segavaks asjaoluks, sest sel moel ei jõudnud aruandlus Ateismi TMNi ja KARÜNini. Ateismi TMN avaldas küll ses asjas protesti, kuid probleem oli selles, et organisatoorse töö kokkuhoidmise nimel ei soovitud „kohtadel” luua eraldiseisvaid KRÜsid ja nõnda ei olnudki Ateismi TMNil kõigist ateismi RÜdest ülevaadet.¹²⁸⁹

Puudujääkidele aruandluses – mitte ainult ateismivaldkonnas – heidab veidi valgust Villi Ehatamme märkus, et linnade ja rajoonide ideoloogilise töö paremusjärjestus tuleks saata ülevaatamiseks mitte ainult ühingu „Teadus” organisatsioonidele, vaid ka kohalikele EKP osakondadele töö stimuleerimiseks, kuna „ühingu organisatsioonid võivad andmete avaldamisest mitte olla huvitatud, eriti kui need on ebarahuldavad”¹²⁹⁰. Olemasolevad andmed on aga järgmised:

- 1961/62 õ-a oli ENSVs RÜ ateismiosakondi 3, neis kokku 365 kuulajat.¹²⁹¹
- 1962/63 õ-a olid samad näitajad 7 (või 5¹²⁹²) ja 450¹²⁹³
- 1963/64 õ-a 13 ja 291¹²⁹⁴
- 1964/65 õ-a 8 ja 491¹²⁹⁵ või 7 (+ 2 lektooriumi Tartus) ja 693¹²⁹⁶

¹²⁸⁷ *Ibid.*, l 61.

¹²⁸⁸ *Ibid.*, l 31j.

¹²⁸⁹ *Ibid.*, l 32.

¹²⁹⁰ ERA R-2048.1.1526, l 14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1979–1980).

¹²⁹¹ ERA R-2048.1.440, l 26, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide organiseerimise materjalid, teaduslik-metoodilise nõukogu protokollid, infod (1960–62).

¹²⁹² ERA R-1797.2.781, l 52, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1963).

¹²⁹³ *Ibid.*, l 1.

¹²⁹⁴ ERA R-2048.1.653, l 117, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1964/65).

¹²⁹⁵ *Ibid.*, l 38.

¹²⁹⁶ ERA R-1797.2.1007, l 6, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1966).

- 1965/66 õ-a 12 ja 501¹²⁹⁷ või 13 ja 867¹²⁹⁸
- 1966/67 õ-a 10 ja 433¹²⁹⁹ või 10 ja 543¹³⁰⁰
- 1967/68 õ-a 10 ja 560¹³⁰¹ või 9 ja 446¹³⁰²
- 1969/70 õ-a 8 ja 506¹³⁰³
- 1971/72 õ-a 11 ja 494,¹³⁰⁴
- 1973/74 õ-a 15 ja 754,¹³⁰⁵
- 1974/75 õ-a 19 ja 800¹³⁰⁶
- 1977/78 õ-a 450 kuulajat (tegelikult üle 800)¹³⁰⁷
- 1982/83 õ-a 18 ateismi RÜd või fakulteeti¹³⁰⁸
- 1985/86 õ-a 13 nõukogude tavandite RÜd 639 osavõtjaga¹³⁰⁹
- 1986/87 õ-a 21 ja 1154 kuulajaga.¹³¹⁰
- 1987/88 õ-a 15 ja 840.¹³¹¹

1960. aastate lõpus-1970. alguses toimus nii ateistlike loengute kui ka ateismi-alaste RÜde tegevuses mõningane langus. Ateismi TMNi koosolekul sellele konkreetset põhjendust ei antud, KARÜNi aruanne aga seletab seda „nõrga materiaal-tehnilise baasi” (loe: puudusid diapjektorid, magnetofonid jms loengut atraktiivsemaks muutev butafooria) ning lektorite kaadri vähesusega

¹²⁹⁷ ERA R-2048.1.708, l 23–24, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1965/66).

¹²⁹⁸ ERA R-1797.2.1007, l 1, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1966).

¹²⁹⁹ ERA R-2048.1.708, l 34, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1965/66).

¹³⁰⁰ ERA R-1797.2.1086, l 117, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1967).

¹³⁰¹ ERA R-1797.2.1163, l 47, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968).

¹³⁰² *Ibid.*, l 167.

¹³⁰³ ERA R-1797.2.1332, l 40, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹³⁰⁴ ERA R-2048.1.1064, l 22, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1971/72).

¹³⁰⁵ ERA R-2048.1.1181, l 45, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹³⁰⁶ ERA R-2048.1.1245, l 57, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1975).

¹³⁰⁷ ERA R-2048.1.1449, l 31, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹³⁰⁸ ERA R-2048.1.1950, l 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹³⁰⁹ KMA 2.2769, l 71, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja kirja-vahetus (1986).

¹³¹⁰ KMA 2.2850, l 26, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja kirja-vahetus (1987).

¹³¹¹ KMA 2.2915, l 16, ENSV Kultuuriministeerium, Informatsioonid kultuuri ja ateismi-rahvaülikoolide tööst (1988).

maarajoonides.¹³¹² Ka 1970. aastate lõpus on mitmel pool (nt Tartu, Pärnu ja Põlva rajoonid) märgata ateismi RÜde tegevuse katkemist, 1980. aastate alguses arv aga taas suurenes seoses ideoloogiavõitluse ägenemisega. See ei tähendanud aga ateismi RÜde laialdasemat levikut, vaid tihtipeale avati juba aktiivselt tegutsevate KRÜde juurde veel mõni uus grupp ning nii võisid 3–4 KRÜd anda poole kõigi tegutsevate ateismifakultetide arvust, nt 1983. aastal puudusid ateismi RÜd Tartu ja Narva linnas, Hiiumaa, Põlva ja Rakvere rajoonis.¹³¹³

4.4.4. Ateismipropagandistide arv ENSVs

Kuna ateismiga tegelevate inimeste ring oli suhteliselt piiratud, siis täitsid ühed ja samad inimesed ateismispetsialistide või -propagandistide rolli erinevate organisatsiooni juures, mis mõnedel juhtudel viis hägususe niu koosseisus kui tegevuses. Nii avastati „Teaduse” Pärnu linnaorganisatsiooni inspekteerides, et „linnaorganisatsioonil ateistlikku sektsiooni tegelikult moodustatud ei ole. Selleks peetakse EKP Pärnu LK ateismikomisjoni liikmeid, kes tegelevad ateistliku tööga niu linnakomitee kui ka Ühingu liinis”.¹³¹⁴ Teisalt jällegi võtsid „Teaduse” kohalikud ateismisektsioonid või ateismiklubid endale aeg-ajalt ülesandeid, mis kuulunuks pigem täitevkomiteede juures tegutsevate religiooni-seaduste järelevalvekomisjonide töövaldkonda, näiteks kirikute külastamine-kontrollimine ja seadusandluse täitmise kindlustamine.¹³¹⁵

Vähese inimressurssi kui paratamatusega leppimine tuleb esile 1982. aasta aruandes – mis räägib ateismi hetkeseisust üllatavalt positiivsetes värvides, seda ilmselt hiljutiste ateismiteemaliste otsuste valguses – kus märgitakse, et erinevate asutuste seminare korraldatakse ühiselt, kuna „selline koopeerumine on end igati õigustanud, sest ateismilektorid nendes süsteemides on sageli ühised”.¹³¹⁶ Võib resümeerida, et kaadrinappus oli pidev ja valitses ateistliku propaganda süsteemis juba 1950. aastate lõpust alates ega leevenenud kuigivõrd kuni nõukogude süsteemi kokkuvarisemiseni. Seetõttu läbisid läbi aastate Ateismi TMNi koosolekuid monotoonse taustana selleteemalised kaebused:

¹³¹² ERA R-1797.2.1332, l 15, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹³¹³ KMA 2.2540, l 2, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

¹³¹⁴ ERA R-2048.1.816, l 118, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³¹⁵ ERAF 3277.64.14, l 3, EKP Valga RK, План работы и протоколы собраний атеистической комиссии (1982); Helgi-Mallis Sillaste, intervjuu 17. oktoobril 2008.

¹³¹⁶ ERA R-2048.1.1772, l 27, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

- 1964: suur on kaadri nappus ja peamine on meie töös kaadri kasvatamine.¹³¹⁷
- 1968: Põhiline on kaadriprobleem. Senini on selles vähe tehtud. Üleliidulises Ateisminõukogus märgiti, et Eesti NSV-s tegeleb ateismiga ainult paar inimest, kui mujal tegelevad sellega tuhanded.¹³¹⁸
- 1970: ateismialal töötamisel on vähe perspektiivi – on vaid üksikud entusiastid, noori tuleb vähe juurde. On vaja pöörata tõsist tähelepanu lektorite ettevalmistamisele.¹³¹⁹
- 1974: Ei jätku ateistide kaadrit, peamiselt tegeletakse uute tavandite tutvustamisega.¹³²⁰
- 1980: Kvalifitseeritud ateistide vähesuse tõttu pole suudetud igas kollektiivis leida kõigile kuulajaile huvipakkuvaid teemasid.¹³²¹
- 1982: Alati pole jätkunud tippasemel lektoreid.¹³²²
- 1985: Vähe on noori lektoreid.¹³²³

Sarnaselt ateismi RÜde arvuga ei saa ülaltoodud põhjustel mingeid täpsemaid oletusi teha ka ateisnipropagandistide arvu kohta. Aeg-ajalt tuldi TMNis välja ettepanekuga luua mingisugunegi selgus, milline seis ateismivallas valitseb – millistel teemadel loenguid loetakse, kes ja kus sellega tegelevad, võtta arvele need inimesed, kes ateismiteemalisi loenguid loevad, koostada mingisugunegi ateismilektorite kartoteek.¹³²⁴ Sellise kartoteegi loomine arhiivimaterjalide põhjal kinnitust ei leia. Nii ongi ateisnipropagandistide tegelik arv Eesti NSVs suhteliselt spekulatiivne.

¹³¹⁷ ERA R-2048.1.646, 1 37, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

¹³¹⁸ ERA R-2048.1.816, 1 127, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³¹⁹ ERA R-2048.1.920, 1 59, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹³²⁰ ERA R-2048.1.1181, 1 14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹³²¹ ERA R-2048.1.1526, 1 13, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1979–1980).

¹³²² ERA R-2048.1.1772, 1 33, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹³²³ ERA R-2048.1.2038, 1 37, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1985).

¹³²⁴ ERA R-2048.1.978, 1 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1971). Kümme aastat hiljem on KARÜNi perspektiivplaanis kogu KRÜde süsteemi lektorite kartoteegi koostamine (KMA 2.2351, 1 6, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused (1981), 1981/82 õ-a tööplaan ja perspektiivplaan 1981–1985). Sellega tehti küll algust, kuid see jäi suure tõenäosusega pooleli, sest 1983. aasta alguseks oli lektoritelt saadud alla 200 täidetud kaardi (KMA 2.2540, 1 36, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83)).

Nt 1968. aasta aruandlusest lähtub, et kogu vabariigi ateismitöötajate arv on umbes 200, neist ühingu „Teadus” liinis 80–100 inimest¹³²⁵; 1972. aasta materjalid on veidi täpsemad, öeldes, et üldse on vabariigis 209 lektorit kes loevad loenguid 424 teemal.¹³²⁶ Samas, 1970. aastal toimunud ateismipropagandistide kokkutulekule „Leninlik ateismipärand ja tänapäev” kogunes viimaks 300 inimest – ilmselt oli seal ka neid, kes lugesid ateismialaseid loenguid oma põhiteema kõrvalt. Konverentsi ettekannetes ja sõnavõttudes oli ateismipropagandistide vähesus või halb ettevalmistus üheks läbivaks jooneks.¹³²⁷ Võib arvata, et 1970. aastatel oligi ateismipropagandistide üldarv 300 ringis, kuid nähtavasti see suurenes kümnendi lõpupoole, sest hilisemate aastate arhiivimaterjalides on lektorite arvu üle kurtmine vähenenud, kuid on asendunud nuri-naga lektorite kvaliteedi või ateistliku töö halva organiseerimise üle, nt ateistliku töö seisukohalt end heast küljest näidanud Jõgeva aruanne 1978. aastast kinnitab, et „Meil ei ole probleemi selles osas, et ei ole lektoreid, kuid vähe planeeritakse ateistlikke loenguid.”¹³²⁸ Suurema propagandistide arvuga (lisaks taas tulipunkti tõusnud ideoloogiaküsimustega seoses NLKP XXVI kongressi otsustega) on seletatav ka 1980. aastate alguses suurenenud ühingu „Teadus” raames peetud ateismialaste loengute arv. Ka KARÜNi nõupidamisel 1983. aastal ütleb esimees Moss, et ateismiala lektoreid on piisavalt.¹³²⁹ Teisalt aga kinnitab ateismiaktivist Vilve Kalits 1980. aastate keskel, et „praeguseks on ateismipropagandistide kaader kokku kuivanud, võib veelgi kuivada, sest eriti lektorid on rohkem vanemaealised”.¹³³⁰ Võimalik, et loengute arvu suurenemine saavutati põhiliselt teiste teemadega tegelevatele lektoritele ateismitemaatika juurdelisamisega, mis omakorda seletaks ka loengute nõrka taset.

4.4.5. AteismiRÜde tootlikkus

Tekib õigustatud küsimus – kui juba 1960. aastate algusest saadik tootis RÜde süsteem igal aastal hulga ateismipropagandiste ning iga-aastastel kohalikel ja vabariiklikel seminaridel nende haridust täiendati, siis miks jätkusid kaebused lektorite vähesuse ja kehva ettevalmistuse üle? Probleem oli nii ateismi RÜde kehvast „tootlikkuses” kui ka värskete propagandistide madalas „kasuteguris”. Mõningaid näiteid koolide kohta: 1968. aastal töötas Harju rajoonis ateismikool,

¹³²⁵ ERA R-2048.1.816, 1 126, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³²⁶ ERA R-2048.1.1059, 1 51, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹³²⁷ ERA R-2048.1.920, 1 73, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹³²⁸ ERA R-2048.1.1449, 1 20, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹³²⁹ KMA 2.2540, 1 38, ENSV Kultuuriministerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

¹³³⁰ Kään, *Ateistide argipäevad*, 81.

nimekirjas oli 50 inimest, kohal käis 20, enamasti õpetajad,¹³³¹ 1971. aasta Viljandi raport ütleb, et „RÜ kuulajaid oli 40–50, neist loeti lõpetanuks 25”¹³³² jne. Seega ei saa kuidagi väita, et need, kes ateismi RÜdesse ka suunati, selle viimaks ka lõpetasid, lisaks – kui propagandistid *in spe* RÜ koolituse ka läbisid, siis ei pruukinud neist veel lektoreid saada. Nii kurdetakse nt Harju rajoonist 1974. aastal: „Loengulise töö mõningasele elavnemisele on kaasa aidanud lektorite õppima suunamine ateismi rahvaülikooli ja EKP KK ateismikooli [VAK]. Kahjuks on liiga vähestest lõpetajatest saanud aktiivsed lektorid ja ateistliku kasvatustöö organisaatorid.”¹³³³ Saadud informatsiooni üle arutledes on Ateismi TMNis tuntud huvi, kas on mingit reaalselt perspektiivi lektorite juurdesaamiseks, ning jõutud järeldusele, et suurimad lootused lektorite saamiseks on VAKi lõpetanute seast: „Kuid igast kooli lõpetanust ei saa ju veel lektorit. Selles osas on lood üsna viletsad.”¹³³⁴ Siiski oli pärast õpingute lõpetamist sel alal tegutsemajäämise tõenäosus parteilaste puhul oluliselt suurem kui tavaliste RÜ lõpetanute puhul. EKP KK ateismikooli häid statistilisi näitajaid kinnitab 1982. aasta Paide rajooni raport, mis ütleb, et „alates 1974. aastast on selle kooli lõpetanud 19 töötajat, neist tegutsevad rajoonis 13 kas lektorite või ateistliku kasvatustöö organisaatoritena, s-o 68,4%”.¹³³⁵ Ka 1974. aasta aruandlus ütleb, et „tegutsevatest ateismiala lektoreist olid enamik parteilased ja kõrgema haridusega, nende seas oli elukutsetest enam esindatud õpetajad, parteitöötajad või arstid”.¹³³⁶ Jääb mulje, et 1980. aastateks oli lootus ateismi RÜde kuulajaist lektorite saamiseks juba võrdlemisi surnud, mistõttu Heljo Vimmsaare ütleb KARÜNi nõupidamisel 1983. aastal, et „ateistlikuks kasvatustööks valmistab kaadrit Poliitharidusmajas töötav kaheaastane kool.”¹³³⁷

Kuigi Villi Ehatamm on teinud 1982. aastal ettepaneku võtta vaatluse alla mõni rajoon ja vaadata, palju ettevalmistatud ateistidest tegutseb lektoritena,¹³³⁸ siis selliseid andmeid järgnevate aastate arhiivimaterjalides ei paista. Mõningaid näiteid võib pakkuda erinevate andmete kompilatsioon, kuid neil alustel ei saa kahjuks ülemäära täpseid üldistusi teha: 1972. aasta Võru rajooni teade ütleb, et

¹³³¹ ERA R-2048.1.816, I 126, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³³² ERA R-2048.1.1044, I 29, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹³³³ ERA R-2048.1.1181, I 48, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹³³⁴ *Ibid.*, I 54.

¹³³⁵ ERA R-2048.1.1950, I 36, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1984).

¹³³⁶ ERA R-2048.1.1181, I 14, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1974).

¹³³⁷ KMA 2.2540, I 38, ENSV Kultuuriministerium, KARÜNi otsused, tööplaan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83). Silmas on taas peetud VAKi.

¹³³⁸ ERA R-2048.1.1772, I 47, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

neil on „59 lektorit kokku,, kuid loengud on ette valmistanud neist 5, kusjuures neistki ei ole kõik esinenud”.¹³³⁹ Pärnu aruanne 1972. aastast hõlmab mitme aasta statistikat – „1965. aastast alates on Pärnu RÜs tegutsenud ateismi-osakond, mis on tänini andnud 254 lõpetanut. Neist töötab aktiivselt kasvatus-töös kaasa 30, millele lisandub kümnekond vabariikliku ateismikooli aktiivset lõpetanut”. Ka aruande koostaja on nõus, et „see kasutegur tundub madalana”, kuid pakub lahendusena välja, et „on olemas veel „teine ešelon”, 40–50 rahva-ülikooli lõpetanut, kes võiksid kaasa lüüa oma asutustes parema suunamise korral, lihtsalt on seni vähe ära kasutatud”.¹³⁴⁰

Eelnev viitab probleemile, mis aruandlusest väga selgesti välja tuleb – läbi-valt nõrk töö nii RÜ ateismiteaduskondade kui ka poliitharidussüsteemi ateis-miõppe lõpetanutega, mistõttu enamik neist oma uusi teadmisi ei rakendanudki. Mõnedel puhkudel püüti lõpetanud propagandiste aktiveerida, korraldades neile aeg-ajalt konverentse, ülevaateid usuorganisatsioonide tegevusest rajoonis jne.¹³⁴¹ Nt 1973. aastal saatis EKP Paide RK ideoloogiaosakond välja 70 kutset ateismialasele seminar-nõupidamisele, kohale tuli 33 inimest, keda seejärel hakati pidama piirkonna ateistliku töö „aktiiviks”.¹³⁴² Teisal püüti ateismipropa-gandiste koondada ateismiklubidesse,¹³⁴³ mis andis kohati ka teatud tulemusi, kuid enamasti katkes klubide tegevus mõne aasta jooksul. Arvestades seda, et paljud kuulajaist olid ateismi RÜdes poolsunduslikult, ei saa sellise statistika üle kuigivõrd imestada.

On märgatav, et õppeplaanide koostamisel oli mõnede ateismi RÜde suuna-tus propagandistide tootmisele oluliselt suurem kui teistel – või olid seal lihtsalt võimekamad meetodikud. Üheks selliseks näiteks on Pärnu ateismi RÜ,¹³⁴⁴ kus tegevus oli jaotatud erinevateks gruppideks, mida mõnel aastal oli koguni 4: üks kursus oli mõeldud ateistliku töö organisaatoritele, teine ateistlikule aktiivile, kolmas tegutses linna haigla juures ning oli suunatud sektantluse problemaatika käsitlemisele, neljas õppegrupp aga tegeles uute nõukogulike tavandite küsi-mustega. Selle RÜ tööplaanides oli läbivalt rubriik „praktiline töö ja

¹³³⁹ ERA R-2048.1.1059, I 26, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹³⁴⁰ ERA R-2048.1.1044, I 31, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹³⁴¹ ERA R-2048.1.1449, I 17, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹³⁴² ERAF 4895.41.33, I 62, EKP Paide RK, Õiendid otsuste täitmise kohta töötajate inter-natsionalistlikul kasvatamisel, sõjalise algõpetuse olukorrast jm küsimustes isikliku kasvatuselise töhustamisel, poliitilisest enesetäiendamisest, kehakultuuri- ja spordi arendamisel jne (1973).

¹³⁴³ ERA R-2048.1.816, I 118, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³⁴⁴ ERA R-1797.2.934, I 267, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1965).

massiüritused”.¹³⁴⁵ Teatud mõju kuulajaskonna rakendamisel ateismipropagandistidena oli ka Tartu ateismi RÜ-l – esimese tegevusaasta aruanne kinnitab, et „kuus ateismiteaduskonna kuulajat avaldasid soovi hakata töötama võitlevate ateistidena ühingus [PTTLÜ]”,¹³⁴⁶ hilisemat sellealast aruandlust kahjuks ei ole võimalik leida.

Mis puudutab aga RÜst saadud ateistliku hariduse taset, siis selle hindamiseks sisulised kriteeriumid puudusid ja enamikes RÜdes oli ainsaks arvesse minevaks asjaoluks külastatud loengute arv,¹³⁴⁷ mille puhul RÜ lõpetamise miinimumpiiriks oli erinevate allikate põhjal 70–75% loengutes viibimine.¹³⁴⁸ Et paljudes RÜdes puudus ka lõpueksam (mõnel pool oli lõpetamiseks vaja teha iseseisev uurimus või ettekanne), oli RÜ antav ateismialane haridus suhteliselt formaalne ning kuigi kõrgest tasemest ei ole põhjust rääkida. Ei saa aga kõikidesse (ateismi) RÜdesse ühel moel suhtuda – entusiastliku juhi olemasolul võis töö ateismi RÜs olla üpris põhjalik ja „diferentseeritud”, nagu näiteks ülal-märgitud Pärnu ateismi RÜ Hilja Treubergi juhtimisel, mis EKP KK ateismikooli kõrval oli üks paremaid Eestis¹³⁴⁹ ning tegelikult ei olnud ka KRÜde üldine renomee sugugi halb, eriti kui neid võrreldi sunduslike poliitringide või seminaridega.

Ateismi RÜde üheks oluliseks ebaühtluse põhjuseks oli asjaolu, et õppeprogrammid olid koostatud kohtadel ning lähtusid kohalikest kergesti kättesaadavatest võimalustest.¹³⁵⁰ Eriti just RÜde süsteemi algusaastatel on kurdetud nii enda kogemuste puudumise kui ka info puudumise üle teiste kogemuste kohta,¹³⁵¹ kuid ka veel 1970. aastal ütleb RÜ-alase kontrollbrigaadi otsus, et nõrga töö põhjuseks on vajaliku meetodika ja programmide puudumine.¹³⁵² Selliste puudujääkide likvideerimise esimeseks sammuks pidanuks olema ateismialase RÜ näidisprogrammi valmistamine, mille loomise saaga on aga

¹³⁴⁵ ERA R-1797.2.1332, I 148, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹³⁴⁶ ERA R-2048.1.513, I 39, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide töö materjalid (1961/62). Osavõtjaid ateismifakulteedist oli sel aastal 300.

¹³⁴⁷ ERA R-2048.1.1044, I 29, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1972).

¹³⁴⁸ *Kogemusi ja soovitusi kultuuriülikoolidele*, 9. Vrd nt Tallinna KÜ kohta: „Tallinna Rahvaülikooli ajalugu”, http://www.kultuur.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=174 (27. aprill 2011).

¹³⁴⁹ Hilja Treuberg, „Pärnu linna kultuuri ja ateismi rahvaülikoolid”, *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 44jj.

¹³⁵⁰ Üks põhjalikumaid õppeprogramme on leitav ERA R-1797.2.934, I 29jj, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1965).

¹³⁵¹ ERA R-2048.1.562, I 117, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63).

¹³⁵² ERA R-2048.1.920, I 58, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

ehe näide sellest, kuidas aeglaselt ei jahvata mitte ainult issanda, vaid ka tema vastaspoole veskid.

Pärast aastaid kestnud poleemikat selle üle, et rahvaülikoolides käsitletav temaatika peaks olema ühtlustatud, suudetakse 1967. aastaks koostada ateismi rahvaülikoolide näidistemaatika projekt,¹³⁵³ mille esimese versiooni esitasid koostajad Kaljo Oja ja Linda Mäesalu (TPedI marksismi-leninismi kateedri õppejõud)¹³⁵⁴ tegelikult juba 1966. aasta märtsis.¹³⁵⁵ 1968. aasta juuniks pidi valmima ametlik versioon, kuid see jäi täitmata Kaljo Oja tõttu, kellele see oli ülesandeks tehtud. Uueks vastutavaks isikuks saab Linda Mäesalu, kuid üritus jääb mitmeks aastaks toppama, kuna puuduvad võimalused programmi trükkimiseks. Sellest hoolimata raporteerib KARÜNi esimees 1969. aasta alguses, et ateismi RÜde õppeprogramm koos soovitusliku kirjanduse nimistuga „on koostatud”,¹³⁵⁶ mis ei olnudki ju otseselt vale. Veel 1970. aastal ütleb RÜ-alase kontrollbrigaadi otsus, et puuduvad vajalik meetodika ja programmid ning programm otsustatakse sama aasta juulis välja anda¹³⁵⁷ (sellele viitab ka KARÜNi tööplan¹³⁵⁸), mis aga mingil põhjusel samuti soiku jääb. Võimalik, et põhjuseks on RÜN soov läbi suruda üleliiduliste programmide kasutamist, mis olid tõlgituna olemas juba 1964. aastast saadik ja kasutatava kirjanduse osas ka eestikeelsete materjalidega vastavusse viidud,¹³⁵⁹ kuid „erialainimesed arvavad, et neid on raske sobitada olemasolevate tingimustega”.¹³⁶⁰ Vahepeal aeguda jõudnud ja taas täiendatud näidistemaatika võetakse viimaks ametlikult vastu 13. detsembril 1971,¹³⁶¹ koostajatena on märgitud Linda Mäesalu ja Kaljo Oja, kuid trükki ei jõua seegi versioon. Seejärel veelkord täiendatud ja viimaks ära trükitud „Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele”, koostajad Inna Baturin ja Linda Mäesalu ilmub viimaks 300 eksemplaris 1975. aastal.¹³⁶² 1980. aastal järgnes sellele Linda Mäesalu eestinduses samanimeline Moskva Riikliku

¹³⁵³ ERA R-2048.1.742, l 80–83, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1967).

¹³⁵⁴ ERA R-2048.1.816, l 121j, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1968).

¹³⁵⁵ ERA R-1797.2.1007, l 3, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1966).

¹³⁵⁶ ERA R-1797.2.1163, l 141, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968).

¹³⁵⁷ ERA R-2048.1.920, l 58–59, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹³⁵⁸ ERA R-1797.2.1332, l 215, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹³⁵⁹ ERA R-1797.2.1007, l 7jj, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1966).

¹³⁶⁰ ERA R-2048.1.993, l 5, Ühing „Teadus”, Ateismi RÜ materjalid (1970/71).

¹³⁶¹ ERA R-2048.1.978, l 79j, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1971).

¹³⁶² Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, *Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele* (Tallinn: Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, 1975).

Ülikoolist pärit programm (orig. 1979), mille ilmumise taustaks olid nähtavasti partei ideoloogiaotsused ning surve „nüüdisaja parteiülesannetele” vastava näidisprogrammi olemasoluks.¹³⁶³ Neist kahest hoolimata soovitab 1983. aastal koostatud KARÜNi otsus „AteismiRÜde tööst” välja töötada ateismi RÜde õppeprogramm koos vastava kirjanduse soovitusnimistuga¹³⁶⁴ – mis aga üsna kindlasti jääb tegemata, sest sama plaani koostamist on mainitud KARÜNi perspektiivplaanis 1986–1990, kus selle valmimine on planeeritud 1989. aastaks,¹³⁶⁵ mil koostati juba sootuks teistsuguse sisuga programme hoopis teiste inimeste poolt.

4.4.6. Ühe rahvaülikooli tegevus Tartu ateismirahvaülikooli näitel

Nagu ka Tallinna Kultuuriülikool, alustas Tartu rahvaülikool tegevust 1959. aastal. See oli moodustatud AÜN Tartu Kultuurihoone juurde – omaaegse kino „Varia” hoone Raekoja platsil (toona Nõukogude väljak), ametliku aadressiga Hariduse 2. Loodusteaduste ja ateismiteaduskond loodi sinna 1961. aasta sügissemestril¹³⁶⁶ ning selle tegevus „oli suunatud materialistliku maailmavaate kujundamisele kuulajais ja võitlusele kapitalismi iganditega inimeste teadvuses”. Alguses oli õppetöö kavandatud üheaastasena, kuid õppeaasta lõpul organiseeriti kuulajate soovil kaheaastaseks. Tööd juhtis teaduskonna nõukogu koosseisus: esimees – A. Mitt (TRÜ füüsika-matemaatikateaduskonna dekaan); liikmed L. Mäesalu, L. Valt, H. Ling, L. Kalnin, R. Kullaste. Nõukogu töö toimus EKP Tartu Linnakomitee suunamisel, koosolekuid peeti esialgu regulaarselt kord kahe kuu jooksul.¹³⁶⁷

Juba algusest peale läks Tartu rahvaülikool hästi käima – mitmel puhul on see kiita saanud¹³⁶⁸ ja 1966. aastal premeeris kultuuriministeerium Tartu RÜ ateismiosakonda magnetofoniga „Dnepr 12”.¹³⁶⁹ Mitmete RÜde ülevaatuste tulemusel leidis rahvaülikoolide üleliidulisse auraamatusse tee kogu Tartu Kultuuriülikool koos oma osakondadega, samuti ateismiosakonna esimees Anatoli Mitt. Eesti NSV RÜ auraamatusse märgiti ateismiaktivistidest Anatoli

¹³⁶³ Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, *Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele* (Tallinn: Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, 1980).

¹³⁶⁴ KMA 2.2540, 1 3, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplan ja informatsioon nõukogu tööst ja kirjavahetus nõukogu tööküsimustes (1982–83).

¹³⁶⁵ KMA 2.2769, 1 31, ENSV Kultuuriministeerium, KARÜNi otsused, tööplan ja kirjavahetus (1986).

¹³⁶⁶ ERA R-2048.1.646, 1 56, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1964).

¹³⁶⁷ ERA R-2048.1.562, 1 1–11, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63).

¹³⁶⁸ ERA R-2048.1.673, 1 27, Ühing „Teadus”, Vabariikliku rahvaülikoolide nõukogu koosolekute protokollid (1965/66).

¹³⁶⁹ ERA R-2048.1.708, 1 164, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1965/66).

Miti kõrval ka Hilja Treuberg,¹³⁷⁰ kelle juhitud Pärnu ateismiülikooli võib EKP KK ateismikooli kõrval pidada üheks kõige tugevamaks. Üldiselt ei ole aga Eesti NSVs ateismialal tegutsevad isikuid ega koole RÜ ülevaatuste nominentide seas kuigivõrd märgata.

Tartu RÜ ateismiosakonna hea alguse üheks põhjuseks oli kindlasti ülikooli lähedalolu, mille kõrge kvalifikatsiooniga õppejõud kultuuriülikooli raames ka populaarteaduslikke loengutega tegelesid – kontaktid olid olemas TRÜ, Zooloogia-Botaanika Instituudi ning Füüsika ja astronoomia instituudiga. Teiseks põhjuseks oli kindlasti see, et teaduskonna eestvedajaks ja juhiks oli soliidse pedagoogilise pagasiga ja hea organisaatorina tuntud Anatoli Mitt. Arvata võib, et ka mainitud kontaktide näol oli tegu Miti tutvusringkonda kuulunud inimestega. Parimate lektoritena nimetatakse 1963. aastal Kaljo Oja, Harald Habermani ja Harri Lingi, seejuures toimus töö „ühiskondlikel alustel”, s.t. „juhatuse tegevus ja lektorite esinemised toimuvad täiesti tasuta, ainsama eesmärgiga tõsta kuulajate teadmisi ja ideoloogilist taset”. 1965. aasta aruanne kinnitab, et TRÜ kõrval on lektorite asjus kontakt ka TAga ja nii olid õpetamise kaasatud 2 akadeemikut, 2 professorit, 2 dotsenti, 2 teaduste kandidaati ning 5 kõrgemate koolide kraadita õppejõudu – sellisele raskekahurväele oli teistel ateismirahvaülikoolidel raske midagi samaväärset vastu panna, sest RÜde lektorite üldine tase ei olnud akadeemiliselt kuigi kõrge – nt 1982./83. õppeaastal esines kultuuriülikoolides 1538 lektorit-õppejõudu, kellest teadusliku kraadiga oli ainult 119.¹³⁷¹ Ka RÜde juubelikogumikus tunnistatakse, et „Kultuuriülikoolide töö keskseks probleemiks (ja alaliseks mureküsümuseks) on heade lektorite leidmine ja rakendamine”.¹³⁷² Igal juhul Tartu ateismi rahvaülikooli kvaliteedi üle põhjust nuriseda ei olnud – õpetamise kvaliteeti kinnitas kuulajate koosseisu suur stabiilsus.¹³⁷³

1962/63. õppeaastal oli ateismiteaduskonnas kaks kursust – esimesel kursusel oli kavas loodusteaduslik tsükkel, teisel juba konkreetsemalt ateismitemaatika. II kursuse õppused toimusid AÜN Tartu Kultuurihoone loengutsaalis üle nädala pühapäeviti, algusega kl 15.30, õppetöö kestus oli 2–3 tundi. Kokku toimus aastas 13 õppust. Õppetöö nägi välja järgmiselt: alguses võttis sõna teaduskonna nõukogu esimees (3–5 min), sellele järgnes lektori loeng. Seejärel toimus küsimuste-vastuste voor lektori ja kuulajaskonna vahel (iga loengu järel esitati 8–25 küsimust) ning viimaks vaadati ühe tunni vältel populaarteaduslikke ja ateistliku sisuga filme, mis läks kirja filmideseeriana „Usk on oopium rahvale”.¹³⁷⁴

¹³⁷⁰ Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 34–35.

¹³⁷¹ Feliks Rommot, „Edasiarengu teel”, *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 15.

¹³⁷² Uusman, „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”, 37.

¹³⁷³ ERA R-2048.1.708, 1 90–92, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1965/66).

¹³⁷⁴ EAA T-893.1.172, 1 3, Tartu linna TK kultuuriosakond, Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu Tartu Kultuurihoone. Direktori sm Suure ettekanne (1962).

I kursusel oli 40–120 kuulajat, II kursusel 200–350 kuulajat. Kuulajad jagunesid registreeritud ja registreerimata kuulajateks, viimaste kohta arvati, et need on „mingil moel religioosete eelarvamustega seotud” ning seetõttu „ei taha nad oma osavõttu ametlikult kontroll-lehel fikseerida. Neid ei ole selleks ka sunnitud, kuna loengud omavad sisulist tähtsust just usklike osavõtul.” Nimelist registreerimist sisse ei viidud, vastasel korral kardeti, et usklikud loobuksid lektoriumi külastamisest. Osavõtjaid oli erinevatelt elualadelt ja vanuselt koolilastest pensionärideni, kuid neid kõiki iseloomustavaks jooneks oli „soov kuulda tõtt religiooni ja kiriku kohta”.¹³⁷⁵

Õppetöö aluseks oli võetud Leningradi S. M. Kirovi nim kultuuripalee ateismi ülikooli õppeplan, 1962. aastal õnnestus saada PTTLÜ näidisõppeplan, mis kohaldati kohalikele tingimustele, nt täiendati seda kuulajate soovil varakristluse kujunemise loengutega. Loengute planid koostati teaduskonna nõukogu poolt, arutati läbi Tartu Rahvaulikooli nõukogus, kooskõlastati baasiks olevate asutusega ja kinnitati viimaks EKP Tartu LK büroo poolt.¹³⁷⁶

Õppetöö erinevate meetoditena olid kasutusel loengud, ekskursioon, küsimuste-vastuste õhtud, temaatilised õhtud, kinofilmide¹³⁷⁷ vaatamised. Eriti õnnestunuks peeti 1962. aasta teisel jõulupühal korraldatud temaatilist õhtut, millest võttis osa 350 inimest ja kus „paljastati teaduslike katsetega nn usuimesid”. Korraldati ka ekskursioone asutustesse ja muuseumidesse. Õppetöö korraldamises löid kaasa aktiivsemad kuulajad, kes võtsid osa teaduskonna nõukogu tegevusest ja teaduskonna juhtimisest.

1965./66. õppeaastal lahutati töö kahte ossa: 1) registreeritud kuulajad (ca 40 isikut), kes võtsid õppustest osa teadmiste täiendamise eesmärgil. Koos käidi TRÜ füüsikaauditooriumis nr 1; 2) rahvalektoorium (keskmiselt ca 150 kuulajat), kus peetavaid ettekandeid võisid kuulata kõik. Lektooriumi kuulajad käisid koos AÜN Tartu Kultuurihoones.¹³⁷⁸ Esimesele grupile peetud ettekanded olid konkreetselt usuvastase sisuga, rahvalektooriumis peetud ettekanded olid aga „sisuliselt ateistlikud, ilma et seda momenti eriti lastaks välja paista”. Õppetöö toimus nii TRÜ ruumides kui ka lektoriumis üle nädala pühapäeva õhtupoolikutel. Rahvalektooriumis peetud ettekannetele järgnes filmide demonstreerimine ning iga õppeaasta lõpus peeti mingil kindlal teemal küsimuste-vastuste õhtu.¹³⁷⁹ Tartu Raudteeklubi juures töötas veel ateismiteaduskonna venekeelne filiaal.

Kuna Anatoli Mitt oli tuntud vulgaarateistliku käremeelsuse poolest, siis järgis ka Tartu ateismi RÜ õpetus sarnast liini. Nt Tartu rahvaulikooli teatmik 1964/65 õppeaastast ütleb ateismiteaduskonna tutvustamiseks: „Religiooni õpetused, mida palvemajades ja kirikutes pakutakse, on tegelikkuse fantastiliselt

¹³⁷⁵ ERA R-2048.1.562, l 2, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide informatsioonid (1962/63).

¹³⁷⁶ ERA R-2048.1.513, l 37, Ühing „Teadus”, Kultuuriülikoolide töö materjalid (1961/62).

¹³⁷⁷ Näiteid toonaste ateismiteemaliste filmide pealkirjadest: „Apostlid ilma maskideta”, „Tõde nelipühilastest”, „Papp Golubnost” jne.

¹³⁷⁸ *Tartu Rahvaulikool: Teatmik* (Tartu: Eesti NSV ühing „Teadus”, 1966), 3.

¹³⁷⁹ ERA R-2048.1.708, l 90–92, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1965/66).

moonutatud kajastus, mis on välja kujunenud mõni tuhat aastat tagasi primitiivsel arenguetapil seisnud inimeste seas. Halvemal juhul on kiriku õpetus lihtsalt vale ning kujutab endast teaduslikult mitte veel küllalt ettevalmistatud inimeste häbematu petmist vaimulikkude sissetulekute nimel”.¹³⁸⁰

1960. aastate lõpuks hakkas selle kooli tegevus vaibuma – seda vähemalt ateismipropagandistide koolituse osas, kuna osa ateismipropagandistide koolitamise oli nihkunud parteiharidussüsteemi ning ülejäänud osas hakkas elanikkond oma ressursse ammendama. 1966./67. õ-a Tartus ateismiteaduskonda ilmselt ei olnud. 1968. aastal oli see loodud, kuid olukorda kontrollinud Heljo Paan kirjutab aruandes üpris põlglikult – „registreerunuid oli ainult 15 ja needki enamuses pensionärid”, mistõttu ta soovitab „ateismi RÜ edaspidine töötamise eesmärk ja komplekteerimise viis sügavalt läbi mõelda”.¹³⁸¹ Mainitud 15st registreerunust lõpetas kevadel vaid 10 inimest, kuid kohal oli pidevalt hulk registreerimata kuulajaid, mistõttu loengutes viibis enamasti 30–50 inimest. Sel aastal toimus 14 loengut ja 2 küsimuste-vastuste õhtut. Endiselt töötas teaduskonna filiaalina rahvalektorium registreerimata kuulajate osavõtul, millest võttis osa ca 100–200 inimest, neist paljud usklikud, kellega toimus mõnelgi korral „ulatuslike mõttevahetusi” ning juhtus ka seda, et läks ägedaks vaidluseks usklite eneste vahel – küsimuseks see, kas peale inimese surma inimese hing sureb või jääb see igavesti elama taevas või põrgus.¹³⁸²

1969. aastaks oli Tartu Ateismi RÜ lõpetanud 7 lendu ja 209 inimest. Õppegrupp (24 inimest) tegutses sel aastal Raudteelaste klubi juures (töölisi 6, teenistujaid 5, pensionäre 15, neist 15 algharidusega, 4 keskaridusega, 5 mitteamaliku keskaridusega), arvukam lektorium käis endiselt koos AÜN Tartu kultuurihoones.¹³⁸³ Sarnaselt tegutses RÜ veel ka järgmisel õppeaastal (kokku 140 inimest¹³⁸⁴), kuid lõpetas siis ligi 10 aastaks tegevuse. Rahvalektoriumi siiski tegutses vähemalt mõnda aega veel edasi, selle teemasid uuendati igal aastal, mistõttu „jätkasid lektoriumi külastamist ka need, kes varem õppisid ateismi RÜs”.¹³⁸⁵

Ateismi RÜ puudumine ei tähendanud aga, et Tartu RÜdes ateismialaseid loenguid üldse poleks olnud – need leidsid aset nt kultuuritöötajate RÜs kultuuriteaduskonnas, kes muu kultuuritöö kõrval (uued näarikombed, laste kevadpäevad, samuti „Aktuaalsetest probleemidest disko-alases töös Eesti NSV-s” ja

¹³⁸⁰ ERA R-2048.1.653, 1 63, 65, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1964/65).

¹³⁸¹ ERA R-1797.2.1163, 1 76, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid (tööplaanid, seletuskirjad, aruanded) kultuuriülikoolide töö kohta (1968).

¹³⁸² ERAF 148.77.11, 1 53, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968).

¹³⁸³ EAA T-893.1.338, 1 1jj, Tartu linna TK kultuuriosakond, Rahvaülikooli passid (1969).

¹³⁸⁴ ERA R-1797.2.1332, 1 40, ENSV Kultuuriministeerium, Materjalid kultuuriülikoolide töö kohta (tööplaanid, aruanded, õppeprogrammid jne) (1970).

¹³⁸⁵ ERAF 148.84.19, 1 9, EKP Tartu LK, Linnakomitee õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus (1972).

„Näidisdisko programm tõsisest muusikast ja arutelu”¹³⁸⁶ jms) said ettevalmistuse ka ateismi valdkonnas: „Ateistlikust kasvatustööst klubis” rääkis Helgi Sillaste, „Religioonist ja tänapäeva ideoloogilisest võitlusest” Kaljo Oja ja „Nõukogulikest traditsioonidest ja tavanditest” Vilve Kalits.¹³⁸⁷ Ateismitemaatika leidis oma tee ka sootuks asjassepuutumate alade RÜdesse, nt Tartu RÜ sisekujunduse ja tarbekunsti teaduskonnas planeeriti uue õppeaasta algusesse „Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevale pühendatud temaatilist õhtut uutest nõukogulikest kombetalitustest”.¹³⁸⁸

Seoses ideoloogiaküsimuste esiplaanile tõusmisega tekib ateismi RÜ Tartusse uuesti alles 1979. aasta sügisel ning taas sai selle eestvedajaks Anatoli Mitt. Nüüd ei tegutsenud RÜ enam mitte AÜN Kultuurihoones, vaid baasasutusena kasutati noortemaja „Sõprus” Kalevi tänaval. Seetõttu muutuns ka kuulajate koosseis – kui enne olid ülekaalus pensionärid, siis nüüd oli praktiliselt kogu kuulajaskond alla 30-aastased. Sel aastal lõpetas ateismi RÜ 50 inimest.¹³⁸⁹ Kui aga Anatoli Mitt 1980. aasta 15. mail suri, hakkas ateismi RÜ tegevus taas kiratsema. See õnnestus veidikeseks tööle lükata Tartu I Keskkooli juures, kus „teisel poolaastal peeti loenguid keemiast ja religioonist, mida ilmestasid katsed”,¹³⁹⁰ kuid siis lakkas tegevus taas ning Ateismi TMNi sellealastest märkustest hoolimata ei õnnestunud tööd alustada mitme aasta vältel.¹³⁹¹ Viimaks, 1984/85 õppeaastaks sai ateismi RÜ taas hoo sisse ning seda asus juhtima TRÜ filosoofiakateedri vanemõpetaja ja „Teaduse” Tartu linnaorganisatsiooni ateismisektsiooni esimees Helgi-Mallis Sillaste, keda mitmetes allikates nimetati Tartu üheks arvestatavamaks ateismilektoriks.¹³⁹² Aruandlusest jääb mulje, et terve ateismi RÜ Sillaste isikul ka püsis, sest ta oli seal ainsaks lektoriks. RÜ tegutses Tartu Mööblikombinaadi ja Tartu Ehitusmaterjalide Tehase juures ning kuulajaiks olid kombinaadi töölised. Pärast Indira Gandhi mõrvamist said populaarseks Sillaste loengud Indiast, kuid suurt huvi äratas ka üritus Leningradi hüpnotisööri J. Orloviga. Kuigi planeeriti ateismi RÜde avamist Tartu Meditsiiniakademiis ja H. Elleri nim. Tartu

¹³⁸⁶ EAA T-893.1.569, l 15, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide 1980. a tööplaanid, passid ja informatsioonid tegevuse kohta (1980).

¹³⁸⁷ EAA T-893.1.496, l 108jj, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuriülikoolide tööplaanid, passid, aruanded ja informatsioonid (1977).

¹³⁸⁸ *Ibid.*, l 22.

¹³⁸⁹ EAA T-893.1.590, l 40, Tartu linna TK kultuuriosakond, Rahvaülikoolide 1981. a tööplaanid, õppeplaanid, passid, aruanded (1981).

¹³⁹⁰ EAA T-893.1.613, l 30, Tartu linna TK kultuuriosakond, Rahvaülikoolide 1982. a tööplaanid, õppeplaanid, passid, aruanded (1982).

¹³⁹¹ ERA R-2048.1.1870, l 23, Ühing „Teadus”, Ateistliku Kasvatuse Sektsiooni materjalid (1983).

¹³⁹² ERA R-2048.1.2061, l 89, Ühing „Teadus”, Informatsioonid kultuuri ja ateismi RÜ kohta (1984/85).

Muusikakoolis, leiti, et need ei oleks otstarbekad, kuna mõlemas asutuses on ateism õppeainena programmis juba olemas.¹³⁹³

Järgnevate aastate aruandlus RÜde kohta on kahjuks puudulik ning Tartu ateismi RÜ tegutsemise kohta ei ole võimalik midagi täpsemat öelda.

4.5. Ateismialane haridus partei poliitharidussüsteemis¹³⁹⁴

Partei poolt pakutav ideoloogiline täiendkoolitus oli mõeldud ennekõike parteilastest propagandistide (täiend)koolitamiseks ja parteilastekandidaatide „leeriks”, kuid ette oli nähtud ka üldist ideoloogilise teavet pakkuv massilis-poliitiline (või poliit-massiline) töö. Poliitõpe jagunes üldjoontes viieks: poliitkoolid, poliitringid, poliitseminarid, individuaalne õpe ja MLÜd. Esimesed neli olid seotud asutuste ja ettevõtetega sõltumata asutuse enda seotusest ideoloogilise tegevusega. Nii oli 1966. aastal Tallinna vineeri- ja mööblivabrikusse moodustatud 6 NLKP ajaloo ringi, 2 poliitökonoomiaseminari, 2 kõrgemat poliitkooli, 1 marksismi-leninismi aluste kool ja 2 komsomoliringi.¹³⁹⁵ Partei-haridusvõrk sarnanes tavalisele koolile ja jagunes kolmeks tasandiks: alg-, kesk- ja kõrgtase, seejuures esimesed kaks taset kestsid kumbki ühe aasta, MLÜde lõpetamiseks kulus sõltuvalt õppevormist 2–3 aastat. Õppegruppide komplekteerimisel (eriti algtasemes) püüti võimaluse piires arvesse võtta kuulajate taset ja ettevalmistust.¹³⁹⁶ Nagu ka tavalises koolis, algas õpe sügisel ja lõppes maisjuunis.

Kui EKP ideoloogiakomisjonid tegelesid partei ideoloogiatöö abistamisega üldisemalt, siis konkreetselt propagandistide ja parteiharidusvõrgu toetamiseks olid partei kohalike komiteede juurde loodud erinevate teemadega tegelevad (teaduslik-)metoodilised nõukogud, mida nimetati ka metoodikakabinettideks. Sarnaselt ideoloogiakomisjonidele võis piirkonnas olla üks metoodikanõukogu, mille alluvuses olid erinevad seksioonid, nt Tartu parteiharidusvõrgus oli 1971/72. õ.-a. 4 seksiooni jagatud poliitõppe tasemete järgi: algastme seksioon, keskastme, kõrgema astme ja komsomoli seksioon (kokku 32 liiget).¹³⁹⁷ Seevastu Tallinnas ja mujalgi olid metoodikanõukogud iseseisvad, moodustatud teemade kaupa. Metoodikanõukogu liikmed ei pruukinud olla kõik linna parteikomitee liikmed või liikmekandidaadid, nt 1976. aastal kuulusid Tartu LK

¹³⁹³ EAA T-893.1.683, 1 13jj, Tartu linna TK kultuuriosakond, Kultuuri- ja ateismi rahvaülikooli perspektiivpilaan 1986.–1989. a.

¹³⁹⁴ Vt ka *Partei-algorganisatsioon*, 212jj.

¹³⁹⁵ ERAF 1.295.6, 1 31, EKP KK PAO, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1966).

¹³⁹⁶ ERAF 148.77.11, 1 27, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968).

¹³⁹⁷ ERAF 148.88.31, 1 1, EKP Tartu LK, Справки о ходе и итогах учебного года в университете марксизма-ленинизма и системе партийного просвещения (1976).

metoodikakabineti 15 liikmest ainult 8 LKsse.¹³⁹⁸ Nõukogud käisid koos enamasti üks kord kvartalis või kaks korda aastas, seksioonid kohtusid kord kuus või vajadusel tihedamini. Metoodilisi nõukogusid, mille eesmärgiks oli propagandistide juhendamine, võidi moodustada ka koolidesse¹³⁹⁹ või asutustesse.¹⁴⁰⁰

Metoodikanõukogud või nende seksioonid loodi vastavalt vajadusele aktiveerida mingi piirkonna kindlat propagandateemat või selle parandamist, mistõttu nt Tallinna rajoonide ateismialased metoodilised nõukogud olid loodud erinevatel aastatel 1965.–81. aastani.¹⁴⁰¹ Paljud metoodikanõukogud kutsuti ellu 1979. aastal seoses tugevnenud ideoloogiavõitlusega (NLKP Keskkomitee 1979. aasta 26. aprilli otsus „Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest“), 1981. aastal paljud neist reorganiseeriti.

Kõige otsesemalt tegelesid metoodikanõukogud asutuste ja ettevõtete partei algorganisatsioonides toimuva propagandatöö uurimise ja kogemuste „üldistamisega“.¹⁴⁰² Et üheks metoodikakabineti tegevuse tulemuslikkust näitavaks teguriks oli tegutsevate propagandistide arv, siis pöörati propagandistide kaadri väljaõpetamisele ja neile metoodilise abi andmisele suurt tähelepanu. Selleks korraldati propagandistide päevi, mis võisid toimuda kas kõigile piirkonna propagandistidele ühiselt, kuid võisid aset leida ka temaatilised propagandistidepäevad (rahvusvahelised suhted, ateism, kommunistlik kasvatus jne); propagandistide vestlusringe kogemuste vahetamiseks (vestlusring algajale propagandistile metoodilistes küsimustes), külastati õppusi, korraldati seminare ja konverentse, anti välja metoodilisi abimaterjale, täpsustati programme, abistati propagandiste ettenähtud ürituste läbiviimisel.¹⁴⁰³ Mõnel pool olid asutused konsulteerimiseks metoodikute vahel ära jagatud, kas üldiselt või sõltuvalt propaganda seisukorrast asutuses. Metoodikuid võidi kinnitada ka individuaalprogrammi järgi õppivate parteilaste töö suunajaiks.

Ehkki tegu oli ametlikult parteiharidussüsteemi osaga, tegutsesid metoodikakabineti liikmed ka propagandatöö kontrollijatena, mistõttu võib öelda, et metoodikakabinetid olid ideoloogiakomisjonide kõrval piirkonna propagandatööd koordineerivateks ja propagandistidele nõuandvateks üksusteks. Nt aastal 1970. kinnitab ühingu „Teadus“ Kohtla-Järve aruanne, et kohaliku intelligentsi esindajatest moodustatud EKP Kohtla-Järve linnakomitee juures tegutsev ateismialane teaduslik-metoodiline nõukogu „juhendab metoodiliselt ja

¹³⁹⁸ ERAF 148.88.61, 1 17, EKP Tartu LK, Информации и справки горкома, направленные в ЦК КП Эстонии по вопросам идеологической работы (1976).

¹³⁹⁹ EAA T-20.1.405, 1 8j, Tartu Linna TSN Täitevkomitee haridusosakond, Koolide õppekasvatustöö aruanded (1963).

¹⁴⁰⁰ ERAF 4895.34.52, 1 11, EKP Paide RK, Informatsioonid ja õiendid propagandatöö küsimustes (1968).

¹⁴⁰¹ ERAF 1.31.71, 1 6, 8jj, EKP KK PAO, Статистические данные ГК, РК КП Эстонии о методических советах (секциях) (1982).

¹⁴⁰² ERAF 148.88.61, 1 17, EKP Tartu LK, Информации и справки горкома, направленные в ЦК КП Эстонии по вопросам идеологической работы (1976).

¹⁴⁰³ ERAF 148.88.31, 1 1, EKP Tartu LK, Справки о ходе и итогах учебного года в университете марксизма-ленинизма и системе партийного просвещения (1976).

kontrollib ning koordineerib kogu ateistlikku propagandat, tema ulatust ja kvaliteeti linna piires.” Ateistliku propaganda teadusliku taseme tõstmiseks moodustati Kohtla-Järve metoodikanõukogu juurde veel NLKP Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituudi tugipunkt, mis selle instituudi metoodilisel juhtimisel „korraldas sotsioloogilisi uurimusi, teostas sidet ning lõi kontakte kohalike propagandistide ning instituudi teaduslike töötajate vahel ning kindlustas instituudi teaduslike uurimuste tulemuste kasutamist kohalikus ateistlikus propagandas”. Tugipunkti poolt viidi läbi sotsioloogiline uurimus religiooni mõjust linna ja rajooni noorte suvapäevaliste hulgas ning õpiti tundma mitmete religioossete organisatsioonide (kohalike baptistide ja Kuremäe kloostri) ideoloogiat ja tegevust.¹⁴⁰⁴

Nagu ka muudes valdkondades, jäi parteiharidussüsteemis ateismikursuste korraldamine kohalike entusiastide hooleks – partei jaoks ei olnud ateismi-aktivistide tootmine kuigi olulise tähtsusega, sest see oli vaid üks tahk „nõukogude inimese” kasvatamises.¹⁴⁰⁵ Esimesed teated partei korraldatavate ateismiõppuste kohta pärinevad alates 1958. aastast.¹⁴⁰⁶ Kuigi juba 1959. aasta märtsiotsus kohustas MLÜdesse ja parteiharidussüsteemi religioonivastaseid tsükleid sisse viima,¹⁴⁰⁷ ilmnevad esimesed sellelaadsed regulaarselt alles 1962. aastast, mil kõigis parteiharidussüsteemi astmetes ja MLÜdes avati ateismifakulteete või ateismiringe – sellele eelnevalt ajast on teateid vaid propagandistidele peetud eraldiseisvatest ateismiloengutest.¹⁴⁰⁸ Siin on ilmne seos 1962. aasta juunis vastu võetud EKP otsusega, mis kutsus üles religioonivastases võitluses veel enam pingutama ja kohustas kõiki LK/RKsid korraldama kvalifitseeritud ateistide ettevalmistamise kursusi.¹⁴⁰⁹ 1962./63. õ-a Tartu LK aruanne ütleb esimeste katsete kohta järgmist: „Kuna esteetika ja ateismi küsimusi õpiti linna poliitharidusvõrgus esmakordselt, siis eelteadmised nendel aladel on tavaliselt väikesed, oli õppeaasta alguses kavas organiseerida mõlema aine õppijatele lektoriumid. Tegelikult tööd alustas ja töötas regulaarselt ainult esteetika-alane lektorium. Ateismialast lektoriumi ei rakendatud tööle osalt seetõttu, et ateismiküsimusi õppijate tase oli väga erinev – algharidusega töölistest kuni kõrgema haridusega arstini, ja osalt seetõttu, et vastavad propagandistid ei leidnud selleks erilist vajadust olevat.”¹⁴¹⁰ Mõningaid seminare ja nõupidamisi siiski läbi viidi, samuti organiseeriti ateismiteemaline konverents.

¹⁴⁰⁴ ERA R-2048.1.920, 1 118j, Ühing „Teadus”, Filosoofia ja Ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

¹⁴⁰⁵ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008.

¹⁴⁰⁶ Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, 177j.

¹⁴⁰⁷ ERAF 1.4.2293, 1 71, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 42 (1959).

¹⁴⁰⁸ ERAF 148.47.20, 1 16, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1960).

¹⁴⁰⁹ ERAF 1.4.2738, 1 97, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

¹⁴¹⁰ ERAF 148.56.17, 1 45–46, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам пропаганды и агитации с партийными органами. Информации в ЦК КП Эстонии (1963).

1963./64. õ-a-ks hõlmasid Tartu LK poliitharidusõppe raames tegutsenud 4 seminari ja 5 õpperingi juba ca 200 inimest.¹⁴¹¹

Parteikoolide tegevus ateismi vallas ei piirdunud ainult ateismilektorite ettevalmistamisega, tähelepanu pöörati ka uute tavanditega tegelejatele; sarnaselt RÜdele võisid mõned kursused olla loodud spetsiaalse grupi või professioni jaoks. Õppeprogrammide põhjalikkus ja pikkus varieerus sõltuvalt kohast ja võimalustest, samuti lõpetajatele esitatavad nõudmised, mis olid parteiharidussüsteemis mõnevõrra kõrgemad kui RÜdes – kui tihtipeale loeti RÜ lõpetanuks inimene, kes oli piisavalt palju loengutes viibinud, siis nt Paide LK ateismikooli lõpetamise tingimuseks oli loengu või temaatilise õhtu kavaga esinemine, mida saaks kasutada oma töökollektiivis.¹⁴¹²

Et anda aimu parteiharidussüsteemi haardest, olgu ära toodud 1974./75. õ-a statistika:

- algtaseme poliitkoole oli 238, neist kõige enam majanduskoole (153). Muid algtaseme õppevorme oli 1035, neis kõigis kokku õppis 23 754 inimest (kommuniste 11 968);
- kesktasemel oli kokku 892 kooli, samuti kõige suurem rõhuasetus majandusel (ligi 500), muid õppevorme 1523. Kokku õppis 50 252 inimest (kommuniste 28 564);
- kõrgtaseme õppeks oli kolm MLÜd, millele lisandusid rajoonide ja linnade parteiaktiivi koolid, juhtivtöötajate seminarid, intelligentsile korraldatavad seminarid, teaduslike töötajate seminarid, kesk- ja kõrgkoolide õppejõududele korraldatavad seminarid, teoreetilised seminarid, meetodilised seminarid ja individuaalõpe, millega oli sel õ-a-l seotud 675 inimest (neist 663 kommunisti): kokku 1587 kõrgtaseme õppega seotud üksust, milles õppis 42 782 inimest (neist 22 056 kommunisti)

Üldse kokku oli sel aastal parteiharidussüsteemiga seotud 116 798 inimest, kellest 62 588 olid parteilased.

Selle mahu juures oli ateismiga seonduva õppe osa enam kui tagasihoidlik:

- algtaseme ateismiringe 5, kus õppis 68 inimest, neist 37 kommunisti, 16 komnoort.
- kesktasemes 15 teadusliku ateismi seminari, osa võttis 348 inimest, neist 122 kommunisti ja 39 komnoort.
- kõrgtasemel (MLÜd) 15 teoreetilist teadusliku ateismi seminari, osa võttis 369 inimest, neist 140 kommunisti ja 41 komnoort. Sellele lisandus EKP KK

¹⁴¹¹ ERAF 148.62.12, 1 44, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы, учебных заведений и здравоохранения и информации в ЦК КП Эстонии (1964).

¹⁴¹² ERAF 4895.41.33, 1 62, EKP Paide RK, Õiendid otsuste täitmise kohta töötajate internatsionalistlikul kasvatamisel, sõjalise algõpetuse olukorrast jm küsimustes isikliku kasvatusel põhustamisel, poliitilisest enesetäiendamisest, kehakultuuri- ja spordi arendamisel jne (1973).

teadusliku ateismi kursus (Vabariiklik Ateismikool), kus õppis 41 inimest, neist 20 kommunisti ja 10 komnoort. Kursuse lõpetas 19 inimest, neist 17 kanti edasi järgmisele kursusele. Kursust jäi kordama 5 inimest, välja langes 10 inimest.¹⁴¹³

Neist arvudest ei tasu aga lasta end eksitada, sest hoolimata ametlikust propagandast, mis rääkis üha laienevast parteiõppest, ilmneb arhiivides lakkamatu kriitika parteiharidussüsteemi aadressil nii alt- kui ülaltpoolt: pidevaid probleeme esines nii koolide käivitamise, distsipliini kui ka lektorite tasemega – vähem muret kahe viimasega oli MLÜdes. Hädade põhjuseks oli õppe sunduslikkus ebamääraste kvootide täitmiseks ja plusside kirjasaamiseks kõrgemate parteiorganite statistika tarvis, lisaks ideoloogiline suunitlus ning see, et enamasti toimus õpe pärast tööaega, mistõttu praktiliselt kõigis parteiorganisatsioonides olid pidevalt päevakorral õppedistsipliini küsimused: „paljudes koolides on tõsiseid raskusi õppustest osavõtmisega. Eriti halb on olukord seal, kus on kuulajaid mitmest partei-algorganisatsioonist.”¹⁴¹⁴

Distsipliiniprobleemide üheks põhjuseks olid 1960. aastaid läbinud katsetused parima õppevormi leidmiseks. Tartu raporteerib, et enamik poliitkoolidest töötasid kaks korda kuus à 2 tundi, ka 2.5 tundi. Prooviti ka 4-tunniste õppuste süsteemi, mis ennast ei õigustanud, sest „osavõtjad ei olnud võimelised pärast 7-tunnist tööpäeva 4 tundi veel pingeliselt vaimset tööd tegema. Tõenäoliselt õppuste kestvuseks ja maksimaalseks piiriks algkoolis tundub olevat 2 tundi, äärmisel juhul 2,5 tundi. Vastasel juhul langes otsekohe õppustest osavõtnute aktiivsus ja tähelepanu kontsentratsioon”.¹⁴¹⁵ Sellistest pedagoogilistest leidudest hoolimata võitis tegevuse kontrollijates tung plaanide täitmise järele: „Läbi viia õppusi kestvusega neli tundi korraga, et kindlustada õppeprogrammide täitmist!”¹⁴¹⁶

Õppuste endi kirjeldus ei jäta toimunust ülemäära entusiastlikku muljet: „Õppused toimuvad passiivselt, ettekandja peab oma ettekande ära ja pärast seda minnakse laiali. Ruusmäe sovhoosi poliitilise algkooli õppusel 26. jaanuaril esines propagandist Salumäe jutustusega V. I. Lenini tegevusest reaktiooni aastatel (50 minutit) ja sellega õppus lõppeski. Kuulajatest keegi sõna ei võtnud ning ka küsimusi ei esitatud. Vestlusest selgus, et kuulajad ei oma

¹⁴¹³ ERAF 1.17.71, 1 1jj, 10, 19, ЕКР КК РАО, Статистические данные о системе партийной учебы в 1974/75 учебном году на 01.06.75 г. и о системах партийной учебы, комсомольского политпросвещения, экономического образования и массовых формах пропаганды на конец 1974/75 учебного года (1975).

¹⁴¹⁴ ERAF 148.75.16, 1 21, ЕКР Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1967); ERAF 1.295.6, 1 2, ЕКР КК РАО, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1966).

¹⁴¹⁵ ERAF 148.73.11, 1 25, ЕКР Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1966).

¹⁴¹⁶ ERAF 1.295.12, 1 4, ЕКР КК РАО, Õiend Tartu Marksismi-Leninismi Õhtuülikooli töö kohta (1967).

õpikut V. I. Lenini eluloo kohta ning et keegi pole neile soovitanud seda muret-seda. Samuti ei valmista nad õppuseks iseseisvalt ette.”¹⁴¹⁷ Sarnaseid teateid on müriaadidena, mistõttu EKP PAOs ollakse nõrдинud: „Ikka on veel propa-gandiste, kes oma töös peamiseks peavad uue materjali kuiva ettekandmist, seejuures mõnedel juhtudel on raske selgusele jõuda, kas inimene ei taha või ei oska paremini.”¹⁴¹⁸ Nimetatud põhjustel lagunesid poliitringid või koolid paljudel juhtudel õppeaasta keskel. Kuigi igasugune propagandategevus ja -õpe taandus viimaks partei algorganisatsioonide aktiivsusele, ei ilmnenud see aktiivsus enamasti ilma RK/LK poolse utsitamiseta. Sillamäel saigi poliitõppele saatuslikuks passiivsus: tähelepanu ei pööratud õppetöö organiseerimise kont-rollile, meetodikale jms, küsimuses poliithariduse taseme tõstmise üle jõudis aga meetodikanõukogu järeldusele, et „see ei ole nende võimuses”.¹⁴¹⁹ Ka Valga kohta öeldakse: „Kohalik RK ei võta parteihariduse küsimust kuigi tõsiselt, mistõttu on efektiivsus väike.”¹⁴²⁰

Kohtla-Järve RK kurdab 1967. aastal, et kuigi parteiharidus on olnud pideva järelevalve all, on „üheks tõsisemaks puuduseks olnud töö propagandistide kaadriga, nende kasvatamine”,¹⁴²¹ mille elavaks tõendiks olid Sillamäe propagandistid, kellega kontroll vestles: „Praktiliselt keegi ei olnud lugenud raamatut „Parteihariduse meetodika” ja isegi ei teadnud selle olemasolust”.¹⁴²² Tartu LK kinnitas siiski, et kommunistide õppima suunamisele pööratud tähele-panu aitas sellist olukorda oluliselt parandada.¹⁴²³ Kuigi propagandistid võisid olla täiendkoolitatud, ei taganud see veel automaatselt kvaliteeti. Paide kandis läksid 1967/68 õ-a 51 algastme poliitkoolist üle keskastmesse vaid 29, mille üheks põhjuseks oli keskastme propagandistide mitteküllaldane ettevalmistus: „On arusaadav, et propagandist, kes ei ole õppinud filosoofiat või poliitilist ökonomiat ja tal on üldine või kesk-eriharidus, ei saa hakkama nende ainete õpetamisega.” Teiseks põhjuseks oli „kuulajate madal üldhariduslik tase (4–6

¹⁴¹⁷ ERAF 1.295.6, 1 1j, EKP KK PAO, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1966).

¹⁴¹⁸ ERAF 1.290.14, 1 57, EKP KK PAO, Отчеты и справки о работе сети политического просвещения в 1962–1963 учебном году по горкомам, райкомам и промышленно-производственным парткомам республики.

¹⁴¹⁹ ERAF 1.10.207, 1 46, EKP KK PAO, Справки отдела о состоянии партийного просвещения в городах Кохтла-Ярве, Силламяэ, Тарту и в Выруском, Йыгеваском, Кохтла-Ярвеском, Пайдеском, Рапласком, Тартуском, Хаапсалуском районах (1971).

¹⁴²⁰ ERAF 1.12.197, 1 19, EKP KK PAO, Справки отдела о марксистско-ленинской учебе и экономическом образовании руководящих кадров в городах Таллине, Тарту, в Валгаском, Вильяндиском, Выруском, Йыгеваском, Пылваском, Пярнуском, Рак-вереском, Рапласком, Тартуском, Хийумааском районах и Министерстве сельского хозяйства Эстонской ССР (1973).

¹⁴²¹ ERAF 1.295.8, 1 16, EKP KK PAO, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1967).

¹⁴²² ERAF 1.10.207, 1 47, EKP KK PAO, Справки отдела о состоянии партийного просвещения в городах Кохтла-Ярве, Силламяэ, Тарту и в Выруском, Йыгеваском, Кохтла-Ярвеском, Пайдеском, Рапласком, Тартуском, Хаапсалуском районах (1971).

¹⁴²³ ERAF 148.73.11, 1 24, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1966).

kl), eriti kolhoosides”. Neil asjaoludel jätkas 1968. aastal 51 ringi asemel umbes 20–25 ringi.¹⁴²⁴ Juhtum Kohtla-Järvel 1967. aastal, kus „poliitökonoomia kursuse lõpueksamil 13 kuulajast ainult üks oli võimeline küsimustele enam-vähem vastama, ülejäänud ei suutnud midagi öelda, hoolimata sellest, et „neile tehti ettepanek rääkida kõigest, mida nad poliitökonoomiast teavad”¹⁴²⁵ on arvatavasti üldisest tasemest siiski ekstreemsena esilekerkiv ega kirjelda kogu alam- ja keskastme poliitõpet selle täies hiilguses.

Kui töötaja poliitõppe kursused lõpetas ning ametlikult propagandistiks tunnistati, ei taganud see veel tema tööleasumist sel alal. Tartu RK õiend maainelligentsi kohta näitab, et parteikoolis nn „ühiskondliku elukutse” omandanud inimestest hakkasid omandatud alal tööle vähesed: „põhjus: ajapuudus”¹⁴²⁶ ja enamasti ei olnud LK/RKdel isegi mingit ülevaadet, kes on „ühiskondliku elukutse” saanud ning peaksid oma erialal tegutsema.¹⁴²⁷

4.5.1. Individuaalne õpe

Ülalmärgitud meetodite kõrval püüti töötajaid täiendada veel individuaalprogrammide kaudu, valides selleks neid, kellel oli eeldusi iseseisvaks tööks (vastav haridus ja poliitiliste teadmiste tase) – kuid, nagu tunnistavad aruanded, „tihti peale olime sunnitud iseseisva tööga hõlmama ka mõningaid kommuniste, kellel vastavad eeldused iseseisvaks tööks puuduvad”.¹⁴²⁸

Sellise koolitusega hõivatud inimeste protsent ettevõtetes oli väga erinev ning mõnel puhul võis sel moel olla rakendatud suurem osa ettevõtte töötajatest. Ideaalis oli individuaalõppijate jaoks kinnitatud paar juhendajat, kes võisid olla nii asutuse ideoloogiatöötajad (partei algorganisatsiooni sekretär või vastava ala propagandist), kui kuuluda ka vastava teema metoodilise nõukogu liikmete hulka ning kes ühtlasi vastutasid õppe kontrollimise eest, kuid paistab, et üldiselt oli individuaalplaani järgi õppijate kontroll suhteliselt olematu.

Ateismiteemaga tegelejaid ei märgitud individuaalõppekava järgijate just kuigi tihti ning need arvud olid väga väikesed. Nt 1966. aastal tegeles kogu Pärnu linnas individuaalselt ateismi õppimisega 32 inimest. Kontrollimisel selgus, et neil puuduvad igasugused õppeplaanid, linnakomiteel ei olnud ka erilist ülevaadet selle kohta, kuidas õpe toimib, lühidalt öeldes – asja üle puudus igasugune kontroll.¹⁴²⁹ Ka Kohtla-Järve kurdab, et üleüldise kontrollini pole

¹⁴²⁴ ERAF 4895.34.52, 1 10j, EKP Paide RK, Informatsioonid ja õiendid propagandatöö küsimustes (1968).

¹⁴²⁵ ERAF 1.295.8, 1 35, EKP KK PAO, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1967).

¹⁴²⁶ ERAF 1.295.9, 1 12–19, EKP KK PAO, Õiendid vabariigi kultuurhariduslike asutuste töö kohta (1967).

¹⁴²⁷ ERAF 1.295.19, 1 2, EKP KK PAO, Õiendid vabariigi kultuurhariduslike asutuste töö kohta (1970).

¹⁴²⁸ ERAF 1.9.203, 1 84, EKP KK PAO, Информации РК КП Эстонии об итогах 1969–1970 учебного года в системе партийного просвещения.

¹⁴²⁹ ERAF 1.295.6, 1 36j, EKP KK PAO, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1966).

veel jõutud ning ka neil ei ole ülevaadet individuaalplaani järgi õppijatest. Nende mure oli suuremgi – kuna partei algsuunistatsioonides ei olnud sisse viidud „kommunistide õppuse perspektiivset planeerimist”, siis tekkis printsiipaalne probleem: „igal pool ei ole selge küsimus, mida teha nendega, kes lõpetavad mingi õppevormi.” On täiesti arusaadav, miks „mõned kommunistid ei valinud endale üldse mingit õppevormi”.¹⁴³⁰

Võib aimata, et „individuaalne õpe” tähendas nii aruandluses kui ka inimese enda jaoks suhteliselt kergelt võimalust saada kirja ideoloogia-alane plusspunkt, mille reaalne tegevus võis olla mõne raamatu ja artikli läbitöötamine (kui seda üldse tehti). Selliste ja erinevate teiste formaalsete „õppemeetodite” rakendamise abil sai erialakirjandus kinnitada: „Kui 1977/78 õ-a õppis marksistliku-leninliku hariduse süsteemis 560 000, siis 1978/79 õ-a juba üle 600 000 töötaja ning 1979/80 õ-a aga 640 000 töötajat (so 80% töötajatest).”¹⁴³¹

4.5.2. Marksismi-leninismi ülikoolid

Eelnevast taustast eristub kõrgeima tasandi poliitõpe, mis leidis aset marksismi-leninismi ülikoolides (MLÜ). Esimene MLÜ oli organiseeritud 1944. aastast Tallinna LK alluvusse, 1946. aastal avati MLÜ Tartus. MLÜde tööd kehatati tagant NLKP 1960. aasta 22. juuni otsusega,¹⁴³² pärast mida 1962. aastal avati MLÜ ka Kohtla-Järvel.¹⁴³³ Võimaluste ja vajaduse korral avasid MLÜd filiaale, mis tegutsesid kuni „kontingendi ammendumiseni”, nt mõnda aastat eksisteerisid Tartu MLÜ filiaalid Valgas ja Võrus, 1980. aastatel olid MLÜ filiaalid avatud TPI ja ettevõtte „Eesti Kalatööstus” juures. 1980. aasta paiku süsteemi mõnevõrra reorganiseeriti ning ka Tartu ja Kohtla-Järve MLÜsid hakati käsitleda Tallinnas asuva MLÜ filiaalidena.¹⁴³⁴ Õpe toimus loengute, seminaride ja praktiliste õppustena oktoobrist maini,¹⁴³⁵ seejuures oli võimalik valida kahe õppevormi vahel – õhtuülikool (kestusega 2–3 aastat) või kaugõpe (kestusega 3 aastat), mis tähendas kaks korda aastas toimunud kuni 10–14 päeva pikkusi õppe- ja eksamisessioone.¹⁴³⁶

MLÜde siseselt jagunes tegevus teemade kaupa fakultetidesse – nt NLKP ajaloo, filosoofia, poliitökonoomia, rahvusvaheliste suhete, teadusliku kommunismi, parteipropaganda meetoodika, sotsialistlike tööstusettevõtete ökonomika, ühiskondlik psühholoogia jne – 1965. aastal oli Tallinnas 12 fakulteedi, Tartus

¹⁴³⁰ ERAF 1.295.8, 1 18j, ЕКР КК РАО, Õiendid parteihariduse võrgu töö kohta (1967).

¹⁴³¹ Nõmm, *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas*, 24.

¹⁴³² *Ideoloogilise töö küsimusi*, 159j.

¹⁴³³ ERAF 1.295.2, 1 1, ЕКР КК РАО, Õiend marksismi-leninismi õhtuülikoolide töö kohta (1965).

¹⁴³⁴ Et MLÜ õppused toimusid Poliitharidusmajas, siis räägiti teinekord Tallinna MLÜ ateismifakulteedist kui Poliitharidusmaja fakulteedist.

¹⁴³⁵ *Lektori meelespea*, 41.

¹⁴³⁶ ERAF 1.11.137, 1 2, ЕКР КК РАО, Переписка с ГК, РК КП Эстонии о марксистко-ленинском воспитании трудящихся (1972).

7, mõlemas esindatud ka ateism, Kohtla-Järve MLÜs oli filosoofia-ateismi fakultet.¹⁴³⁷ Fakultet suleti, kui ülesanne sai täidetud ja uusi kuulajaid juurde ei tulnud.¹⁴³⁸

MLÜd olid poliitõppesüsteemi tipuks ja tase oli kindlasti kõrgem ka RÜde omast – nende funktsiooniks oli „täiendada kommunistide, komsomoli ja parteitu aktiivi ideelis-teoreetilisi teadmisi ning valmistada ette propagandiste parteiharidussüsteemi jaoks”.¹⁴³⁹ Erinevalt muust parteiõppest, kus lektoritena töötasid tavatasemega propagandistid, oli MLÜde õppejõudude kaader sootuks teistsugune, nt 1973/74 õppeaastal oli MLÜde süsteemis 197 õppejõudu (ka parteituid), neist 12 doktorit ja 89 teaduste kandidaati, kellest 11 töötasid professoritena,¹⁴⁴⁰ seega võib öelda, et MLÜde tase oli oluliselt kõrgem keskmise RÜ või parteikooli omast. Kogu õpe MLÜs ei olnud otsast lõpuni ideoloogiline, edasi õnnestus anda nt moodsaid juhtimisõhimõtteid,¹⁴⁴¹ mis oli aktuaalne just 1970. aastatel, mil MLÜdesse suunati üha enam juhtpositsioonil olevaid isikuid: Tallinna MLÜs 1973./74. õ-a-l õppinud inimesest oli juhtivtöötajaid 1849.¹⁴⁴² 1974. aasta Tartu LK õiend kinnitab, et „Tartu linnas on marksismi-leninismi ülikool kujunenud partei linnakomitee nomenklatuuris oleva juhtiva kaadri, õppejõudude, teaduslike töötajate jt. õpetamise keskuseks. Perspektiivplaanis on, et kõik õppejõud läbivad kursuse MLÜ kõrgemate koolide osakonnas.”¹⁴⁴³

Tasemevahe muu poliitõppega tõi sisse ka asjaolu, et MLÜ kuulajateks võeti kõrg- ja keskkaridusega inimesi, keda oli soovitanud tema elukohajärgne parteikomitee, kusjuures soovitude aluseks oli omakorda ЕКР КК РАО „ettepanek”: „ЕКР КК soovitab organiseerida kuulajate valikut kommunistide seast ja nende suunamist ЕКР Tallinna LK MLÜ propagandateaduskonna kaugõppeosakonna I kursusele propagandistide ettevalmistamiseks. Soovitame suunata

¹⁴³⁷ ERAF 1.295.2, 1 1, ЕКР КК РАО, Õiend marksismi-leninismi õhtuülikoolide töö kohta (1965).

¹⁴³⁸ ERAF 1.290.14, 1 2, ЕКР КК РАО, Отчеты и справки о работе сети политического просвещения в 1962–1963 учебном году по горкомам, райкомам и промышленно-производственным парткомам республики.

¹⁴³⁹ ERAF 1.11.137, 1 2, ЕКР КК РАО, Переписка с ГК, РК КП Эстонии о марксистко-ленинском воспитании трудящихся (1972).

¹⁴⁴⁰ ERAF 1.12.199, 1 1, ЕКР КК РАО, Справка отдела о работе университетов марксизма-ленинизма Таллинского, Тартуского, Кохтла-Ярвского горкомов партии (1973).

¹⁴⁴¹ Toomas Karjahärm ja Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu : Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn: Argo, 2007), 72.

¹⁴⁴² ERAF 1.12.197, 1 2, ЕКР КК РАО, Справки отдела о марксистско-ленинской учебе и экономическом образовании руководящих кадров в городах Таллине, Тарту, в Валгаском, Вильяндиском, Вырусском, Йыгеваском, Пылваском, Пярнуском, Раквереском, Рапласком, Тартуском, Хийумааском районах и Министерстве сельского хозяйства Эстонской ССР (1973).

¹⁴⁴³ ERAF 148.86.48, 1 61, ЕКР Tartu LK, Õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus väljastatud ЕКР КК-le, suulise propaganda, poliitinformaatorite töö, parteiharidusvõrgu tööst, internatsionalismist, kasvatuses, kultuuritöö, väliturismi ja tervishoiu küsimustest, koolinoorte kommunistlikust kasvatamisest ja suvise koolivaheaja veetmise organiseerimisest (1974).

õppima vähemalt inimest. Õppesessioonidel viibimisega seotud komandeerimiskulud tasub EKP KK.”¹⁴⁴⁴

Kui 1950. aastatel oli MLÜde õppurite seas ülekaalus parteifunktsionäärid, siis juba 1960. aastate keskpaiku olid enamuses parteilastest arstid, õpetajad ja insener-tehniliste alade töötajad.¹⁴⁴⁵ 1973. aastaks oli MLÜde süsteemist läbi käinud 13 728 inimest, 1973/74 õ-a õppis parteiharidussüsteemis üle 4000 inimese, neist ca 2300 parteilast ja üle 400 komnoore; partei, komsomoli ja AÜ töötajate osakaal õppurite seas 8.1%.¹⁴⁴⁶ 1980. aastatel kuulamiseks vajalikud tingimused lõdvenesid – võib aimata teatavat MLÜde sarnastumist tavaliste RÜdega. Nt 1988. aasta Tartu MLÜ raportist selgub, et ateismi ja filosoofia loenguid käisid kuulamas nii propagandistid kui ka „tavakodanikud”, kusjuures propagandiste (kes kõik kuulusid kas NLKP või ÜLKNÜ ridadesse) oli umbkaudu kolmandik,¹⁴⁴⁷ ülejäänute sekka kuulusid kultuuritöötajad, haridustöötajad jne.

1965. aastal PAO juhataja Vello Ranne koostatud õiend MLÜde töö kohta ütleb, et „Eksamid ja kontrolltööd näitavad, et õpilased töötavad korralikult. Nt Tallinnas andsid eksami eelmisel aastal 80% osalenuist, Tartus 85%.” Kõige nõrgemaks osaks MLÜde juures pidas Ranne just propagandatöö õpetuse kvaliteeti, mille alla kuulus ka ateism. Kuigi partei liikmeid oli veidi kergem kontrollida kui tavalise RÜ kuulajaid, oli MLÜde väljalangevusprotsent sellest hoolimata suur – 1950. aastatel lõpetas MLÜ vaid 30% sisseastunuist, 1960. aastaiks oli see protsent tõusnud 60–70ni. Väljalangemise põhjustena nähti partei algorganisatsioonide nõrka kontrolli õppijate üle, ülikoolidepoolseid madalaid nõudmisi kuulajatele, ebapiisavat tähelepanu kursuste komplekteerimisel jms.¹⁴⁴⁸ Nt 1967. aasta Tartu MLÜ kontroll näitas, et ateismikursuse 15 kuulajast on enamasti kohal keskmiselt 7 inimest ning ka siin põhjendati seda partei algorganisatsioonide sekretäride ebapiisava huviga oma asutuste töötajate käekäigu vastu.¹⁴⁴⁹ Olukord selles vallas kõikus sõltuvalt kohast ja grupi liikmeskonnast, nt 1973/74 õppeaasta alguses oli Tallinna ja Tartu MLÜde gruppide osavõtt ca 75%, Kohtla-Järve omal aga 58% ja mõnedes gruppides

¹⁴⁴⁴ ERAF 1.11.137, 1 1, EKP KK PAO, Переписка с ГК, РК КП Эстонии о марксистко-ленинском воспитании трудящихся (1972).

¹⁴⁴⁵ ERAF 1.295.2, 1 1, EKP KK PAO, Õiend marksismi-leninismi õhtuülikoolide töö kohta (1965).

¹⁴⁴⁶ ERAF 1.12.199, 1 1, EKP KK PAO, Справка отдела о работе университетов марксизма-ленинизма Таллинского, Тартуского, Кохтла-Ярвского горкомов партии (1973).

¹⁴⁴⁷ ERAF 148.114.1, 1 26, EKP Tartu LK, Statistilised andmed MLÜ kuulajate ja lõpetanute kohta (1971–1990).

¹⁴⁴⁸ ERAF 1.295.2, 1 1j, EKP KK PAO, Õiend marksismi-leninismi õhtuülikoolide töö kohta (1965).

¹⁴⁴⁹ ERAF 1.295.12, 1 1j, EKP KK PAO, Õiend Tartu Marksismi-Leninismi Õhtuülikooli töö kohta (1967).

veelgi madalam.¹⁴⁵⁰ 1980. aastate aruandlus näitab MLÜde kuulajate suhteliselt suurt stabiilsust nii loengute külastamises kui ka väheses väljalangemises.

Kui alamate astmete poliitõppe lõpetanutest asusid propagandistidena tegutsema üsna vähesed, siis MLÜde lõpetajate puhul oli see protsent mõnevõrra suurem – 1972/73 õ-a-l MLÜ lõpetanud 760 propagandistist pidas järgmisel õppeaastal loenguid 402 inimest.¹⁴⁵¹ Samas, mida rohkem aega lõpetamisest möödus, seda väiksemaks protsent jäi.

Nii nagu ka teised fakulteedid, ei töötanud ateismifakulteedid MLÜdes pidevalt, need komplekteeriti vastavalt vajadusele ja võimalustele. Tartu MLÜ ateismifakulteed avati 1962./63. õ-a ja tegutses kuni 1970. aastani, pärast mida oli kohalik kontingent ennast ammendanud.¹⁴⁵² Selle üle oli kaevatud juba 1968. aastal: „Suuri raskusi on propagandistide kaadri ettevalmistamisega. Aastast-aastasse korratakse propagandistide perspektiivse ettevalmistamise vajadust MLÜ kaudu, kuid poliitõppeaasta alguses jäävad propagandistide teaduskonna vastavad osakonnad avamata kuulajate puuduse tõttu.”¹⁴⁵³ Kuigi Tartus tegutsesid mitmed poliitõppe eri astmete ateismiseminarid,¹⁴⁵⁴ siis ateismiteaduskonna käimalükkamisega Tartu MLÜs oli tugevaid probleeme, sest EKP KK 1982. aasta ateismiotsuse juurde kuulunud märgukiri ütleb, et „juba pikemat aega ei ole Tartu MLÜs ateismifakulteedi”¹⁴⁵⁵ – vaevu suudeti töös hoida üpriski viletsas seisus olevat ateismi RÜd. 1987./88. õppeaastal ateismiosakond Tartu MLÜs küll taasloodi,¹⁴⁵⁶ kuid ei ole andmeid, kas see ka tööle rakendus.

Ateismiteemad kuulusid propagandistide õppe hulka siiski ka siis, kui valitud ei olnud ateismikoolitust, nt 1986. aastal on propagandistide kahenädalaste kursuste puhul Tallinnas üheks päevakorrapunktiks ka EKP KK lektori Villi Ehatamme pooleteisetunnine ettekanne „Usk, kirik ja ideoloogiline võitlus”, millele järgnes „praktiline õppus” vastupropaganda kabinetis.¹⁴⁵⁷ 1980. aastate lõpus on MLÜde õppeplaanid juba üsna kirjud – samaaegselt on kavades nii

¹⁴⁵⁰ ERAF 1.12.199, 1 6, EKP KK PAO, Справка отдела о работе университетов марксизма-ленинизма Таллинского, Тартуского, Кохтла-Ярвского горкомов партии (1973).

¹⁴⁵¹ *Ibid.*, 1 1.

¹⁴⁵² ERAF 148.83.41, 1 6, EKP Tartu LK, Linnakomitee õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus (1971). Täpselt sama juhtus ka ateismi Rahvaülikooliga, mille *case study* on esitatud RÜsid käsitlevas peatükis.

¹⁴⁵³ ERAF 148.77.11, 1 43, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1968).

¹⁴⁵⁴ ERAF 148.84.19, 1 9, EKP Tartu LK, Linnakomitee õiendid, aruanded, informatsioonid ja kirjavahetus (1972).

¹⁴⁵⁵ ERAF 1.4.6048, 1 12, EKP KK, Материалы к протоколу Бюро ЦК КП Эстонии № 28 (1982).

¹⁴⁵⁶ ERAF 1.4.7024, 1 32, EKP KK, Документы о выполнении постановления Бюро ЦК КП Эстонии № 28/2 от 02.03.82 г „Об усилении атеистического воспитания населения республики” (1987).

¹⁴⁵⁷ ERAF 1.48.38, 1 22, EKP KK PAO, Poliitharidusmaja poolt läbi viidud seminaride, kursuste, stažeerimiste, konverentside programm, ajakavad (1986).

Eesti Vabariigi ajalugu kui ka teadusliku kommunismi kursuse,¹⁴⁵⁸ Tartu MLÜs käsitleti ateismiloenguid arvatavasti siiski kuni 1989. aastani, sest õppejõudude hulka kuulusid kuni selle aastani Tartu arvestatavaimad ateismiõppejõud Helgi Sillaste ja Lembit Raid.¹⁴⁵⁹ MLÜd likvideeritakse 1990. aasta märtsis.¹⁴⁶⁰

4.5.3. EKP KK ateismikool

Kõige prestiižsemaks ateismialast haridust andvaks kooliks peeti EKP KK PAO juures korraldatud kursusi, mida peagi hakati kutsuma Vabariiklikuks Ateismikooliks (VAK). Kursused kutsuti ellu 1962. aasta EKP KK otsusega ateismialase propaganda tugevdamisest.¹⁴⁶¹ VAK alguse kohta on andmed vasturääkivad, erinevad allikad pakuvad selleks aastaid 1962–64.¹⁴⁶² Ilmselt on siin põhjus selles, et esimesed kursused toimusid ühekordse projekti korras. Tegu oli kaugõppega, kus igas kuus koguneti kahepäevasele sessioonile, kõigist linnadest ja rajoonidest saadeti kolm esindajat. Järgmisel, 1963./64. õ-a-l, jagati kool kaheks: Põhja-Eesti Ateismikool, mille juhatajaks oli EKP KK ateismilektor¹⁴⁶³ ja Lõuna-Eesti ateismikool, mille juhataja oli Anatoli Mitt.¹⁴⁶⁴ Kursuste eesmärk oli „ette valmistada võitlevate ateistide kaadrit, kes edaspidi aktiivselt aitaksid külvata ateistlikke ideid”.¹⁴⁶⁵ Lõuna-Eesti ateismikoolist võttis osa 54 inimest, aset leidis 8 ekskursiooni.¹⁴⁶⁶ Pikemas perspektiivis kaotas Lõuna-Eesti ateismikool mõtte, kuna Tartus andis ateismialast õpet ka MLÜ, sellele lisaks veel RÜ ja rahvalektorium, mistõttu pärast 1964/65 õ-a-d seda arhiivides enam mainitud ei ole. 1968. aasta EKP KK ateismiotsusega kohustati KK PAOd looma pidevalt tegutsev kolmeaastase kestusega ateismikool,¹⁴⁶⁷ reaalsuses aga

¹⁴⁵⁸ ERAF 148.114.4, EKP Tartu LK, Õppeplaanid, loengute ja seminaride temaatika (1985–1991).

¹⁴⁵⁹ ERAF 148.114.14, EKP Tartu LK, MLÜ õppejõudude nimekiri (1987–1989).

¹⁴⁶⁰ ERAF 1.50.58, EKP KK, EKP KK Poliitharidusmaja, Marksismi-Leninismi Ülikooli, Kvalifikatsioonitõstmise kursuste, Leningradi Kõrgema Parteikooli Õppe- ja Konsultatsioonipunkti tegevuse lõpetamisest (märts 1990) (1990).

¹⁴⁶¹ ERAF 1.4.2738, l 97, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 25 (1962).

¹⁴⁶² Aastale 1962 viitab Ehatamm („Ideoloogiatöö oluline lõik”, *Rahva Hää*, 12. mai 1981); Lembit Raid (*Vabamõtlejate ringidest*, 190) nimetab algusaastaks 1963; Ateismi TMNi 1978. aasta materjalides märgitakse, et see kool töötab juba 14 aastat, seega 1964. aastast (ERA R-2048.1.1449, l 29, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978)).

¹⁴⁶³ Elmar Randrüüt, „Täiendust ateistliku kasvatustöö kaadrile”, *Rahva Hää*, 10. juuli 1971.

¹⁴⁶⁴ Raid, *Vabamõtlejate ringidest*, 190, 267.

¹⁴⁶⁵ ERA R-2048.1.653, l 64, Ühing „Teadus”, RÜ informatsioonid (1964/65).

¹⁴⁶⁶ ERAF 148.71.19, l 109, EKP Tartu LK, Переписка по вопросам идеологической работы Тартуского горкома КП Эстонии. Информации в ЦК КП Эстонии (1965).

¹⁴⁶⁷ ERAF 1.4.3699, l 6, EKP KK, Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 93 (1968).

kujunes välja kaheaastane kool, mille jätkamist kohustab ka EKP KK 1971. aasta ateismiotsus.¹⁴⁶⁸ Kooli seminarid ja õppused toimusid Poliitharidusmajas (Tallinnas, Sakala 3), samas toimusid ka MLÜ kursused.

VAK tegutses EKP KK PAO juures kuni 1980. aastani, mil see EKP KK PAO ateismilektori ja kooli juhi Ehatamme initsiatiivil viidi MLÜ alluvusse. Sellel olid peamiselt majanduslikud põhjused – MLÜ lektorite tasu oli suurem ja seetõttu olid paremad lektorid rohkem seal esinemisest huvitatud, samuti andis see võimaluse paremini lahendada nende komandeerimisküsimusi.¹⁴⁶⁹ Vimmsaare, tõsi küll, oli muutuste suhtes ettevaatlik, kartes, et „selle tõttu võib muutuda koosseis, mis asjale ei tule kasuks”,¹⁴⁷⁰ hilisemaid sellealaseid kaebusi arhiivimaterjalides ei ole aga leida.

VAKi kuulajaskonnaks olid nii EKP kohalike komiteede koosseisulised lektorid, kellele püüti anda ateismialast haridust, kui ka perekonnaseisuametite juhatajad, kes olid oma ameti tõttu paratamatult seotud uute tavandite ja nende ateistliku küljega, samuti matusetalitajaid, haridustöötajaid, koolidirektoreid jne.¹⁴⁷¹ Kui enne olid jäänud püsima igakuised kahepäevased kohtumised, siis pärast kaugõppeosakonnaks muutumist koguneti nädalastele sessioonidele kolm korda aastas.¹⁴⁷² Ehatamme hinnangul oli „puhast ateismi” neil kursustel umbes viiendik mahust, ülejäänud osa oli pühendatud „üldkultuurilistele” teemadele. Traditsiooniliseks sai ekskursioon Leningradi Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseumi, teel käidi läbi ka Kuremäe kloostri.¹⁴⁷³ Kooli lõpetanud said vastava tunnistuse, mille saamiseks tuli esitada lõputöö. Enamasti oli selleks vabal teemal valitud referaat, mis kanti ette seminarides, sellele järgnes arutelu. Kahjuks puudub konkreetne aruandlus, kui paljud neist hiljem propagandistidena edasi töötasid. 1971. aastal märgib EKP ateismilektor Randrüüt, et kuigi mitmed lõpetanuist on omandatud erialal aktiivsed, siis teised neist ei ilmuta selles suhtes mingit initsiatiivi – põhivastutus inimeste töölerakendamises langeb kohalikele parteikomiteedele, kes aga on tihti apaatsed.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁶⁸ ERAF 1.4.4110, I 54, EKP KK, Документы к протоколу бюро ЦК КП Эстонии № 32 (1971).

¹⁴⁶⁹ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

¹⁴⁷⁰ ERA R-2048.1.1449, I 29, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1978).

¹⁴⁷¹ Villi Ehatamm, intervjuu 14. detsembril 2006.

¹⁴⁷² ERA R-2048.1.1772, I 28, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1982).

¹⁴⁷³ Villi Ehatamm, intervjuu 4. mail 2008. Ka paljud ateismiRÜd korraldasid sinna külastusi, kuid kooliõpilaste ekskursioone ei peetud soovitavaks (ERA R-2048.1.1118, I 90, Ühing „Teadus”, Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid (1973)).

¹⁴⁷⁴ Randrüüt, „Täiendust ateistliku kasvatustöö kaadrile”.

Sellise tasemel ateismipropagandistliku hariduse saanute tegelik arv on mõnevõrra spekulatiivne. 1981. aastaks oli VAKi õppustel osalenud ligi 800 inimest,¹⁴⁷⁵ aruandluse põhjal¹⁴⁷⁶ võib aga järeldada, et iga järgnev aasta kuni ca 1987. aastani (mil on viimased märged kursuste toimumise kohta) andis sellele lisa umbes 30–35 inimest. Seega said Eestis pakutaval kõrgeimal võimalikul tasemel ateismialase hariduse ligikaudu 1000 inimest.

¹⁴⁷⁵ Villi Ehatamm, „Ideoloogiatöö oluline lõik”, *Rahva Hää*, 12. mai 1981.

¹⁴⁷⁶ ERAF 5.107.48a, EKP Tallinna LK, Arvulised andmed MLÜ Tartu, Kohtla-Järve, Eesti Merelaevanduse, Eesti Kalatööstuse filiaalide töö kohta, MLÜ kaugõpe (1978–1989).

KOKKUVÕTE

Nõukogude riigi religioonipoliitikat võib iseloomustada kui religiooni-vaenulikku, kuid õigus on kõigil neil religiooniloolastel, kes on täheldanud, et selle poliitika ellurakendamise määr ja meetodid olid tugevalt sõltuvad päevapoliitilistest vajadustest – nimetatud seisukoht leiab kinnitust ka käesoleva töö materjalide põhjal. Samuti, nii nagu ei saa rääkida ühtsest religioonipoliitikast ajalises perspektiivis, ei saa rääkida ka monoliitsest religioonipoliitikast kindlal perioodil. Selle põhjuseks oli asjaolu, et religioonivastane tegevus oli jagatud tervete müriaadide erinevate instantside vahel, kellel kõigil oli oma arusaam eeldatavast tegevusest ja oma õigustest selle rakendamisel. See tingis erinevate huvigruppide tekke, mille tegevus võis lähtuda kas pragmaatilistest või ideoloogilistest kaalutlustest ning alati oli nende omavaheline tegevus kas halvasti koordineeritud või üldse koordineerimata. Markantse asjaoluna tuleb siin märkida, et mitmete instantside huviks oli riigi religioonipoliitikast üldse võimalikult vähe kuulda – rääkimata sellesse sekkumisest. Viimasesse gruppi kuulus ka üks ateismipropaganda „lõpptarbijatest” – Nõukogude riigi kodanik, kes pärast Hruštšovi-aegse kampaania käigus saadud ateismimürgistust tegi kõik endast oleneva, et religioonipoliitiliste (ja tegelikult ka üldse ideoloogiliste) teemadega võimalikult vähe kokku puutuda, sest kiriku kohalolu ühiskonnas ei olnud praktiliselt tunda ning seetõttu ei näinud valdav enamus jätkuval ateistlikul võitlusel enam mingit mõtet.

Võttes aluseks kolm asjaolu – partei otsused, seadusandlikud aktid ja asjassepuutuvate institutsioonide tegevuse – võib käesoleva doktoritöö esimese tulemusena esitada Eesti NSVs aset leidnud religioonipoliitilise tegevuse periodiseeringu alates 1950. aastate keskpaigast:

1954. aastal vastu võetud partei vastandlikele ateismiteemalistele otsustele järgnes mitmeaastane paus, mil ideoloogilised ja religioonipoliitilised küsimused kuigivõrd päevakorda ei kerkinud. Muutus saabus 1957. aasta kevadsuvel, mil võib märgata esimesi märke suurenenud tähelepanust ateismipropagandistide ettevalmistamisele. Sellele järgnes peagi esimese uue ilmaliku tavandi, noorte suvepäevade organiseerimine, mille eesmärk oli vastu astuda kiriklikule leerioõppele. Järgnev aasta tõi mitmeid lisandusi: juba palju laiemalt korraldatud suvepäevade kõrval hakati võitlema kiriklike kalmistupühade vastu – seda nii ilmalike kalmistupühade kui ka Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu ja Usuasjade Nõukogu salajaste ettekirjutuste abil, samal aastal tutvustati ka esimesi ilmalikke pulmi. Sügisest järgnesid Moskvast direktiivid tugevdada finantskontrolli kirikute üle, vähendada kloostrite maid ja võidelda palverännakute vastu. Oktoobris üllitas partei Keskkomitee ateismiteemalise otsuse, mida arutati EKP Keskkomitees ning tutvustati ideoloogiatöötajatele novembris. Et sel aastal suurenes juba märgatavalt ka ateismialaste artiklite arv, siis

kõiki neid asjaolusid arvesse võttes on siinkirjutaja arvates õigustatud Hruštšovi ateismikampaania alguse dateerimine 1958. aastaga.

1959. aasta tõi kaasa kampaania nähtava ägenemise, mille peamisteks tunnusteks on tuntavalt suurenenud ühingu „Teadus” ateistlike loengute arv, millele sekundeeris ägenenud kampaania ajakirjanduse vahendusel ning eelmainitud direktiivide ellurakendamine. Märtsis võttis EKP vastu ateismi-teemalise otsuse, mis andis propaganda arengu põhisuunad mitmeks järgnevas aastaks. 1960. aasta toob mängu uue lähenemise – aasta alguses kutsus partei Keskkomitee üles religiooni diskrimineeriva seadusandluse rangemale järgimisele. Kõige nähtavamalt, propaganda vahendusel peetavat sõda hakkavad assisteerima salajased ettekirjutused kirikliku elu väljasuretamiseks – selle žanri kõige olulisem dokument on 1961. aastal üllitatud Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle”, millega koos käis salajane Instruksioon määruse elluviimiseks. Määrus ahendas oluliselt religioossete organisatsioonide tegutsemise piire ning jäi suures osas usuelu piiritlevaks raamseaduseks praktiliselt kuni nõukogude perioodi lõpuni. Religioosset elu hakkas tugevamalt kammitsema hulk teisigi seadusemuudatusi, mis olid seotud nt Kriminaalkodeksi ning kirikuteenistujaid ja kogudusi represseerivate finantsiliste nõudmistega, mille eesmärgiks oli hoida kirikud vegetatiivses seisundis. Kõige olulisemateks meetoditeks olid selle juures nn Rahufondi maksed ning 1963. aasta lõpus suurenenud kogudusehoonete kindlustusmaksed. Selle kõrval karmistati koguduste finantskontrolli, mille eest hoolitsesid kohalike täitevkomiteede rahandusosakonnad. Oluline roll riigi repressiivpoliitika koordineerimises langes usuasjade volinikele, kusjuures suurema surve osaliseks sai nii üleliiduliselt kui ka Eestis Vene Õigeusu Kirik. Volinike aktiivse religioonivastase tegevuse tulemusena tõusis hüppeliselt likvideeritud koguduste arv.

Vastuvõetud seaduste ellurakendamisel tekkisid aga probleemid, millel oli kaks tahku: mitte kuigi suur entusiasm nende järjekindlaks rakendamiseks ja võimupiiride ületamine nende elluviimisel, mis tekitas palju proteste nii sisekui välispoliitiliselt. Nende asjaolude vältimiseks loodi 1963. aastal täitevkomiteede juurde religiooniseaduste kontrolli kaastöökomisjonid, mis koondasid religiooniala spetsialiste, kes pidanuks aitama mainitud vigu vältida – aktivistidena pidid nad hoidma religiooniküsimused pidevalt fookuses ja tänu komisjonide kvalifikatsioonile pidi täitevkomitee reaktsioon olema adekvaatne. Komisjonide töö koordinaatoriks sai Vene Õigeusu Kirikute Nõukogu volinik Kanter.

Tegelikkuses tõi aga komisjonide loomine kaasa hulga uusi probleeme, millest peamistena eristusid kaks: täitevkomiteede vastumeelsus uue, paljude meelest mõttetu üksuse loomiseks ning hoolimata volinik Kanteri aktiivsest suunamistööst – komisjonide kalduvus oma võimupiire ületada. Nimelt otsustati mitmel pool ühendada uued komisjonid tegutsevate ateismipropagandistlike üksustega, mistõttu seadusandluse kontrollimise kõrval tegelesid komisjoni-liikmed ka ateistliku propagandaga; teisel aga haarasid komisjonid initsiatiivi

ning tegutsesid täitevõimuna. Mõlemad nimetatud asjaoludest olid kõrgemal-seisvatele organitele juriidiliselt vastuvõetamatud, mistõttu järgnevatel aastatel sai volinike üheks palju energiat nõudnud tegevuseks kontrollkomisjonide ja täitevkomiteede tegevuse suunamine.

1962. aasta sügisel võeti vastu uus EKP Keskkomitee ateismiotsus, mis kutsus üles tegevust aktiveerima; otsuse tulemusena loodi EKP Keskkomitee propagandaosakonna juures tegutsenud Vabariiklik Ateismikomisjon. Komisjoni eesmärgiks oli kogu religioonipoliitilise ja ateismipropagandistliku tegevuse koordineerimine, kuid peagi selgus, et see üksus talle pandud lootusi ei täida. Praktikast hakkas Vabariikliku Ateismikomisjoni tegevust asendama ühingu „Teadus” Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu, millel aga reaalselt võimu polnud, mistõttu paljuski kandis see lihtsalt asjassepuutuvate isikute foorumi funktsiooni.

Samal ajal püüti efektiivsemaks muuta ateismipropagandistide koolitamist. Alates 1961. aastast rakendati ateismipropagandistide koolitamisest mõne aasta eest loodud rahvaulikoolide süsteem, samal ajal olid tegevad ka EKP Keskkomitee propagandaosakonna juurde organiseeritud ateismikursused (hilisem Vabariiklik Ateismikool) ja marksismi-leninismi ülikoolid. Õppesüsteemi käivitamine võttis aga aastaid aega ja kuni kümnendi lõpuni valitses mõlemas süsteemis katsetuste aeg.

Jätkus religioonivastane turmtuli ajakirjanduse vahendusel, piirkondlikku ateistlikku tegevust asusid koordineerima EKP kohalikud komiteede juures asuvad ideoloogiakomisjonid, nende ateismisektorid või ühingu „Teadus” piirkondlikud ateismisektsioonid. Ühingu ateismialane loenguline tegevus näitas samuti tõusutrendi; teatud hulga ateismiloenguid pidasid ka EKP lektorid.

Uus etapp religioonipoliitikas saabus pärast Hruštšovi võimult kukutamist 1964. aasta oktoobris, mida üldiselt loetakse ateismikampaania lõpuga seonduvaks. On aga oluline märkida, et tegelikult lõppes ainult ajakirjanduse vahendusel toimuv äge propaganda, mis andis kampaaniale üldise näo – kõik vahepeal vastuvõetud seadused kehtisid edasi ja mõnda neist muudeti veel rangemaks, samuti jätkasid tegevust kampaania käigus loodud propagandistlikud ja kontrolliüksused, mis alles järgnevatel aastate jooksul korralikult oma tegevusrutiini sisse hakkasid sulanduma. Kui ajakirjandus kõrvale jätta, siis tegelikkuses leidis põhiline religioonivastane tegevus aset pigem kampaaniale järgnenud aastatel.

Samal ajal läks revideerimisele senine kirikupoliitika, sest tuli leppida reaalsusega: hoolimata religioossetele organisatsioonidele antud rängast hoobist ei olnud õnnestunud religioosust ühiskonnast välja juurida. Paindumatu suhtumine ja repressioonid olid hoopiski põhjustanud mitmete religioossete liikumiste põranda alla mineku, mis tegi keerukaks nende tegevuse kontrollimise. Samas oli aga suurema osa vaimulike vastupanu juba murtud ja lojaalsuse küsimused ei olnud enam riigi jaoks teravalt päevakorras, seetõttu olid kirikud valmis kompromissideks isegi väga piiratud tegevusraadiuses. Kõige riigitrauma kirikuna tuleb ilmselt käsitleda Vene Õigeusu Kirikut, sellele järgnesid

Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja riigi kontrolli all tegutsevad baptistid; muidugi jäi aga igasse konfessiooni üksikuid vaimulikke, kes oponeerisid riigile.

Situatsiooni lahendamiseks alustati religioonipoliitika näilise leevendamise, mis ei tähendanud aga mitte seadusandluse muutmist, vaid pigem senikehtiva seaduse rakendamist väiksema rangusega. Samal ajal kahanesid ateismipropagandistlikud näitajad: ühingu „Teadus” loengud ja ateismialaste artiklite arv; põhjuseks nähtavasti vähenenud sund. Selle kõrval iseloomustas järgnevat aega varjatud religioonivastane tegevus, ühes mitmete katsetega selle tegevuse efektiivsust tõsta. Esimene samm selles oli usuasjade Nõukogu ja Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu liitmine 1965. aasta lõpus, samasse mudelisse paigutuvad ka 1968. aastal vastu võetud kontrollkomisjonide põhimäärus ühes Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolse soovitusena nende tegevusse rakendamiseks; samuti 1969. aastal loodud Vabariiklik Tavandikomisjon (ühes peagi järgnenud piirkondlike tavandikomisjonide loomisega), mille eesmärgiks oli kiriklike kombetalituste kõrvaletõrjumine uute tavandite alase tegevuse parema koordineerimise abil. Seega võib öelda, et valitsevas ideoloogias ja kaugemates religioonipoliitilistes eesmärkides ei muutunud mitte midagi, ettevõetud sammud olid kantud puhtpragmaatilisest kaalutlustest, mille eesmärk oli tuua riigi kontrolli alla tagasi vähemradikaalsed religioossed liikumised (eelkõige osa baptistidest) ja oma osa mängisid kindlasti ka välispoliitilised kaalutlused.

Järgnenud „arenenud sotsialismi” perioodil oli ühiskonnas valitsev stagnatsioon kandunud ka riigi ja kirikute suhetesse. Selle perioodi religioonipoliitika adekvaatseim kirjeldus ongi ilmselt „kirikute rutiinne represseerimine” – üldjoontes kirjeldab seda leebem suhtumine riigi poolt „kodustatud” religioossetesse ühendustesse ja nende karm kohtlemine, kes endiselt riigile oponeerisid; tegevuses on varemloodud religioonipoliitikaga seotud erinevad organisatsioonid, mis tegutsesid sissekujunenud meetodeid järgides. Kümnendi keskel kerkivad tavapärasest veidi enam esile elavnenu finantskontroll ning volinik Piibu ellu kutsutud „profülaktilised seminarid”. Märkimata ei saa jätta ka 1977. aastal kinnitatud „Usukoondiste põhimäärust”, mis avalikustas vahepealsed salajased muudatused ja andis viimaks usklikele teada, milliste reeglite järgi need peavad tegutsema – võimalik, et seda tuleks vaadelda jätkuna 1960. aastate teises pooles alanud suhete normaliseerimisele.

Ateismipropagandas valitses 1970. aastail täielik madalseis, seda nii sisulises kui tegevuslikus plaanis. Partei religiooniteemalised otsused sel perioodil kandisid eelkõige ateismitemaatikat taas fookusesse toovat funktsiooni, erinevate ametkondade reaktsioonid neile jäid üpris tagasihoidlikuks – oluliseks sai vajadus tõestada oma organisatsiooni tegevuse toimimist ja tagantjärele paistab formaalne käitumine silma nii madalamate kui ka kõrgemalseisvate üksuste tegevusest. Stagnatsioon valitses ka sisulises diskussioonis, mille põhjuseks oli uute tavandite ja filosoofilise ateismi lahknemine – viimane neist jäi ilma oma „praktilise väljundi” toest. See viis kriisini mõlemas ateistliku tegevuse sfääris:

sisuliselt oli monotoonne kirikukriitika end eelmise kümnendi jooksul ammen-
danud ning samal ajal näitasid uuduse kadumise tõttu langustendentsi ka uute
tavandite arvulised näitajad. Täheledatav on „ateismi prestiiži langus” ja ateismi-
propagandistide poolt oma tegevusele õigustuse otsimine, mis tõi kaasa katsed
asendada monotoonne kirikukriitika uute teemadega nagu „ateismi elujaatav
külj” ning moraalsete ja eetiliste kategooriate käsitlemine, kuid eriti suurt edu
sellega ei saavutata. Neil põhjusil jõudis kogudustesse intellektuaalsetel otsin-
gutel noori, kellest said peagi kirikute aktiivsed liikmed ja see tõi kümnendi
teisel poolel kaasa veidi suurenenud vastupanu riigivõimule. Üldiselt võib aga
1970. aastaid iseloomustada kui ideoloogilist patiseisu, kus ühest küljest kiri-
kute liikmeskond järjest vähenes, kuid teisalt tekkis vastumeelsus ka ateismi
suhtes. See viis indifferentsuse kasvuni, mis hakkas juhtivatele ateismipropagan-
distidele üha enam muret valmistama.

1979. aastal liigub partei Keskkomitee huvi taas ideoloogiaküsimuste suunas
ning vastu võetakse otsus „Ideoloogia ja poliitharidusliku töö edasisest arenda-
misest”, mille raames pühendatakse 1981. aasta lõpus üks otsus ka ateismi-
teemale. See tõi umbes kaheks-kolmeks aastaks propagandatemaatikas esile
religiooniküsimused, kuid kakskümmend aastat varasema kampaaniaga ei anna
seda võrrelda. Ajakirjanduse osalus jäi suhteliselt tagasihoidlikuks, märkimis-
väärne on ainult ühingu „Teadus” ateismialaste loengute arv, mis saavutas oma
absoluutse kvantitatiivse tipu. Elustusid erinevad vahepeal varjusurma vajunud
ateistliku töö üksused eesotsas Vabariikliku Ateismikomisjoniga, mille tegevuse
praktiline tulem on siiski veidi kaheldav. Usuasjade voliniku tegevuses seevastu
kuigi suurt elavnemist märgata ei ole – küllap oli selle põhjuseks ka Usuasjade
Nõukogu esimehe Kurojedovi eelistus „rutiinse represseerimise” kasuks – ning
ka kontrollkomisjonide tegevus ei näita plahvatuslikku kasvu. Seega on 1980.
aastate alguse kampaanias rõhk pigem propagandistlikul kui seadusandlikul
survestatusel.

See väiksemamõduline kampaania lõpeb umbes 1984.–1985. aastal, pärast
mida variseb uutmispoliitika käigus mõne aastaga kokku nii religioonialase
propaganda, religioonijärelevalve kui ka religioonipropagandistide koolitamise
süsteem – seda hoolimata asjaolust, et veel 1986. aasta lõpuni hoidis partei uus
peasekretär Gorbatšov ateistlikku kurssi. Erinevate religiooniloolaste andmetel
on Nõukogude Liidu religioonipoliitika muutumisaastaks 1987. aasta, Eesti
arhiivide alusel on muutusi märgata 1988. aastast, mil otsustusõigus religiooni-
poliitika elluviimise üle antakse suuresti kohalikele omavalitsustele. Nii volinik
kui ka EKP Keskkomitee võtavad uuenenud situatsioonis religiooniküsimustes
üpriski alalhoidliku positsiooni, „Teaduse” ateismialase tegevuse kohta on tea-
teid üha vähem. See ei tähenda aga veel täielikku religioosset vabadust –
karmimalt sekkutakse seni keelu all olnud religioossete liikumiste tegevusse
(„Elu Sõna” jms). Enamik religioonivastase töö üksusi likvideeritakse aastail
1989–1990, oma sisulise eksistentsi olid nad aga tihtipeale lõpetanud juba
mõned aastad varem.

Töö ülejäänud tulemusteks on ülevaade peamiste religioonipoliitikasse puutunud institutsioonide tegevusest ühes näidetega nende osast selle poliitika ellurakendamises ja taustast, millesse nende tegevus paigutus. Üldjoontes jagunes riigi metodoloogia religiooniprobleemiga toimetulemiseks kaheks: riiklikud sanktsioonid seadusandluse ja selle kontrollimise näol ning teisalt ateistlik propaganda. Kuigi käesolevas töös seda ei käsitleta, lisandus tegelikkuses ka kolmas mõõde – nende „järeltöötlemine” julgeolekujõudude poolt, kellele kaks esimest meetodit muljet ei avaldanud. Kasutatud materjali alusel võib üpris kindlalt öelda, et kogu see tegevus oli kaugel olemast koordineeritud ja konkreetne – tegu oli ideoloogiast lähtuva sundusliku osaga, mis enamiku asjasse segatud organisatsioonide ja inimeste jaoks oli suurema osa ajast (ebameeldivaks) „ühiskondlikuks kohustuseks”. See tingis suhteliselt passiivse osaluse ja töö kehvapoolse kvaliteedi.

Kaheks kõige olulisemaks religioonisfääriga seotud institutsiooniks võib pidada parteid ja usuasjade volinikku. Esimene neist oli peamiseks religioonivastase töö initsiaatoriks, rõhuasetusega ateismialasel propagandal. Tuleb aga märkida, et see küsimus ei olnud vähemalt EKP jaoks kuigi oluline – kuigi esines ka kohapealset aktiivsust, töid kõige arvestatavamaid tagajärgi kaasa üleliiduliste otsuste alusel vastu võetud resolutsioonid; märkimisväärne osa EKP Keskkomitee ateismialastest otsustest jäi lihtsalt paberile. Vabariiklikul tasandil kuulus religioonivaldkond EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooni-osakonna töösfääri, kus sellega tegeles ateismilektor, kes vahendas info ideoloogiasekretärile ja osakonnale. Piirkondliku tasandi parteiorganisatsioonide alluvusse oli enamasti loodud ideoloogia- või ateismikomisjon, mis tegeles ateistliku propaganda ja propagandistide koolitamise suunamisega oma piirkonnas. Sarnaselt kontrollkomisjonidele pidid ateismikomisjonid koondama ateismiala entusiaste, kes selle küsimuse pidevalt fookuses hoiaksid, kuid arhiiviallikate alusel ilmneb, et tegu oli teisejärgulise propagandatöö lõiguga, mis lükkus pidevalt uute päevakorda kerkivate temade tõttu (erinevad tähtpäevad jms) tahaplaanile. Piirkondliku juhtimise nõrkuse tõttu ei torka märkimisväärse aktiivsusega silma ka partei algorganisatsioonide ateismialane tegevus.

Ehkki ka usuasjade volinik oli teatud määral seotud ateismipropagandistliku tegevusega, oli tema peamiseks tegevusväljaks religiooniseadusandluse kehtestamine ja suunamine vastavalt päeva- ja välispoliitilistele vajadustele. Volinik tegutses koostöös täitevkomiteede ja nende alluvusse moodustatud religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonidega, samuti EKP Keskkomitee ja KGBga. Peamiseks probleemiks voliniku töös oli tema ebamäärane positsioon, kuna ta ei kuulunud ametlikult kohaliku Ministrite Nõukogu alluvusse (mis kirjavahetuse alusel usuasjade volinikuga oli kaugel huvist religioonivaldkonna vastu), vaid üleliidulise Ministrite Nõukogu juures asunud Usuasjade Nõukogu aparaati. See asjaolu tekitas raskusi Usuasjade Nõukogu poliitika läbisurumisel, sest võimusefääre ja huvigruppe, millega voliniku tegevusvaldkond kokku puutus, oli mitmeid. Sel põhjusel võiks voliniku tegevust kirjeldada eelkõige

kui erinevate instantside jaoks religiooniga seotud küsimuste vahendamist nii vertikaalsel kui horisontaalsel tasandil.

Kolmas olulisem religioonipoliitikaga seotud organisatsioon oli ühing „Teadus”, mis ajakirjanduse kõrval oli üheks peamiseks ateismialase propaganda rahvani viijaks. Et Vabariiklik Ateismikomisjon endale pandud ootusi ei õigustanud, oli ühingu juhatuse juures tegutsenud Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu ateismipropagandaga seotud inimeste kooskäimise võimaluseks. Reaalne võim vastuvõetud otsuste elluviimiseks nõukogul siiski puudus, peamiselt sai neid realiseerida nõukokku kuuluvate isikute kontaktide kaudu erinevates töövaldkondades. Ühingu piirkondlike organisatsioonide juurde olid enamasti moodustatud ateismisektsioonid, mis tegelesid ateismiloengute koordineerimisega, kuid tihtipeale funktsioneerisid ka kohalike religioonivastase töö keskustena. Ka ühingu tegevuses oli ateismiteema üks ebaolulisemaid ning seda vaevasid läbi aastate erinevad probleemid, millest üheks kõige olulisemad olid loengute madal kvaliteet, lektorite vähesus ja nende passiivsus ateismiküsimustega tegelemisel.

Ateismipropagandiste oli hakatud ette valmistama juba enne kampaania käivitumist, 1957. aastal, esialgu toimus see spetsiaalsete seminaride vormis, 1960. aastate algusest aga „Teadusele” alluvate rahvaulikoolide süsteemi kaudu, mis oli samal ajal ka ateismipropaganda rahvani viimise üheks vormiks. Koolituse tase ja osalejate huvi õppetöö vastu erinesid väga suurel määral ning tihti võis juhtuda, et alustanud rahvaulikooli grupp ei viinud oma tegevust lõpuni; õpe võis aastateks katkeda ka „kontingendi ammendumise” tõttu. Mõnevõrra stabiilsem oli ateismialane õpe parteiliinis tegutsenud marksismi-leninismi ülikoolide ateismifakultetides. Kõige kõrgema tasemega ateismialast koolitust pakkus alates 1962. aastast EKP Keskkomitee propagandaosakonna alluvuses töötanud Vabariiklik Ateismikool.

Võib aga öelda, et ateismipropagandistide koolitamine oli eespool märgitud kolme omavahel tihedalt seotud probleemi tõttu äärmiselt raskendatud: vähesest kaadrist tuleneva ülekoormatuse tõttu kannatas loengute kvaliteet, loengute madala kvaliteedi tõttu kannatas ateistliku propaganda reputatsioon ja madal reputatsioon viis raskusteni propagandistide koolitamisel. Sellele lisaks puudus ka konkreetne plaan, kuidas koolituse lõpetanud propagandiste hiljem tööle rakendada, samuti praktiliselt igasugune kontroll tööleasumise üle. Enamasti jäädi selles suhtes lootma partei algorganisatsioonide töötajatele, kes pidanuks hoolitsema ideoloogiatöö eest, kuid et ateismiküsimused olid suurema osa ajast täiesti perifeersed, siis hakkasid sel alal tegutsema väga vähesed. Hoolimata sellealastest pingutustest ei õnnestunud neid küsimusi lahendada kuni nõukogude perioodi lõpuni. Ateismipropagandistide vähesuse üle vaibuvad kaebused alles 1980. aastatel ning ei ole väga täpselt aru saada, kas propagandistide hulk osutus viimaks piisavaks või lihtsalt lepiti asjade sellise seisuga.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kui välja arvata voliniku institutsioon, ei kuulunud religioonivastane tegevus lahutamatu ühegi asutuse või organisatsiooni

tegevusse, mille põhitegevus seisnes milleski muus. Seetõttu sõltus ateistlik tegevus peamiselt neis organisatsioonides tegutsenud aktivistidest ning see reegel kehtis üpriski ühtmoodi kõigi tasandite kohta alates EKP Keskkomiteest ja Ministrite Nõukogust ja lõpetades partei algorganisatsioonide ja täitevkomiteedega. Ehkki religiooni väljatõrjumiseks oli loodud hulk üksusi, oli osalus nende tegevuses suuresti „vabatahtlik” ja toimus muu tegevuse kõrval või arvelt, mistõttu hälbisid inimesed oma „ühiskondlikust kohustusest” peagi ja üksikud aktivistid ei suutnud siin palju ära teha. Huvipuudus selle ideoloogiatöö lõigu vastu viis selleni, et nõukogude religioonipoliitika, sel moel, nagu ta viimaks ellu rakendus, oli kaugel olemast monoliitne ja oli mõjutatud paralleelselt tegutsevate üksuste huvidest, mis mõnedel juhtudel isegi põrkusid.

Kui arvestada, et kogu partei ideoloogiliseks eesmärgiks oli kiriku likvideerimine ja riigi kodanike võitlevateks ateistideks muutmine, siis tegelikkuses ei õnnestunud kumbagi eesmärki saavutada – kirik, ehkki perifeeriasse tõrjutud, jäi püsima; riigi kodanikud aga muutusid võitlevate ateistide asemel religiooniküsimustes indiferentseteks – seega jõuti mõlema eesmärgi puhul alles poolele teele. Käesoleva töö allikate alusel võib öelda, et religioonivastane süsteem küll töötas, kuid oli võrdlemisi ebaefektiivne võrreldes sellesse panustatud ressursidega. Tuleb aga tunnistada, et see hinnang vastab tõele ainult käesoleva töö piirdaatumeid arvesse võttes – siin töös kirjeldatud institutsioonide tegevuse tõttu pakub Eesti religioosne maastik ainulaadset uurimismaterjali veel mitmete põlvete religioonisotsioloogidele.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Fond M-599 – Viljandi Rajooni TSN Täitevkomitee
Fond T-1113 – Lõuna-Eesti Statistikabüroo
Fond T-15 – Tartu Linna RSN Täitevkomitee Üldosakond
Fond T-18 – Tartu Linnavalitsuse Rahandusosakond
Fond T-20 – Tartu Linna TSN Täitevkomitee haridusosakond
Fond T-405 – Tartu Rajooni RSN Täitevkomitee Üldosakond
Fond T-893 – Tartu Linnavalitsuse Kultuuriosakond
Fond V-51 – Tartu Ehitustrusti Spetsialiseeritud Tööde Valitsus

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Fond R-1 – ENSV Ministrite Nõukogu
Fond R-3 – Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei
Fond R-1797 – ENSV Kultuuriministeerium
Fond R-1945 – ENSV Justiitsministeerium
Fond R-1961 – NSVL MN j. a. Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu volinik
Fond R-1989 – NSVL MN j. a. Usu(kultus)asjade Nõukogu volinik
Fond R-2040 – Eesti Ametiühingute Kesknõukogu
Fond R-2048 – Ühing „Teadus”
Fond R-2189 – Haridustöötajate koolituskeskus

Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF)

Fond 1 – EKP Keskkomitee
Fond 5 – EKP Tallinna Linnakomitee
Fond 130SM – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollekt-sioon
Fond 148 – EKP Tartu Linnakomitee
Fond 2643 – EKP Tartu Rajoonikomitee
Fond 3277 – EKP Valga Rajoonikomitee
Fond 4895 – EKP Paide Rajoonikomitee

Lääne-Viru Maa-arhiiv (LVMA)

Fond 2iv – Kohtla-Järve Linna TSN Täitevkomitee
Fond 459JR – Paide Rajooni RSN Täitevkomitee

Eesti Kultuuriministeeriumi arhiiv (KMA)

Nimistu 2

Siseministeeriumis olev Usuasjade Nõukogu voliniku arhiiv (SUNVA)

Fond SUNVA

Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute kogu (TÜR KHO)

Fond 80 – Anatoli Miti isikuarhiiv

Isiklikud arhiivid

Kuulo Vimmsaare kodune arhiiv

Publitseeritud allikad

- Eesti NSV Kriminaalkoodeks: Kommenteeritud väljaanne*. 5 tr. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 10, 6. aprill 1990.
- ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 19, 13. mai, 1977.
- ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 31, 12. juuli 1966.
- Abiks ametiühingu aktivistile*. Eesti Ametiühingute Keskliidu bülletään 2. Tallinn, 1972.
- Andmeid Eesti NSV Ühingu „Teadus” organisatsioonide tegevusest aastatel 1982–1986: Eesti NSV Ühingu „Teadus” XII kongressi delegaadile*. Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1987.
- Ateism, religioon, kõlblus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu. *Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele*. Tallinn: Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, 1975.
- Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu. *Näidisõppeprogramm ateismi rahvaülikoolidele*. Tallinn: Eesti NSV Rahvaülikoolide Nõukogu, 1980.
- Eesti Rahukaitsekomitee. *Informatsiooniline kiri Rahufondist [26. juunist 1961. aastal]*. Tallinn: Eesti Rahukaitsekomitee, 1961.
- Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.
- Gordijenko, N. *Teadusliku ateismi alused*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Gretškina, Elsa. „Ideoloogiatöö parteilisest juhtimisest”. *Propagandametoodika rahvaülikoolides [kogumik artikleid]*, toimetanud Zinaida Tõnissoo. Tartu: Eesti Raamat, 1975.
- Gross, Heikki. *Ideoloogiakomisjonid: [parteikomisjoni juures]*. Abiks lektorile. Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1986.
- Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest: NLKP Keskkomitee otsus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- Ideoloogilise töö küsimusi: NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954–1961)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
- Individaalne lähenemine ateistlikus kasvatustöös*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Kalits, Johannes. *Ideoloogilisest kasvatusest töökollektiivis*. Loengulise töö kogemusi. Tallinn: Eesti NSV ühing „Teadus”, 1980.
- Kogemusi ja soovitusi kultuuriülikoolidele*. Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikooli Vabariiklik Nõukogu, 1975.
- Kurojedov, Vladimir. *Nõukogude riik ja kirik*. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.
- Kään, Heino. *Ateistide argipäevad*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- Lektori meelespea: (õppe-metoodiline materjal esinemise vormidest ja viisidest)*. Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1984.
- Lenin, Vladimir Iljitš. *Religioonist ja kirikust*. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1978–1980.* Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1984.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1982–1984.* Stockholm: Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, 1986.
- Markovitš, Igor. *Nõukogude ametiühingud – üks tähtsamaid lüüsid sotsialistliku demokraatia üldises süsteemis: abiks lektorile.* Tallinn: Eesti NSV Ühing Teadus, 1974.
- Mereste, Uno. *Toimunust ja kaasaelatust, 1. osa.* Tallinn: SEJaJS, 2003.
- Moss, Ilmar. „Kultuuri ja ateismi rahvaülikoolide vabariikliku nõukogu tegevusest ja lähematest tööülesannetest”. *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval.* Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Nõmm, Ülo. *Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas.* Ideoloogiatöö ja tänapäev. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Ossipov, Aleksandr. *Tee vaimsele vabadusele: endise usuteadlase jutustus.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Pesti, Arvo. *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik.* Ad fontes 17. Tallinn: Riigiarhiiv, 2009.
- Raid, Lembit. „Ateistliku propagandatöö arengujooni ENSVs 1945–1956”. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 238.* vihik 238, 1959.
- Raid, Lembit. „Eestimaa Kommunistliku Partei ateistliku kasvatustöö kogemustest aastail 1940–1941”, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 233 [Töid NLKP ajaloo alalt VI]*, 1969.
- Raid, Lembit. *Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini.* Tallinn, 1978.
- Rommot, Feliks. „Edasiarengu teel”. *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval.* Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Salumäe, Tiit. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine: [kogumik].* Tallinn: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, 1986.
- Saul, Bruno. *Meie aeg.* Tallinn: Maalehe Raamat, 2006.
- Sedjulin, A. *Ususeadusandlusest.* Tallinn, 1975.
- Silliksaar, Silver. *Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest.* Tartu: S. Silliksaar, 2001.
- Soop, K. „Ateistlik kasvatustöö teaduslikel alustel”. *Eesti Kommunist*, nr 12 (1966). *Tartu Rahvaülikool: Teatmik.* Tartu: Eesti NSV ühing „Teadus”, 1966.
- Treuberg, Hilja. „Pärnu linna kultuuri ja ateismi rahvaülikoolid”. *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval.* Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Uusman, Paul. „Mõningaid jooni rahvaülikoolide kujunemisest”. *Eesti NSV kultuuriülikoolid tänapäeval.* Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Vahetame mõtteid.* EKP KK bulletin 10. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.
- Vimmsaare, Kuulo, toim. *Ateism, religioon, sotsioloogia.* Tallinn: Eesti Raamat, 1970.

Kirjandus

- Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid,* toimetanud Enn Tarvel. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus 3. Tallinn: Umara, 1999.
- Ajaloolise töö otsinguil II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid,* toimetanud Enn Tarvel. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus 4. Tallinn: Umara, 2000.

- Altnurme, Riho. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Anderson, John. „Soviet religious policy under Brezhnev and after”. *Religion in Communist Lands* 11, nr 1 (1983).
- Anderson, John. „The Archives of the Council for Religious Affairs”. *Religion, State and Society* 20, nr 3 (1992).
- Anderson, John. „The campaign that never was”. *Religion in Communist Lands* 15, nr 2 (1987).
- Anderson, John. „The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy”. *Soviet Studies* 43, nr 4 (1991).
- Anderson, John. *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*. Cambridge University Press, 1994.
- Avis, George. *The Making of the Soviet Citizen: Character Formation and Civic Training in Soviet Education*. London: Croom Helm, 1987.
- Bercken, William van den. *Ideology and Atheism in the Soviet Union*. Walter de Gruyter & Co, 1988.
- Bercken, William van den. „Ideology and atheism in the Soviet Union”. *Religion in Communist Lands* 13, nr 3 (1985).
- Blakeley, Thomas J. „Scientific atheism: Some Soviet books, 1974–1975”. *Studies in East European Thought* 17, nr 1 (1977).
- Blakeley, Thomas J. „Scientific Atheism: an Introduction”. *Studies in East European Thought* 4, nr 4 (1964).
- Bociurkiw, Bohdan R. „The Formulation of Religious Policy in the Soviet Union”. *Journal of Church and State* 28, nr 3 (1986).
- Bourdeaux, Michael. „Religious Liberty in the Soviet Union: Baptists in the Early Days of Protest”. *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, toimetanud Sharyl Corrado ja Toivo Pilli. Praha, 2007.
- Burch, Carolyn. „Religious Policy under Andropov and Chernenko – Summaries of Events and Background Information”. *Religion in Communist Lands* 12, nr 2 (1984): 198.
- Codevilla, Giovanni. „The Limits of Religious Freedom in the USSR”. *Religion and Communist Society: Selected Papers from the Second World Congress for Soviet and East European Studies*, toimetanud Dennis J Dunn. Berkeley: Berkeley Slavic Specialties, 1983.
- Davis, Nathaniel. *A Long Walk To Church: A Contemporary History Of Russian Orthodoxy, Second Edition*. Westview Press, 2003.
- Eesti oikumeenia lugu*, toimetanud Riho Altnurme. Tartu: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009.
- Ellis, Jane. „New Soviet thinking on religion,” *Religion in Communist Lands* 17, nr 2 (1989).
- Ellis, Jane. „Some reflections about religious policy under Kharchev”, *Religious policy in the Soviet Union*, toimetanud Sabrina Petra Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Froese, Paul. *The Plot to Kill God: Findings from the Soviet Experiment in Secularization*. University of California Press, 2008.
- Froese, Paul. „Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 43, nr 1 (2004).
- Геродник, Геннади. „Гражданские бытовые обряды”, *Наука и религия*, nr 8 (1962).

- Grossman, Joan Delaney. „Khrushchev's anti-religious policy and the campaign of 1954”. *Soviet Studies* 24, nr 3 (1973).
- Holmes, Larry E. „Fear no evil: schools and religion in Soviet Russia, 1917–1941”. *Religious policy in the Soviet Union*, toimetanud Sabrina Petra Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP Ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: UMARA, 1996.
- Karjahärm, Toomas, ja Sirk, Väino. *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Argo, 2007.
- Karjahärm, Toomas. *Ajaloolase käsiraamat*. Tallinn: Argo, 2004.
- Keston College. *Religious Prisoners in the USSR: A Study*. S.l.: Greenfire Books, 1987.
- Kiik, Lembit. *Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990)*. Tallinn, Eesti Ametiühingute Keskliit, 2000.
- Kreegipuu, Tiiu. *Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel: magistritöö*. Tartu, 2005.
- Kuuli, Olaf. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn, 1999.
- Kuuli, Olaf. *Sula ja hallad Eesti NSV-s: kultuuripoliitikast aastail 1953–1969*. Tallinn, 2002.
- Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990*. Tallinn: Umara, 2000.
- Kääriäinen, Kimmo. *Discussion on scientific atheism as a Soviet science, 1960–1985*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Akateeminen Kirjakauppa, 1989.
- Laar, Mihkel. „EKP Keskkomitee kirikupoliitika Eestis aastatel 1979–1985”: bakalaureusetöö. Käsikiri TÜ filosoofiateaduskonna Eesti ajaloo õppetoolis, 2010.
- Liivik, Olev. *Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991*. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005.
- Lowrie, Donald A, ja William C Fletcher. „Khrushchev's Religious Policy 1959–1964”. *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967*, toimetanud Richard H Marshall. Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- Luchterhandt, Otto. „The Council for Religious Affairs”. *Religious policy in the Soviet Union*, toimetanud Sabrina Petra Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Luukkanen, Arto. *The Religious Policy of the Stalinist State: A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938*. *Studia historica* 57. Helsinki: SHS, 1997.
- Luukkanen, Arto. *The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929*. *Studia historica* 48. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994.
- Mletšin, Leonid. *Brežnev*. Tallinn: Varrak, 2011.
- Morgan, W. John ja Grigori Kljutcharev. „Adult Education and the Transition in Russia”. *Civil society, citizenship and learning, Volume 2*, toimetanud Agnieszka Bron ja Michael Schemmann. LIT Verlag Münster, 2001.
- Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Political Arrests in Estonia Under Soviet Occupation [1940–1988]. Volume 2*. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998.
- Ohmann, Valdur. *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954): magistritöö*. Tartu, 2000.
- Paavle, Indrek. *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950*. *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 19. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

- Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991*. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009.
- Peris, Daniel. *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*. Cornell University Press, 1998.
- Pilli, Toivo. „Towards a Revived Identity. Estonian baptists, 1970–1985”. *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, toimetanud Sharyl Corrado ja Toivo Pilli. Praha, 2007.
- Pilli, Toivo. *Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika, 2007.
- Plaat, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Eesti Rahva Muuseumi sari 2. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.
- Plaat, Jaanus. „Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987)”. *Teekond teiseks ajaks. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*, toimetanud Toivo Pilli. Tartu, 2005.
- Plaat, Jaanus. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.
- Pospelovsky, Dimitry. *A history of Marxist-Leninist atheism and Soviet antireligious policies*. Macmillan, 1987.
- Pospelovsky, Dimitry. *Soviet antireligious campaigns and persecutions*. Macmillan, 1988.
- Powell, David E. *Antireligious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion*. Cambridge: MIT Press, 1978.
- Powell, David E. „Rearing the New Soviet Man. Anti-religious Propaganda and Political Socialisation in the U.S.S.R.”, *Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe*, toim. Bohdan Bociurkiw ja John Strong. (The Macmillan Press LTD, 1975).
- Пыжиков, Александр. *Хрущевская „оттепель”* (Москва: ОЛМА-Пресс, 2002).
- Rahi-Tamm, Aigi. *Teise Maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004
- Ramet, Sabrina Petra. „Religious policy in the era of Gorbachev”. *Religious policy in the Soviet Union*, toimetanud Sabrina Petra Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Raudsepp, Anu. *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Rommel, Atko. *Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): magistritöö*. Tartu, 2004.
- Rommel, Atko. „Ateism kui nõukogude teadus”. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XXXVIII (2011).
- Rommel, Atko. „Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis” *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (2011).
- Rommel, Atko. „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”. *Ajalooline Ajakiri*, nr 3 (2008).
- Ro'i, Yaacov. „The Task of Creating the New Soviet Man: ‘Atheistic Propaganda’ in the Soviet Muslim Areas”. *Soviet Studies* 36, nr 1 (1984).

- Rothenberg, Joshua. „The Legal Status of Religion”. *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917–1967*, toimetanud Richard H. Marhsall. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1971.
- Saard, Riho. „Luterliku Maailmaliidu Euroopa vähemuskirikute konverents Tallinnas 1980”. *EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI, Kultuurisillad Läänemere-äärses kultuuriruumis. Töid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduste alalt* (2011).
- Salo, Vello. *Riik ja kirikud 1940–1991*. Maarjamaa taskuraamat. Maarjamaa, 2000.
- Sawatsky, Walter. „Secret Soviet lawbook on religion”. *Religion, State and Society* 4, nr 4 (1976).
- Sawatsky, Walter. „The New Soviet law on religion”. *Religion, State and Society* 4, nr 2 (1976).
- Schlesinger, Rudolf. „Party and Church”. *Soviet Studies* 6, nr 4 (1955).
- Shakhnovich, Maryann M. „The Study of Religion in the Soviet Union”. *Numen* 40, nr 1 (1993).
- Sokolov, Boriss. *Leonid Brežnev ja tema „kuldne ajajärk”*. Tallinn: Valgus, 2011.
- Soviet law after Stalin: Soviet institutions and the administration of law*, toimetanud Donald D. Barry, BRILL, 1979.
- Steeves, Paul D. „Amendment of Soviet Law concerning Religious Groups”. *Journal of Church and State* 19, nr 1 (1977).
- Struve, Nikita. *Christians in Contemporary Russia*. London: Harvill Press, 1967.
- Sõtšov, Andrei. „Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64”. *Acta Historica Tallinnensia* 11 (2007).
- Sõtšov, Andrei. *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва: Вече, 2010.
- Tannberg, Tõnu. *EKP KK büroo istungite regestid I, 1940–1954*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006.
- Tannberg, Tõnu. *EKP KK büroo istungite regestid II, 1954–1971*. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.
- Tannberg, Tõnu. *EKP KK büroo istungite regestid III, 1971–1991*. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.
- Taubman, William. *Hruštšov ja tema aeg*. Inimene ja ajalugu. Tallinn: Varrak, 2006.
- Thrower, James. *Marxist-Leninist „scientific atheism” and the study of religion and atheism in the USSR*. Walter de Gruyter, 1983.
- Truuväli, Eerik-Juhan. *Valimisõigus ja valimised Eestis 1917–1980*. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.
- Walters, Philip. „A survey of Soviet religious policy”. *Religious policy in the Soviet Union*, toim. Sabrina Petra Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Warhola, James W. „Central vs. local authority in Soviet religious affairs, 1964–89.” *Journal of Church & State* 34, nr 1 (1992).
- Veskimägi, Kaljo-Olev. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega*. Tallinn: Varrak, 2005.
- Veskimägi, Kaljo-Olev. *Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn, 1996.
- Võõrsõnade leksikon*. Tallinn: Valgus, 1979.

Uurimuslik kirjandus

- Paul, Toomas. „...ja ahtake on tee, mis viib ellu”. *Horisont*, nr 2 (1989).
- Paul, Toomas. „Leeri likvideerimise lugu”. *Looming*, nr 4 (1996).
- Vahtre, Lauri. „Lisandusi religiooni ja ateismi ajaloole Eestis”. *Teine lugemine*. Gramma 5. Tallinn: Virgela, 1998.

Ajakirjandus

- Ehatamm, Villi. „Ideoloogiatöö oluline lõik”. *Rahva Hää*, 12. mai, 1981.
- „Laiemalt arendada teaduslik-ateistlikku propagandat [„Pravda” juhtkiri]”. *Rahva Hää*, 25. juuli, 1954.
- Paul, Toomas. „Mõnel ajal on kergem Jumalat leida kui teisel”. *Scripta Annalia*, 2009.
- Piip, Leopold. „Tõelisest ja näilikust südametunnistuse vabadusest [Erinevatest arusaamadest usutunnistuse vabadusele NSVL-s ja kapitalistlikes riikides]”. *Eesti Kommunist*, nr 1 (1979).
- Randrüüt, Elmar. „Täiendust ateistliku kasvatustöö kaadriks”, *Rahva Hää*, 10. juuli 1971.
- Undusk, Johannes. „Suuremat tähelepanu teaduslik-ateistlikule propagandale”. *Rahva Hää*, 5. juuni, 1959.
- Undusk, Johannes. „Mõningaid usuvastase töö küsimusi”. *Eesti Kommunist*, nr 2 (1958).
- „Uus teaduskond”. *Edasi*, 1. november, 1963.
- „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas”. *Rahva Hää*, 12. november, 1954.

Intervjuud ja teated

- Ehatamm, Villi. E-kiri 9. veebruaril 2010
- Ehatamm, Villi. Intervjuu 14. detsembril 2006
- Ehatamm, Villi. Intervjuu 4. mail 2008
- Ilves, Maimo. Intervjuu 11. augustil 2010
- Leitsalu (Baturin), Inna. Intervjuu 26. märtsil 2007
- Mikk, Luule. Suuline teade, 7. juulil 2010
- Raid, Lembit. Intervjuu 16. jaanuar 2003
- Sillaste, Helgi-Mallis. Intervjuu 17. oktoobril 2008
- Vimmsaare, Kuulo. Intervjuu 14. veebruaril 2004
- Vimmsaare, Kuulo. Intervjuu 16. mail 2008

Internetiallikad

- Arusaar-Tamming, Kelli. „1985. aasta nõukogude alkoholipoliitika ja selle tagajärjed Eesti NSVs”, *Mäetagused* 36 – <http://www.folklore.ee/tagused/nr36/arusaar.pdf> (27. aprill 2011)
- „EELK Valga praostkond” – <http://www.valgapraostkond.ee/index.php?op=3&path=Emeriit%F5petaja> (27. aprill 2011)

- Eesti Looduskaitse Seltsi ajalugu – <http://www.elks.ee/index.php?id=881> (27. aprill 2011)
- „Eesti Televisiooni jälgis isegi venemeelne võimuladvik” – <http://www.maaleht.ee/news/uudised/kultuur/eesti-televisiooni-jalgis-isegi-venemeelne-voimuladvik.d?id=32129863> (27. aprill 2011)
- Kiirend, Mati. „Erik ja „Must Kass”: pilk põrandaalusesse ajastusse: Mees, keda ei murtud”, Tartu, 2001 – http://www.mustkass.kongress.ee/tegevus/erik_kass.htm (27. aprill 2011)
- Mets, Hillar. „ETV ajalugu 1955–1990” http://www.hot.ee/etvajalugu/13_tvjuhid.htm (27. aprill 2011)
- „International Association ‘Znanie’, History” – <http://interznanie.ru/en/pages/id/history-en.html> (27. aprill 2011)
- „KGB documents on-line” – <http://www.kgbdocuments.eu/index.php?1419399423> (27. aprill 2011)
- „Mälestuskilde käidud teelt”, *Eesti Kirik*, 11. oktoober 2007 – <http://www.eestikirik.ee/node/3743> (27. aprill 2011)
- „Põlva Püha Neitsi Maarja Koguduse ajalugu” – <http://www.eelk.ee/~kpolva/ajalugu.html> (27. aprill 2011)
- „Rahandusministeeriumi arhiivi kirjeldus” – http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=6&tyyp=1&otsing_id=20110219213239226423&id=110000018173&sess_id=8213ee2ad5a1732e9b41967d526d9f1a (27. aprill 2011)
- Altnurme, Riho. „Religioon Eestis 1940–1991” – <http://okupatsioon.ee/et/component/content/article/17-religioon> (27. aprill 2011)
- „Tallinna Rahvaülikooli ajaloost” http://www.kultuur.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=174 (27. aprill 2011)
- „Tartu Pauluse kiriku ajaloost” – <http://www.eelk.ee/~tpauluse/ajalugu.html> (27. aprill 2011)

SUMMARY

Anti-religious struggle in Estonian SSR in 1957–1990. Main institutions and their activities

Soviet policy toward religion can be described as hostile but as some researchers have correctly noted, the extent and methods of implementing this policy depended largely on daily politics – a viewpoint affirmed by the materials of this study. As we cannot speak of a uniform religious policy in the perspective of time, we also cannot speak of a monolithic religious policy at a certain period. That follows from the fact that anti-religious activity was divided between a myriad of different instances, all of which had their own idea of their assumed actions and their right to implement them. This caused the evolving of different interest groups whose actions were motivated by pragmatic or ideological considerations and were very often badly coordinated, if coordinated at all. What is also worth mentioning is the curious circumstance that many instances were interested in hearing as little as possible of the state's religious policy – not to mention intervening in it. Also belonging to the latter group was one of the “end users” of the atheism propaganda – the Soviet citizen, who after the atheism-poisoning obtained during the Khrushchev era did all in his power to have as little as possible to do with the topics of religious policy (and with ideological topics in general), for the presence of church in society was not palpable and thus the majority did not see any point in continuous fight for atheism.

Based on three circumstances – the decisions of the party, the legislative acts, and the activities of the institutions involved – the periodising of religio-political actions in Estonian SSR from the 1950s on can be considered the first outcome of this dissertation.

Two controversial atheism-themed decisions issued by the party in 1954 were followed by a pause of several years, during which the ideological and religio-political questions were out of focus. This changed in the late spring of 1957, when the first signs of greater attention to preparing atheist propagandists could be noticed. It was followed by the organizing of the first new secular convention – Summer Days of Youth, meant to replace the church confirmation. The following year brought many additions: besides the expanding of the Summer Days the fight against the church Cemetery Holidays intensified as well – both with secular cemetery holidays and with the help of secret directives from the Council for the Affairs of Russian Orthodox Church and the Council for Religious Affairs. In autumn directives from Moscow followed, to strengthen financial control over churches, to confiscate the property of monasteries and to fight against pilgrimages. In October the Central Committee of the Communist Party of Soviet Union issued a decision that was discussed in the Central

Committee of Communist Party of Estonia and introduced to ideological workers in November. As the number of atheism-themed articles also rose significantly that year, the author of this work thinks that, taking all that into account, it is justified to date the beginning of Khrushchev's atheist campaign with 1958.

1959 brought a noticeable growth of the campaign, the main features of which were a palpable rise in the numbers of the atheistic lectures of the Knowledge Society, seconded by a stronger press campaign and the implementing of aforementioned directives. In March the Communist Party of Estonia adopted a decision concerning atheism that gave directions for the development of propaganda for several years. 1960 brought a new approach – in the beginning of the year the Central Committee of Communist Party of the Soviet Union called for a stricter following of the legislation on religion. The more visible propaganda war was going to be assisted by secret regulations to suppress church life – the most important document in the genre is a decree issued by the Council of Ministers of the USSR in 1961 “On the strengthening of control over religious organizations”, with a secret instruction concerning its implementation. The decree significantly narrowed the limits of activities of religious organizations and remained to a great extent the framework law bounding the religious life, practically until the end of the Soviet era. Religious life also started to be hobbled by many other changes in law, for example those connected with the criminal code, and financial requirements that repressed the clergy and congregations, meant to keep the churches in a vegetative state. The most important methods for this were the so-called Peace Foundation payments and the increase in the congregation buildings' insurance contributions. In addition to this, financial control over the congregations became stricter, the finance departments of the local executive committees taking care of that. Commissioners for Religious Affairs played an important role in coordinating the state's repressive policies while the strongest pressure lay on the Russian Orthodox Church, both in the whole of Soviet Union and in Estonia specifically. As the result of the commissioners' active anti-religious work the number of congregations that ceased to exist rose steeply.

Implementation of the adopted laws brought problems which had two different sides: not too much enthusiasm for their consistent application, and exceeding the limits of authority in implementing them, which created many protests both on the level of home and foreign policy. To avoid those circumstances, commissions of assistance for observance of the legislation on religion were added to the executive committees, bringing together specialists of religious subjects who should have helped to avoid the mentioned mistakes. As activists they were to keep religious questions constantly in focus and, because of the qualifications of the commissions, the reaction of the Executive Committee was to be adequate. Commissioner Kanter of the Council for the Affairs of Russian Orthodox Church became the coordinator of the commissions' work.

In reality, the creation of those commissions generated many new problems, two of them most important: the executive committees' aversion towards a new unit, in many people's opinions unnecessary, and – in spite of commissioner Kanter's active guidance – the commissions' inclination to exceed the limits of their authority. Notably it was decided in many locations to unite the new commissions with the existing atheist propaganda units, which meant that in addition to controlling the legislation the commissioners were also active in atheist propaganda; in other locations the commissions got the upper hand and acted as the executive branch. Both of those circumstances were legally unacceptable for the higher organs and for that reason the commissioners put a lot of energy into the guidance of commissions of assistance and executive committees in the following years.

In the autumn of 1962 the Central Committee of Communist Party of Estonia's new decision concerning atheism was adopted, calling for more action; as a result of that, the Republican Commission for Atheism was created, operating under the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of Communist Party of Estonia. The purpose of the commission was to coordinate all religiopolitical and (mainly) atheist propaganda activities, but it was soon clear that the unit wouldn't fulfill the hopes placed on it. In practice, the activities of the Republican Commission for Atheism were replaced by the Scientific-Methodological Council of the Knowledge Society, which did not have actual power and thus often operated just as a forum of relevant parties. At the same time there was an effort to make the training of atheist propagandists more effective. Starting with 1961, the system of people's universities was utilized in the training of atheist propagandists; atheism courses that operated under the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the Communist Party of Estonia (later the Republican School of Atheism) and universities of Marxism-Leninism were also active in the same field. But the setting up of the system of training took years, almost until the end of the decade. Anti-religious barrage continued in the media, regional atheist activities started to be organized by commissions of ideology under the local committees of Communist Party of Estonia, their atheism sectors and the regional atheism sections of the Knowledge Society. The lecturing activities of the Society were also on the rise; a certain amount of lectures was given by lecturers of the Communist Party of Estonia too.

A new phase in religiopolitics arrived after the deposing of Khrushchev, usually considered to be connected to the end of the atheism campaign. It is nevertheless important to note that what ended was just the heated press propaganda giving the campaign its public face – all the laws that had been passed were still in effect and some of them were changed to be even stricter. The propaganda units and commissions of assistance created during the Campaign also went on with their activities and only started to find their routine during the following years. Not taking press into consideration the majority of anti-religious activities actually took place during the years following the campaign.

At the same time the policies toward church had to be revised, for it was necessary to face the reality: despite the severe blow given to religious organizations the attempt to eradicate religiosity from the society had not been successful. The unyielding attitude and repressions had instead forced many religious movements underground, making it difficult to control their activities. At this time the resistance of the majority of clergy had been broken and questions of loyalty were not as urgent an issue for the state any more so the churches were open to compromises even in very limited radius of action. The Russian Orthodox Church must probably be considered the church most loyal to the state, followed by the Estonian Evangelical Lutheran Church and those Baptists who were operating under state control; of course there were still some clerics in every confession who were opposed to the state.

The solving of the situation started with a seeming appeasement of policy toward religion, not implying changes in legislation but rather applying the same laws less strictly. At the same time the indicators for atheist propaganda, the lectures of the Knowledge Society, and the number of articles concerning atheism decreased – probably because there was less compulsion.

The following era was also characterized by more hidden anti-religious action, with many attempts to make that action more effective. The first step was the joining of the Council for Religious Affairs and the Council for the Affairs of Russian Orthodox Church in the end of 1965. In the same vein, the statute of the commissions of assistance was adopted in 1968 with recommendations from the Council of Ministers of the Estonian SSR for putting them into action. In addition, the Republican Commission of Ceremonies was established in 1969 (with the soon to follow regional commissions of ceremonies) with the purpose of displacing the church ceremonies by better coordination of the new ceremonies. So it may be said that nothing about the prevailing ideologies and long term religiopolitical goals changed, the measures taken were motivated by purely pragmatic considerations, with the aim to regain state control over the less radical religious movements (especially some of the Baptists), foreign policy considerations definitely played a role too.

During the following “Developed Socialism” period, the stagnation dominating in the society also affected the relationship between state and church. The most adequate description of the religion policy of that period is probably “the routine repressing of the church” – in general it is characterized by a less strict attitude towards the religious groups “domesticated” by the state and harsh treatment of those who still opposed the state; different organizations connected to religion policy were still working and using their old methods. In the middle of the decade the stronger financial control and the prophylactic seminars brought to life by commissioner Piip became a bit more noticeable than the routine. It is also necessary to mention the Statute of Religious Associations that was approved in 1977 making public the interim secret changes and finally let religious people know by which rules they were supposed to act – possibly this

should be viewed as a continuation of the normalization of the relationship that started in the second half of the 1960s.

The 1970s were a low point in atheism propaganda, both on substantial and activity levels. The decisions of the party in regard to religion during that period mainly had the function of bringing the subject of atheism back into focus; the reactions of different departments to these decisions remained moderate – the need to prove the functionality of the actions of an organization became important and formal behaviour was noticeable in the activities of both lower and higher units. Stagnation was also prevalent in substantial discussion because of the split between the new ceremonies and philosophical atheism – the latter lost the support of its practical output which resulted in a crisis for both directions: the monotonous critique of the church had all but exhausted itself during the previous decade and the numerical indicators of the new ceremonies also declined, for their novelty had disappeared. The “decline of the prestige of atheism” is noticeable as is the atheist propagandists’ search for justification for their actions, bringing on attempts to replace the monotonous criticizing of the church with new themes like “the life-affirming side of atheism” and the discussion of moral and ethical categories, but these attempts did not have much success. For those reasons intellectual searching brought some young people to the congregations and they soon became active members of the church, leading to a slightly stronger opposition to state authority during the second half of the decade. However, the 1970s in general might be described as an ideological stalemate where, on one hand, the number of church members decreased but, on the other hand, the distaste for atheism also grew. That caused a rise in indifference which started to worry the leading atheist propagandists more and more.

In 1979 the interests of the Central Committee of the Communist Party of Soviet Union moved towards ideological questions again and the decision “Concerning the further developing of ideology and the work of political education” was passed, also bringing about an atheism-themed decision in the end of 1981. This gave antireligious questions a prominent place in propagandist topics for a couple of years but it does not stand comparison with the campaign 20 years earlier. Media involvement remained modest, only the number of atheism-themed lectures of the Knowledge Society was remarkable, reaching its absolute quantitative high. Different units of atheistic work came back to life, especially the Republican Commission for Atheism, the practical results of their activities being somewhat dubious. The actions of the commissioner for religious affairs, on the other hand, don’t show a remarkable rise in liveliness – probably because of the preference of the Council for Religious Affairs chairman Kuroyedov for “routine repressions” – and the activities of the commissions of assistance don’t show explosive rise either. Thus the emphasis of the campaign of the beginning of 1980s lies more on propagandist than on legislative pressure.

That smaller-sized campaign ended approximately in 1984–1985, after which the perestroika policy led to the collapse of religious propaganda,

supervision of religion, and the system of training atheist propagandists within a few years – despite the fact that until the end of 1986 the new General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union kept an atheist course. Data from different researchers of religion shows that the year of change in the religious policies of the Soviet Union is 1987. Estonian archives show changes from 1988, when the right to decide over religious policies was given largely to local governments. Both the commissioner and the Central Committee of the Communist Party of Estonia took a low profile position in the new situation and there is less and less information about the atheist activities of the Knowledge Society. This does not, however, mean complete religious freedom – the interference with the so far forbidden religious movements (“Word of Life” and others) became stricter. Most of the units of anti-religious work were disbanded in 1989–1990, however, their activities had often ended a few years earlier.

Further outcomes of this work are an overview of the main institutions connected to religious policy with examples of their part in the implementation of this policy and the background system of their activities. In general the state’s methodology in dealing with the problem of religion was divided into two: state sanctions through legislation and its control plus atheistic propaganda. Even though not discussed in this work, there was a third dimension – the “handling” by the security forces of those on whom the first two methods gave no results. The materials used allow to state with some certainty that all those methods were far from being coordinated and concrete – it was a compulsory part of life coming from the ideology and was most of the time an (unpleasant) “social duty” for most organizations and individuals involved. That led to passivity in participation and relatively poor quality of work.

The party and the commissioner for religious affairs can be considered the most important institutions connected to the sphere of religion. The first was the main initiator of antireligious work with an emphasis on atheist propaganda. It must be noted, though, that the question was not of special importance, at least to the Communist Party of Estonia – although there was some activity on locations, the most remarkable results were brought about by the resolutions adopted on the basis of decisions encompassing the entire Soviet Union; a remarkable part of the atheism-related decisions of the Central Committee of the Communist Party of Estonia remained on paper only. On republican level the religious questions belonged to the field of the department of propaganda and agitation of the Communist Party of Estonia where the lector of atheism was working on them, mediating the information to the secretary of ideology and the department. An ideological commission or a commission for atheism usually had been created under the jurisdiction of the regional level party organizations, dealing with atheist propaganda and guidance of the training of propagandists in the region. Similar to the commissions of assistance, the commissions for atheism had to bring together atheism enthusiasts who would keep their subject in focus on constant basis but archive resources show that it was a second rate

sector of propagandist work, constantly pushed back because of new important questions (certain red-letter days etc). Due to weak regional leadership the atheism-related work of the party cells was not significantly active.

Even though the commissioner for religious affairs was also partly involved in atheist propaganda work, his main field of action was the establishment and guidance of religious legislation in compliance with the needs of daily politics and foreign policy. The commissioner acted in accordance with the executive committees and the commissions of assistance to observe the legislation on religion created under their jurisdiction, as well as with the Central Committee of Communist Party of Estonia and KGB. The most problematic part of the work of the commissioner was the ambiguousness of his position as he did not officially belong under the jurisdiction of the regional Council of Ministers (which, based on the correspondence with the commissioner, was far from being interested in the subject of religion) but was a part of the apparatus of the Council for Religious Affairs acting under the jurisdiction of the All-Union Council of Ministers. That circumstance presented hardships in pushing through the policies of the Council of Religious Affairs because the spheres of power and interest groups that the commissioner had contacts with were many. For that reason the activities of the commissioner might be described as mediating religious questions for different instances on both vertical and horizontal levels.

The third important organization connected to religious policies was the Knowledge Society which, beside the press, was one of the main channels of atheism propaganda. As the republican commission for atheism did not live up to the expectations placed on it, the scientific-methodological council that operated under the board of the Society provided an opportunity to get together for people involved in the propaganda of atheism. Still, the council lacked the actual power to implement the decisions adopted; the main way to implement them was through contacts the persons belonging to the council had in different fields of work. Usually there were sections of atheism created under the regional organizations, active in coordinating lectures on atheism, but often also functioning as the local centers for antireligious work. As well the subject of atheism was one of the least important of the activities of the Society and there were different problems throughout the years, most notably the low quality of lectures, the lack of lecturers and their passive attitude towards dealing with the questions of atheism.

The preparing of atheist propagandists had already started before the campaign was launched, in 1957, at first in the form of special seminars, starting in 1960 as the system of people's universities, subject to the Knowledge Society, which at the same time were a way to get the atheist propaganda to the public. The quality of the training and the participants' level of interest toward studying varied significantly and often a people's universities group that had started did not finish; the training could also be stopped for years because of the "exhaustion of contingent". Training was somewhat more stable in the atheism faculties of the universities of Marxism-Leninism that operated in accordance with the

party policies. The highest level of atheist education was offered by the Republican School of Atheism that operated under the jurisdiction of the department of propaganda and atheism of the Central Committee of the Communist Party of Estonia.

The training of atheist propagandists was seriously hindered by aforementioned three tightly connected problems: the quality of lectures suffered because of the overload of work caused by the lack of lecturers, the reputation of atheistic propaganda suffered because of the low quality of the lectures and the low reputation led to difficulties in training the propagandists. In addition there was no specific plan for applying the trained propagandists to work afterwards and practically no control over whether they started to work at all. Mostly the members of the party cell, supposed to take care of the ideological work, were expected to deal with this, but as the questions of atheism were a complete periphery most of the time, only very few lecturers started to work in that direction. Despite any efforts there was no success in solving those issues until the end of the Soviet era. The complaints concerning the lack of atheist propagandists did not die out until the 1980s and it is not very clear whether the number of propagandists was finally sufficient or the situation was finally accepted as it was. In general it may be said that with the exception of the function of the commissioner antireligious activities were not an inherent part of any establishment or organization with a different main function. For that reason any atheistic activities mostly depended on the activists in those organizations and that was the rule on all levels, from the Central Committee of The Communist Party of Estonia and the Council of Ministers to party cells and executive committees. Although several units were created to eradicate religion participating in them was largely “voluntary” and happened beside or in expense of other activities, making people soon drift away from their “social duty”, and the few activists could not do much about it. The lack of interest in that sector of ideological work caused the final implementation of the Soviet regional policy to be far from monolithic and under the influence of the interests of different units acting in parallel and sometimes even in conflict.

Taking into account that the ideological aim of the entire party was eradicating the church and turning religious citizens into militant atheists, neither of those aims were reached in reality – the church, even though forced to the periphery, remained; the citizens of the state did not turn into militant atheists but became indifferent to religious questions instead – so the solving of both issues only got halfway. Based on the resources of this work it can be said that the antireligious system did work but was relatively inefficient considering the resources put into it. This assessment, however, is only valid for the period of time this work deals with; because of the actions of institutions described in this dissertation, the religious landscape of Estonia will continue to offer unique research materials for many generations of sociologists of religion.

LISAD

Lisa nr I. Religioonivastase võitluse institutsionaalne skeem¹⁴⁷⁷

Ateismipropagandaga seotud ametkonnad

1. EKP Keskkomitee [*kogu tegevuse algatamine ja juhendamine*]
 - 1.1. Propaganda- ja agitatsiooni osakond
 - 1.1.1. Ajakirjanduse, raadio ja televisiooni sektor
 - 1.1.2. Vabariiklik ateismikomisjon
 - 1.1.3. EKP keskkomitee lektorite grupi ateismilektor
 - 1.2. Linnade ja rajoonide parteikomiteed
 - 1.2.1. Propagandaosakonnad
 - 1.2.1.1. Ideoloogia/ateismikomisjonid
 - 1.2.1.2. (mittekoosseisulised) lektorite grupid
 - 1.2.1.3. Linnade/rajonide parteikomiteede häälekandjad
2. Ühingu „Teadus” juhatus [*praktilise ateistliku tegevuse juhendamine, loenguline tegevus*]
 - 2.1. Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu
 - 2.1.1. „Teaduse” piirkondlike organisatsioonide ateismisektsioonid
3. Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing Keskkomitee [*noorte suvepäevade korraldamine ja arendamine*]
 - 3.1. Sekretariaat
 - 3.2. Piirkondlikud komiteed
4. Ministrite Nõukogu
 - 4.1. Vabariiklik tavandikomisjon [*tavanditega seonduv tsentraalne organisatoorne tegevus*]
 - 4.1.1. Piirkondlikud täitevkomiteed
 - 4.1.1.1. Tavandikomisjonid
 - 4.1.1.2. Perekonnaseisubürood, õnnepaleed
 - 4.2. Kultuuriministeerium
 - 4.2.1. Rahvaülikoolide Nõukogu
 - 4.2.1.1. Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide Nõukogu [*ateismialane propaganda*]
 - 4.2.1.1.1. Ateismi- ja kultuuriülikoolid
 - 4.2.1.1.2. Tavanditega seotud rahvaülikoolid
 - 4.2.2. ENSV Rahvaloomingu Maja [*uute tavandite sisuline arendamine*]
 - 4.2.2.1. Eesti NSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teaduslik-Metoodiline Keskus
 - 4.3. ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeerium
 - 4.3.1. Erinevad ülikoolid
 - 4.3.1.1. „Punaste ainete” katedrid [*„teadusliku ateismi” kursused*]
 - 4.4. ENSV Haridusministeerium
 - 4.4.1. Üldhariduskoolid [*ateistlik õpetus koolitundides*]
 - 4.5. ENSV Ministrite Nõukogu Raadio ja Televisiooni Komitee

¹⁴⁷⁷ Siinkirjeldatu on eelkõige alluvuslik struktuur – tööüksuste tegelik suunamine ja mõjutamine võis toimuda hoopis teisi kanaleid kaudu. Kui üksuse tegevus ei selgu nimest, on nurksulgudes lisatud ligikaudne selgitus.

- 4.5.1. Raadio
- 4.5.2. Televisioon
- 4.6. ENSV Ministrite Nõukogu Riiklik Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komitee
 - 4.6.1. Raamatute kirjastamine
 - 4.6.2. Erinevad ajalehed
- 5. ENSV Ametiühingute Kesknõukogu
 - 5.1. Kultuurimajad, raamatukogud jne
[ruumid ateistlikuks tegevuseks, näitused jms]
 - 5.2. Ametiühingute gelased asutustes
[inimeste õppima suunamine ateismiRÜdesse]

Ateismipropagandistide koolitamisega seotud ametkonnad

- 1. EKP Keskkomitee
 - 1.1. Marksismi-leninismi ülikoolid Tallinnas, Kohtla-Järvel ja Tartus
 - 1.2. Keskkomitee Propagandaosakond
 - 1.2.1. Vabariiklik Ateismikool
- 2. Kultuuriministeerium
 - 2.1. Rahvaülikoolide Nõukogu
 - 2.1.1. Kultuuri- ja Ateismi Rahvaülikoolide Nõukogu
 - 2.1.1.1. Ateismi- ja kultuuriülikoolid
 - 2.1.1.2. Tavanditega seotud rahvaülikoolid
- 3. ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeerium
 - 3.1. Tallinna Pedagoogiline Instituut
 - 3.1.1. Ühiskondlike tavandite teaduskond *[tavanditöötajate koolitamine]*
 - 3.1.1.1. Nõukogulike tavandite eriala

„Administreerimisega” tegelenud ametkonnad

- 1. NSVL Ministrite Nõukogu
 - 1.1. Usuasjade volinik(ud)
[religiooniseaduste-alane kontroll ja koordineerimine]
 - 1.2. Täitevkomiteede juures tegutsenud kontrollkomisjonid
[religiooniseaduste-alase kontrolli elluviimine]
- 2. Riiklik Julgeolekukomitee (KGB)
 - 2.1. Viies osakond
[vaimulike ja usklike repressseerimine, juhtivvaimulikkonna allutamine]

**Lisa nr 2. Hruštšovi religioonivastane kampaania
Eestis ja sellele järgnenud perioodi mõjutanud
olulisemate sündmuste kroonika**

1957	Esimesed noorte suvepäevad, tähelepanu ateismipropagandistide koolitamisel, ühendatakse PTTLÜ ja Loengute Keskbüroo
1958	Algab religioonivastane kampaania ühes propagandasõjaga; EKP KK kasvav tähelepanu ateismiküsimustele. Esmakordselt toimuvad ilmalikud kalmistupühad ja VÕKN uurib võimalust keelustada kiriklikke kalmistupühi. Algab kirikute majanduslik kammitsemine ja Rahufondi maksed. NLKP KK memorandum „Puudustest religioonivastases töös”
1959	EKP KK otsus „Usuvastase propaganda parandamise abinõudest”, EKP KK võtab teenistusse ateismilektori Kaljo Oja.
1960	NLKP KK otsus „Usukultuse seadusandluse kuritarvitamiste likvideerimismeetmetest vaimulikkonna seas”. Toimub üleliiduline koguduste arvestus. Moodustatakse Kultuuriülikoolide Vabariiklik Nõukogu (KVN). Muudatused Kriminaalkodeksis. Liiga leebe suhtumise tõttu vallandatakse VÕKN esimehe kohalt Georgi Karpov, tema järeltulijaks saab Vladimir Kurojedov.
1961	Ateistlikku võitlust rõhutab NLKP XXII kongress. Esimeste ateismi RÜde loomine, NSVL MN võtab vastu määruse „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle”, millega kaasas käib määruse täitmist koordineeriv Instruksioon. Alguse saab üleliiduline baptistide „skisma”, mis mõjutab ka üldist religioonipoliitikat järgnevatel kümnenditel. VÕKN volinik Pavel Kapitonov saadetakse pensionile, teda hakkab asendama Jaan Kanter. Ateismi TMNiga liitub Kuulo Vimmsaare.
1962	Üleliidulisel ateismipropagandistide konverentsil kutsutakse üles rõhuma uutele tavanditele. EKP KK otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”, EKP KK ateismikomisjoni moodustamine. Esmakordselt toimuvad laste kevadpäevad. Alguse saab EKP KK j.a. Vabariiklik Ateismikool.
1963	Tõusevad kirikuhoonete kindlustusmaksed, religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide moodustamine, PTTLÜst saab ühing „Teadus”.
1964	NLKP KK I sekretär Nikita Hruštšov kaotab oma positsiooni, esile tõuseb Leonid Brežnev, propagandasõja ja ateismikampaania järk-järguline vaibumine
1965	Moodustatakse Rahvaülikoolide Nõukogu (RÜN), KVN muutub Kultuuri- ja Ateismi Rahvaülikoolide Nõukoguks (KARÜN) ja läheb RÜN alluvusse. Sureb UN volinik Aleksander Veiderpass. Moskvas ühendatakse UN ja VÕKN, esimeheks endine VÕKN juht Vladimir Kurojedov.
1966	Ka ENSVs ühendatakse UN ja VÕKN, volinikuks saab Meinhard Teder; endine VÕKN volinik Jaan Kanter jätkab voliniku asetäitjana. Vastu võetakse ENSV MN seadlus „Administratiivvastutuse kohta usukultuse seadusandluse rikkumise eest”. Muudatused Kriminaalkodeksis.
1967	Juri Andropov saab KGB esimeheks

1968	„Praha kevad”. EKP KK otsus „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”, „Teaduse” juurde moodustatakse RÜde Kesknõukogu. UN määrus koguduste registreerimise muutmise kohta.
1969	Vabariikliku Tavandinõukogu loomine
1970	Voliniku abi Jaan Kanter saadetakse pensionile, tema asemele läheb tööle EKP KK ateismilektor Kaljo Oja, keda hakkab EKP KKs asendama Elmar Randrüüt.
1971	Piirkondlike tavandinõukogude loomine. EKP KK ideoloogiasekretär Leonid Lentsmani hakkab asendama Vaino Väljas. EKP KK ateismilektoriks saab Villi Ehatamm.
1972	Volinikuks saab Leopold Piip.
1973	Piibu organiseeritud „konsultatiivsete seminaride” algus.
1974	Suureneb surve koguduste finantskontrollile.
1977	„Usukoondiste põhimääruse” vastuvõtmine ENSVs
1979	NL sissetung Afganistani. NLKP KK otsus „Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest”, järgnevatel aastatel on tähelepanu keskmes ideoloogilised küsimused.
1980	Vaino Väljas kaotab oma koha EKP KK ideoloogiasekretärina, teda hakkab asendama Rein Ristlaan. Sureb ateismiaktivist Anatoli Mitt.
1981	NLKP KK otsus „Ateistliku kasvatustöö parandamisest”, vallandub üleliidulise ulatusega nõrgemakujuline ateismikampania.
1982	Sureb Leonid Brežnev, NLKP uueks peasekretäriks saab Juri Andropov. EKP KK otsus „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigis”.
1984	Juri Andropov sureb, NLKP uueks peasekretäriks saab Konstantin Tšernenko. UN esimees Vladimir Kurojedov läheb pensionile, tema järeltulijaks saab Konstantin Hartšev. Ateismikampania järk-järguline vaibumine.
1985	Konstantin Tšernenko sureb, NLKP uueks peasekretäriks saab Mihhail Gorbatšov.
1988	UN volinik Piip saadetakse pensionile, teda hakkab asendama endine EKP KK ideoloogiasekretär Rein Ristlaan. Murdepunkt suhtumises kirikutesse nii UNs kui kohalikes TKdes.
1989	UN esimees Hartšev kaotab oma koha, tema järeltulijaks saab Juri Hristoradnov. EKP KK otsus „Tavanditeenuste olukorrast vabariigis” – Vabariiklik Tavandikomisjon saadetakse laiali. <i>Artiklite ja raamatute kroonika</i> registreerib viimased ateismiteemalised tekstid.
1990	UN voliniku institutsioon likvideeritakse, samuti MLÜd. Tegevuse lõpetavad ühing „Teadus” ja Ateismi TMN.
1991	Eesti iseseisvuse taastamine.

Lisa nr 3. EKP KK büroo ja sekretariaadi ateismi- ja religiooniteemalised otsused 1940–1989

- 1) 01. X 1940 „ENSV võitlevate usuvastaste liidu orgkomitee koosseisust”
- 2) 10. II 1953 „Meeksi kiriku omavolilisest ehitamisest”
- 3) 24. II 1953 „Teaduslik-ateistliku ja esteetilis-teadusliku propaganda parandamisest”
- 4) 03. III 1953 „Teaduslik-ateistliku ja esteetilis-teadusliku propaganda parandamisest”
- 5) 17. VIII 1954 „Suurtest puudujääkidest teaduslik-ateistliku propagandas ja selle parandamisest”
- 6) 13. IX 1954 „Massilis-poliitilisest? tööst ja antireligioosest propagandast Räpina rajoonis Orava MTJs”
- 7) 21. I 1957 „Tartu religioosse kogukonna avalduste kohta”
- 8) 30. IV 1957 „Teadusliku ateismi lektorite seminari läbiviimisest”
- 9) 17. III 1959 „Usuvastase propaganda parandamise abinõudest”
- 10) 20. XI 1961 „Ilmalikest kombetalitustest”
- 11) 12. VI 1962 „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”
- 12) 12. II 1968 „Teaduslik-ateistliku propaganda olukorrast Tallinna keskrajoonis”
- 13) 15. XI 1968 „Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis”
- 14) 28. XII 1971 „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest elanikkonna seas”
- 15) 16. VI 1975 „Ateistliku kasvatustöö olukorrast ja parandamise abinõudest vabariigis”
- 16) 9. VIII 1976 „Abinõudest vabariikliku õpilasnoorsoo ateismikasvatuse tõhustamiseks ning välismaalt lähtuva religiooni propaganda neutraliseerimiseks”
- 17) 29. III 1977 „Eesti NSV ülemnõukogu presiidiumi projekti „Usuühenduste määruse” kinnitamine kohta”
- 18) 10. V 1977 „Nõukogulike tavandite propaganda parandamisest ja tavanditeenustest”
- 19) 5. XII 1978 „EKP Propaganda ja Agitatsiooni Osakonna märgukirjast „Sektantliku usutegevuse mõningasest aktiveerumisest ja abinõudest vabariigi elanike hulgas tehtava ateistitöö tõhustamiseks””
- 20) 12. V 1981 „V. A. Ehatamme sõidust Soome, et esineda ateismiküsimusega ja osaleda Soome vabamõtlejate (ateistide) XV kongressi töös”
- 21) 2. III 1982 „Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigis”
- 22) 18. VI 1985 „Narva linna parteikomitee ateistlikust tööst elanikkonna seas”
- 23) 29. IV 1986 „Uute nõukogulike tavandite ja kommete levitamise parandamisest vabariigis”
- 24) 11. X 1986 „EKP Tartu Linnakomitee tööst EKP KK büroo otsuse „Ateistliku kasvatuse tugevdamisest vabariigis” täitmisel”
- 25) 30. III 1989 „Tavanditeenuste olukorrast vabariigis”

Lisa nr 4. Ühingu „Teadus” loengute abonement¹⁴⁷⁸

	304
	ENSV POLIITILISTE JA TEADUSALASTE TEADMISTE LEVITAMISE ÜHINGU VANDRA RAJOOINI OSKONK
	TOOTSI NOORTELEKTOORIUM
	Tootsi Briketitööstuse klubi saalis 2.02—7.06 1960. a.
Lektoreerimise juhatus telefon: Vändra 75 Abonemendi hind	ABONEMENT NR.
T.k. nr. 37 I 1960. T. 45—250	

Kava:

1. Rahvusvaheline olukord – 2.02 kell 20.00. Lektor: Laev, M.J.
2. Perekond ja kodu – 23.02 kell 20.00. Lektor: Laev, M.A.
3. Kommunistlikust kasvatusesest – 1.03 kell 20.00. Lektor: Luuk, H.
4. Kodurajooni ajaloost – 22.03 kell 20.00. Lektor: Luht, K.
5. Kuidas maitsekalt riietuda – 5.04 kell 20.00. Lektor: Tallinnast koos demonstratsiooniga
6. Kosmose lendudest – 26.04 kell 20.00. Lektor: Ermo, M.
7. Suitsetamise ja alkoholi kahjulikkusest – 10.05 kell 20.00. Lektor: Tamra, V.
8. Kultuursest käitumisest – 24.05 kell 20.00. Lektor: Aurik, P.
9. Milles seisneb religioossete kombetalituste, pidustuste ja ebausust kahjulikkus – 7.06 kell 20.00. Lektor: Kaldmaa, E.

¹⁴⁷⁸ ERAF 1.221.39a, 1 60, EKP KK PAO, Poliitteenaduste Levitamise Ühingu töö kohta käivad materjalid (1959).

Lisa nr 5. Tartu Ususeadusandluse Järelevalve Kaastöökomisjoni 1978. aasta tööplan¹⁴⁷⁹

I

- Ettekanne parteiorganisatsioonide sekretäride seminaril (nõupidamisel) „Usuühingute tegevuse olukorrast, peamistest tendentsidest ja ülesannetest seoses ususeadusandluse täitmise tagamisega”.
 - Läbiviimise aeg – I kv 1978. Läbiviija – H.Sillaste
- Informeerida kooskõlas parteikomiteega usuasjade olukorrast parteikomitee ja ühingu „Teadus” lektoreid; juhtivaid haridusala töötajaid; kohaliku ajalehe toimetuses töötavaid žurnaliste; juhtivaid kultuuritöötajaid.
 - Läbiviimise aeg – I kv 1978. Läbiviija – H.Sillaste

II Ususeadusandluse täitmise kindlustamise üritused ja organisatsioonilised abinõud.

- Kontrollida „Usukoondiste põhimääruse” 9 17 täitmist. Koostada koondõied, milles tehtavad üldistused, järeldused ja ettepanekud, arutada läbi komisjonis ning esitada Usuasjade Nõukogu Volinikule
 - Läbiviimise aeg: 1. okt 1978.
- Kontrollida ja analüüsida usukoondistes korraldatavate korjanduste 1978.a. ja vabatahtlike annetuste kogumise praktikat kooskõlas „Usukoondiste põhimääruse” 9-s 45 toodud nõuetega. Koostada koondõied, üldistused, järeldused ja ettepanekud arutada läbi komisjonis ning esitada Usuasjade Nõukogu Volinikule
 - Läbiviimise aeg – 1. nov. 1978.a.
- Organiseerida tihe koostöö parteikomitee ateismi komisjoniga ning kontrollida põhjalikult, analüüsida ja üldistada jumalateenistustel peetavate jutluste temaatikat, ideoloogilist sisu ja tendentse. Tulemused arutada läbi komisjonide ühisel koosolekul ning esitada koondõied Usuasjade Nõukogu Volinikule
 - Läbiviimise aeg – 1. dets. 1978.a.

III Profülaktiline töö

- Korraldada usukoondiste juhatuste ja revisjonikomisjonide esimeeste ning vaimulike konsultatiivsed õppused teemal „NSV Liidu Konstitutsioon (põhiseadus)”
 - a) Läbiviimise aeg – kord kvartalis. Läbiviija – Ü. Saar.
- Kutsuda kokku usukoondiste revisjonikomisjonide esimeeste nõupidamine, kus vestelda teemal „Revisjonikomisjonide vastutusest seoses usukoondiste valduses oleva riikliku omandi säilitamise ja hoidmisega, ususeaduslike nõuete täitmisega”
 - a) Läbiviimise aeg – jaanuar 1978. Läbiviija – J. Vene
- Korraldada kaastöökomisjoni liikmetele seminar NSV Liidu konstitutsioonist ja ateistliku profülaktika uutest ülesannetest. Seminaris esitada järgmised ettekanded:
 - a) 60 aastat dekreedist koolik kirikust lahutamise kohta
 - b) „Südametunnistuse vabadusest”
 - Läbiviija – H.Sillaste, L.Raid

¹⁴⁷⁹ EAA T-15.1.1219, 1 ljj, Tartu linna TK, Kirjavahetus usukultuse küsimustes (1978).

IV Kaastöökomisjoni koosolekud

- 1. a) Komisjoni liikmete informatsioon aastavahetusel toimunud religioosete ürituste läbiviimisest.
 - Läbiviimise aeg – 12. jaanuar 1978. Läbiviijad – J. Vene, Ü. Saar;
- b) Kaastöökomisjoni aastaaruande läbiarutamine
- 2. Komisjoni liikmete informatsioon aprill lihavõttepühadel läbiviidud üritustest usuühingutes
 - Läbiviimise aeg – aprill 1978. Läbiviijad – J. Vene, Ü. Saar
- 3. a) „Usukoondiste põhimääruse” 9 17 täitmisest. Koondõendi koostamine ning läbiarutamine. b) usukoondistes korraldatavate korjanduste ja vabatahtlike annetuste kogumisest. Koondõendi koostamine ja läbiarutamine.
 - Läbiviimise aeg – sept II pool 1978. Läbiviijad – J. Vene, Ü. Saar
- 4. Jumalateenistustel peetavate jutluste temaatika, ideoloogilise sisu ja tendentside üldistamine. Koondõendi koostamine ning läbiarutamine.
 - Läbiviimise aeg – nov II pool 1978. Läbiviijad – J. Vene, Ü. Saar

CURRICULUM VITAE

Atko Rimmel

Sünniaeg- ja koht: 9. juuni 1975, Tartu
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Lepiku 2–1, 51007 Tartu
Telefon: 5662 2373
E-post: atkor@ut.ee

Haridus

2011 – Tartu Ülikool, teoloogiateaduskond, doktoriõpe
2005 – Tartu Ülikool, teoloogiateaduskond, õpetajakoolitus, religiooniõpetuse
õpetaja
2004 – Tartu Ülikool, teoloogiateaduskond, *magister theologiae*
2001 – Tartu Ülikool, teoloogiateaduskond, *baccalaureus artium*
1993 – Tartu 7. Keskkool

Teenistuskäik

2011 – Tartu Ülikooli usuteaduskond, teadur (0,1)

Teaduslik tegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: religiooni- ja kultuurilugu Eestis nõukogude
perioodil

Publikatsioonid

Rimmel, Atko (2011). „Ateism kui nõukogude teadus”. *Tartu Ülikooli ajaloo
küsimusi* XXXVIII (2011), 44–64.
Rimmel, Atko (2011), „Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid
Nõukogude Eestis”. *Ajalooline Ajakiri*, 1 (131), 85–104.
Altnurme, Riho; Rimmel, Atko (2009). „Kirikuelu okupatsioonide ajal”.
Altnurme, Riho (Toim.). *Eesti oikumeenia lugu* (99–113). Tartu-Tallinn: Tartu
Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu
Rimmel, Atko (2008). „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude
Eestis”. *Ajalooline Ajakiri*, 3 (125), 245–280.
Rimmel, Atko (2004). *Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani
1989)* : magistritöö. (Tartu Ülikool, Usuteaduskond, Kirikuloo õppetool)
Tartu: Tartu Ülikool

CURRICULUM VITAE

Atko Remmel

Date and place of birth: 9. June 1975, Tartu, Estonia
Citizenship: Estonian
Address: Lepiku 2–1, 51007 Tartu
Phone: 5662 2373
E-mail: atkor@ut.ee

Education

2005–2011 – University of Tartu, Faculty of Theology, doctoral studies
2005 – University of Tartu, Faculty of Theology, teacher of religious education
2004 – University of Tartu, Faculty of Theology, *magister theologiae*
2001 – University of Tartu, Faculty of Theology, *baccalaureus artium*
1993 – Tartu 7th Secondary School

Professional employment

2011 – University of Tartu, Faculty of Theology, researcher (0,1)

Research activity

Main interests of research: religion and culture in Estonia the period of Soviet occupation

Publications

Remmel, Atko (2011). „Ateism kui nõukogude teadus”. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XXXVIII (2011), 44–64.
Remmel, Atko (2011), „Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis”. *Ajalooline Ajakiri*, 1 (131), 85–104.
Altnurme, Riho; Remmel, Atko (2009). „Kirikuelu okupatsioonide ajal”. Altnurme, Riho (Toim.). *Eesti oikumeenia lugu* (99–113). Tartu-Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu
Remmel, Atko (2008). „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”. *Ajalooline Ajakiri*, 3 (125), 245–280.
Remmel, Atko (2004). *Ateismi ajalooost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): magistritöö*. (Tartu Ülikool, Usuteaduskond, Kirikuloo õppetool) Tartu: Tartu Ülikool

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistikat ja poeetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosofiilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 p.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.
20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsidel 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 p.

21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinilased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 p.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 p.
23. **Ringo Ringvee.** Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008. Tartu, 2011, 234 p.